

वेतालपञ्चविंशतिः ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण
विरचिता ।

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

सुललिताख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य

प्रकाशिता च ।

चतुर्थेऽङ्कः ।

कलिकातामहानगर्याम्

आचक्षत्ययम्

सुदृष्टा ।

इ १८२४ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, आम्हा
ट्रीट् पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

विषयाः	प्रष्ठाङ्काः
क्रमशिका	१
(ग्रावतीवज्रमुकुटोपाख्यानं नाम) प्रथमकथा ...	१०
(मन्दारवतीब्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम) द्वितीयकथा ...	४२
(कशारिकीपाख्यानं नाम) तृतीयकथा ...	५४
(द्रुक्वोरवरोपाख्यानं नाम) चतुर्थकथा ...	७४
(ओमप्रभाब्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम) पञ्चमकथा ...	८७
मदनसुन्दरीधवलोपाख्यानं नाम) षष्ठकथा ...	१०६
चण्डसिंहसखीलोपाख्यानं नाम) सप्तमकथा ...	११४
भोजनचण्डनारीचण्डतुलिकाचण्डोपाख्यानं नाम) अष्टम- कथा	१३४
(अनङ्गरतिविज्ञानिचतुष्टयोपाख्यानं नाम) नवमकथा ...	१४३
(मदनसेनाधर्मदत्तोपाख्यानं नाम) दशमकथा ...	१५०
(धर्मध्वजतद्गार्थात्रयोपाख्यानं नाम) एकादशकथा ...	१६३
(यशःकेतुदीर्घदर्शुपाख्यानं नाम) द्वादशकथा ...	१६८
(हरिस्वामिविप्रभार्यापाख्यानं नाम) त्रयोदशकथा ...	१८५
(रत्नवतीचौरीपाख्यानं नाम) चतुर्दशकथा ...	२०५
(शशिप्रभामनःस्वाम्युपाख्यानं नाम) पञ्चदशकथा ...	२१५
(मलयवतीजीमूतवाहनोपाख्यानं नाम) षोडशकथा ...	२३१

सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
(उष्मादिनीयशोधरीपाख्यानं नाम)	सप्तदशकथा ... २५८
(चन्द्रसामिसिद्धतापसोपाख्यानं नाम)	षष्ठादशकथा ... २६८
(धनवतीचौरोपाख्यानं नाम)	एकीनविंशकथा ... २८०
(इन्दीवरप्रभाचन्द्रालोकोपाख्यानं नाम)	विंशकथा ... २८४
(अनङ्गमञ्जरीकमलाकरोपाख्यानं नाम)	एकविंशकथा ... ३०१
(सिंहोज्जीवकभ्रातृचतुष्टयोपाख्यानं नाम)	द्वाविंशकथा ... ३२३
(विप्रपुत्रशरीरान्तःप्रवेशितापसोपाख्यानं नाम)	त्रयोविंशकथा ... ३२८
(चन्द्रावतीचण्डसिंहाद्युपाख्यानं नाम)	चतुर्विंशकथा ... ३३४
(राज्ञः वेतालसिद्धोपाख्यानं नाम)	पञ्चविंशकथा ... ३४४
कथोपसंहारः	... ३४८

—

वेतालपञ्चविंशतिः ।

उपक्रमणिका ।

अस्ति (क) गोदावरीतटे प्रतिष्ठानाख्यो जनपदः ।
तत्र विक्रमसेनस्य (ख) भूपतेः पुत्रः शक्रपराक्रमः
द्विविक्रमसेनो नाम विख्यातकीर्तिरभूत् नृपतिः ।
तस्य (ग) सभाऽऽसीनस्य नृपस्य सेवार्थं प्रत्यहं
चान्तिशीलो नाम भिक्षुः एकैकं फलमुपानयत् । सोऽपि

(क) गोदावरीतटे—गोदावर्याः,—तदाख्याया नद्याः, तटे—तीरे (६३ौ तत्पु० । अधिकरणे ०मी) । प्रतिष्ठानाख्यः,—प्रतिष्ठानम् (प्रति + स्था + भावे क्युट्) इति आख्या—नाम यस्य सः (बहुव्री०) । जनाः पदान्ते गच्छन्ति यत्र सः जनपदः,—देशः, दाक्षिणात्यख्यनगरविशेषः इति यावत्, (“भवेज्जनपदो जानपदीऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी । जन + पद + अधिकरणे घः । वि० पु०) ।

(ख) भूपतेः,—राज्ञः (शिबे ६३ौ) । पुत्रः,—तनयः (पु० । वि० । पुत् + वे + कर्त्तरि कः) “पुत्राखो नरकात् यस्मात् पितरं भायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति ख्यातः—” शक्रपराक्रमः,—शक्रस्य—इन्द्रस्य, पराक्रम इव पराक्रमः,—बोध्यं यस्य सः (बहुव्री०) । विख्यातकीर्तिः,—विख्याता—प्रसिद्धा (वि + ख्या + कर्त्तरि क्तः) कीर्तिः,—यशः (कृत + भावे क्तिन्) यस्य सः (बहुव्री०) । अभूत्—आसीत् (भू + कर्त्तरि लुङ्-ङ्) । नृपतिः,—राजा (वि०) ।

(ग) सभाऽऽसीनस्य—सभायाम् आसीनः,—उपविष्टः (आस + कर्त्तरि आनाच्) तस्य । (वि०) नृपस्य—राज्ञः (शिबे ६३ौ) । सेवार्थम्—आराधनायै, (सेवायै इदमिति नित्यसमासः) । चान्तिशीलः,—चान्तिः,—समापूय, शीलं—चरित्रं यस्य सः (बहुव्री०), भिक्षुः,—सन्नाथो (पु० । भिक्ष + कर्त्तरि घः) । उपानयत्—उपनीषवान्, उपहाराकृतवानित्यर्थः (उप + आ + नी + लुङ्-ङ्) ।

(घ) तदादाय आसन्नचरस्य कोशाधिकारिणो हस्ते प्रतिदिनं न्यक्षिपत् ।

(ङ) इत्थं द्वादशसु वर्षेषु गतेषु एकदा सभागतोऽसौ भिक्षुः राज्ञे यथायथं फलं दत्त्वा सभाग्यहात् निरगात् । राजा तु तस्मिन्नह्नि (च) दैवात् प्रविष्टाय रक्षिणां हस्तच्युताय क्रीडामकंटपोताय तत् फलं प्रादात् । स मकंटः

(घ) तत्—फलम् । आदाय—ग्रहीत्वा (आ + दा + ल्यप्) आसन्नचरस्य—आसन्ने—समीपे, चरति—चरति यः तस्य (आसन्न + चर + कर्त्तरि टः) निकट-वर्तिनः । कोशाधिकारिणः,—कोशस्य—अर्थोच्यते, भनसमूहस्येत्यर्थः, (“कोशी(वी)-ऽसौ कुग्रन्थे खड्गपिधानेऽर्थोपदिष्ययीः” इत्यमरः) अधिकारः,—स्वामित्वं, रक्षकतया इति भावः, विद्यते यस्य इति (मत्वर्थे ङिनिः) कोशम् अधिकरोति रक्षकतया इति भावः, यस्य इति वा [अधि + क् + कर्त्तरि णिनिः, “नन्दिशाङ्गपञ्चादिभ्यो ऋणित्त्वचः” (१।१।१३४ पा०) इति यङादित्वात् णिनिः] अनागाराध्यस्येत्यर्थः । न्यक्षिपत्—निक्षिप्तवान् (नि + क्षिप् + लृट्) ।

(ङ) इत्थम्—एतेन प्रकारेण, पूर्वोक्तफलदानरीत्या इत्यर्थः, [अथ० । “इद-न्यस्तुः” (५।१।२४ पा०) इति इदम् + वसुः] । वर्षेषु—अब्देषु (भावे ङी), गतेषु—वर्तमानेषु (त्रिष०) । सभागतः,—सभा—संसदं, गतः,—प्राप्तः (विष्ण० २५५ ब्रह्म० ४४०) सभाधानगत इति वा, (ङी तत्पु०) सभास्थित इत्यर्थः । राज्ञे—रुपाय, (अथ० ४४०) यथायथं—नियमितमित्यर्थः, (अथ०) । दत्त्वा—प्रादाय (दा + क्त्वा) । सभाग्यहात्—सभायै गृहं (ङी तत्पु०) तस्मात् (अथा० ५५०) निरगात्—निरगतत् [निर् + ग् + लृट्-इ “इथो ना लृङि” (१।४।४५ पा०) इति इथो ना आदेशः ; “नातिव्या—” (१।४।१०० पा०) इति चिचो लृङ्] ।

(च) दैवात्—सङ्घाता (अथ०) । प्रविष्टाय—ऊतवदेवाय (विष्ण० । प्र + विष् + तः) । रक्षिणां—रक्षणाणां (शेषे ङी), हस्तात् च्युतः (ङी तत्पु०) तच्चे-हस्तच्युताय—करघटाय (विष्ण०) । क्रीडामकंटपोताय—क्रीडाये—खेलाये, (“क्रीडा खेला च गमं च” इत्यमरः) मकंटपोतः,—वानरविशयः (ङी तत्पु०) (“वीमः पाकोऽर्भको विमः पृथुकः मावकः शिशुः” इत्यमरः) तर्को (अथ० ४४०) क्षिप्तविनीहायै सङ्गृहीतवानरविशये इत्यर्थः । प्रादात्—प्रादयन् (प्र + दा + लृट्-इ) ।

(ख) यावत् तत् फलमश्नाति, तावत् तस्मात् फलात् विद-
लितात् अनर्घम् उत्तमं रत्नं निरगात् । तद्वद्वा राजा तदादाय
तं (ज) भाण्डागारिकं पप्रच्छ,—“भिक्षुणा उपनीतानि
धानि फलानि मया तव हस्ते दत्तानि, तानि त्वया सदा
कं स्थापितानि ?” । (झ) तदाकर्ण्य कोशाध्यक्षः ‘समयस्तं
व्यजिज्ञपत्,—“देव ! मया तानि अखण्डानि च गवाक्षतः
क्षिप्तानि, यदि आदिशति देवः, तदा तानि साम्प्रतं गवेषये”

(ख) यावत्—यदा इत्यर्थः । अश्नाति—अति (क्रादि अश् + लट्-ति) ।
तावत्—तदा इत्यर्थः । फलात् (वि० । अपा० पू०) , विदलितात्—खण्डितात्,
भोजनार्थे भग्नादिति यावत् (विण० वि + दल् + क्तः) , अनर्घं—नास्ति अर्घः,—मूल्यं
यस्य तादृशम् अमूल्यं, मूल्येनापि दुष्प्रापमित्यर्थः, मङ्गलमूल्यमिति यावत् । रत्नं—
साधुकी (वि० मपु०) ।

(ज) भाण्डागारिकं—भाण्डानां—भूषणादिद्रव्यजातानां (“भाण्डं मूल-
वर्णविवेके तुरङ्गाणाञ्च मण्डपे । गदीकूलदयोर्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च” इति
हेमः) आगारं—तद्वत्त्वार्थे गृहविशेषः, तत्र नियुक्तः इति (“तत्र नियुक्तः”
(४।४।६९ पा०) इति ठक्) तं, कोशाधिकारिणं, पप्रच्छ—निश्चासितवान्
(प्रच्छ + लिट्-णल्) । भिक्षुणा—क्षान्तिशीलाख्यसन्नासिना । उपनीतानि—उप-
सनीये, नीतानि—आनीतानि, (विण० । उप + नी + क्तः) दत्तानि—अर्पितानि,
[दा + क्तः, “दी ददधीः” (७।४।४६ पा०) इति दा इत्यस्य ददादेशः] । कं—कुत्र
(अव्य०) । स्थापितानि ?—रक्षितानि ? (स्था + णिच् + क्तः) ।

(झ) आकर्ण्य—श्रुत्वा, (आ + कर्ण + णिच् + ल्यप्) । कोशाध्यक्षः,—
भाण्डागारिकः, समयः,—भयेन सह वर्त्तमानः (बहुव्री०) वक्ताः सन् । व्यजिज्ञपत्
—विज्ञापितवान् (वि + ज्ञा + णिच् + लुङ्-द) । तानि—फलानि, अखण्डानि—
अभग्नानि । गवाक्षतः,—वातायनात्, गवाक्षरन्ध्रमाश्रित्येत्यर्थः, [गवाम् अक्षीव
इति गी + अक्षि “अक्षीऽदञ्जनात्” (५।४।७६ पा०) इति अक्षि गवाक्षः तस्मात्,
ल्यप्-लोपे पञ्चमी । “पञ्चम्यास्तसिल्” (५।१।७ पा०) इति तसिल् । “वातायनं
गवाक्षः” इत्यमरः] । क्षिप्तानि—पातितानि (क्षिप् + क्तः) । आदिशति—आज्ञा-
पयति (आ + दिश् + लट्-तिप्) । साम्प्रतम्—अधुना (अव्य० । “एताई सम्प्रती-
क्षानीमधुना साम्प्रतं तवा” इत्यमरः) । गवेषये—अन्विष्यामि (गवेष् + लार्थे णिच् +

इत्युचिवान् स राज्ञाऽनुमतो गत्वा क्षणादेव प्रत्यावृत्त्य पुनः
व्यज्ञापयत्,—“देव ! तानि कोशे शीर्षानि फलानि, तेषु च
रश्मिज्वालाऽऽकुलान् रत्नराशीन् पश्यामि” । तदाकर्ण्य
(ज) सन्तुष्टः तान् मणीन् कोशरक्षिणे दत्त्वा अन्येद्युरागतं
तं भिक्षुं पर्यपृच्छत्,—“भिक्षो ! कथमेवं धनव्ययेन नित्यं मां
सेवसे ? यावत् कारणं न वक्ष्यसि, तावत् ते फलं न गृह्णीष्ये” ।

(ट) इत्युक्तवन्तं तं नृपं स भिक्षुः विजयं नीत्वाऽब्रवीत्,—
“वीर ! किमपि साधनं साचिव्यसापेक्षमस्ति, तत्र वीरेन्द्रेण

लट्-इट्) । उचिवान्—उक्तवान् । (वच् + क्त्वा + १मा १प०) । अनुमतः,—गवेषय
इति अनुज्ञातः (अनु + मन + क्तः), गत्वा—यात्वा (गम् + क्त्वा), क्षणात्—क्षण-
मात्रित्य, क्षणत्कालमध्ये एव इत्यर्थः, (स्वर्लोपे पञ्चमी) प्रत्यावृत्त्य—प्रत्यागम्य
(प्रति + आ + इत् + ल्यप्) । व्यज्ञापयत्—व्यवेदयत्, (वि + ज्ञा + णिच् + लङ्-ट्) ।
कोशे—हिरण्यादिस्त्रापनगृहे, भास्वागारे इत्यर्थः, शीर्षानि—भग्नानि शृङ्खलां
गतानि वा (शृ + क्तः) । रश्मिज्वालाऽऽकुलान्—रश्मीनां—किरणानां, ज्वालामिः,
—शिखरामिः, आकुलान्—व्याप्तानित्यर्थः, (विष्०) रत्नराशीन्—माणिक्यसमूहान्,
पश्यामि—अवलोकयामि, (ह्रस्व + लट्-निप्) ।

(ज) सन्तुष्टः,—प्रोतः (सम् + तुप् + क्तः) । कोशरक्षिणे (सम्प्र० ४र्थे) ।
अन्येद्युः,—अन्यस्मिन् दिने (अव्य०) । पर्यपृच्छत्—अनिश्चासत (परि + प्रच्छ +
लङ्-ट्) । कथं—कस्मात् । धनव्ययेन—अपत्यायेन, (करणे इया) सेवसे ?
—परिचरसि ? प्रीत्यसीत्यर्थः । (सेव + लट्-से) । यावत्—यत्कालपर्यन्तम्
(अव्य०) । वक्ष्यसि—कथयिष्यसि (वच् + लृट्-स्यसि), तावत्—तत्कालपर्यन्तम्,
(अव्य०) ते—तव (शिबे इष्टी) । गृह्णीष्ये—आदास्यामि (गृह् + लृट्-स्ये) ।

(ट) उक्तवन्तं—कथितवन्तं [विष्० । वच् + क्तवत् “वचिस्त्रपियमादीनां
क्ति” (६।१।१५ पा०) इति वच्चेः सम्प्रसारणम्] । विजयं—जिज्जयं स्नानं,
नीत्वा—प्रापय [नी + क्त्वा, नयतेति कर्कशत्वात् नृपं विजयमिति च कर्मइयम्]
अब्रवीत्—अकथयत् (ब्रू + लङ्-ट्) । किमपि—किञ्चित्, साम्प्रतनप्रकाशमित्यर्थः,
साधनं—निर्वर्तनं, सम्पाद्यकाद्यमित्यर्थः, (“भारणे धृतसंस्कारे भर्तौ द्रव्योपपादने ।
निर्वर्तनोपकरणानुग्राह्यासु च साधनम् ॥” इत्यमरः) सिद्धिरिति वा, कायेसिद्धिरित्यर्थः,

त्वया क्रियमाणं साहाय्यमर्थये ।” इति (ठ) श्रुत्वा राजा
“तथा” इति तस्य साहाय्याय प्रत्यपद्यत । ततः स
(ड) अमणस्तुष्टः पुनस्तं नृपमवादीत्,—“प्रभो ! अस्याम्
आगामिन्यां कृष्णचतुर्दश्यां निशाऽऽगमे इतो महाश्मशानं गत्वा
वटतरोरधः स्थितस्य मे सकाशं त्वया गन्तव्यम्” इति । तत-

(“निर्गतौ दापने सिद्धौ गतावनुगमे धने । उपायस्तसंस्कारवधमेदेषु साधनम् ॥”
इति श्रावतः) [साध्यते यत् तत् साधनं, साध + कर्मणि ल्युट्] । साधिव्यसापेचं
—सचिवः,—सहायः (“मन्त्री सहायसचिवौ” इत्यमरः), तस्य भावः साधिव्य—
साहायकं, सह—साकल्येन, सम्पूर्णतयेत्यर्थः, अपेक्षते—अनुवर्तते इति सापेचं
(सह + अप + ईच् + कर्त्तार पचाद्यच्) साधिव्यस्य सापेचं साधिव्यसापेचं—
सहायसाध्यमित्यर्थः । वीरन्द्रेण—वीरयेष्ठेन, [वीरेषु इन्द्रः तेन ७मी तत्पु०] क्रिय-
माणम्—अनुष्ठीयमानं, (क + कर्मणि शानच्) साहाय्यं—सहायताम्, अर्थये—
याचे (अर्थ + स्तार्थे णिच् + लट्-इट्) । यस्मिन्कीर्षुरहं, तत् कस्यापि साहाय्यं बिना
न भवितुमर्हति, अतः वीरयेष्ठस्य ते साहाय्यं प्रार्थये इति निष्कर्षः ।

(ठ) श्रुत्वा—आकर्ष्य (श्रु + क्त्वा) । तथा—तदेवास्तु, साहाय्यं करि-
ष्यामीत्यर्थः । साहाय्याय—साहाय्यं कर्तुं [“क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”
(२।३।१४ पा०) इति तुमुनः कर्मणि षर्थौ] । प्रत्यपद्यत—स्वीकृतवान् (प्रति +
पद + लङ्-त) ।

(ड) अमणः,—यतिभेदः, भित्तिरिति यावत्, (“अमणी यतिभेदे ना भिन्दा-
जीविनि तु त्रिषु” इत्यमरः) तुष्टः,—प्रीतः (तुष्ट + क्तः) । अवादीत्—अभाषिष्ट
(वद + लुङ्-इट्) । प्रभो !—स्वामिन् !, राजन् ! इत्यर्थः, आगामिन्यां—भाविन्यां
(विष्णु० । आ + गम + णिनि, स्त्रियां ङीष् आगामिनी तस्याम्) कृष्णचतुर्दश्यां—
कृष्णपक्षीयचतुर्दश्यां तिथौ । (कालाधिकरणे ७मी) निशाऽऽगमे—निशायाः,—
रात्रेः, आगमः,—आगमनं, प्रारम्भ इत्यर्थः, (६४ी तत्पु०) तत्र, रजनीमुखे इत्यर्थः
(अधिकरणे ७मी), इतः,—अस्मात् स्थानात्, (अव्य० । इदम् + “पञ्चम्यासत्सि”
(५।३।७ पा०) इति तसिच् । “इदम् इश्” (५।३।३ पा०) इति इश्) ।
वटतरीः,—वटवृक्षस्य, अधः,—अधस्तात् [“वटगतसर्पप्रत्ययेन” (२।३।३० पा०)
इति अधःशब्दयोगे षष्ठी] स्थितस्य—आसीनस्य (विष्णु० । स्था + क्तः), मे—मम
(शेषे षष्ठी) । गन्तव्यं—यातव्यं (गन् + भावे ल्यप्) ।

स्तेन राज्ञा (ढ) “वाढमेवं करिष्यामि” इति अभिहिते स
चान्तिशीलो भिक्षुः प्रहृष्टः स्वं निलयं ययौ ।

अथाऽऽगतायां कृष्णचतुर्दश्यां स (ण) महासत्त्वो नरपतिः
भिक्षोस्तां प्रार्थनां प्रतिपन्नां स्मरन् प्रदोषे नीलवसनेन सम-
लङ्घृतशिराः खड्गपाणिरलक्षितः तत् महाश्मशानमगात् ।
गत्वा (त) इतस्ततोऽन्विष्यन् वटतरोरधः स्थितं तं मन्त्रन्यासं
कुर्वाणं भिक्षुं दृष्ट्वा समुपेत्य च जगाद,—“भिक्षो ! एषोऽस्मि

(ढ) बाढं—स्त्रीकारार्थकमव्ययमेतत्, प्रतिजाने, प्रतिज्ञां करोमीत्यर्थः,
“बाढं दृढप्रतिज्ञयोः” इति मेदिनी । करिष्यामि—अनुष्ठास्यामि (कृ + कृट्-
स्यामि) । अभिहिते—कथिते [अभि + धा + कर्त्तृणि क्तः “दधातेर्हिः” (७।४।४२
पा०) इति धाधातोर्हिः] । प्रहृष्टः,—सन्तुष्टः, (प्र + हृप् + कर्त्तरि क्तः) ।
स्वं—निजं, निखीयतेऽस्मिन् इति निलयं—गृहं, [नि + खी + अधिक्तरणे घः ।
“निलयिष्येऽस्मये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि—” इति हेमः] ययौ—जगाम,
(या + लिट्-णल्) ।

(ण) महासत्त्वः,—महत्—प्रभूतं, सत्त्वं—बलं यस्य सः महाबलः, (विष्णु० ।
बहुव्री० । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्त्वभावयोः” इति मेदिनी) । प्रतिपन्नाम्
—अङ्गीकृतां, (विष्णु० । प्रति + पद + कर्त्तृणि क्तः, तान् । “प्रतिपन्नोऽन्विष्यः
स्वादिज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी) । स्मरन्—चिन्तयन् (स्मृ + शब्) ।
प्रदोषे—रजनौमुखे, रात्रिप्रारम्भे इत्यर्थः (कालाधिकरणे ७ मी० । “प्रदोषी रजनौ-
मुखम्” इत्यमरः) । नीलश्च तत् वसनं तेन—कृष्णवस्त्रेण, कृष्णवर्णोष्णीषेणेति
यावत्, (कर्त्तृषा० । करणे श्या) ; कृष्णपक्षीयरात्रौ कृष्णवसनेन शिरःसंस्त्रादनमन्ये-
रलक्षिततया मननार्थं ज्ञातव्यम् । समलङ्घृतं—भूषितं, शिरः,—मस्तकं येन यस्य
वा तथाभूतः, समान्नादितमस्तकः इत्यर्थः (बहुव्री०) । खड्गपाणिः,—खड्गः,—
अस्त्रिः, पाणी—द्वये यस्य तथाविधः, (व्यधिकरणबहुव्री०) । अलक्षितः,—
केनापि अदृष्टः (विष्णु० । लज् + लक्ष + कर्त्तृणि क्तः) ।

(त) इतस्ततः,—अस्मां तस्मां दिशि, समन्तादित्यर्थः (अथ०) । अन्विष्यन्
—अनुसन्धानः (अनु + इप् + शब्) । मन्त्रन्यासं—मन्त्रेषु—मन्त्रीश्वरसेन,
मन्त्रपाठपूर्वकमित्यर्थः, न्यासं—स्मरणवृत्त्यादिन्यासं, (श्या तत्पु०) कुर्वाणम्—
अनुतिष्ठन् (विष्णु० । कृ + कर्त्तरि आणच्) । दृष्ट्वा—अवलोक्य, (दृश् + क्वा) ।

आगतः, किम्ते करवाणि ? वद” । तदाकर्ण्य स भिक्षुर्नृपं
दृष्ट्वा दृष्टः (थ) प्रोवाच,—“राजन् । यदि प्रसादस्ते कर्तव्यः,
तदा इतो दक्षिणामुखं गत्वा एकाकी विदूरे यं शिशपातकं
द्रव्यसि, तस्मिन् प्रलम्बितो मृतः कोऽपि तिष्ठति, तमिहानीय
मे साहाय्यं कुरु ।”

तदाकर्ण्य स वीरो मृपतिः “तथा” इति (द) उक्त्वा सत्य-
सङ्करः दक्षिणादिशमालम्ब्य तत्र प्रययौ । (ध) कथञ्चिच्च तेन
श्मशानमार्गेण गच्छन् विदूरे तं शिशपातकं प्राप्य तदुपरि

समुपेत्य—समीपं गत्वा, (सम् + उप + इ + ल्यप्) । जगाद—उवाच
(गद + लिट्-णल्) । अस्मि—अहम् (अय्य०) । आगतः,—उपस्थितः,
(आ + गन् + कर्त्तरि क्तः) । करवाणि—अनुतिष्ठानि, (कृ + सम्प्रश्ने लोट्-णिप्)
वद—ब्रूहि, (वद + प्रार्थनायां लोट्-ङि) ।

(थ) प्रोवाच—वभाषे (प्र + वच् + लिट्-णल् “लिटि अभ्यासस्त्रीभवीषाम्”
(६।१।१० पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्) । प्रसादः,—अनुयुक्तः (प्र +
सद् + भावे घञ्), ते—तस्या (“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२।३।०१ पा०) इति कर्त्तरि
षष्ठी) । कर्त्तव्यः,—सम्पादयितव्य इत्यर्थः (कृ + कर्मणि तथ्य) । एकाकी—
असहायः, सङ्कररहितः इत्यर्थः, (विष्०) विदूरे—बहुदूरे (दूरात् ७० मी),
स्थितमिति शेषः । शिशपातकं—“शिशु” इति नाम्ना ख्यातं वृक्षं, द्रव्यसि—
द्रव्यस्थिते (दृश् + लृट्-स्थिति) । प्रलम्बितः,—प्रकर्षेण लम्बमानतया अवस्थापितः
(प्र + लम्बि + कर्मणि क्तः) । इह—अस्मिन् स्थाने (अय्य०), आनीय—प्रापय
(आ + नी + ल्यप्) । कुरु—सम्पादय (कृ + प्रार्थनायां लोट्-ङि) ।

(द) उक्त्वा—कथयित्वा [वच् + क्त्वा “वचिखपियजादीनां किति” (६।१।१५
पा०) इति वचेः सम्प्रसारणम्] । सत्यः,—तथ्यः, अवितथ इत्यर्थः, सङ्करः,—प्रतिज्ञा
यस्य सः (बहुव्रीहिः । “प्रतिज्ञाऽऽजिर्संविदापरसु सङ्करः” इत्यमरः) दृढप्रतिज्ञः
इत्यर्थः । आलम्ब्य—आश्रित्य, लम्ब्योक्त्यर्थः, (आ + लम्बि + ल्यप्) प्रययौ—
गतवान् (प्र + या + लिट्-णल्) ।

(ध) कथञ्चित्—गाढान्वधारतया अविज्ञातमार्गेतया च अतिक्लेशित्यर्थः
(अय्य०) । श्मशानः,—शवाः शिरतेऽस्मिन् इति (श्मन् + शी + चानच् क्तिञ्) श्मशानं

लब्धमानं श्वमेकमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा तं तरुम् (न) आरुह्य
 छिन्नरज्जुं तं भूमौ अपातयत् । (प) पातितश्च सः अकस्मात्
 जीवित इव भृशं चक्रन्द । ततोऽसौ राजा (फ) अवरुह्य
 कृपया तज्जीविताकाङ्क्षी यावत् तस्य अङ्गानि परामृषत्,
 तावत् स श्वः अदृष्टासमकरोत् । ततः स राजा तं
 (ब) वेतालाधिष्ठितं मत्वा,—“कथं हससि ? एहि, गच्छावः”

—“इमन्-शब्देन श्वः प्रोक्तः श्वानं तत्स्थानमुच्यते” इति निरुक्तं श्वदाहस्थानं
 तस्मिन् इमश्वाने, स्थितः मार्गः,—पन्थाः (मध्यपदलोपिकसंधा०) तेन इमश्वानमार्गेण
 —पितृवणपथेन (करणे ३ या । “इमश्वानं स्थात् पितृवणम्” इत्यमरः) । गच्छन्
 —चलन् (गम् + शतृ) । प्राप्य—लब्ध्वा (प्र + आप् + ल्यप्), तदुपरि—हस्तीपरि
 (उपपक्षे ७ मी), लब्धमानं—लम्बितभावेन स्थितं (लवि + शानच्), श्वं—
 मृतदेहम्, अद्राक्षीत्—ऐहिष्ट (दृश् + लुङ्-दृ) ।

(न) आरुह्य—उत्थाय, आरोहणं कृत्वत्यर्थः, छिन्ना—मुटिता, रज्जुः,—
 बन्धनतन्तुः यस्य तं छिन्नरज्जुं (बहुव्री०) । भूमौ—पृथिव्याम् (उपपक्षे ७ मी), अपातयत्
 —अलिपत् (पत + णिच् + लुङ्-दृ) ।

(प) पातितः,—निक्षेपितः, (विण० । पत + णिच् + क्तः) राजा इति शेषः ।
 सः,—श्वः, अकस्मात्—सहसा, (अव्य०) जीवितः,—जीवनवान् (जीव + भावे
 क्तः) । भृशम्—अत्यर्थम्, (अव्य०) अकन्द—करोद (कन्द + लिट्-णल्) ।

(फ) अवरुह्य—अवतीर्य, (अव + रुह + ल्यप्) कृपया—दयया (इतौ
 इया), तस्य—श्वस्य, जीवितं—जीवनम्, आकाङ्क्षते यः तादृशः तज्जीविता-
 काङ्क्षी—कन्दनश्रवणेन अधुनाऽप्ययं न मृतः इति मत्वा तस्य जीवनमभिलषन्नित्यर्थः,
 (विण० । आ + काङ्क्ष + कर्त्तरि णिनिः) । परामृषत्—असृशत्, (परा + मृष +
 लुङ्-दृ) “परामृशत्” इत्यपि भवितुमर्हति । अदृष्टासम्—अदृष्टेन—अत्यर्थं यथा
 तथा, अतिशयेन इत्यर्थः, (“अत्यर्थं दृष्टयोरदृष्टः” इति शाश्वतः) दृष्टः,—दृष्ट्वा (इया
 तत्पु०) तम्, अदृष्टासम्, अकरोत्—कृतवान् (कृ + लुङ्-दृ) ।

(ब) वेतालीति ।—वेताली—मृतविशेषश्च, अधिष्ठितम्—आविष्टं (इया
 तत्पु० । अधि + स्था + क्तः) वेतालाधिष्ठित—मृताविष्टं (विण०), मत्वा—
 विविच्य (मन + क्त्वा “अनुदात्तोपदेशः—” (६।४।३७ पा०) इति अनुनासिकलोपः) ।
 एहि—आगच्छ (आ + इ + प्राथेनायां लोट्-हि), गच्छावः,—यावः (गम् +

इति निर्भयं यावत् ब्रवीति, तावत् तं वेतालं न भूमौ सम्-
पैक्षत, ऐक्षत च तस्यैव तरोरुपरि यथापूर्वं लम्बमानम् । ततो
(भ) भूयोऽपि तरुमारुह्य स राजा यद्वतः तं शवमवारोहयत् ;
वीराणां चित्तं वज्रादपि अखण्डितम् अकम्प्यम् । ततः तं
वेतालाधिष्ठितं शवं स्कन्धम् (म) आरोप्य मौनेन गन्तुम्
उपचक्रमे । (य) यान्तश्च शवाधिष्ठितो वेतालस्तं राजान-
मब्रवीत्,—“राजन् ! अध्वविनोदाय कथामाख्यामि, शृणु ।—

लट्-वम्), आवागमिति शेषः । निर्भयं—निः,—नासि, भयं—वासः यस्मिन्
कर्म्मणि तद् यथा तथा (क्रिया विष०), ब्रवीति—कथयति (ब्रू + लट्-तिप्) ।
वेतालं—भूताधिष्ठितशवविशेषम् । समपैक्षत—समपेक्ष्यत (सम् + अप + ईष +
लङ्-त) । यथापूर्वं—पूर्वमनतिक्रम्य (अनतिक्रमे अव्ययी०), पूर्ववदित्यर्थः ।

(भ) भूयः,—पुनः (अव्य०) । यद्वतः,—यद्वन्माश्रित्य, (ल्यब्लोपे
पञ्चमी) निर्बन्धातिशयपूर्वकमित्यर्थः । अवारोहयत्—अवातारयत्, (अव + ऋ +
णिच् + लङ्-द्) । वीराणां—यूराणां (शेषे ६४) , चित्तं—मनः (वि० । कर्त्तुं),
वज्रादपि—कुलिशादपि, वज्रं दृष्टाऽपीत्यर्थः (ल्यब्लोपे पञ्चमी), अखण्डितं—
न खण्डितं, न भग्नमित्यर्थः, न भयेन विदलितमिति यावत्. (विष० ।
नञ् तत्पु० । न + खडि + कर्म्मणि क्तः) अकम्प्यं—कम्पनानर्हम्,
अचञ्चलमित्यर्थः (विष० । न + कम्प + कर्म्मणि यत्), न कम्पितं भवतीति
यावत् ।

(म) आरोप्य—उत्थाप्य (आ + ऋ + णिच् + ल्यप्), मौनेन—किमप्य-
नामाद्य, तूष्णीम्भूतेन सता इत्यर्थः, (उपसङ्ग्राने श्या । “अथ मौनमभाषणम्”
इत्यमरः) गन्तुं—गमनाय (गम + भावे तुमुन्), उपचक्रमे—चारीमे (उप +
क्रम + लिट्-ए “प्रोपास्यां समर्थाभ्याम्” (१।१।४२ पा०) इत्यात्मनेपदम्) ।

(य) यान्तं—गच्छन्तं (विष० । या + शन्ट + रया १ वचनम्) । शवाधिष्ठितः,
—शवं—शतदेहम्, अधिष्ठितः,—आश्रितः [रया तत्पु०] अध्वविनोदाय—अध्वनि
—मार्गे, विनोदाय—असापनीदनाय इत्यर्थः, पथि अमपरिहारं कर्त्तुं [“क्रियार्थोप-
पदस्य कर्म्मणि स्थानिनः” (२।१।१४ पा०) इति तुमुनः कर्म्मणि ४र्थी] । कथां—
रचितं प्रबन्धविशेषं, (“प्रबन्धकल्पना कथा” इत्यमरः । “प्रबन्धकल्पनां कीक-
सत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः” इति कोलाहलाचार्यः) कथितं सत्यघटनासंबलित-

अथ प्रथमकथा ।

“अस्ति (क) वाराणसी नाम शङ्करवसतिः पुरी, या कैलासस्य स्थलीव पुण्यजनसेविता, हारयष्टिरिव यस्याः स्वर्ग-तरङ्गिणी विभाति । तस्यां (ख) प्रतापानलनिर्दग्धविपक्ष-कुलकाननः प्रतापमुकुटो नाम नृपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य

प्रथमविशेषमित्यर्थः, आस्थानि—कथयामि (आ + आ + लट्-निप्) । अथ—आकर्षणं (अ + लोट्-ङि) ।

(क) वाराणसी—काशी । शङ्करवसतिः,—शङ्करस्य—शिवस्य, वसतिः,—निकेतनं, शृङ्गमित्यर्थः, (“वसतिः स्थात् स्त्रियां वासे यामित्याच्च निकेतने” इति मेदिनी) । कैलासस्य—तदाख्यपर्वतस्य, स्थलीव—अक्षयिभूभाग इव, पुण्यजनसेविता—पुण्यजनेन—सज्जनेन, सुकृतिशालिजनेन इति यावत्, अन्यत्र कैलासपदे—यक्षगणेन, (“अथ पुण्यजनी यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च” इति मेदिनी) सेविता—आराधिता, आश्रिता च (सेव + कर्कषि क्तः) । हारयष्टिः,—हारगुच्छ इव, [उपमा] यस्याः,—वाराणस्याः (श्लो ६ ङी), स्वर्गतरङ्गिणी—स्वर्गात्—सुरलोकात् अवतीर्णा तरङ्गिणी—गङ्गा, (मध्यपदलोपिकर्कषा०) गङ्गा इत्यर्थः, विष्णुपदप्रसूतायाः तस्याः सुरलोकादवतीर्णत्वात् । स्वर्गस्य तरङ्गिणी इति वा (६ङी समासः), तस्याः सुरनिष्पन्नात्वात् । विभाति—राजते (वि + भा + लट्-तिप्) ।

(ख) प्रतापेति ।—प्रतापः,—कीदृच्छब्दं तेजः (“स प्रतापः प्रभावश्च यतेजः कीदृच्छब्दम्” इत्यमरः), अनलः,—अधिरिव, (उपनितिसमासः) तेन निर्दग्धानि—निःशेषं अधीकृतानि, (निर् + दृङ् + कर्कषि क्तः) विपक्ष-कुलानि—परिसमूहाः, काननानीव—वनानीव (उपनितिसमासः) येन सः (बहुव्री०), प्रतापमुकुटः,—प्रताप एव मुकुटः प्रतापभूषितः वा मुकुटः,—शिरोभूषणं

च (ग) वक्षसुकुटो नाम तनयः अरस्य च जनस्य च रूप-
श्रीर्थयोर्दर्पदलन आसीत् । तस्य राजपुत्रस्य सखा
(घ) महामतिः मन्त्रिपुत्रः कञ्चिदास्त । कदाचित् स नृपाक्षजः
तेन (ङ) सख्या सह क्रीडन् अगयाप्रसङ्गेन अतिदूरमञ्चानं
जगाम । स (च) तत्र सिंहानां मस्तकानां सटाजालानि
श्रीर्थश्रीचामराणीव शनैश्चिन्दन् महातनमेकमासमाद । तत्र

यस्य सः (बहुव्रीहिः), श्रीर्थवक्त्रेणैव वक्षसुकुटरक्षकतया तथानिधाख्याया प्रसिद्धः
इत्यर्थः । प्रतिवसति आ—उवास [प्रति + वस + लट्-तिप् “लट् क्” (३।१।११८
पा०) इति आयोगे अतीते लट्] ।

(ग) वक्षसुकुटः,—वक्षयुक्तः,—होरकमण्डितः इति यावत्, सुकुटः वक्ष
ताडकः । अरस्य—कामस्य (शब्दे ६४) । रूपश्रीर्थयोः,—रूप—शौन्दर्यं, श्रीर्थ—
पराक्रमश्च (६४) तयोः, दर्पः,—अहङ्कारः, तस्य दलनः,—खण्डकः, नाशकः
इत्यर्थः, (६४) तत्पु०) दर्पं दालयति—विदारयति इति वा (नन्दादित्यान् ल्यु)
रूपेण अरस्य श्रीर्थेण जनस्य च दर्पदलन इत्यर्थः, समधिकरूपवान् निरतिशय-
श्रीर्थवान् इति समुदितार्थः ।

(घ) महामतिः,—महती—उदारा, मतिः,—बुद्धिः यस्य सः [बहुव्री० ।
“पुंवत् कर्माधारयजातीयदेशीयेषु” (६।१।४२ पा०) इति पुंवद्भावे कृते “आभक्तः
समानाधिकरथजातीययोः” (६।१।४६ पा०) इति महत्तत्त्वकारणाकारः] । आस—
आसीत् (आस + लङ्-त) ।

(ङ) सख्या—मित्रेण, मन्त्रिपुत्रेण इति यावत् (सङ्ख्योने ३५) क्रीडन्—
खेलन् (क्रीड + शब्द) । अगया—आखेटः, अगवधफलकः व्यापारः इति यावत्,
तस्याः प्रसङ्गः,—अभ्यासः (६४) तत्पु०) तेन, अगयायां प्रसङ्गः,—आसक्तिर्वा
(७मौ तत्पु०) तेन अगयाप्रसङ्गेन—अगयाभ्यासेन अगयासक्त्या वा । आभानं—
मार्गं, जगाम—अगौ (गम + लिट्-णञ्) ।

(च) तत्र—अध्वनि (उपश्लेषे ७मौ) । सटाजालानि—केशरसमूहान् (६४)
तत्पु० “सटा कटाकेशरयोः” इति सिद्धौ) । श्रीर्थेति ।—श्रीर्थयोः,—श्रीर्थमव-
त्रोः श्रुत्यरूपा सन्त्य इत्यर्थः, (रूपककथायां) श्रीर्थेण सख्या वा श्रीः,—सम्पदित्वयो
वा (३या तत्पु०) तस्याः चामराणि—वालयजगण्डानि इव, पराक्रमलक्षणाः
श्रीजगर्धे चामराणीवेत्यर्थः, शनैः,—मन्दं मन्दम्, अनायासेनेत्यर्थः, एतेन एक

सरोवरमेकं दृष्ट्वा (छ) श्रान्तः स तेन सुहृदा मन्त्रिपुत्रेण तज्जलं पीत्वा प्रक्षालितकरचरणः कस्यापि तीरतरोर्मूले समुपाविशत् ।

(ज) अत्रान्तरे काऽपि स्नानार्थमागता, दिव्याकृतिः, सुपरिच्छदा, पूरयन्तीव लावण्यनिर्भरेण सरोवरं, दृष्टिपातः सृजन्तीव तत्रोत्पलवनानि, प्रत्यादिशन्तीव मुखेन जितेन्दुना

महावीर्यत्वं सूचितम् । हिन्दन्—कृन्तन् (कृद + श्रद्ध) । आससाद—प्राप, (आ + सद + शिट् + चल्) ।

(छ) श्रान्तः,—श्रमकृष्टः (विष्ण० । श्रम + क्तः) । मन्त्रिपुत्रेण (सहाय इत्या) । करो च चरणौ च तेषां समाहारः करचरणं (प्राख्यङ्गत्वात् इन्वेक-वद्भावः), प्रक्षालितं—विधौतं, करचरणं—हस्तपादं येन तथाभूतः प्रक्षालित-करचरणः,—विशुद्धपादप्रसादः, हस्तपादं प्रक्षाल्येत्यर्थः । तीरतरोः,—तीरे—पुष्करिणीतटे, यः तदः तस्य (शेषे इहो), मूले—मूलदेशे, (औपम्यविकाधिकरणे ७७०) समुपाविशत्—समुपविष्टवान् (सन् + उप + विश + खङ् + दृ) ।

(ज) अत्रान्तरे—अस्मिन्नवसरे, राजपुत्रस्य उपवेशनकाले इत्यर्थः (अन्व०) । स्नानार्थं—स्नानं कर्तुमित्यर्थः, (स्नानाय इदमिति नित्यसमासः) । दिव्या—दिवि—स्वर्गे भवा (दिव्-शब्दात् भवार्थे यत्प्रत्ययः) मनोहारिणीत्यर्थः, आकृतिर्यस्याः सा दिव्याकृतिः,—सुसूपा इत्यर्थः, (बहुव्री० । “दिव्यं लवङ्गे धात्र्यां स्त्री बल्यौ दिवि भवे त्रिषु” इति मेदिनी) । सुपरिच्छदा—सु—शोभनः, परिच्छदः,—बद्धादिभूषणं यस्याः सा, सुवेशा इत्यर्थः (विष्ण०) । पूरयन्तीव—परिपूर्णे कारयन्तीव (विष्ण० । पूर + णिच् + श्रद्ध + स्त्रियां ङीप्) । लावण्यम्—चङ्गप्रभा-विशेषः, “मुक्ताफलसु श्लाघायास्तरुत्वमिवानुरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावप्य-निक्षिप्यते ॥” इत्युक्तलक्ष्यः कान्तविशेषः इति यावत्, तदेव निर्भरः,—वारिप्रवाहः (“सद्यः प्रसवार्थं वारिप्रवाहो निर्भरो भवः” इत्यमरः) तेन, (करणे इत्या) निर्भलत्वादिति भावः । दृष्टिपातः,—दृष्टोः,—अप्योः, (“दृष्टिप्रानेऽप्य-दश्ये” इति ङेजः) पाताः,—पातनाति दृष्टिपाताः (इहो तत्पु०) तेः नेत्रविक्षेपेः, सृजन्तीव—रचयन्तीव, (सृज + श्रद्ध + स्त्रियां ङीप्) तत्र—सरोवरे (अभिव्याप्तौ ७७०), उत्पलवनानि—इन्दोवरकाननानि, (“इन्दोवरे मांसयुक्ते उत्पलं कुष्ठभू-रुहे” इति रमसः) इन्दोवरलीलनायासकाः दृष्टिभ्रतपातेन सरणि उत्पल-

अस्वजानि, कन्यका तेन ददृशे । (भ) दृष्टैव सा तस्य राज-
पुत्रस्य मनो जहार तत्त्वणम् । सोऽपि (ज) राजसूनुस्तस्या
विलोचने अहर्षीत् ।

सा तु कन्या तद्दर्शनेन (ट) सञ्ज्ञातविकारा लज्जया
किमपि वक्तुमशक्नुवती हृदयतमाकूतं सङ्केतेन बोधयन्ती एक-
मुत्पन्नं कर्णे गृहीत्वा, दन्तरचनां विधाय, पद्मं शिरसि कृत्वा

वनसञ्जनोत्प्रेक्षा इति बोद्धव्यम् । प्रत्यादिशन्तीव—प्रत्याख्यातीव, दूरीकृत्यन्ती-
वेत्यर्थः, (प्रांस + आ + दिश + शतृ + क्तया ङीप्) मुखेन (करणे श्या) जतः, —
सीन्दर्य्यं पराजितः, अधरीकृत इत्यर्थः, इन्दुः,—चन्द्रः येन तादृशेन (विष्णु ० ।
बहुव्री ०) । जितेन्दुना—चन्द्रविजयिना, अस्वजानि—पशूनि, मुखमुपमथा
अधरीकृतचन्द्रपद्मा इति समुदिताशः । तेन—राजपुत्रेण (कसारे श्या), ददृशे—
दृष्टा (दृश् + कर्मणि लिट् ०) ।

(भ) दृष्टैव—अवलोकितैव (दृश् + कर्मणि क्तः + क्तिया टाप्), राजपुत्रेणेति
शेषः । राजपुत्रस्य (शेषे षष्ठी) । जहार—चोरयामास (ह + लिट् णल्) ।
स एव लक्ष्मीं शक्तिम् तत्त्वणं—दर्शनमाद्यमेव, दर्शनसमकालमेव, न तु किञ्चित्
विलम्बमित्यर्थः, (क्रिया विष्णु ०) ।

(ज) राजः सूनुः राजसूनुः,—राजकुमारः (इष्टी तत्पु०) । विलोचने—
नयने (कर्म०), अहर्षीत्—अच्युचुरत् (ह + लुङ्ङ्द), सा कन्यका राजपुत्रं दृष्टा
तस्माद्व्यगृह्यणविमुग्धा सत्येव स्वलोचने अन्यतो व्यापारयितुं न शक्नाक परन्तु तदा-
कृष्टहृदया तमेव अनिमेषलोचनं ददृशे इत्यर्थः ।

(ट) सञ्ज्ञातः,—समुत्पन्नः, विकारः,—अन्यथाभावः, आरावेक्षणिता
भनयो विक्रिया इत्यर्थः यस्याः सा सञ्ज्ञातविकारा—आविर्भूतकामावेशा (बहुव्री ०),
लज्जया (ईर्ता श्या), वक्तुं—कथयितुं, (वच् + तुमुन्) अशक्नुवती—अपारयन्ती
[विष्णु ० । न + शक् + शतृ + “स्वादिभ्यः जुः” (३।१।७३ पा०) इति जुः, स्त्रियां
ङीप्] । आकूतम्—अभिप्रायं, सङ्केतेन—इङ्गितेन, हृदयेनादीनां चेष्टाविशेषेभ्यः,
(करणे श्या) बोधयन्ती—प्रापयन्ती (विष्णु ० । बुध + धिच् + शतृ + स्त्रियां ङीप्) ।
गृहीत्वा—सूत्रा इत्यर्थः (गृह् + क्ता “गृह्ण्यार्याय—” (६।१।१६ पा०) इति
कम्पसारणम्) । दन्तस्य रचना (इष्टी तत्पु०) तां दन्तरचना—दन्तनिर्माणं,
दन्तविन्यासविशेषमित्यर्थः, उत्पलनेति शेषः, विधाय—कृत्वा (वि + धा + क्त्वाप्) ।

हृदये करमदात् । राजपुत्रस्तु तस्यास्तां (ठ) संज्ञां न विवेद, मन्त्रिपुत्र एव केवलं बुद्धिमान् सर्वं बुबुधे । (ड) क्षणेन च सा कन्या अनुगैर्नीयमाना प्रययौ ; गत्वा च स्वं गृहं पर्यङ्क-निषणा तस्थौ । चित्तन्तु तस्यास्तस्मिन् (ढ) नृपात्मजे एव स्थितम् । सोऽपि राजसुतः (ण) कृच्छ्रेण स्वनगरीं गत्वा तया विना नितरां व्यथितो दिने दिने क्लेशतामवाप ।

कृत्वा—स्थापयित्वा इत्यर्थः (कृ + क्वा) । अदात्—अस्थापयदित्यर्थः [दा + लुङ्-द "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचौ लक्] ।

(ठ) संज्ञा—इक्षानेर्वादाभरणेत्तृचन, सङ्केतमिति यावत्, ("संज्ञा स्यासंज्ञना नाम इक्षायैशार्थेत्तृचन" इत्यमरः) विवेद—बुबुधे (विद + लिट्-णल्) । प्रशस्तः बुद्धिरस्य इति बुद्धिमान् (प्रशंसायां मनुप्) ज्ञानवानित्यर्थः । बुबुधे—जज्ञौ, ज्ञातवानित्यर्थः, (बुध + लिट्-ए) ।

(ड) क्षणेन—आचरणे कालेन (प्रकृत्यादिभ्यः ढतीया) । अनु—पश्चात्, गच्छन्तीति अनुगाः (अनु + गम्—"अन्वधापि दृश्यते इति वक्तव्यम्" (बा०) इति डः), तैः अनुगैः,—अनुचरैः, भृत्यादिभिरिति यावत्, नीयमाना—प्राप्यमाणा (विष्ण० । नो + कर्त्ताणि ज्ञानच् + लिट्-या टाप्), प्रययौ—जगाम [प्र + या + लिट्-णल् "यात षौ णलः" (७।१।३४ पा०) इति षौ], गृहमिति शेषः । गत्वा—यात्वा, [गम् + क्वा "अनुदात्तोपदेश—" (६।४।३७ पा०) इत्यनुनासिक-लोपः] । पर्यङ्के—खट्वायां, निषणा—आसीना, [७मी तत्पु० । लि + सद + क्तः "रदाभ्या निष्ठाती नः पूर्वस्य च दः" (८।२।४२ पा०) इति निष्ठातस्य सदो दकारस्य च नः, स्त्रियां टाप् च] । तस्थौ—स्थितवती [स्था + लिट्-णल् "यात षौ णलः" (७।१।३४ पा०) इति षौः] ।

(ढ) नृपात्मजे (अधिकरणे ७मी) । स्थित—तस्थौ [स्था + कर्त्तरि क्तः "स्थान्जोरिङ्" (१।२।१७ पा०) इति इदादेशे "यातो लोप इति च" (६।४।६४ पा०) इति यातो लोपः] ।

(ण) कृच्छ्रेण—क्षेत्रेण, [प्रकृत्यादिभ्यः णपसङ्गानम्" (बा०) इति ढतीया] तथा—कुमाय्या (विन्याये श्या) । नितराम्—अतिशयेन (क्रियाविशेषणम् । अव्य०), व्यथितः,—पीडितः [व्यथ + कर्त्तरि क्तः ; यथा—व्यथा सञ्जाता अस्य इति "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्" (३।२।३६ पा०) इति इतच्], दुःखितः इत्यर्थः,

दृष्ट्वा च (त) तत् मन्त्रिपुत्रेण तेन रहसि तामदुष्ट्यापां शंसता समाश्वासितस्थक्तधैर्यः प्रोवाच,—“सखे ! यस्या नाम न, यामां न, अन्वयश्च नावबुध्यते, सा कथं प्राप्यते ? तन्मृषा मां किमाश्वासयसि ?” । इति राजपुत्रेण (घ) उक्तो मन्त्रिपुत्रस्तमभ्यधात्,—“देव ! किं न दृष्टं त्वया यत् यत् तया संज्ञया सूचितम् ? यत्तया कर्णे उत्पलं न्यस्तं, तेन एतत् सूचितं,—कर्णोत्पलस्य राज्ञः राष्ट्रे अहं निवसामीति । कृता च या दन्तरचना, तया एतत् सूचितं,—यथाऽहं तत्र (द) दन्तघाटकस्य कन्धेति ।

दिने दिने—प्रतिदिनं (कालाधिकरणे ७मी । वीसायां द्विवचनम्) । अवाप—लिभं (अव + आप् + लिट्-णल्) ।

(त) तत्—राजपुत्रस्य काश्यम् । रहसि—निर्जने (अधिकरणे ७मी), अदध्वापाम—अटुलभां, सुलभामित्यर्थः, (न + दुर् + प्र + आप् + कर्मणि खल् + स्त्रियां टाप्) । शंसता—कथयता (विष्ण० शंस + श्ण्टे) । समाश्वासितः,—साम्बलितः [विष्ण० । सम + आ + श्वस + शिच् + कर्मणि क्तः], राजपुत्र इति शेषः । त्यक्तम्—उज्जिह्वतं, धैर्यं—धीरत्वं येन सः त्यक्तधैर्यः,—धैर्यहीनः, व्याकुलः सन् इत्यर्थः । अन्वयः,—कुलं, यस्मिन् धंश इयं समजनि, स वंशः इत्यर्थः (“सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्वभिजगान्वयौ” इत्यमरः) । नावबुध्यते—न परिज्ञायते (अव + बुध् + कर्मणि लट्-ते), अस्माभिविति शेषः । प्राप्यते—लभ्यते (प्र + आप् + कर्मणि लट्-ते) । मृषा—मिथ्या (अन्व० । “मृषा मिथ्या च वितथे” इत्यमरः) । आश्वासयसि ?—सान्वयसि ? (आ + श्वस + शिच् + लट्-सिप्) ।

(घ) उक्तः,—अभिहितः [वच् + कर्मणि क्तः “वचिस्त्रपियजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति सम्यसारणम्] । अभ्यधात्—अवीचत [अभि + धा + लुङ्-ट “गातिष्या—” (१।४।७७ पा०) इति सिन्धो लुङ्] । संज्ञया—इत्यभेदादिविकारेण, सङ्केतेनेति यावत्, सूचितं—ज्ञापितं (सूच् + कर्मणि क्तः) । न्यस्तं—स्थापितं [नि + चस् + कर्मणि क्तः “यस्य विभाषा” (७।१।१५ पा०) इति इट्प्रतिषेधः] । राष्ट्रे—विषये, अधिकृते देशे इत्यर्थः, (उपश्लेषे ७मी । “विषयीत्यातयो राष्ट्रम्” इति आचलः) । निवसामि—अवतिष्ठे (नि + वस + लट्-भिप्) ।

(द) दन्तान् लटयति—रचयति योजयति वा इति दन्तघाटकः (दन्त +

शिरसि पद्मं धृत्वा एतत् (ध) सङ्केतितं,—यथाऽहं नाम्ना पद्मावतीति । (न) हृदयार्पितहस्तया च तया,—त्वयि मे प्राणाः स्थिता इति सङ्केतितम् । अस्ति च कलिङ्गदेशे कर्णोत्पलौ नाम नृपः । तस्य (प) चित्तप्रसादकः महा-समृद्धिमान् दन्तघाटकः सङ्ग्रामवर्द्धनो नाम प्रतिवसति, तस्य कन्यारत्नमयं पद्मावती नाम प्राणाधिकप्रियम्, एतत् लोक-मुखात् मया विदितम् । तस्मात् मया तस्याः (फ) देशादि-सङ्गिनी संज्ञा ज्ञाता ।” इति तेन मन्त्रिपुत्रेणोक्तो राजपुत्रः (व) तस्मै सुधिये तुतोष. जहर्ष च लब्धोपायः ।

घट + कर्त्तरि क्त्वा । तस्य दन्तघाटकस्य—कृत्रिमदन्तनिष्ठातुः चिकित्साया च ल-
दन्तान् योजयितुं इत्यर्थः ।

(ध) सङ्केतितं—संज्ञापितं (सम + क्त + शिच् + कर्म्मणि क्तः) । नाम्ना—
नामधेयेन [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ग्रहानम्” (वा०) इति इया] ।

(न) हृदये—वक्षसि, अपिंतौ—स्थापितौ, हस्तौ—करी यथा तथा हृदयार्पित-
हस्तया (बहुव्री०) वक्षःस्थलापितपाणिभ्याम् । त्वयि (अधिकरणे ङी) । मे (श्रे-
ष्ठौ) । प्राणाः,—असवः (नित्यबहुवचनम् । “पुंदि स्रज्जसवः प्राणाः” इत्यमरः) ।

(प) चित्तं—मनः, प्रसादयति—रञ्जयति यः सः (चित् + प्र + सट् + कर्त्तरि
क्त्वा) चित्तप्रसादकः,—मनोरञ्जकः, दन्तघटनादिभेति भावः । सङ्गिनी सङ्गिः,—
सम्पत् [“पुंवत् कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु” (६।१।४२ पा०) इति पुंवद्भावे कृते
“बान्धवतः समानाधिकरचजातीययोः” (६।१।४३ पा०) इति तकारस्वाकारः] सा
अस्य अस्तीति महासमृद्धिमान्—प्रभूतैश्वर्यशाली (अत्यर्थे मत्तृप्) । कन्या रत्नमिव
कन्यारत्नं—सुसूपा कन्यैवार्थः (उपमिति समासः । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मयावपि
नपुंसकम्” इति मेदिनी) । प्राणैर्भ्यः अधिकप्रियम्—चित्तश्रेयः प्रीत्यास्पदं (पञ्चमी
तत्पु०) प्राणाधिकप्रियं (कन्यारत्नमित्यस्य विशेषणम्) । लोकमुखात्—लोकानां
मुखं तस्मात् (इष्टी तत्पु० । अपादाने णी), विदितं—ज्ञातम् । (विद +
कर्म्मणि क्तः) ।

(फ) देशादेः सङ्गः (इष्टी तत्पु०) सः अत्यस्यामिति (अत्यर्थे इनिः,
स्त्रियामोप्) देशादिसङ्गिनी—देशनामादिसम्बन्धिनीत्यर्थः (विष्णु०) । संज्ञा—नाम ।

(व) तस्मै—मन्त्रिपुत्राय [“क्रियया यमभिप्रेति सीऽपि सम्प्रदानम् (वा०)

अथ स तेन (भ) मन्त्रिपुत्रेण सम्मन्त्र्य प्रियाऽर्थी पुनर्मृगया-
व्याजेन तत् सरोऽगमत् । (म) अर्द्धमार्गे च वाताश्ववेगात्
सैनिकान् पार्श्वचरानतीत्य तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः कलिङ्गाभि-
मुखं ययौ । प्राप्य तन्नगरं कर्णोत्पलनृपतेः, (य) अन्विष्य च
दन्तघाटकस्य भवनं, दृष्ट्वा च तददूरे, वासार्थं कस्याश्चित्
ब्रह्माया योषितो गृहं तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ प्राविशताम् ।

इति सम्यग्दामे ४र्थो] । (ध्यायन्त्यनया इत्यर्थे ध्ये + करणे क्तिप् धीशब्दः सिद्धः)
सुधिये—सु—शोभना, धीः,—बुद्धिर्यस्य तस्मै (बहुव्री०) । तृतीय—पिप्रिये (तुष +
लिट् णल्) । अर्द्ध—मुमुट् (ह्रस्व + लिट्-णल्) । लब्धः,—प्राप्तः, ज्ञात इत्यर्थः,
उपायः,—साधनं, तस्याः प्राप्तौ पत्या इति यावत्, येन सः लब्धोपायः,—विदित-
परिचय इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(भ) मन्त्रिपुत्रेण (सङ्घार्थे श्या), सम्मन्त्र्य—मन्त्रयित्वा, रदसि अन्योऽन्य-
मालप्य कर्त्तव्यार्थावधारणं कृत्वा इत्यर्थः (सम् + मन्त्र + ल्यप्), प्रियाम् अर्धयते—
आकाङ्क्षते यः सः प्रियार्थी—प्रियाभिलाषी सन् (प्रिय + अर्ध + यङादित्वात् शिनिः ।
अर्धयते इति अर्थः, प्रियाया अर्थी प्रियाऽर्थी इति वा विग्रहः) । मृगयायाः व्याजः,—
कुलं (६ष्ठौ तत्पु०) तेन मृगयाव्याजेन—मृगयायां यामोति कुलं कृत्येत्यर्थः, [“प्रक-
त्यादिभ्यः उपसङ्गान्तम्” (वा०) इति श्या] । अगमत्—अगात् (गम + लुङ्-इ) ।

(म) अर्द्ध मार्गस्य—पथः अर्द्धमार्गः (एकदंशि तत्पु०) तस्मिन् अर्द्धमार्गे—
अर्द्धपथे । वाताश्ववेगात्—वात इव अश्वः, (उपनिमित्तमासः) वायोऽरिवाय
शोभ्रगत्यादिमत्त्वादिति भावः, वाताश्वः,—अश्वोत्तमः, शोभ्रगामो घोटक इत्यर्थः,
तस्य वेगात्—गतिवेगादित्यर्थः (६ष्ठौ तत्पु० । कुलार्थे ध्रुवो), पार्श्वं चरान्त—गच्छन्ति
पार्श्वचराः, [पार्श्वं + चर—“चरिष्टः” (३।२।१६ पा०) इति कर्त्तरि टः] तान्
पार्श्वचरान्—पार्श्वस्थान् (विष्ण०), अतीत्य—अतिक्रम्य [अति + इ + ल्यप् “क्रमस्य
पिति कृति तुक्” (६।१।१७ पा०) इति तुक्] । युतः,—मिलितः (यु + क्तः),
कलिङ्गाभिसुखं (क्रिया विष्ण०) कलिङ्गस्य—तदाख्यदेशस्य, अभिसुखो भवति यस्मिन्
कर्त्तव्यं तदयथा स्यात् तथा (बहुव्री० । क्रिया विष्ण०) ।

(य) अन्विष्य—अनुसन्धाय (अनु + इष + ल्यप्) । तत्—दन्तघाटकभवन-
मित्यर्थः । वासाय इदं वासार्थं—वासनिमित्तं (नित्यसमासः), योषितः,—स्त्रियाः
(शेषे ६ष्ठौ) । प्राविशतां—प्रविष्टवन्तौ (प्र + विश + लङ्-ताम्) ।

तत्र च (र) बाहौ यवससलिलैः पूरयित्वा गुप्तमवस्थाप्य
मन्त्रिपुत्रः तां वृद्धामपृच्छत्,—“वृद्धे ! कश्चित् अस्मिन् नगरे
कमपि दन्तघाटकनामानं वेत्सि ?” । तदाकर्ण्य सा (ल) जरती
सादरं तमभाषत,—“वत्स ! सुष्ठु वेद्मि, तस्याहं धात्री अस्मि,
तेनैवाहं अद्यावत्थाः स्त्रदुहितुः पार्श्वं स्थापिता ; किन्तु अहं
तत्राधुना अपहृताम्बरा न गच्छामि, जातु कुपुत्रः कितवो मे

(र) बाहौ—बाह्यौ, (“बाहौ भुजे पुमान् मानभेदाच्चववायुषु” इति
मेदिनी) । यवसानि च—वासानि च (“वासी यवसम्” इत्यमरः) सलिलानि च
तैः यवससलिलैः,—प्रभूतवासजलैः, पूरयित्वा—सन्तप्य, उदरपूतिं यावत् भोजयित्वा
प्रत्यर्थः, (पूर + णिच्-क्ता) गुप्तं—गूढं, निहृतमित्यर्थः, सुरक्षितं वा, (क्रिया-
विषयः । गुप + क्तः । “गुप्तं स्थात् रक्षितं गूढं” इति मेदिनी) । अवस्थाप्य—निधाय
[अव + स्था + णिच्-ल्यप्] । अपृच्छत्—अजिज्ञासत [प्रच्छ + लङ्-
“यद्विज्यावधि—” (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । कश्चित्—प्रश्नसूचक-
मव्ययं (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले च” इति मेदिनी । काम-
प्रवेदने हृष्टप्रश्ने इत्यर्थः) । वेत्सि ?—जानासि ? (विद् + लट्-सिप्) ।

(ल) जरती—वृद्धा (जृ + षट् + स्त्रियामीप्) । सादरम्—आदरेण सह
वर्तमानं (क्रिया विषयः । श्या तत्पु०) । अभाषत—अब्रवीत् (भाष + लङ्-त) ।
सुष्ठु—सस्यक्, विशिष्टेत्यर्थः (अव्य० । क्रियाविषयः), वेद्मि—जानामि (विद् + लट्-
मिप्) । तस्य—दन्तघाटकस्य, धात्री—उपमाता, पालनकर्त्री इति यावत् (“धात्री
स्वादुपमाताऽपि चितिरप्यात्मलक्ष्यपि” इत्यमरः), अस्मि—भवामि (अस् + लट्-
मिप्) । स्थापिता—निधीयिता, रक्षयित्वेनेति यावत् (स्था + णिच् + कर्माणि
क्तः + स्त्रियां टाप्) । अपहृतं—बलपूर्वकं गृहीतम्, अम्बरं—वस्त्रम्, एकदा द्यूतकार-
कैश्च स्तुपेवेति शेषः, यस्याः तादृशी अपहृताम्बरा—बलादगृहीतवस्त्रा (बहुव्री०),
गच्छामि—यामि (गम् + लट्-मिप्), यथा हि प्रायशः कुदित्यः प्राशस्तकयहृत्वाथै
वितजननेवमाभाषन्ते यत् मे सुयोग्यं वसनं नास्ति, यत् परिधायाहं यामीति, एत-
द्वचनमपि तत्राविधानिप्रायकमेवेति श्रेयम् । जातु—कदाचित् (“कदाचिज्जातु”
इत्यमरः), कुपुत्रः,—कुक्षितः सुगः, तस्य द्यूतायासक्तत्वादिति भावः । कितवः,—
धूर्तः, द्यूतायासक्तः इत्यर्थः, (“धूर्तोऽवर्द्धवो कितवोऽवधूर्तो द्यूतकृत् समाः”
इत्यमरः) ; एकदा द्यूतक्रीडायां द्यूतकारकैश्च कुपुत्रेण मे वस्त्रमपहृतम्, इदानीमपि

वस्त्रं दृष्ट्वैव सद्यः हरेत्” इति । एवमुक्तवतीं तां दृष्टः मन्त्रि-
पुत्रः (व) स्वीत्तरीयादिदानेन सन्तोष्य पुनरब्रवीत्,—“मातः !
त्वम् आवाभ्यां यद् यत् कथ्यते, तत्तत् सुगुप्तं कुरुष्व ; तां
दन्तघाटसुतां पद्मावतीं गत्वा वद,—‘यस्त्वया, सरसीतटे
राजपुत्रो दृष्टः, सोऽत्र आगतः, तेनार्थिताऽहं त्वदन्तिकं
प्रणयादायाता’ इति” ।

तदाकर्ण्य सा वृद्धा (श) दानवशीकृता तदैव पद्मावती-
पार्श्वं गत्वा अवसरं प्राप्य तां जगाद,—“वत्से ! तौ राजसुत-
मन्त्रिसुतौ त्वप्राप्तये अत्र समागतौ, साम्प्रतं करणीयमादिश” ।

अ यदि मां वृद्धा वस्त्रं हरेत् अतो न गच्छामीति वृद्धाया ताभ्यां वसनादानार्थं
आतुर्यवचनम् । हरेत्—सुखीयात् (ह + जातृशब्दयोगे लिङ्-धात्) ।

(व) स्वीत्तरीयादिदानेन—स्वस्य—आत्मनः, उत्तरीयं—प्रावारः, ऊर्ध्वाच्छादन-
वस्त्रमित्यर्थः, (६४ौ तत्पु० । “हौ प्रावारोत्तरासक्तौ समौ वृद्धिका तथा ।
सव्यान्मुत्तरीयञ्च” इत्यमरः) तदादिदानेन—तत्प्रभृत्यर्थेन (करणं श्वा),
सन्तोष्य—प्रह्लाप्य, (सम् + तुष + णिच् + ल्यप्) । कथ्यते—उच्यते, (कथ +
णिच् + कर्म्मणि लट्-ते) । सुगुप्तं—सुगुह्यम्, अप्रकाशितं यथा तथा (क्रिया विष्णोः),
कुरुष्व—सम्पादय (कृ + प्रार्थनायां लाट्-स्व) । वद—ब्रूहि (वद + लोट्-ङि) ।
तेन—राजपुत्रेण, अर्थिता—याचिता, त्वं पद्मावतीसकाशं गत्वा एवं वद इति
प्रार्थिता इत्यर्थः, (विष्णोः । अर्थ + कर्म्मणि क्तः + स्त्रियां टाप्) । तव—भवतः,
अन्तिकं—समीपं त्वदन्तिकं—तव सकाशं, (६४ौ तत्पु०) प्रणयात्—प्रेम्णः, त्वयि
‘खेदाधिक्यादित्यर्थः, याज्जार्थं वा, (६३तौ प्रमो० । “प्रणयः प्रणये प्रेम्णि याज्जा-
विश्वभयोरपि” इति मेदिनी) । आयाता—आगता, (आ + या + कर्म्मणि क्तः +
स्त्रियां टाप्) ।

(श) अवशा वशा कृता वशीकृता (वश + अभूततद्भावे चिः + कृ + कर्म्मणि क्तः
+ स्त्रियां टाप्) दानेन वशीकृता—प्रायत्तीकृता, मन्त्रिपुत्रेणेति शेषः, (विष्णोः ।
श्वा तत्पु०) । अवसरम्—अवकाशं, स्नाभिप्रायाविकरणस्यमित्यर्थः । तौ—
सरसीरे पूर्वदृष्टौ इत्यर्थः । तव—भवत्याः, प्राप्तये—लाभाय, त्वां लब्धुमित्यर्थः,
[“गुमर्थांश्च भाववचनात्” (२।१।१५ पा०) इति ४र्थी] । साम्प्रतम्—अधुना

(ष) इत्यभिहिता सा तां निर्भर्त्य पाणिभ्यां हाभ्यां कर्पूर-
लिप्ताभ्यां इयोः कपोलयोराहन् । ततः सा (स) परिभवात्ता
रुदतो गृहमागम्य तावभाषत,—“पुत्रौ ! पश्यतं मुखे मे तथा
यता अङ्गुलिमुद्रा दत्ताः” । एवं तयोक्ते (ह) नैराश्रविषसं तं
राजसुतं स भहाबुद्धिर्मेन्त्रिसुतः जनान्तिकमवादीत्,—“सखे !
मा विषादं गमः, मन्त्रं रक्षन्त्या तथा निर्भर्त्य यत् कर्पूरशुभ्रा

(अर्थः) “एताहिं सम्प्रतीदानोमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः । करण्यो—
कर्तव्यं, (क्त + कर्त्तृणि ण्योश्च), आदिश—आज्ञापय (आ + दिश + लोट्-ङि) ।

(ष) अभिहिता—उक्ता, (अभि + धा + क्तः “दधातेहिः” (७।४।४२ पा०)
इति दधातेहिः स्त्रियां टाप् च) । निर्भर्त्य—चलन्त्या, भर्तृणां कर्त्तव्यं,
(निर् + भर्त् + णिच्-ल्यप्) । कर्पूरेण लिप्तः,—गृष्टः ताभ्यां (३या तत्पु०)
कर्पूरलिप्ताभ्यां—कर्पूराङ्गाभ्यां, करवये कर्पूरं लिप्ता ताभ्यां कराभ्यामित्यर्थः,
कपोलयोः,—गण्डयोः (अवच्छेदे ७मी), आहन्—अतीतङ्त् (आ + हन् + लङ् द) ।

(स) परिभवेण—अवमाननेन, (“अनादरः परिभनः परीभावतिरक्त्रिया ।
रीडावमाननाऽवज्ञाऽवहेलमपवृणम् ॥” इत्यमरः) आर्त्ता—दुःखिता परिभवात्ता
(३या तत्पु०) अवमानिता, रुदतो—क्रन्दन्ती (विण० । रुद + शतृ + स्त्रियां
ङीप्) । आगम्य—आगत्य [आ + गम + ल्यप् “वा ल्यपि” (६।४।३८ पा०)
इति वैकल्पिकः अनुनासिकलोपाभावः] । पश्यतम्—अवलोकयतं (दृश् + लोट्-
तम्) । तथा—पञ्चावल्या । अङ्गुलिमुद्रा,—अङ्गुलीभिः कृता मुद्रा,—चित्र-
विशेषाः इत्यर्थः, (मध्यपदलोपिसमासः) । दत्ताः,—अर्पिताः, अङ्किता इत्यर्थः ।

(ह) नैराश्रविषस्य—नैराश्रय—पञ्चावल्या निराश्रतया, विषस्य,—दुःखितः
तं (३या तत्पु०) । जनान्तिकम्—अप्रकाशं, “विपताककरेणाश्वानपवार्यान्तरा-
कशम् । अन्धोन्वामन्त्रं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युक्तलक्षणा-
सारं ऋषीर्लोकिताङ्गुलिवर्णं हङ्गामपवार्यं राजपुत्रसामन्त्रा गुप्तभावेनेत्यर्थः
(क्रिया विण०) । मा गमः,—न गच्छ [गम् + लृङ्-सि “माङि लृङ्”
(३।३।१७५ पा०) इति मायागे लृङ् “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इति
अङागमप्रतिषेधः] । मन्त्र—गुप्तिवादं, गुह्यभाषणमित्यर्थः, (“वेदभेदे गुप्ति-
वादं मन्त्रः” इत्यमरः), रक्षन्त्या—पालयन्त्या, मन्त्रः प्रकाशितः सा मृदिति
विलयन्त्या इत्यर्थः, (रक्ष + शतृ + स्त्रियां ङीप्) । कर्पूरशुभ्रा—कर्पूरवत्

अस्या मुखे दश स्वाङ्गल्यो निहिताः, एतैरेतत् सूचितं,—यथा
अस्मिन् शुक्ले पक्षे चन्द्रवतीरिमा दश रात्रीः सङ्गमानर्हाः
प्रतीक्ष्य” इति ।

इत्येवं राजपुत्रं (क) समाश्वास्य स मन्त्रिसुतः गुप्तं हस्तस्थं
काञ्चनं किञ्चिद् आपणे विक्रीय तया वृद्धया महाऽहं भोजनं
साधयामास । ततस्तौ द्वौ सह तया वृद्धया (ख) वृभुजाते ।
इत्थं (ग) दशाहानि नीत्वा पुनर्जिज्ञासार्थं स मन्त्रिपुत्रस्तां

शुक्रवर्णां, (उपमिति समासः) कर्पूरिण—कर्पूरलेपनेन, शुभा इति वा । (श्या
ततप०) । निहिताः,—स्थापिताः, अङ्किता इत्यर्थः, [नि + धा + क्तः “दधातेङ्”
(७।४।४२ पा०) इति द्विः] अस्मिन् शुक्ले पक्षे (कालाधिकरणे ७मी), चन्द्रः
अस्यामस्तीति चन्द्रवान् [अस्यर्थं मनुषि कृते “मादुपधायाश्च मतोर्बोऽवयवादिभ्यः”
(८।२।६ पा०) इति मतोर्मस्य वकारः] ताः चन्द्रवतीः,—चन्द्रयुक्ताः, ज्योत्स्वीरिति
यावत् (विष्ण०), रात्रीः (कर्म), सङ्गमे—मेलनकर्मणि, अनर्हाः,—अयोग्याः
सङ्गमानर्हाः,—मिलनानुपयोगिनीः, (विष्ण० । ७मी ततप०) । प्रतीक्ष्य—
परिपालय, अपेक्षां कुरु इत्यर्थः, (प्रति + ईच् + प्राथेनायामनुज्ञायां वा णीट्-स्र) ।

(क) समाश्वास्य—सान्त्वयित्वा (सम् + आ + श्मस + णिच्-ल्यप्) । गुप्तम्
—अन्यैरज्ञातं (विक्रीय इति क्रियाया विशेषणम्) । हस्ते तिष्ठतीति हस्तस्थं—
करस्थितमित्यर्थः, [उपपदसं० । हस्त + स्था—“सुपि श्यः” (१।२।४ पा०) इति
के कृते “आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । काञ्चनं—
सुवर्णं, सौवर्णभूषणम् इत्यर्थः । आपणे—निषद्यायां, पण्यशालायामित्यर्थः, विक्रीय—
क्रेतः मुख्यग्रहणपूर्वकं दत्त्वा इत्यर्थः (वि + क्री + ल्यप्) । वृद्धया (करणे श्या),
महाऽहं—महान् अर्हो मूर्खं यस्य तत् महामूर्खं, राजीचितम् इत्यर्थः (विष्ण० ।
“धातूनामनेकार्थत्वात् उच्यतेयथोग्यत्वात् अर्हं + कर्मणि घञ्, मूर्खं, महाऽहंश्चापरि-
वर्तनञ्चुतेः” कुमा० । ‘महानर्हो मूर्खमस्याकाटशी शय्या’ इति मज्झिमायः” इति
वाचस्पत्यमहाकोषः) । साधयामास—पाचयामासेत्यर्थः (साध + णिच् + लिट्-लृत्) ।
(ख) वृभुजाते—आदतुः [भुज + लिट्-चाते “भुजोऽनवने” (१।१।६६ पा०)
इति आत्मनेपदम्] ।

(ग) दश—दशसङ्ख्याकानि, अहानि—दिनानि (अचनसंयोगे २या),
नीत्वा—यापयित्वा (नी + क्वा) । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा [ज्ञा + सन्

वृद्धां पद्मावतीपार्श्वं प्रेषितवान् । साऽपि (घ) मिष्टान्न-
पानादिलुब्धा तदनुरोधात् तस्या वासगृहं गत्वा प्रतिनिवृत्त्य
च तौ जगाद,—“वत्सी ! इतो गत्वाऽहं तत्पार्श्वं
क्रियन् कालं तूष्णीं स्थिता ; तथा तु युष्मत्कथाऽपराधं
स्वयमुद्गिरन्त्या पुनः सालक्तकाभिस्त्रिभिरभिः कराङ्गुलिभिः
उरसि हता तदन्तिकात् अपमानिता पुनरायाता” ।
तदाकर्ण्य स मन्त्रिपुत्रः तं राजपुत्रं (ङ) खैरमब्रवीत्,—

“यः प्रत्ययात्” (२।१।१०२ पा०) इति अप्रत्यये स्त्रियां टाप्], तस्यै इदं
जिज्ञासार्थं—(मित्य० । क्रियाविष०) कदा राजपुत्री भवदनिकं गमिष्यतीति
जिज्ञासां कर्तुमित्यर्थः । प्रेषितवान्—प्रेरितवान् [प्र + इष + क्तवतुः] ।

(घ) मिष्टान्न—मोदकखड्डकादि, पानं—पानकादि, मिष्टान्नञ्च पानञ्च
मिष्टान्नपाने (इ०इ) ते आदिनो येषां (बहुव्री०) तेषु लुब्धा—लोलुपा,
आकृष्टा इत्यर्थः (७मी तत्प० । लुभ + कर्त्तरि क्तः + स्त्रियां टाप्) मिष्टान्नपानादि-
लुब्धा—मोदकादिलोलुपा (विष०), तस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, अनुरोधः,—अनुवर्त्तनं,
विचारार्थमनित्यर्थः, (६ष्टी तत्प० । “अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्” इत्यमरः) तस्मात्
तदनुरोधात्—मन्त्रिपुत्रस्य प्रीत्यर्थमित्यर्थः (हेत्वर्थे ५मी) । प्रतिनिवृत्त्य—प्रत्यागम्य,
(प्रति + नि + वृत् + ल्यप्), इतः,—अस्मात् स्थानात् (अव्य० । इदमः अपादाने
पञ्चमी ततः तमित्) । कालं [“कालाभ्यनोरत्यन्तसंयोगे” (२।१।५ पा०) इति
श्रुत्या] । तूष्णीं—मौनम् (अव्य० । “मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्—” इत्यमरः) । युवयोः
कथा—युष्मत्सम्बन्धिप्रागुक्तवाक्यमित्यर्थः, तथा यः अपराधः,—तत्कथनेन यः दोषः
तम्, स्वयम्—आत्मनैव, मत्कथनात् प्रागेवेत्यर्थः (अव्य०), उद्गिरन्त्या—
उद्गमयन्त्या इव, त्वरितमुच्चारयन्त्या इत्यर्थः (विष० । उत् + गृ + शब्द + स्त्रियां
ङीप्) । असक्तकेन—साधया सह वर्त्तमानाभिः साधककाभिः,—असक्तक-
रज्जिताभिरित्यर्थः, (बहुव्री० । विष०), कराङ्गुलिभिः (करणे श्रुत्या), उरसि—वक्षसि
(अवच्छेदे ७मी), हता—ताडिता, (विष० । हन + कर्त्तृणि क्तः अनुनासिक-
लोपः, स्त्रियां टाप्), तस्या अन्तिकात्—समीपात् तदन्तिकात् (६ष्टी तत्प० ।
अपादाने ५मी), आयाता—आगता (आ + या + कर्त्तरि क्तः स्त्रियां टाप्) ।

(ङ) खैरं—मन्दं मन्दम्, अपकाशमित्यर्थः (क्रिया विष० । “खैरः सख्यन्धः”

“सखे ! माऽन्यथा शङ्कां कार्षीः, अस्या हृदये तथा यदलक्त-
काक्तम् अङ्गुलिमुद्रावयं विन्यस्तं, कौशलेन तेन रजस्वला-
स्तिस्रो निशाः स्थिताः इति सूचितम्” ।

एवं राजसुतमाश्वास्य स मन्त्रिसुतः (च) व्रजं गते
पुनरपि तां वृद्धां पद्मावतीसकाशं प्राहिणोत् । सा तस्मिन्
(छ) दिने गता तथा समादृत्य भोजिता, पानादिभिश्च दिनं
सर्वं विनोदिता । (ज) यावत् सा सायं गृहमागन्तुमिच्छति,

मन्द्योः” इति मेदिनी) । अन्यथा—अन्यप्रकारा, तन्मनोरथवैफल्यरूपात्मित्यर्थः,
शङ्कां—वासं वितर्कं वा (“शङ्का वारं वितर्कं च” इति मेदिनी), मा कार्षीः,—न
कुक् [मा + क्त + लुङ्-सि “माङि लुङ्” (३।१।१७५ पा०) इति लुङ् “न माङ्योगे”
(६।४।७४ पा०) इति अडागमाभावः] । अलक्तकेन—लाघया, काक्तं—संचितं,
रजितमित्यर्थः, अलक्तकाक्तं—लाघारसरजितं (विष्णु ० । ३या तत्पु०), अङ्गुलीभिः कृतं
मुद्रावयं—रेखावर्यामित्यर्थः, (शाकपार्थिवार्थादत्वात् समासः) । कौशलेन—नेपथ्येन,
वृद्धिप्रभावेणेत्यर्थः, सङ्केतेनेति यावत्, (करणे ३या) । रजस्वलाः,—ऋतुभक्त्यः,
[“रजःकथ्यासुतिपरिषदी बलच्” (५।२।११२ पा०) इत्यनेन रजस् + बलच् + स्त्रियां
टाप्] । निशाः (अत्यन्तसंयोगे ३या), स्थिताः,—पाल्याः, अपेक्षणीया इत्यर्थः, सर्वा
एव रजस्वलाः विराटं गमनानङ्गाः भवन्तीति भावः ; एतेन अहं रजस्वला सञ्जाता,
अतः विराटमपेक्षस्व इति आवेदितम् ।

(च) वयाणामङ्गां समाहारः इति वृद्धः [वि + षङ् + “राजाङःसखि-
भ्यष्टच्” (५।४।८१ पा०) इति टच् “अङ्गष्टोरेव” (६।४।१४५ पा०) इति
टिल्लीपः । तद्धितार्थे द्विगुः] तस्मिन् वृद्धे (भावे ७मी०) । प्राहिणोत्—प्रेरयत्,
प्रेषितवानित्यर्थः, (प्र + हि + लङ्-दृ) ।

(छ) दिने (कालाधिकरणे ७मी०) । समादृत्य—सम्यान्, समादरं कृत्वे-
त्यर्थः, [सम् + आ + ट् + ल्यप् “कृत्स्न पिति कृति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति
तुक्] । भोजिता—कारितभोजना (भुज् + षिच् + क्तः + स्त्रिया टाप्) । दिनम्
(अत्यन्तसंयोगे ३या), विनोदिता—सन्तोषिता इत्यर्थः, (वि + नुद + षिच् + क्तः +
स्त्रियां टाप्) ।

(ज) यावत्—यदा (अव्य०), सायं—दिनान्ते, (अव्य० । “दिनान्ते तु सायम्”
इत्यमरः) । आगन्तुम्—आयातुम् (आ + गन् + तुमुन्), इच्छांति—अभिलषति

तावत् तत्र वहिः भयङ्करः कोलाहलः समुदभूत्,—
 ‘हा ! हा ! अयं मत्तहस्ती स्वावासात् भ्रष्टः जनान् मयून्
 प्रधावति’ इति जना आक्रन्दन्तः पलायमानाः शृशुविर । ततः
 सा पद्मावती तां वृद्धामभाषत,—(भ्र) “अम्ब ! साम्प्रतं
 हस्तिरुक्ते पथि त्वया न गन्तव्यं, तत् त्वां पीठिकां समारोप्य
 आलम्बनरज्जुभिर्बद्धा अनेन वृद्धता गवाक्षेण अत्र गृहोद्यानं

(इष + कृट्-तिप्) । तावत्—तदा (अव्य०), भयङ्करः,—भयानकः [विष्ण० ।
 भय + कृ + “मघातिभयेषु कृञः” (३।२।४३ पा०) इति खच् “अवाहपदजन्तस्य मुम्”
 (६।३।६७ पा०) इति मुमागमथ] । कोलाहलः,—कलकलः (वि० । “कोलाहलः
 कलकलः” इत्यमरः) । समुदभूत्—समजान् [सम् + उत् + भू + लुङ्-ट् “गातिस्था—”
 (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्] । हा हा इति विषादव्यञ्जकमव्ययम् । मत्तः,
 —प्रभिन्नः, मदोन्मत्त इत्यर्थः, (“प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः” इत्यमरः) स चासौ
 हस्ती चेति मत्तहस्ती—मदसावी गजः (कर्मधा०) ; स्वकीयः आवासः स्वस्य
 आवासः इति वा स्वावासः,—स्वगृहं (६।३।१०० तत्पु०) तस्मात् स्वावासात्—स्वगृहात्,
 (अपादाने पुंसो), भ्रष्टः,—सञ्चलितः, अस्थिर इत्यर्थः, (भ्रश् + कर्त्तरि क्त०) ।
 मयून्—बिलोडयन्, क्षामयामाति यावत् (मन्य + शब्) , प्रधावति—दुतभागच्छति
 (प्र + धाव + लृट्-तिप्) । जनाः (कर्म०), आक्रन्दन्तः,—बदन्तः, (विष्ण० । आ + क्रन्द
 + शब्) पलायमानाः,—पलायनं कुर्वन्तः (विष्ण० । परा + अय + शानच्, रस्व लः) ।
 शृशुविर—आकर्णयाम्बभूविर । (श्रु + कर्मणि लिट्-इरे) ताभिरिति शेषः,
 मत्तहस्ती प्रधावति इति उच्यते ततः पलायमानान् जनान् पद्मावतीप्रभृतयः शृशुव-
 रित्यर्थः ।

(भ्र) अम्ब !—मातः ! (“अम्बा माता” इत्यमरः), हस्तिरुक्ते—हस्तिना—
 हस्तिसङ्घाभिषेक्यः, रुक्ते—कृतगतिरधि, दुर्गमे इत्यर्थः, (विष्ण० । रुक् तत्पु० । रुध +
 क्तः) । गन्तव्यं—यातव्यं (गम + तव्य) । पीठिका—पीठ एव पीठिका (अस्यां कञ्
 स्त्रिया टाप्) तां, सुद्रपीठमित्यर्थः, समारोप्य—उपवेश्य, (सम् + आ + रुध +
 णिच्-ल्यप्) । आलम्ब्यते—प्रियते अनया आलम्बनी—बन्धनसाधनीत्यर्थः,
 (आ + लम्ब + क्तरणे ल्युट्) ताव ताः रज्ज्वन्ते आलम्बनरज्जवः (कर्मधा०)
 ताभिः आलम्बनरज्जुभिः,—बन्धनसाधनतनुभिः (क्तरणे श्वा) । बद्धा—संयम्य

प्रक्षिपामि, ततो वृक्षमारुह्य विलङ्घ्य च प्राकारम् अन्येन वृक्षेण स्वगृहं व्रज" इति । एवमुक्त्वा सा (ज) चेटीभिस्तां वृक्षं रज्जुपीठिकया गवाक्षात् उद्याने प्रक्षेपयामास । सा च गृहं गत्वा तत् सर्वं ताभ्यां (ट) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां श्रृंश ।

तदा स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—“सखे (ठ) सिद्धं ते अभिलषितं, युक्त्या तया मार्गो दर्शितः ; तदद्यैव प्रदीपे त्वम् एतेनैव पथा तत् प्रियामन्दिरं गच्छ” । इत्युक्तस्तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः स राजपुत्रः तेनैव पथा वृक्षया दर्शितेन तदुद्यानं ययौ, (ड) ददर्श च तत्र तां लम्बमानां सपीठिकां

(बन्ध + क्ता), गवाक्षेय—वातायनेन (करणे श्या), गृहस्य यद् उद्यानम्—उपवनम् गृहीद्यानं (६३ो तत्पु०) तस्मिन् गृहीद्याने—प्रसीदवने इति यावत् (उपश्लेषे ७मी), प्रक्षिपामि—अवतारयामि इत्यर्थः (प्र + क्षिप + लट्-मिप्) । विलङ्घ्य—उत्थाय, (वा + लङ् + ल्यप्) विलङ्घ्य—उत्प्लुत्य, अतिक्रम्येत्यर्थः, (वि + लङ् + ल्यप्) प्राकारं—प्राचीरं (“प्राकारी वरणः सालः प्राचीरं प्रास्ततो वृतिः” इत्यमरः), वृक्षेय—वृक्षारोहणेन, एकं वृक्षमारुह्य पुनस्तं परित्यज्य अन्य-वृक्षारोहणेनेत्यर्थः, (करणे श्या), व्रज—गच्छ (व्रज + अनुज्ञायां क्रीट्-ङि) ।

(ज) चेटीभिः,—दासीभिः (प्रयोज्यकर्त्रां श्या) । रज्जुपीठिका—रज्जुनिबद्धा पीठिका, (शाकपाणिनादित्वात् समासः) तथा (करणे श्या), गवाक्षात्—वातायनप्रदेशात् (अपादाने ५मी०), प्रक्षेपयामास—पातयामास, अवतारयामासेत्यर्थः (प्र + क्षिप + चिच् + लिट्-चल्) ।

(ट) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां [“क्रियया यममिप्रैति सोऽपि सम्पदानम्” (बा०) इति ४३ी०] । श्रृंश—कथयामास (श्रंस + लिट्-चल्) ।

(ठ) सिद्धं—पूर्वै, सफलं सञ्जातमित्यर्थः (सिध् + कर्त्तरि क्तः), अभिलषितम्—अभीष्टं (“ऊदमिद्धिती भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् अभिलाष इत्यर्थः, अभि + लष + भावे क्तः) । युक्त्या—कौशलेन, बुद्धिनेपुख्येनेति यावत्, मार्गः,—पन्थाः, तद्गृहगमनोपाय इति भावः, दर्शितः,—निर्द्दिष्टः इत्यर्थः, (वृश् + चिच् + कर्त्तृणि क्तः) । प्रियायाः,—प्रणयिन्याः, मन्दिरं—गृहं (६३ो तत्पु०) प्रियामन्दिरं—पद्मावतीभवनम् ।

(ड) ददर्श—ईषाम्भूव, (वृश् + लिट्-चल्) । लम्बमानां—दोषायमानां,

मार्गोन्मुखाभिषेटीभिरुपरिष्ठादधिष्ठितां रज्जुम् । स च तां
दृष्ट्वैव (ढ) यावत् आरोहति स्म, तावत् ताभिः सखीभिः
तया रज्ज्वा गवाक्षेणाकृष्टः प्रियान्तिकं प्राविशत् । तस्मिंश्च
(ण) प्रविष्टे स मन्त्रिपुत्रस्तमेव वृद्धाऽऽवासं प्रायात् ।

राजपुत्रेस्तु तां पद्मावतीं (त) पूर्णेन्दुवदनां प्रसरत्कान्ति-
चन्द्रिकां कृष्णपक्षात् गुप्तं स्थितां राकाविभावरीमिव

लम्बितभावेनावस्थितां (लवि + शानच्), पीठिकया—सुद्रासनेन सह विद्यमानां
सपीठिकाम्—आसननिबद्धां (विष्ण० । बहुव्री०) : मार्गे—पथि, मार्गमभिलक्ष्य
इत्यर्थः, उन्मुखाभिः,—ऊर्ध्वमुखीभिः, उत्सुकाभिरित्यर्थः (७मी तत्पु०), मार्गो-
न्मुखाभिः,—राजपुत्रस्य आगमनं प्रतीक्षयाभिः इत्यर्थः (विष्ण०) । उपरिष्ठात्—
ऊर्ध्वदेशं, रज्ज्वा ऊर्ध्वंश्च इत्यर्थः, [“उपर्युपरिष्ठात्” (५।३।३१ पा०) इति
सूत्रेण ऊर्ध्वशब्दस्य उपादेशः रिष्ठातिङ् प्रत्ययश्च] अधिष्ठिताम्—आश्रितामित्यर्थः,
[अधि + स्था + कर्त्तरि क्तः “स्थाञ्चोरिञ्” (१।२।२७ पा०) इत्यनेन इदादेशे
“आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः “उपसर्गात् सुनोति—”
(८।३।६५ पा०) इत्यनेन बलं, ततः स्त्रियां टाप्] ।

(ढ) यावत्—यदा इत्यर्थः, आरोहति स्म—उत्तस्थौ [आ + रुह + “लट् लो”
(१।२।११८ पा०) इति अतोऽे कट्-तिप्] । तावत्—तदेवेत्यर्थः । तया—पीठिका-
निबद्धया । आकृष्टः,—आकृष्य ऊर्ध्वं नीत इत्यर्थः (विष्ण० । आ + कृष + कर्त्तृणि
क्तः) । प्राविशत्—प्रविष्टवान् (प्र + विश् + लङ्-ट्) ।

(ण) प्रविष्टे—वृद्धाभ्यन्तरं गते इत्यर्थः (विष्ण० । प्र + विश् + कर्त्तरि क्तः),
तस्मिन्—राजपुत्रे (भावे ७मी) । वृद्धाया आवासं (६मी तत्पु०) वृद्धाऽऽवासं
—वृद्धाभवनं, प्रायात्—प्रातिष्ठत (प्र + या + लङ्-ट्) ।

(त) पूर्णेन्दुरिव वदनं यस्यासां पूर्णेन्दुवदनां—पूर्णचन्द्रमुखीं (बहुव्री०);
राकापक्षे,—पूर्णेन्दुरिव वदनं यस्यासां (बहुव्री०) । प्रसरन्ती—विष्कुरन्ती,
समन्तात् विस्तृमरेत्यर्थः, कान्तिः,—अङ्गप्रभा, चन्द्रिका—कौमुदी इव यस्यासां,
(बहुव्री०); अन्धम्,—प्रसरन्ती—दिशः व्याप्नुवाना, कान्तिरिव चन्द्रिका
यस्याः यत्र वा तां प्रसरत्कान्तिचन्द्रिका—सुरतप्रभापटलमित्यर्थः । कृष्णपक्षात्—
कृष्णपक्षनिशाभिराकान्तिभिरा (अपादाने ५मी०), गुप्तं—निश्चितं यथा तथा
इत्यर्थः (क्रियाविष्ण०), राकाविभावरी—राका—पूर्णेन्दुतिथिः, तदयुक्ता इत्यर्थः

अद्राचीत् । साऽपि तं दृष्ट्वा (थ) तत्कालोचितैः कण्ठग्रहादिभि-
स्तेस्तेः प्रौढाचारै रमयामास । ततस्तत्र (द) गान्धर्वविधिना
समूदया तया सह कान्तया गुप्तं विहरन् कतिचित् दिनानि
स्थित्वा कदाचित् तां प्रियामवदत्,—“प्रिये ! मम सखा
मन्त्रिपुत्रः मयैव सहायातः अत्र वृद्धागृहे एकांकी तिष्ठति,
तद् गत्वा तं सम्भाव्य पुनरेष्यामि” इति । तदाकर्ण्य सा

(“राका नयन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रियाम् । सम्युर्ध्वेन्दुतिथौ—” इति मेदिनी)
विभावरी—रजनौ, राकाविभावरी तामिव, (कर्मधा०) । अद्राचीत्—एवैष्ट
(दृश् + लुङ्-द) ।

(थ) स एव कालः तत्कालः (कर्मधा०) तस्मिन् उचिताः,—उपयुक्ताः
(७मी तत्प०) तैः तत्कालोचितैः,—प्रथममेलनसमयोपयोगिभिरित्यर्थः, कण्ठस्य
कण्ठे वा यङ्,—यङ्ग्यं कण्ठयङ्,—गलवेष्टनपूर्वकालिङ्गनमित्यर्थः, (६ठी ७मी
वा तत्प०) स एव आदिः येषां तैः (बहुव्री०) । तैस्तैः,—प्रणयिनोः मिलने प्रसिद्धे-
रित्यर्थः, प्रौढाः,—प्रगल्भाः, अशालीनाः इत्यर्थः, यद्वा,—प्रौढाः,—निपुणाः, कामा-
द्वीपनदक्षाः इत्यर्थः, ये आचाराः,—आचरणानि, प्रागुक्तालिङ्गनादय इत्यर्थः, तैः
(करणे श्या । कर्मधा०), यद्वा,—प्रौढायाः,—प्रगल्भायाः,—“स्वरात्वा गाढताकण्या
समक्षरतकोविदा । भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽकान्तनायका ॥” इत्युक्तलक्षणाया
नायिकायाः इत्यर्थः, आचारा इव ये आचाराः तैः (६ठी तत्प०), निर्लज्जव्यवहारै-
रित्यर्थः, रमयामास,—प्रीणयामास (रम + णिच् + लिट्-णञ्) ।

(द) गान्धर्वविधिना—“इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्ययोश्च वरस्य च । गान्धर्वः
स तु विज्ञेयः,—” इत्युक्तलक्षणेन कन्यावरयोः कामजविवाहविज्ञेयेत्यर्थः (करणे
श्या), समूदया—परिणीतया, [विष्ण० । सम् + वङ् + क्तः “वचिस्वपियजादीनां
कृति” (६।१।१५ पा०) इति वङ्गः सम्प्रसारणे कृते “हो दः” (८।२।११ पा०)
इति इत्थं कृते “भसस्तदीर्घाऽधः” (८।२।४० पा०) इति तस्य च “टुना टुः”
(८।४।४१ पा०) इति चत्थं कृते “दो टे लीपः” (८।३।१३ पा०) इति प्रातिपदिकस्य
दक्षोपे “द्वलीपे पूर्वस्य दीर्घाऽधः” (६।३।१११ पा०) इति सम्प्रसारितोकारस्य
दीर्घः, ततः स्त्रियां टाप्-तया] । कान्तया—प्रियया (सहयोगी श्या), गुप्तम्—
अन्येरलक्षितं यथा स्नातया (क्रियाविष्ण०), विहरन्—क्रीडन् (विष्ण० । वि + ह
+ शब्द] । आयातः,—आगतः (आ + या + कर्त्तरि क्तः) । सम्भाव्य—सम्भान्य,

(ध) धूर्ता पञ्चावती तं प्रियमाह अ, —“नाथ ! त्वामहं
 पृच्छामि, मत्कृतास्तास्ताः संज्ञास्त्वया ज्ञाताः ? उत ते तेन
 मन्त्रिपुत्रेण ?” । तथा (न) अभिदधतीं तां राजपुत्रोऽब्रवीत्,
 —“प्रिये ! न ज्ञातं मया तत् सर्वं, तेनैव मे मित्रेण दिव्य-
 ज्ञानवता सौ विदित्वा मे समाख्यातम्” । एतदाकर्ण्य सा
 (प) भामिनी विचिन्त्य तं प्रत्यभाषत,—“नाथ ! तर्हि
 अयुक्तं कृतं त्वया चिरात् तद्वाचां कथयता, यस्ते सखा,

सञ्चापञ्चादिना संबन्ध इत्यर्थः, (धन् + भू + चिच् + क्यप्), एषामि—आगमि-
 ष्यामि (इ + लट् + णामि) ।

(ध) धूर्ता—मायाविनी, सुचतुरेत्यर्थः । आह अ—सञ्चाप [भू + “लट् खे”
 (३।१।१९८ पा०) इति ऋयीगे अतोते लट्-तिप्] । पृच्छामि—निज्ञासे,
 [प्रच्छ + लट्-मिप् “यद्वित्वा—” (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्] । उत—
 विकल्पे, अथवा इत्यर्थः, (अव्य० । “उताप्यर्थविकल्पयोः” इत्यमरः) ।

(न) अभिदधतीं—वदन्तीम् (अभि + धा + शब्द + स्त्रिया ऊीप्) । दिव्यं—
 बहू, सुन्दरमित्यर्थः, द्योतनात्मकमिति यावत्, यदा—दिव्यं—दिवि भवम्,
 अलौकिकमित्यर्थः, असाधारणमिति यावत्, (“दिव्यं खण्डे चाद्या स्त्री बह्वौ
 दिविभवे त्रिषु” इति मेदिनी) यत् ज्ञानं—बुद्धिः, (कर्मधा०) तदस्य असीति
 तेन दिव्यज्ञानवता—अलौकिकमनीषिणा [विष्ण० । प्रशंसायां भूतुप् “मादुप-
 धायाह—” (८।१।२ पा०) इति भूतोर्मस्य वकारः] । विदित्वा—बुद्ध्वा
 (विद् + क्ता), मे—मया [“क्रियया यमभिप्रैति—” (वा०) इति सम्प्रदाने ङीष्] ।
 समाख्यातं—कथितं (सम + धा + ख्या + भावे क्तः) ।

(प) भामिनी—कोपनस्वभावा रमणी, ईर्ष्यावतीत्यर्थः, नावच्छेद्य प्रे-
 मपान्तररमसद्विष्णुरिति यावत्, (“कोपना सेव भामिनी” इत्यमरः) विचिन्त्य
 —विभाव्य (वि + चिन्त + क्यप्), प्रत्यभाषत—प्रत्यवदत् (प्रति + भाष + लङ्-
 त) । तर्हि—तदा, यदा स एवंविध दिव्यज्ञानसम्पन्नः तव प्रियसुहृद् तदा इत्यर्थः,
 [“अनद्यतनेर्हिसन्त्यतरङ्गान्” (३।१।१२ पा०) इति तत् + चिङ्], अयुक्तम्—
 अव्याख्यं, (“युक्तमौपयिकं खभं भजनानामिनीतवत् । व्याख्यं त्रिषु षट्” इत्यमरः) ।
 चिरात्—चिरैव, कालविलम्बेनेत्यर्थः (अव्य०), तस्य—तव मित्रस्य, वार्त्ता—वृत्तान्तं
 (६।१।१०) तद्वाचां—तव मित्रवृत्तान्तं, कथयता—वदता (विष्ण० । कथ +

स मे भ्राता, तस्य प्रथममेव मया ताम्बूलादिसमाचारेण सम्मानना कर्त्तव्याऽऽसीत्” । इति (फ) उक्तवत्या तथाऽनुमतः राजपुत्रस्तेनैव पथा तस्यां निशि सख्युरन्तिकमागात्, अकथयच्च तत् सर्वं प्रियया कथितम् । मन्त्रिपुत्रस्तु तदयुक्तमिति न तत् सादरमभ्यसन्धत । (व) इत्थं परुषैरमालपतोस्तयोः सा विभावरी पर्यगात् ।

अथ तयोः (भ) साम्ये विधौ निर्वृत्ते पक्वान्ताम्बूलहस्ताः पद्मावतीसखी तत्राऽऽगात् । सा समागत्य तं मन्त्रिपुत्रं कुशलं

(विच् + श्रट्) । ताम्बूलादिसमाचारेण—ताम्बूलादीनां समाचारः,—सम्यगाचरणं, तद्गानरूपः सुष्ठु व्यवहार इत्यर्थः, तेन (करणे श्या । वृष्ठी तत्पु०), सम्मानना—संबर्हना, समादर इत्यर्थः, [सम् + मान + विच् “व्यासश्रमो युच्” (१।१।१०७ पा०) इति युच्, ततः स्त्रियां टाप्] । आसीत्—अभूत् ।

(फ) उक्तवत्या—कथितवत्या [विष्० । वच् + क्तवतुः “वचिस्त्रिपियजाः दीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति उच्चेः सम्प्रसारणं, ततः स्त्रियां ङीप्, तथा] । तेनैव पथा—गवाचमार्गेणेत्यर्थः (करणे श्या) । सख्युः,—निद्रस्य (श्रैवे इष्टी) । आगात्—आगमत् [आ + इ + लुङ्-ट् “इषो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति इषो गाऽऽदेशे “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इति विचो लुक्] । अकथयत्—अवदत् (कथ + विच् + लङ्-ट्) । कथितम्—उक्तं (कथ + क्तः) । अयुक्तम्—अन्याय्यं, समयानुपयोगि इत्यर्थः । अभ्यसन्धत—प्रत्यभ्यसन्दधत्, तद्वाक्यस्य अकपटतायाम् आस्थां नास्थापयदित्यर्थः, (अभि + मन + लङ्-त) ।

(व) इत्थम्—अनेन प्रकारेण (अव्य०), आलपतोः,—आभाषमाणयोः, (विष्० । आ + लप + श्रट्, तथीः) । पर्यगात्—पर्यगमत्, अवसिता इत्यर्थः, (परि + इ + लुङ्-ट्) ।

(भ) सम्याया इदं साम्यं तस्मिन् साम्ये—सम्याकालविहिते, विधौ—उपासनादिकर्मणि (भावे ङी), निर्वृत्ते—निष्पत्ते सति (निर + वृत् + क्तः, तस्मिन्, विष्० । “सिद्धे निर्वृत्तनिष्पत्तौ” इत्यमरः), पक्वान्—लण्डुकपिष्टकादिकं, ताम्बूलं—वीटिकेत्यर्थः, सज्जितताम्बूलमिति यावत्, ते हस्ते यस्याः सा (विष्० । व्यधि० वङ्गनी०) ।

(म) पृष्ट्वा दत्तोपचारा, युक्तिः राजपुत्रस्य भोजनं निषेहुं
“सा तव प्रिया भोजनादौ तदागमं प्रतीक्षमाणा आस्ते” इति
आवेद्य क्षणात् ततः प्रायात् ।

ततः स मन्त्रिपुत्रस्त्वं राजपुत्रमभाषत,—“देव ! (य) कौतु-
कमेकं पश्य, त्वां दर्शयामि” इत्युक्त्वा स तस्मादेकं
पक्वान्नमादाय सारमेयाय तत्र स्थिताय प्रादात् । स

(म) पृष्ट्वा—निश्चासित्वा, [प्रच्छ + क्त्वा “प्रश्नश्च” (८२२३६ पा०)
इति षकारादेशः, “यद्विद्या—” (६१११६ पा०) इति पृच्छतेः सम्प्रसारणम्],
दत्तः,—अर्पितः, [दा + क्तः “दो ददौः” (७४४६ पा०) इति दद्यादेशे
यत्कारस्य तत्कारः] मन्त्रिपुत्राय इति भावः, उपचारः,—पद्यावतीप्रेरितपक्वान्नादि-
सेवोपकरणं यथा सा दत्तोपचारा—अर्पितपक्वान्नादिद्रव्यसमूहा (विष्णु० । बङ्गो०),
युक्तिः,—युक्तिमाश्रित्य, उपायिनेत्यर्थः, वाक्यच्छलेनेति यावत्, (ल्यब्लोपे ५मी०) ।
निषेहुं—निवारयितुं, (नि + विष् + तुसृज्) । भोजनादौ—भोजनकालोपस्थितेः
प्रानेव (कालाधिकरण्ये ७मी०) । तदागमं—तव आगमम्—आगमनं (६३१
तत्पु०), प्रतीक्षमाणा—प्रतिपालयन्ती [प्रति + ईक्ष् + शानच् + “शानि मुक्”
(७२२२ पा०) इति मुगागमः, ततः स्त्रिया टाप्], आस्ते—तिष्ठति (आस +
लट्-ते) । मन्त्रिपुत्रो महाप्राज्ञश्चेत् जीवेत्, तदा कदाचन स राजपुत्रं स्वदेशं नेष्यति,
विनष्टे तु तस्मिन्, स्थूलधियं राजपुत्रं समादरादिना विमोह्य वशीकृत्य अ-
थावज्जीवनेव स्वान्तिकं स्थापयिष्यामि, अतः तथाविधाऽऽशङ्काऽपि नक्ष्यति इति
विचिन्त्य पद्यावती मन्त्रिपुत्रं विनाशयितुं सविषपक्वान्नादिकं सखीहस्तेन प्रेरयन्,
किन्तु राजपुत्रश्चेत् मित्रस्य भोजनकाले तव तिष्ठेत्, यदि वा मैत्र्यागुरीधेन
भोजनस्य किञ्चिदंशं गृह्णीयात्, तदा महान्नर्थो भविष्यति, प्रक्षाशञ्च राजपुत्रं
निषेहुमपि नैव युज्यते, इति उपायेन तस्मात् अपसारयितुं एवमवदत् इति
बोद्धव्यम् । आवेद्य—विज्ञाप्य (आ + विद + णिच्-ल्यप्), क्षणात्—तत्क्षणा-
दित्यर्थः (ल्यब्लोपे ५मी०), ततः,—तस्मात् स्थानात् (अपादाने ५मी०) ।

(य) कौतुकम्—आश्चर्यम्, अपूर्वदर्शनमिति यावत्, पश्य—आलीक्य
(दृश् + प्रार्थनायां लोट्-ङि) । दर्शयामि—अवेक्षयामि, (दृश् + णिच् + लट्-
मिप्) । सारमेयाय—कुकुराय, (सम्प्रदाने ४र्थी० । “कौलेयकः सारमेयः कुकुरो
स्यदंशकः” इत्यमरः) ।

(र) भुक्त्वा तत्क्षणात् व्यापद्यत । तदवलोक्य “किमिदं
(ल) चित्रम् !” इति तं मन्त्रिपुत्रं राजपुत्रः पथ्यपृच्छत् ।
स चैनं प्रत्यभाषत,—“देव ! (व) संज्ञाप्रकटनेन मां धूर्त्तं
विदित्वा हन्तुकामया त्वदनुरक्तया तथा,—‘अस्मिन् सति
राजपुत्रो मदेकायत्तचित्तो न भवेत्, एतद्वशम् मां विहाय
स्वां नगरीं व्रजेत्’ इति विचारयन्त्या मम भक्षणार्थं विषाक्तं
प्रहितम् ; तस्मात् त्वमेतस्यां मन्युं मुञ्च, अहं कामप्यत्र युक्तिं

(र) भुक्त्वा—खादित्वा (भुज् + क्वा), पक्वाप्रमिति शेषः । व्यापद्यत—
अभियत (वि + आ + पद + लङ्-त) ।

(ल) चित्रम्—अद्भुतं (“विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्” इत्यमरः) । पथ्य-
पृच्छत्—अजिज्ञासत (परि + प्रच्छ + लङ्-द) ।

(व) संज्ञायाः,—प्राक् तथा कृतस्य स्वाभिप्रायतृचकभावविशेषस्य,
प्रकटनेन—अर्थप्रकाशनेन संज्ञाप्रकटनेन—तथा सङ्केतितस्य निगूढार्थज्ञापनेन
(इष्टो तत्पु० । करणे श्वा) । विदित्वा—ज्ञात्वा, (विद् + क्वा) । हन्तुं—
मां मारयितुं, कामः,—अभिलाषः यस्यास्तया हन्तुकामया—मारयितुमिच्छन्त्या
(विण० । “तुम्काममनसोः—” इत्यनेन मकारलोपः), त्वयि अनुरक्ता—
आसक्ता (औभौ तत्पु०) त्वदनुरक्ता तथा त्वदनुरक्तया—त्वदासक्तचित्तया
(विण०) । अस्मिन्—मन्त्रिपुत्रे (भावे औभौ), सति—विद्यमाने (विण०) ।
मयि एव एकं—केवलं, न तु अन्यस्मिन् इति भावः (“एके मुख्यान्त्यकेवलाः”
इत्यमरः), आयत्तम्—अधीनं, वशीभूतमित्यर्थः, (औभौ तत्पु० । कर्माधा०) चित्तं
—मनः यस्य तथाविधः मदेकायत्तचित्तः,—अन्यासक्तिं विहाय केवलं मध्ये-
वानुरक्तः इत्यर्थः (बहुव्री०) । एतस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, वशः,—अधीनः एतद्वशः,—
मन्त्रिपुत्रानुरागी इत्यर्थः (इष्टो तत्पु०), विहाय—परित्यज्य (वि + हा + ल्यप्),
स्वाम्—स्वात्म्यां (विण०) । व्रजेत्—गच्छेत् (व्रज + सम्भावनायां लिङ्) ।
विचारयन्त्या—वितर्कयन्त्या (विण० । वि + चर + णिच् + शब्द + स्त्रिया ङीप् तथा)
भक्षणाय इदं भक्षणार्थं—भोजननिमित्तम् (अर्थेन सह नित्यसमासः), विषाक्तं—
विषमिश्रितमन्नं (शाकपायिवादित्वात् समासः), प्रहितं—प्रेरितं (प्र + हि +
कर्त्तरि क्तः) । एतस्यां—पद्मावत्यां (विषये औभौ), मन्युं—क्षीयं, (“मन्युर्देव्ये
क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः) मुञ्च—त्यज (मुञ्च + प्रार्थनायां लोट्-हि) । युक्तिं—योगम्,

पर्यालोचयामि” । इत्युक्तवन्तं मन्त्रिसुतं स राजपुत्रः
 “सत्त्वं त्वं (श) बुद्धिशरीरः” इति यावत् स्तौति, तावत्
 सहसा दुःखाकुलजनैरुदीरितः,—“हा धिक् ! राज्ञो बालः
 सुतो विपन्नः” इति रवः श्रूयते स्म । तत् (घ) आकर्णनेन
 द्रष्टः स मन्त्रिपुत्रस्तं नृपात्मजं जगाद,—“देव ! अद्य
 पद्मावतीगेहं निशि ब्रज, तत्र गत्वा तां तथा पायये, यावत्
 पानमदेन सा निःसंज्ञा नष्टचेष्टा गतजीवितेव स्यात् । तत-
 स्तस्याः (स) सनिद्रायाः कटितटे शूलैर्न अग्नितप्तेन अङ्गं दत्त्वा

उपायमित्यर्थः (“युक्तिः स्त्री न्याययोगयोः” इति मेदिनी), पर्यालोचयामि—
 पर्याल्लयामि, उद्गाढयामीत्यर्थः, (परि + आ + लुच् + णिच् + लट्-मिप्) ।

(श) बुद्धिरिव शरीरं यस्य सः बुद्धिशरीरः,—बुद्धिजीवीत्यर्थः (बहुव्री०) ;
 स्तौति—प्रशंसति (टु + लट्-तिप्) । दुःखेति ।—दुःखेन—वेदनाया, मग्न, पीडया
 इत्यर्थः, (“आवाधा वेदना दुःखम्” इति इत्यायुधः) आकुलाः,—कातरा इत्यर्थः,
 (श्या तत्पु०) जनाः तैः दुःखाऽऽकुलजनैः,—आधिव्याकुललोकैः (कर्त्तरि
 श्या), उदीरितः,—उत्तः, (विष्० । उत् + ईर + कर्मणि क्तः) । बालः,—त्रिष्यः
 (कर्त्ता), विपन्नः,—सूतः (वि + पद् + कर्त्तरि क्तः), श्रूयते स्म—आकर्ण्यते स्म,
 श्रुत्वे इति यावत् [सु + कर्मणि लट्-ते “लट् स्ते” (१।१।११ पा०) इति
 अयोगे अतीते लट्] ।

(घ) आकर्णनेन—श्रवणेन (आ + कर्णं + णिच् + भावे ल्युट्) । तां—
 राजसुतां (प्रयोज्यकर्त्ता “मतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थे—” इति द्वितीया), तथा—
 तावत्, तावत्पर्यन्तमित्यर्थः, पायये,—मद्यपानं कारये इत्यर्थः (पा + णिच्
 + विधौ लिङ्-यास्), यावत्—यावत्कालपर्यन्तं, पानेन पानजनितो वा मदः
 पानमदः (श्या तत्पु० । आकपाधिवादि० वा) तेन पानमदेन—मद्यपान-
 जनितोन्मत्ततया (करणे श्या), निः,—नास्ति, संज्ञा—चेतना यस्याः सा
 निःसंज्ञा—हृतचेतना (बहुव्री०), नष्टा—अपगता, चेष्टा—पार्श्वपरिवर्तनादिक्रिया
 कायक्रिया यस्याः सा नष्टचेष्टा—निरीक्षा, मङ्गमाया इति यावत् (बहुव्री०),
 गतं—प्रस्थितं, जीवितं—जीवनं यस्याः सा गतजीविता इव—स्यता इव, मृतकस्या
 इति यावत् (बहुव्री०), स्यात्—भवेत् (अस + लिङ्-यात्) ।

(स) निद्रया सह वर्त्तमाना सनिद्रा तस्याः सनिद्रायाः,—निद्रिताया इव ज्ञान-

आभरणानि च गृहीत्वा गवाक्षेण तेनैव प्रकारेण भागच्छेः,
ततः परं यथा भद्रं भवेत् तथा करिष्यामि” इत्युक्त्वा कारयित्वा
च त्रिशूलं तस्मै राजसूनुवे प्रादात् । सोऽपि राजपुत्रस्तत्
(६) कुटिलकर्कशं कालायसदृढं कान्तावयस्योचित्तमिव
हस्ते गृहीत्वा पूर्ववत् रात्रौ पद्मावतीगृहमेतत् शूचेः
स्वमन्त्रिणो वाक्यं प्रभूणामविचार्यमिति मत्वा तत्र मद्यपान-
निषेष्टां तां जघने शूलेनाङ्कितां हृतालङ्करणाच्च कृत्वा सख्यु-
रन्तिकमागात्, अशंसच्च आभरणानि दर्शयित्वा तत् सर्वम् ।

रहिताया इत्यर्थः (बहुव्री०), कटितटे—कटिदेशे (औपम्येपिके ७मी) । अग्निना
तप्तम्—उष्णं (श्या तत्पु०) तेन अग्नितप्तेन (विष्णु०), अङ्क—चिह्नं (“कल-
ङ्काङ्गो लाञ्छनश्च चिह्नं लक्ष्यं च लक्षणम्” इत्यमरः) । आभरणानि—वस्त्राद्वारान् ।
भागच्छेः,—पथाः, (आ + गम + लिङ्-यास्) । भद्रं—मङ्गलं (“वः श्रेयसं
शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) । करिष्यामि—विधास्यामि (कृ +
लुट्-स्यामि) । शूले शूलानि—शिखायाश्च यत्र तत् त्रिशूलं—स्वनामप्रसिद्धमस्त्र-
विशेषं (वि० । बहुव्री०) । राजः सुतुः राजसूतुः (६ठी तत्पु०) तस्मै राजसूनुवे
—राजपुत्राय (सम्प्र० ४र्थो०) ।

(६) कुटिलं—भङ्गिमत, अन्यत्र—कूर्, कर्कशं—कठोरं, तीक्ष्णायमित्यर्थः,
अन्यत्र—साहसिकं, कर्तव्यपरायणत्वेन निष्ठुरमित्यर्थः, कुटिलश्च कर्कशश्च तत्
कुटिलकर्कशं (विष्णु० । विशेषणकर्कशधारयः), कालायसदृढं—कठिनजम्बुलीह-
निर्मितमित्यर्थः, कालायसवत् दृढमिति वा (उपमितसमासः), कान्ता—
प्रिया, पद्मावतीति यावत्, वयस्यः,—मित्रं, मन्त्रिपुत्र इति यावत्, तथीः
कान्तावयस्ययोः,—पद्मावतीमन्त्रिपुत्रयोः (शेषे ६ठी), कान्ताचित्तवत् कुटिलं,
वयस्यचित्तवत् कर्कशमित्यर्थः । हस्ते गृहीत्वा (हस्ते इत्यव्ययेन सह गृहीत्वा
इत्यस्य समासस्य वैभाषिकत्वेन न ल्यप्) । पत्युः—भागवत् (आ + इ + ल्यप्),
शूचेः,—निर्मलस्य, प्रभुभक्त्येति यावत् (विष्णु०) । प्रभूणां—प्रभुभिरित्यर्थः
[“कर्तृकर्मणोः कृति” (१।१।६५ पा०) इति ऊदयोगे कर्तरि ६ठी], अविचार्यं
—विचारानङ्गे (न + वि + चर + ण्यत्) । जघने—कटिदेशे (औपम्येपिके ७मी० ।
“जघनश्च स्त्रियाः शोणिपुरीभागे कटावपि” इति मेदिनी) । अङ्कः,—चिह्नं
सञ्ज्ञातः अस्माः अङ्किता [“तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इत्यच्” (५।१।३६ पा०)

ततः स मन्त्रिपुत्रः खं (क) समीहितं सिद्धं मत्वा, प्रातः
श्मशानं गत्वा, स्वयं तापसरूपभृदभवत्, अकरोच्च राजपुत्रं
शिश्वरूपिणम्, अभ्रवीच्च,—“त्वमेभ्योऽलङ्करणेभ्यः इमां
मुक्तावलीं नीत्वा विक्रेतुम् आपणं ब्रज, यदि त्वां पुररक्षिणो
गृह्णीयुः, तदा इत्थं ब्रूयाः यत्,—‘इयं मे गुरुणा विक्रयार्थं
दत्ता’ इति” । इति (ख) सन्दिष्टः स राजसुतः आपणं गत्वा
तथैव मुक्तावलीं विक्रेतुमतिष्ठत्, अगृह्यत च तथाभूतः
पुररक्षिभिः । ते च दन्तघाटसुतायाः (ग) अलङ्करणमोषा-

इति इतच्] ताम् अङ्कितां—चित्रितां (विष्णुः), हतानि—मुषितानि, अलङ्कर-
णानि—भूषणानि यस्यासां हतालङ्करणाम्—अलङ्कारविहीनामित्यर्थः (बहुव्री०) ;
अश्रंसत्—अकथयत् (अश्रंस + लङ्-ट) । दर्शयित्वा—अवलोकयित्वा (दृश् +
शित् + क्ता) ।

(क) समीहितम्—अभीष्टितं (सम् + ईङ् + कर्मेणि क्तः तत्), सिद्धं—सफलं
जातम् । तापसस्य—तपस्विनः, रूपमिव रूपं—मूर्तिं, दण्डकाषायकमण्डलुप्रभृतिभिः
परिष्कटैः तापसवेशमित्यर्थः, विभर्ति—धारयति इति तापसरूपभृत्—तपस्वि-
वेशभृत् (विष्णुः । तापसरूप + भृ + क्तिप्) । शिष्यस्य—छात्रस्य, रूपम्—आकारमिव,
रूपं विद्यते अस्य इति तद्याविधं शिष्यरूपिणं—शिष्यवेशधारिणं (विष्णुः । अस्यर्थे
इतिः) । अलङ्करणेभ्यः,—भूषणेभ्यः [“पञ्चमो विभक्तोः” (१।१।४२ पा०) इति
निष्कारे ५मी०], मुक्तावलीं—मुक्ताहारं, विक्रेतुं—विक्रयं कर्तुं (वि + क्री + तुमुन्),
आपणं—पण्यवौचिकां, क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः, (“आपणस्तु निषद्यायां विपणिः
पण्यवौचिका” इत्यमरः) । पुरं—नगरं, रक्षणि ये ते पुररक्षिणः,—नगरपालाः
(पुर + रक्ष + गृहादित्वात् णिनिः), गृह्णीयुः,—धारयेयुः, पीडयेयुरिति यावत्,
[गृह् + लिङ्-युच्, “क्रादिभ्यः त्रा” (१।१।८१ पा०) इति त्रा “ई इल्यघोः”
(६।४।११२ पा०) इतीकारे “आभ्यक्षयोः—” (६।४।११२ पा०) इत्याकारलोपः ।
यदिशब्दयोगे लिङ्] । ब्रूयाः,—कथयैः (ब्रू + लिङ्-याच्) ।

(ख) सन्दिष्टः,—वाचा आश्रितः (विष्णुः । सम् + दिष्ट् + कर्मेणि क्तः) ।
अतिष्ठत्—अवर्तत (आ + लङ्-ट), अगृह्यत—अग्नियत (गृह् + कर्मेणि
लङ्-त) तथाभूतः,—मुनिवेशेन हारविक्रयायावस्थितः (विष्णुः) ।

(ग) अलङ्करणमोषा—भूषणानि, मुष्णाति—अपहरति इति अलङ्करणमोषः,

न्वेषणार्थिनः तं राजसुतं तत्क्षणं नगराध्यक्षान्तिकं गन्तुः ।
स च नगराध्यक्षस्तं (घ) तापसाकारं दृष्ट्वा सान्त्वेन
पप्रच्छ,—“भगवन् ! कुत इयं सुक्तावली आसादिता ?
दन्तघाटकन्याया इदमाभरणं हृतम्” । तदाकर्ण्य राजपुत्र-
स्तानवादीत्,— (ङ) “भद्राः ! गुरुणा ममैषा^१ विक्रोतुं
दत्ता, तदयुष्माभिरेत्य स पृच्छ्यताम्” इति ।

ततस्तं (च) समुपेत्य नगराधिपः पप्रच्छ,—“भगवन् !
इयं सुक्तावली कुतस्तव शिष्यगता ?” । एतदाकर्ण्य स धूर्त्ती

—भूषणचौरः, (असङ्करण + भूष + पचादित्वादच्) तस्य अन्वेषणम्—अनुसन्धानं,
(६४० तत्पु०) ततः अर्थयन्त्रे—कामयन्त्रे (अर्थ + णिच् + यङादित्वात् णिनिः)
असङ्करणभोषान्वेषणार्थिनः,—भूषणापहारकान्वेषणकामिनः (विष्णु०) । नगराध्यक्षः,
—नगररक्षकप्रधानः, तस्य आन्तिकं—समीपं (६४० तत्पु०), गन्तुः,—प्रापयामासुः
(नी + लिट्-उस् । नयतेर्दिकम्पत्वात् राजसुतनगराध्यक्षान्तिकयोश्च कन्धत्वमव-
सेधम्) ।

(घ) तापसस्य आकार इव आकारः,—मूर्तिः यस्य तं (बहुव्री०) तापसा-
कारं—तापसवेशधरम् । सान्त्वेन—साम्ना, अतिमधुरवचनेनेत्यर्थः (प्रकृत्यादिभ्यः
इथा । “अत्यर्थमधुरं सान्त्वन्” इत्यमरः) । पप्रच्छ—जिज्ञासयामास, (प्रच्छ +
लिट्-णल्) । भगवन् !—“ऐश्वर्यस्य समसस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
वैराग्ययोश्चैव वक्तां भग इतीक्षणः” ॥ इत्युक्तलक्षणवद्वैश्वर्यसम्पन्नः । आसादिता ?—
प्राप्ता (आ + सद + णिच् + कर्म्मणि क्तः + स्त्रियां टाप्), त्वया इति शेषः । हृतं—
चोरितं (हृ + कर्म्मणि क्तः), केनापि चोरेणेति शेषः ।

(ङ) भद्राः !—साधवः ! (“भद्रः शिवे खड्गरीटे वृषभे च कदम्बके ।... ।
त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ स्यात्तत्पुंसि करणान्तरे” ॥ इति मेदिनी) । मम (श्रेष्ठे
६४०) । सः,—मदगुरुः (उक्ते कर्म्मणि १ मा), पृच्छ्यतां—जिज्ञास्यतां (प्रच्छ +
कर्म्मणि प्रार्थनायां लोट्-ताम्) ।

(च) समुपेत्य—समागत्य [सम् + उप + इ + ल्यप् “ऋक्स्य पिति कृति
तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । अधि—अधिकृत्य, रक्षकपदाधिकारितये-
त्यर्थः, पाति—रक्षति इति अधिपः,—अप्यक्षः इत्यर्थः [अधि + पा + “आतोऽपसर्गे”
६ (१।१।१६ पा०) इति कः, “आतोऽप इति च” (६।१।६ पा०) इति

मन्त्रिसुतः तं ररसि अवादीत्,—“भद्र ! अहं (छ) तपस्वी
सदा अस्मिन् इतस्ततो भ्राम्यामि ; सोऽहं देवात् अत्र
श्मशाने स्थितो निशि समस्तं योगिनीचक्रं समागतमपश्यम् ।
(ज) तासु चैकया योगिन्या राजपुत्र एकः उद्घाटितहृद-
याभ्योजो भैरवाय निवेदितः । (झ) पानमत्ता च सा जपतो
मे मोक्षमालिकां हर्तुं महाभाया-विविधविकारपूर्णमुखी

आकारलोपः], नगरस्य अधिपः नगराधिपः (६छी तत्पु०) । शिष्य—ह्वानं,
गता—प्राप्ता शिष्यगता—शिष्यसमीपस्था इत्यर्थः (२या तत्पु०), तव शिष्येण
सुप्तावलीयं कथं प्राप्ता ? इति सरकार्यः ।

(छ) तपः अस्मिन् अस्तीति तपस्वी—तापसः [तपस् + “तपःसहस्राभ्यां
बिनीनौ” (५।२।१०२ पा०) इति विन्] । भ्राम्यामि—विचरामि (भ्रम + लट्-
निप्) । योगिन्यः,—आत्मिकासहचरमात्रकाविशेषः, तासां चक्रं—मण्डलं
योगिनीचक्रं—योगिनीसमूहमित्यर्थः (६छी तत्पु०), अपश्यम्—एषे (दृश् +
लङ्-असप्) ।

(ज) तासु—योगिनीषु मध्ये (निङांरणे ७मी०) । उद्घाटितम्—उन्मोचि-
तम्, उद्घाटितमित्यर्थः, हृदयाभ्योजं—हृत्पथं यस्य सः उद्घाटितहृदयाभ्योजः,—
उद्घाटितहृत्कमण्डः (बहुव्री०), अन्मोजस्य देवानां प्रीतिजननलात् तेषामर्चनायां
तस्य अन्त्यधेसुपयोगिताच्च हृदये अन्मोजलादौपो बोद्धव्यः, किञ्च एतेन कुसुमसुकुमार-
हृदये शिखावपि या ईदृशं वृक्षं समाचरति, सा कदाऽपि न अन्मोज्या इति गूढाश्रयोऽपि
ध्वन्यते इति । भैरवाय—शङ्करस्य गणभेदाय (क्रियायोगे ४र्थो०), निवेदितः,—
समर्पितः, उत्सर्गोक्त इत्यर्थः (नि + विद + णिच् + कर्मणि क्तः) ।

(झ) पानेन—मद्यपानेन, मत्ता—जातमदा पानमत्ता—मद्यपानप्रमत्ता
(विच० । ३या तत्पु०) । जपतः,—असक्तान्त्रन्मुच्चारयतः, (विच० । जप +
अट्, तस्य) । मे—मम (शिषे ६छी), मोक्षस्य—मोक्षसाधनीभूता इत्यर्थः,
मालिका—अक्षमाला स्थाटिकमाला वा इत्यर्थः, तां मोक्षमालिकां—
जपमालाम् (अक्षसासदिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः), हर्तुं—चोरितुं (ह +
शुभृन्), महती माया—ह्वलं (कर्मधा०) तथा ये विविधाः,—बहवः,
विकाराः,—विकृतयः, (३या तत्पु०) तैः पूर्णै—सम्पुर्णं, मुखं यस्याः सा
महाभाया-विविधविकारपूर्णमुखी—अपटविकारादिपरिपूर्णांगना (बहुव्री०) ।

यावत् प्रावर्त्तत, तावत् चेतिदपिता सा क्रुद्धेन मया जघनस्थले त्रिशूलेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निना अङ्किता, हता च तस्या इयं मुक्तावली कण्ठात् । तदेषा (ज) तापसमर्द्धा विक्रयार्थं प्रेषिता” ।

तदाकर्ण्य स नगराध्यक्षो गत्वा राजानम् तत् सर्वं (ट) व्यजिज्ञपत् । भूपोऽपि आकर्ण्य तत्, दृष्ट्वा च तां मुक्तावलीं (ठ) प्रेक्षणाप्रहिताया वृद्धाया आप्तवनिताया मुखात् दृश्य-शूलाङ्गां जघने तां पद्मावतीं श्रुत्वा, सत्यमेव यस्तः सुतो

प्रावर्त्तत—उदयुङ्क्त (प्र + हत + लृङ्-त) । मन्त्रेण—देवादिसाधनवाक्यमिश्रशेषेण (“मन्त्रो वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी), प्रज्वलिता—उद्दीपिता (श्या तत्पु०), अग्निः,—कीर्णः यस्य तेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निना—मन्त्रोद्दीपितायभागेत्यर्थः, [बहुव्री० । “कीर्णस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकीटयः” इत्यमरः । “मन्त्रप्रज्वलिताग्निना” इति पाठे तु—मन्त्रप्रज्वलितः अतः,—कीर्णः । “असः कीर्णे कचे पुंसि क्लीवमश्रुणि शीयिते” इति मेदिनी । मन्त्रप्रज्वलितासः (कर्मधा०) सः अस्य अस्तीति तेन इत्यर्थः । अस्यर्थे इतिः] । अङ्किता—चिह्निता, (अङ्क + कर्माणि क्तः, स्त्रियां टाप्) ।

(ज) तापसानाम् अनर्द्धा तापसानर्द्धा—तपस्विजनायोग्या (विष्ण० । इष्टी तत्पु०) । प्रेषिता—प्रेरिता (प्र + इष + कर्माणि क्तः स्त्रियां टाप्), मयेति शेषः ।

(ट) व्यजिज्ञपत्—न्यबोविदत्, विज्ञापितवान् इत्यर्थः (वि + ज्ञा शप् वा + णिच् + लुङ्-ट) ।

(ठ) प्रेक्षणा—दर्शनाय, पद्मावत्याः जघनदेशे शूलचिह्नमस्ति न वा इत्यव-लोकनावेति भावः, प्रहितायाः,—प्रेरितायाः प्रेक्षणाप्रहितायाः,—दर्शनार्थं प्रेषितायाः (विष्ण० । इष्टी तत्पु०), आप्ता—प्रत्ययिता, विश्रुता इत्यर्थः, स्त्रा वा, स्त्रसम्पर्कीया इत्यर्थः, (“आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” “आप्ती लब्धे स्त्र-सत्ययोः” इत्यमरमेदिनी) सा चाप्यौ वनिता—नारी चेति तस्याः आप्तवनितायाः,—कस्याचित् वृद्धकाया आत्मीय-स्त्रियाः इत्यर्थः (वि० । कर्मधा० । श्रिषे इष्टी०), मुखात् (अपा० धृमी०), दृश्यः,—दर्शनार्द्धः, मुखेष्टत्वादिति भावः, शूलाङ्कः,—शूलचिह्नं यस्याः तादृशं (बहुव्री०) । यस्तः,—अचितः, विनाशित इति भावः (विष्ण० । यस + कर्माणि क्तः),

मेऽनया डाकिन्या इति समुत्पन्ननिश्चयः, स्वयं तस्य मन्त्रि-
पुत्रस्य तापसवेशिनोऽस्तिकं गत्वा, तस्याः पश्चावृत्या नियङ्गं
पृष्ट्वा च, तस्य वचसा पिढभ्यां शोच्यमानायाः तस्याः पुरा-
निर्वासनं दण्डं व्यधात् । साऽपि (७) निर्वासिता अटवीस्था
नग्नाऽपि तत् सर्वं मन्त्रिपुत्रकृतं सन्ध्याय तनुं न जहौ ।

(८) दिनान्ते तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ तापसवेशं त्यक्त्वा
अश्वाऽऽरुदौ शोचन्तीं तां प्रापतुः, निन्यतुश्च अश्वमारोप्य

डाकिन्या—कालिकाया गणविशेषे, यीगिन्या इति यावत् (अतुक्ते कर्त्तरि श्वा),
समुत्पन्नः,—सञ्जातः, निश्चयः,—निर्णयः, सिद्धान्त इत्यर्थः, स्थिरविश्वास इति
भावः, यस्य तादृशः समुत्पन्ननिश्चयः,—निःसन्देह इत्यर्थः (बहुव्री०) । तापस-
वेशिनः,—तपस्विपरिवृद्धधारिणः (विष्ण०) । नियङ्गं—भक्षणं, दण्डमित्यर्थः
(“नियङ्गो भर्त्तृनाभिख्यो मय्यांदां नियङ्गं विदुः” इति आश्रितः), पृष्ट्वा—निष्ठासित्वा,
अस्याः को दण्डः विधेयः इति पृष्ट्वा इत्यर्थः । माता च पिता च तौ पितरौ ताभ्यां
पिढभ्या—मातापिढभ्याम् [अतुक्ते कर्त्तरि श्वा । “पिता माता” (१।२।७० पा०)
इति एकशेषः], शोच्यमानायाः,—विखण्ड्यमानायाः, कृतश्रीकायाः इत्यर्थः (विष्ण० ।
अच + चिच् + कर्म्मणि आनच्, स्त्रियां टाप् तस्याः); पुरात—नगरात् (अपा०
५मी०), निर्वासनं—बहिष्करणं (निर् + वस + चिच् + ल्युट्) । व्यधात्—व्यवा-
तिष्ठपत्, विहितवानित्यर्थः [वि + धा + लुङ्-इ “गानिस्था—” (२।४।७० पा०)
इति सिचौ लुक्] ।

(९) निर्वासिता—बहिष्कृता (विष्ण० । निर् + वस + चिच् + कर्म्मणि क्तः
स्त्रियां टाप्), अटवीनाम्—अरण्यं, तिष्ठति—वर्तते या सा अटवीस्था—वनमध्यस्थिता
[विष्ण० । अटवी + स्था “सुपि स्थाः” (१।२।४ पा०) इति क्तः “आतो लोपः
धाट् च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः ततः स्त्रियां टाप्], नग्ना—नत-
मय्यन्ता इति भावः (विष्ण०) । कुम्भाव्य—मत्वा (कम् + भू + चिच् + ल्यप्) । न
जहौ—न तस्याज [हा + खिट्-थल् “आत लो अचः” (४।२।२४ पा०) इति अचः
लौकारादेशः] ।

(१०) दिनान्ते—सायं (“दिनान्ते तु सायम्” इत्यमरः) । त्यक्त्वा—विहाय
(त्यज + क्त्वा), अश्वम् आरुदः,—अधिष्ठितः [आ + रुह + कर्त्तरि क्तः “हो दः”
(८।२।२१ पा०) इति रुह डे कृते “अवसद्योर्धोऽयः” (८।२।४० पा०) इति तस्य

स्वराष्ट्रम् । तत्र चागत्य स राजपुत्रः (ण) तथा साकं
सुनिर्वृतस्तस्थौ । दन्तघाटस्तु अरण्ये (त) क्रव्याद्विभञ्जितां
सुतां मत्वा शोकैर्न पश्चित्त्वमगात्, भार्या च तस्य तमनुजगाम ।

इति कथाम् (थ) आख्याय वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—
“राजन् ! एतयोर्दम्पत्योर्वधात् राजपुत्रस्य मन्त्रिपुत्रस्य वा

धे “दुना दुः” (८४।४१ पा०) इति धस्य डे “ङा डे लोप” (८४।११ पा०)
इति प्रातिपदिकस्य ढलोपे “ढलोपे पूर्वस्य ढीर्घोऽणः” (६।१।११ पा०) इति
उकारस्य ढीर्घः) तो अष्टादशौ—घोटकाधिष्ठितौ, घोटकमाह्वयेत्यर्थः (विष्णु० ।
२५। ततपु०), शीघ्रनी—विह्वलनी (विष्णु० । शुच् + शृह + स्त्रियां ङोप्) । प्रापत्ः
निभाते, तत्समीपं गम्यतुरित्यर्थः (प्र + आप + लिट्-अतम्), निव्यतुः—प्रापया-
मासतुः (नी + लिट्-अतम् नयतेर्दिकम्भक्तत्वात् तां स्वराष्ट्रम् इति कम्भंइयम्) ।
आरोप्य—आरोह्य, उत्थाप्येति यावत्, स्वराष्ट्र—मिशराज्यम् ।

(ण) तथा इति (सङ्घातकसाकशब्दधीगे श्या), साकं—सङ्घ (अथ० ।
“साकं साहै समं सङ्घ” इत्यमरः), सु—सुष्ठु, सम्यक् इत्यर्थः, निर्हंतः,—सुख्यः, सुखी
इत्यर्थः (विष्णु० । कम्भं० । “निर्हन्तिः स्त्रियतावत्तं गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति
जैमिनी), तस्थौ—वसते, स्थितवानित्यर्थः, [प्या + लिट्-अल् “आतः औ णक्तः”
(७।१।३४ पा०) इति औकारादेशः] ।

(त) क्रव्यं—मांसम्, आममांसम् इति यावत्, अणि—अक्षयति इति क्रव्यात्
(क्रव्य + अट + क्तिप्) तैः क्रव्याहिः,—अपकृमांसभोजिव्याघ्रादिहंसपशभिः
(“क्रव्यान्मांसाग्रिरक्षसीः” इति शाश्वतः) । पक्षानां—पृथिव्यादिभूतानां भावः
पक्षत्वं—पक्षता, मरणमित्यर्थः, तत्र हि देहान्धकभूतानां स्वस्वांशस्य स्वेषु स्वेषु प्रवेशः
इति तस्य पक्षरूपता ज्ञेया [पक्षन् “तस्य भावस्त्वतलो” (५।१।११ पा०) इति
त्व । “पक्षता पक्षभावेऽपि मरणेऽपि च योषिति” इति मैदिनी] । अनुजगाम—
अनुययौ, अनुव्रतवतीत्यर्थः (अनु + गम + लिट्-अल्) ।

(थ) आख्याय—कथयित्वा (आ + ख्या + क्थप्) । जाया च पतिश्च तयोः
दम्पत्यौ,—जायापत्यौ, स्वामिस्त्रियोरित्यर्थः, [४० । जायाशब्दस्य निपातने दम्
आदेशः । “राजदन्तादिषु परम्” (१।१।११ पा०) इति सूत्रे “जायाशब्दस्य
जन्मादौ दन्तावय वा निपात्यते” इत्युक्तत्वात् । “दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती
च ली” इत्यमरः] । वधात्—मरणात् इत्यर्थः [वैतौ प्रमी० । इन् “इनश्च वधः”

पञ्चावस्थाः पातकं भवेत् ? त्वं हि बुद्धिमतां वरो दृश्यसे, तदत्र मे संशयं छिन्धि । यदि (द) जानन्नपि मे तत्त्वं न वदिष्यसि, तदा ते मूर्खा निश्चितं शतधा स्फुटिष्यति, यदि च सदुत्तरं दास्यसि, तदाऽहं पुनस्तव स्कन्धात् तमेव शिंशपातकमाश्रयिष्ये” इति ।

इत्युक्तवन्तं वेतालं राजा त्रिविक्रमसेनस्तं (ध) प्रत्यवादीत्,—“योगेश्वर ! किन्ते अज्ञातम् ? तथाऽपि वच्मि,—एतेषां त्वयोक्तानां त्रयाणामपि नैव पातकं, केवलं कर्णोत्पलस्य राज्ञ एव तत् पातकं भवति” । वेतालः (न) प्राह स्म,—“राज्ञः की दोषः ? ते त्रयः तत्कारकाः ; हंसैः शालिषु

(३३।७६ पा०) इति अप् बधादेशश्च] । भवेत् ?—जायेत् ? (भृ + प्रप्ते लिङ् यात्) । वरः,—श्रेष्ठः (विष्ण० । “देवाद्भते वरः श्रेष्ठं त्रिषु क्लीवं मनाक्प्रिये” इत्यमरः), दृश्यसे—इत्थ्यसे (दृश् + कर्माणि लट्-से), अस्माभिरिति शेषः । छिन्धि—टुव्य, निराकुरु इत्यर्थः, (छिद + लोट्-ङि) ।

(द) जानन्—विदन् (ज्ञा + शत), मे—मम (शिषे ६४०), तत्त्वं—स्वरूपं, यथाश्रमुत्तरमित्यर्थः (“तत्त्वं परमात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च” इति जैमः), वदिष्यसि—वदत्यसि (वद + लृट्-स्यसि) । मूर्खा—सक्तकं, शतधा—शतखण्डेनेत्यर्थः, (शत + प्रकारार्थे धाच्) स्फुटिष्यति—विदरिष्यति (स्फुट + लृट्-स्यति) । आश्रयिष्ये—अवलम्बिष्ये, यास्यामीत्यर्थः, (आ + श्रि + लृट्-स्ये) ।

(ध) प्रत्यवादीत्—प्रत्यबोचत्, (प्रति + वद + लुङ्-ट्) । योगेश्वर !—योगिन—योगमार्गाश्रयणेन, ईश्वर !—षडैश्वर्यशालिन ! इत्यर्थः, वेतालस्य शिवाभु-चरभेदत्वात् सम्बोधनोऽयं बोद्धव्यः । त्वं—तव [“तस्य च वर्त्तमाने” (३३।६७ पा०) इति वर्त्तमानार्थस्य तस्य योगे कर्त्तरि ६४०], अज्ञातम्—अविदितं (न + ज्ञा + वर्त्तमाने क्तः) । वच्मि—वदामि (वच् + लट्-मिप्) ।

(न) प्राह स्म—प्रव्रवीति स्म, प्रोवाचेत्यर्थः [प्र + ब्रू + “लट्-स्ये” (३।३।११८ पा०) इति अतोते अयोगी लट्-तिप्, “ब्रुवः पञ्चानामादित आही ब्रुवः” (३।४।८४ पा०) इति तिपो णल् ब्रुवथाऽऽहाऽऽदेशः] । तस्य—वचस्य पापस्य वा, कारकाः,—कर्त्तारः तत्कारकाः,—वधकारिणः पापकारिणो वा (विष्ण०) । शालिषु—

जग्धेषु काकाः किमपराध्यन्ति ?” । ततो राजाऽब्रवीत्,—ते त्रयोऽपि (प) न दुष्यन्ति, मन्त्रिसुतस्य प्रभुकार्यमेव हिनं, तदत्र सोऽपातकी, पद्मावतीराजपुत्री हि कामशराग्निना निर्दग्धौ अविचारज्ञौ, तस्मात् स्वार्थसम्पादनाददोषौ । राजा तु नीतिशास्त्रेषु सुशिक्षितोऽपि (फ) चारैः प्रजासु तत्त्वमनन्विथन् धूर्तचरितानि च ज्ञानन् अविचारं कृतवानिति स एवात्र पातकी” । इति

कलनादिधान्यविशेषेषु (भावे ङी । “शान्तिस्तु गन्धोली कलनादिषु” इति ‘हेयः), जग्धेषु—भुक्तेषु, (विण० । अद+कर्त्तृणि क्तः “अदी जग्धित्वांति किञ्चि” (१४४।१६ पा०) इति लघ्याऽऽदेशः, “भक्षस्थी—” (८२।४० पा०) इति तस्य चाऽऽदेशे “भरी भरि सवर्णे” (८४।६५ पा०) इति सवर्णधकारे परे जग्धस्य वैभाषिकः धलोपः, तेषु] । अपराध्यन्ति ?—दुष्यन्ति (अप+राध+कर्त्तरि लट्-क्ति), हंसयेत् शान्तिधान्यं भुञ्जीत तदा काकाः की दीयः ? हंसकृतापराधेन काकदीपाऽऽविष्करणं यदा न युक्तं, तदा राजपुत्रादिभिरशुद्धिते पातकी राशि पातकित्वकल्पना न सङ्गता इति भावः ।

(प) न दुष्यन्ति—नापराध्यन्ति (दुष+लट्-क्ति) । हितं—परा, जल्ल्याषोदकत्वात् आत्मप्रतिष्ठाजननाच्च हितकरमवशकसंन्यसेत्यर्थः, कर्त्तव्यप्रतिपालकस्य पातकाभावः इति भावः [धा+क्तः “दधातेर्हिः” (७।४।४२ पा०) इति हि-चाट्टिशः । “हितं पथ्ये गते धृते” इति सेदिनी । हि+क्तः इति वा] ; प्रभुकार्यसाधनमेव तस्य अभ्युदयसाधनमिति भावः । न पातकी (नञ् तत्पु०) अपातकी—पातकाभाववान् [न+पातक “अत इतिठनी” (५।१।११५ पा०) इति इतिः] । कामशरः,—कन्दर्पवाण एव, अग्निः,—अग्नयः (रुपककर्त्तृवा०) तेन कामशराग्निना—कामानलीनेत्यर्थः (करणे श्या), निर्दग्धौ—भक्षीभूतौ [विण० । निर+दह+कर्त्तृणि क्तः “दादीर्धातीघे” (८२।४९ पा०) इति हकारस्य घकारे “भक्षस्थी—” (८२।४० पा०) इति तस्य च घे कृते “एकाचो वशी भष् भक्षनस्य स्त्रीः” (८२।३० पा०) इति घकारस्य गकारः, तौ], अविचारज्ञौ—विवेकविहीनौ, विश्वराचमी इत्यर्थः ।

(फ) चारैः,—प्रणिधिभिः, गूढपुरुषैरित्यर्थः (करणे श्या । “यथाह्वयः प्रणिधिरपसर्पश्चरः सशः । चारस्य गूढपुरुषः—” इत्यमरः) । अनन्विथन्—

(ऋ) निशम्य स वेतालः तस्य राज्ञः दार्ढ्यं परोक्षितुं मायाबलात् तत्क्षणं तमेव शिंशपातरुमग्निम्रियत् । राजाऽपि निःशङ्कः पुनरमुम् (भ) आनेतुं तत्रागात् ।

अथ द्वितीयकथा ।

(क) अथ स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनस्तं वेतालमानेतुं शिंशपातरुमूलमगमत् । यावत्तत्र (ख) प्राप्तः समन्तात् वीक्षतं स्म, तावत् तं वेतालं भूमौ कूजन्तं पतितं ददर्श । ततश्च तस्मिन्

न अतुसन्दधत् (विण० । न + अतु + इध + शठ), भूतानां चरितानि—चरित्वाण धूर्तचरितानि—प्रतारकाणामाचरणानि इत्यर्थः (कथं) ।

(व) निशम्य—श्रुत्वा (नि + श्रम + ल्यप्) । दृढस्य भावः दार्ढ्यं—स्थैर्यं, स्थिरप्रतिज्ञत्वमिति यावत् [दृढ “वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्” (५।१।२२३ पा०) दात ष्यञ्], परि—सर्वतोभावेन, ईक्षितुं—द्रष्टुं परोक्षितुं—परोक्षां कर्तुं, ज्ञातुमित्यर्थः (परि + ईक्ष + तुमुन्), माया—इन्द्रजालविद्या, तद्वलात् मायाबलात्—मायाविद्या-मायित्वा इत्यर्थः (ल्यङ् लोपे प्रभो०) । अग्निम्रियत्—अग्नयौत्, आग्निर्वाग्निमित्यर्थः (अग्नि + लुङ्-इ) ।

(भ) आनेतुम्—आनयनं कर्तुम् (आ + नी + तुमुन्) ।

(ऋ) अथ—अनन्तरं, वेतालस्य शिंशपातृचाऽऽश्रयणानन्तरमित्यर्थः, वाक्यान्ध्रे वा, (अन्य० । “अथाथो संग्रये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रत्य-कारक्षारम्भसमुच्चये ॥” इति मेदिनी) ।

(ख) प्राप्तः,—गत इत्यर्थः (“सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च प्राप्तार्थाः” इत्युक्तेः । प्र + आप + क्त), समन्तात्—सर्वतः, अतुर्दिशु इत्यर्थः (अन्य० । “समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि” इत्यमरः), वीक्षते स्म—अवलोकते स्म, ददर्श इत्यर्थः [वि + ईक्ष + “लट् छे” (३।२।११८ पा०) इति आयोगे अतोते लट्-ते] । कूजन्तम्—अव्यक्तशब्दं कुर्वन्तं, रुदन्तमिति यावत् (विण० । कूज +

(ग) नृपे तं मृतदेहस्य वेतालं स्कन्धमारोप्य जवात् तूष्णीमानेतुं प्रवृत्ते स्कन्धस्थितः स वेतालस्तमब्रवीत्,—“राजन् ! मर्हति अनुचिते क्लेशे पतितोऽसि, तस्मात् तव विनोदाय पुनः कथामिकां कथयामि, श्रूयताम् ।—

अस्मि (घ) कालिन्दीतटे ब्रह्मस्थलाभिधः कश्चिदग्रहारः । तत्र अग्निस्वामीति (ङ) समभवत् कश्चित् वेदपारगो विप्रः । तस्य अतिरूपवती मन्दारवती नाम कन्यका (च) अजनि, यां शत तम्), पतितं—लुण्ठितं (विण० । पत + क्तः तम्) । ददर्श—दृष्टवान् भूव (दृश् + लिट्-बल्) ।

(ग) नृपे—राजनि (भावे ७मी०), मृतदेह—शवशरीरे, तिष्ठतीति तं मृत-देहस्य—शवाधिष्ठितं [विण० । मृतदेह + स्था “सुपि स्थः” (१।१।४ पा०) इति कः “आतो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । जवात्—वेगात् (ल्यब्लोपे ५मी० । “जयो वेगवति विषु । पुलिङ्गम् भवेत् वेगे—” इति मेदिनी), तूष्णीं—मौनम् (अव्य० । क्रिया विण०) । प्रवृत्ते—उपक्रान्ते (विण० । प्र + वृत् + कर्त्तरि क्तः, तद्धिन्) । अनुचिते—अनन्यसे (विण० । “ममज्जसं स्यादुचितमन्यस्तमुचितं विदुः” इति मेदिनी), क्लेशे (वैषयिके ७मी०) । अस्मि—भवसि [अस + लट्-सिप् “तासन्वोर्लोपः” (७।४।५० पा०) इति अस्तेः सलोपः], त्वमिति शेषः । विनोदाय—क्रीडायै, मनोरञ्जनार्थमिति यावत् [“तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या” (बा०) इति ४र्थी०] । श्रूयताम्—आकर्ण्यतां (श्रु + कर्मणि लोट्-तां), त्वया इति शेषः ।

(घ) कालिन्दी—यमुना (“कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा” इत्यमरः), तस्याः तटे—तीरदेशे (६ष्टीतत्पु०) कालिन्दीतटे—यमुनातीरे, (सामीप्यार्थे ७मी०), ब्रह्मस्थलम् इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः (बहुव्री०), अग्रहारः,—ग्रामः (वि०) ।

(ङ) समभवत्—समासीत् (सम् + भू + खड्-६), वेदानाम्—ऋग्यजुः-सामाथर्वणां चतुर्णां, पारम्—अन्तं गच्छति इति वेदपारगः,—साङ्गवेदेऽधीतीत्यर्थः, [विण० । वेदपार + गम् + “अन्तात्यन्ताञ्चदूरपारसर्गान्तोषु ङः” (१।१।४८ पा०) इति ङः, “टिः” (६।४।१४३ पा०) इति ङिति परे टिर्लोपः] ।

(च) अजनि—अभूत् [जन + लुङ्-तन् “दीपजनवृक्ष—” (१।१।६१ पा०) इति चिच् “जनिवध्योच” (७।१।३५ पा०) इति उपधाया वृद्धभावाः “चिचो लुक्”

नवानर्घलावण्यां निर्माय विधिर्नियतं निजं स्वर्गनारीपूर्वनिर्माण-
कौशलं जुगुप्सते । (छ) तस्यां शैशवातिक्रान्तायां कान्यकुब्जात्

(६।४।१०४ पा०) इति विष्णुः परस्य तनो लुक्], यां—कन्यकां, नवं—नूतनम्,
अभिधितपूर्वमित्यर्थः, अर्घं—मूल्यम् (“अर्घः पूजाविधौ मूल्येऽपि” इति
मेदिनी) न—अस्मिन्, अर्घः यस्य तत् (बहुव्री०) अनर्घम्—अमूल्यं, मूल्येनाप्य-
क्रयमित्यर्थः, अत्युत्कृष्टमिति यावत्, (“अनर्घं” इत्यत्र “अमलम्” इति पाठे-
अमलम्—मनोज्ञम् । “अनघो निम्बोऽपापमनोज्ञेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी), लावण्यं—
“सुखाफलेषु आयायासारसत्त्वमिवान्नरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावलम्बितोच्यते ॥”
अत्युत्कृष्टचक्षुः दैहिकसौन्दर्यविशेषः यस्यासां (बहुव्री०), निर्माय—सृष्टा
(निर् + मा + क्यप्), विधिः,—विधाता, ब्रह्मा इति यावत्, नियतं—निश्चितं सततं
वा । स्वर्गे स्थिता ग्राह्यैः स्वर्गनाथैः,—देवयोषितः अप्सरसी वा, (शाकपार्थिवादिः)
तासां पूर्वं—पूर्वकालिकं, पुराऽवस्थितमित्यर्थः, यत् निर्माणकौशलं—सृष्टिनेपुण्यं
तत् (इहो तत्पु०), जुगुप्सते—निन्दति, नाद्रियते इति यावत्, [गुप्त + लट्-ते
“गुमिज्जिह्वाः सन्” (१।१।५ पा०) इति सनि कृते “सन्त्यङोः” (६।१।२ पा०)
इति द्विर्भावः । “उपकोशो जुगुप्सा च कुक्का निन्दा च गर्हणे” इत्यमरः];
देवयोषिद्वीऽपि (अप्सरीभ्यो वा) अतीव सुन्दरी सा मन्दारवतीति भावः ।

(छ) तस्यां—कन्यकायां (भावे ७मी०), शैशवम् अतिक्रान्ता—अपगता
(२या तत्पु० । अति + क्रम + क्तः, स्त्रियां टाप्) तस्यां शैशवातिक्रान्तायाम्—
अपगतवाच्यायां, प्राप्तयौवनायामिति भावः (विष्णु०) शैशवम् अतिक्रान्तम्—अपगतं
यस्यास्तथाभूतायामिति वा (बहुव्री०), कन्याः,—राजर्षिकुशनामस्य शत-
सङ्ख्याकाः कुमार्यः, कुमाः,—वायुना मग्नदेहाः सन्नतपृष्ठाश्च कृता यत्र नगरे तत्
कन्याकुलं (बहुव्री०) कन्याकुलम् एवेत्यर्थे कान्यकुब्जं—“कनोक्त” इत्याख्यानगतं
तस्मात् (अपा० ५मी० । कन्याकुल + स्त्रायै ञ्, पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः) ।
कान्यकुब्जस्य विवरणं यथा रामायणे आदिकाण्डे—“कुशनामस्तु राजर्षिः कन्याशत-
पञ्चसप्ततम् । जन्मयामास धन्यात्मा हृतायां रघुनन्दन ! ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो
रूपवत्यः स्तनहृताः । सद्यन्मभूमिमाश्रम्य प्रावृषीव शतक्रदाः ॥ गायन्त्यो नृत्यमावाच
वादयन्त्यस्तु राघव ! । आसीद परमं जम्बुवंशभरणभूषिताः ॥ अथ ताश्चरुसर्वाङ्गी
रूपेणाप्रतिमा भुवि । सद्यन्मभूमिमागम्य तारा इव चान्तरे ॥ ताः सर्वा गुण-
सम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः । इहा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ अथ वः

समसर्वगुणोपेतास्त्रयो ब्राह्मणदारकाः समाययुः । (ज) तेषा-
मिकैकः आत्मार्यं तत्पितरं तामयाचत । तत्पिता (भ) प्राणव्यये-
ऽपि तामन्यस्मै दातुमनिच्छन् तन्मध्यादेकस्मै दातुं मतिमकरोत् ।
सा तु कन्या (ज) अन्ययोर्बाधात् भीता कियन्तं कालं न पाणि-

कामये सर्वा भार्या मम भविष्य । मानुषस्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्नुय ॥
चल हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विंशतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अन्यथ भविष्य ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरिक्लृष्टकर्मणः । अपहस्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ! । प्रभावज्ञास्य ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ? ॥
कुशनाभमुता देव ! समन्ताः सुरसत्तम ! । स्थानाद्यावधितुं देवं रक्षानस्तु तपो
वयम् ॥ सा भूत स कालो दर्शयः ! पितरं सत्यवादिनम् । अवमन्य स्वधर्म्येण स्वयं
वरमुपास्महे ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं देवतं परमेश्वरः सः । यस्य नो दास्यति पिता
न नो भर्ता भविष्यति ॥ तामानु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकीपनः । प्रविश्य सर्व-
गावाणि बभूव भगवान् प्रभुः ॥” इति । समैः,—तल्लैः, सर्वगुणैः,—दयादाक्षि-
णादिगुणसमुद्भैः, उपेताः,—युक्ताः समसर्वगुणोपेताः,—तल्लगुणिनः (विष्णु ० ।
उप + इ + क्तः, ते), ब्राह्मणदारकाः,—विप्रबालकाः (“दारको बालभेदको” इत्य-
भरः), समाययुः,—समाजन्तुः [सम् + आ + या + लिट्-उस् “आतो लोपः इटि च”
(६।४।६४ पा०) इत्याकारलोपः] ।

(ज) तेषां (निडांरे ६ष्टी०) । तां—मन्दारवतीम्, अयाचत—प्रार्थयत (याच
+ लङ्-तन् । याचेर्ङि कर्मकत्वात् पितरं तामिति कर्मद्वयम्) ।

(भ) प्राणव्ययेऽपि—जीवननाशेऽपि (भावे ७मी), अन्यस्मै—ब्राह्मणकुमार-
त्रयेभ्यः इतरस्मै वरायेत्यर्थः (सम्प्र० ४र्थी०) । अनिच्छन्—अनभिलषन् (विष्णु ० ।
न + इष + शब्द), तेषां—ब्राह्मणत्रयाणां, मध्यात् तन्मध्यात् । (६ष्टी तत्पु० । निडांरे
५मी०), एकस्मै—एकतमाय वराय, युगपत् त्रिभिरेव दुहितुः पाण्याहणासम्भवात्
इति भावः । मतिम्—इच्छां (“मतिरिच्छामनौषधीः” इति शाश्वतः), अकरोत्—
व्यदधात् (क्त + लङ्-दृ) ।

(ज) अन्ययोः,—यं स्वपाणिं यादयिष्यति, तदितरयोरित्यर्थः (जेष्ठे ६ष्टी०),
बाधात्—दुःखात्, मनःपीडाभयादित्यर्थः, यदा—बाधात्—निषेधात्, मां विहाय
कन्यं मा उदह इति निवारणादिश्रवणं, [“भीवार्यानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०)
इति अपा० ५मी० । “बाधा दुःखे निषेधे च” इति मेदिनी] । कियन्तं कालं

मग्राहयत् । ते च त्रयोऽपि तस्याः (ट) मुखेन्दुनिक्षिप्तदृष्टयः
चकोरव्रतमालम्ब्य दिवानिशं तत्रैव तस्थुः ।

अथाकस्मात् समुत्पन्नेन (ठ) ज्वरदाहेन आर्त्ता सा मन्दार-
वती पञ्चतामवाप । ततस्तै विप्रकुमारास्तां (ड) परामुं दृष्ट्वा
शोकात्तीः कृतप्रसाधनां श्मशानं नीत्वा अग्निसादकुर्वन् । ततश्च
लेषामेकः (ढ) तत्र मठं निर्माय तद्वस्त्रशय्यायां मैद्येण जीवन्-

[“काशाल्पनोरत्यन्तसंयोगे” (१।१।५ पा०) इति २था] न पाणिमग्राहयत्—आत्मानं
न पर्युपाययत्, केनापि इति शेषः (यङ् + णिच् + लङ् इ), तेषु कस्यापि न
विवाहं कृतवतीत्यर्थः ।

(ट) मुखमिन्दुरिव (उपमितसमासः) तस्मिन् मुखेन्दौ—मुखचन्द्रे, निक्षिप्ता—
पातिता, (७मी तत्पु०) दृष्टिः,—नेत्रं यैः शोकां वा तथाभूताः सन्तः (बहुव्री०),
चकोरः,—पक्षिविशेषः, तस्य व्रतमिव व्रतं—नियमविशेषः तत् चकोरव्रतं—चकोर-
वदाचरणं, चकोरी यथा चन्द्रमण्डलात् चरित्यस्तुषापागदृष्ट्या नाभ्यङ्गलादिकं
प्रिवृति, तामेव व्रतीह्य ऊर्ध्वमुखमिति, तथा तेषां मन्दारवतीमालसंस्था कार्या-
न्तं विहाय केवलं तन्मुखापिंतनेषाः समवर्तन्त इति चकोरवत् नियमविशेषमिति
भावः, आलम्ब्य—आश्रित्य (आ + लृबि + ल्यप्), दिवा च निशा च [“विप्रति-
चिद्विज्ञानचक्रवर्त्तचि” (१।४।१२ पा०) इति इन्द्रैकवक्त्रावः] दिवानिशम—अहो-
रात्रम् (अत्यन्तसंयोगे २था) । तस्थुः,—आसाद्यक्रि [स्था + लिट्-उन् “जातो—”
(६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] ।

(ठ) ज्वरेण सङ्ग दाहः, ज्वरजनितः दाही वा तेन ज्वरदाहेन—दाहज्वरेण
(३या तत्पु० । करणे ३या०), आर्त्ता—पीडिता (विष्णु० । आ + क्त + क्तः, स्त्रियां
टाप्) । अवाप—प्राप (अव + वाप + लिट् णञ्) ।

(ड) पराः,—परगताः, असवः,—प्राणाः यस्याः तां परामुं—मृतां (बहुव्री० ।
“पराशुप्राप्तपञ्चत्वपरैतमेतसंस्थिताः । मृतप्रभ्रीतौ त्रिव्येते” इत्यमरः) । कृतं—
विहितं, प्रसाधनं—नववस्त्रपुष्पमाल्यालङ्कारादिना भूषणं यस्याकाङ्क्षी (बहुव्री०) ।
कृत्यं देहमपि समापादयन् इति अग्निसादकुर्वन्, कृत्यो देहः तस्याः भस्मावशेषः
अभूत् इति भावः [“विमोषा साति कार्त्तव्ये” (५।४।५९ पा०) इति अग्नि + साति]
अकुर्वन्—समापादयन् (कृ + लङ्-अन्), तस्याः अग्निसाति कृतवन्तः इत्यर्थः ।

(ढ) तत्र—श्मशाने (औपश्लेषिकी ७मी०), मठम्—आश्रमविशेषं, सत्यादि-

तिष्ठत् । (ण) द्वितीयोऽस्योनि तस्या उपादाय भागीरण्यां निक्षेप्तं जगाम । द्वतीयस्तु तापसो भूत्वा (त) देशान्तराणि भ्रमितु-
मयात् । स तु (थ) भ्राम्यन् तापसः वज्जालोकाभिधं ग्रामं प्राप्य
कस्यापि विप्रस्य गृहे अतिथिरभूत्; तेन च गृहपतिना पूजितो
यावत् तत्र भोक्तुं प्रावर्त्तत, तावत्तस्य एकः शिशुः रोदितुं प्रवृत्तो-

योग्य कुटीरमिति यावत्, ("मठम्हामादिनिक्षेपः" इत्यमरवचने आदिपदेन
सत्यासिपरिव्राजकादीनां यङ्णत्), निष्ठांय—विरचय्य, तस्याः,—मन्दारवत्याः,
भक्ष—चिताभूतिरेव, श्रय्या—श्रयनं तत्र (६३ी तत्प०, उपककस्यधारयश्च) तद्-
भक्षश्रयायां—मन्दारवत्याः चिताभक्ष श्रयां परिकल्प्य तत्र इत्यर्थः (आधारे ७मी०),
भिचाणां समूहः भैक्ष्यं तेन (भिक्षा + ण्यक्) भैक्ष्येण—भिक्षासमूहेन, नित्यभिचा-
लुहानेनेत्यर्थः, जीवन्—प्राणन्, प्राणधारणं कुर्वन्नित्यर्थः (जीव + शब्द), श्मशाने
कुटीरनिष्ठायां कृत्वा भिक्षान्नेन प्राणान् धारयन् मन्दारवत्याः भक्षोपरि श्रयनमकरो-
दित्यर्थः ।

(ण) द्वितीयः,—अपरः ब्राह्मणकुमारः । उपादाय—गृहीत्वा (उप + धृ
+ दा + ल्यप्), भागीरण्यां—गङ्गायां, गङ्गात्रये इत्यर्थः (आधारे ७मी०), निक्षेप्तुं
—न्यक्तुं (नि + क्षिप + तुमुन्) ।

(त) देशान्तराणि—अन्यदेशान्, भ्रमितुं—विचरितुम् ।

(थ) भ्राम्यन्—इतस्ततो विचरन् (भ्रम + शब्द) । वज्जालोक इति अभिधा-
—नाम यस्य तं (बहुव्री० । "आख्याहे अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च" इत्यमरः) ।
अतति—गच्छति, एकां निष्ठां न तिष्ठति इति अतिथिः,—आगत्युः [विधे० विच० ।
अत "वृत्तन्यञ्जि—(४।२ उ०) इति इयिन् प्रत्ययः] नास्ति तिथिः,—प्रतिपदादिरस्य
इति अतिथिरिति वा, यः प्रतिपदादितिधिनियममविगमय्येव याज्ञान् कश्चि दिने
आगच्छति सः अतिथिरित्यर्थः, तदुक्तं,—"तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
अतिथिः स हि विज्ञेयः शेषः प्राद्युषिकः स्मृतः ॥" इति । (बहुव्री० । स्युरात्रिशङ्क
आगन्तुरतिथिर्नां गृह्याऽऽगते" इत्यमरः) । गृहपतिना—गृहस्थेन, गृहस्थाभि-
नेति यावत् (कर्त्तरि इशा० । "नवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च समिधि" इति
मेदिनी), पूजितः,—पाशार्घ्यादिना अर्चितः (पूज + वर्त्तमाने कः) । भोक्तुम्—
कुम् (भुज् + तुमुन्), प्रावर्त्तत—उपासतव (प्र + हव + लङ्-त) । रोदितुं—
क्रन्दितुं (रुद + तुमुन्) ।

ऽभवत् । स च शिशुः (द) सान्त्वयमानोऽपि यदा न व्यरंसीत् तदाऽस्य गृहिणी तं बाह्यावादाय ज्वलत्यग्नौ क्रुधा प्राक्षिपत् ; किम एव स कीमलाङ्गुष्ठत्क्षणात् भस्मसादभूत् । तदवलीक्य स तापसः (ध) सञ्जातरोमाञ्चः प्राब्रवीत्,—“हा धिक् ! कष्टं ! , प्रविष्टोऽहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि, तस्मात् मूर्त्तं किल्बिषमिदमग्रं

(द) सान्त्वयमानः,—अनुकूलोक्तियमाणः, मधुरवचनादिना प्रबोध्यमानोऽपीत्यर्थः (सान्त्व + णिच् + कर्म्मणि शानच्), मानादिभिरिति शेषः । व्यरंसीत्—न्यवतत् [वि + रस + लुङ्-द “व्याङ्परिभ्यो रसः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्] । अस्य—गृहस्थविप्रस्य । बाह्यौ—भुजे (औपशेषिके ७मी०) । ज्वलति—दीप्यमाने (ज्वल + शतृ) । क्रुधा—कीधेन (द्वैतौ श्या । “कीपकीधामर्षरोषप्रतिघातकृद्क्रुधौ स्त्रियाम्” इत्यमरः), प्राक्षिपत्—न्यस्यत् (प्र + क्षिप + लुङ्-द) । किमः,—पातितः (विष्ण० । क्षिप + क्तः) । कीमलानि—सूदूनि, अङ्गानि—अवयवा यस्य सः कीमलाङ्गः,—सुकुमारदेहः (बहुव्री०) । कस्मिं देहः भस्म समपादि इति भस्मसात् [“विभाषा साति कार्त्स्न्ये” (५।४।५२ पा०) इति भस्मन् + साति] अभूत्—भस्मावशेषः अजनि इत्यर्थः ।

(ध) सञ्जातः,—समुत्पन्नः, रोमाञ्चः,—रोमहर्षणं, रोमीद्रमः इति यावत् यस्य सः सञ्जातरोमाञ्चः,—पृथया भयेन वा कण्टकिततनुः सन् इत्यर्थः (बहुव्री०) । हा !—इति खेदमूचकमव्ययं, धिक् !—इति आत्मनिर्भर्त्सनमूचकमव्ययं, कष्टं—कृच्छम्, अतीव दुःखाऽऽवहमित्यर्थः, एतत् अतीव क्लेशकरं यत्, अहं विशेषमज्ञात्वेन बालघातिनः अस्य महापातकिनः गृहमागतोऽस्मि, अतो मां धिक् इति आत्मभर्त्सनमिति फलितम् । प्रविष्टः,—उपस्थित इत्यर्थः (प्र + विष् + कर्त्तरि क्तः) । ब्रह्मा—त्रिप्रोऽपि, राक्षसः,—कुकर्म्मभिः राक्षसयोनिं गतः ब्रह्मराक्षसः,—राक्षसरूपतां प्राप्तः भूतविशेष इत्यर्थः, “अवष्टव्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः” इति मनुकृत्वात् ; ब्रह्मराक्षस इव आचारविशिष्ट इत्यर्थः, तस्य वेश्मनि—गृहे (अधिकरणे ७मी० । “गृहगोहोदवसितं वेश्म सद्य नैकैतनम्” इत्यमरः) । मूर्त्तं—मूर्त्तिमत्, देहधारि इत्यर्थः (विष्ण० । “मूर्त्तं स्यात् त्रिषु मूर्च्छांलि कठिने मूर्त्तिमत्यपि” इति विश्वः), किल्बिषं—पापं, पापजनकमित्यर्थः (“अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकक्षयम्” इत्यमरः), राक्षसवत् बालहृन्मनात् पापिनोऽस्य विप्रस्य अग्रेऽपि पापजनकत्वारोषः, पापाग्रस्य अयाच्यज्ञादिति भावः ।

नाधुना भक्षयामि” । (न) एवंवादिनं तमतिथिं स गृहस्थः प्रत्यवादीत्,—“ब्रह्मन् ! पश्य मे पठितसिद्धस्य मृतसञ्जीवनीं शक्तिम्” इत्युक्त्वा पुस्तकमुद्घात्य, तां विद्यां वहिष्कृत्य, अनुवाच्य च तस्मिन् भस्मानि जलमक्षिपत् ; क्षिप्तमात्रे च जले न पुनस्तथैव जीवन्नदतिष्ठत् । ततः स तापसः (प) सुनिर्वृतस्तत्र महर्षं बुभुजे । गृहस्थोऽपि स (फ) नागदन्तके पुस्तकमवस्थाप्य, भुक्तैव तेन तापसेन सह रात्रौ शयनमभजन ।

अथ (व) सुप्ते गृहपतौ स तापसः स्वैरमुत्थाय शङ्कितः स्व-

(न) एवंवादिनम्—इत्युक्तवन्तं (विष्णु० । एवं + वट् + यडादित्वात् णिनि., तम्) । पठितेन—गुरोरध्ययनेन, सिद्धः,—सिद्धिं प्राप्तः, पुनः पुनरभ्यासानुष्ठानादिना चायत्तीकृतविद्य इत्यर्थः, तस्य पठितसिद्धस्य—अधीतस्य अध्ययनसाफल्यं प्राप्तस्य चेत्यर्थः (विष्णु० । श्या तत्प०) । मृतः,—गतप्राणः, सञ्जीव्यते—प्राण्यते, जीवनयुक्तः ऋयते इत्यर्थः, अनया तां मृतसञ्जीवनीं—प्रेतोऽजीवनीं [विष्णु० । सप्त + जीव “करणाधिकरणधी” (१३।११७ पा०) इति ल्युट्, स्त्रियां ङीप्] । उद्घात्य—उन्मूल्य, निरावरणं कृत्वेत्यर्थः (उत् + घट् + णिच् + ल्यप्) । विद्यां—सञ्जीवनमन्त्रमित्यर्थः, “तस्य विद्या न सिध्यति” इति श्यामाकवे विद्याशब्दस्य मन्त्रार्थकत्वदर्शनात् ; वहिष्कृत्य—प्रकाशीकृत्य (वहिस् + कृ + ल्यप्), अनुवाच्य—वाचयित्वा, पठित्वेत्यर्थः (अनु + वच् + णिच् + ल्यप्) । उदतिष्ठत्—उत्तिष्ठति अ, उत्थितोऽभवदित्यर्थः (उत् + स्था + लङ् + ट्) ।

(प) सु—अतिशयेन, निर्हतः,—सुखी सुनिर्हतः,—सन्नुष्ट इत्यर्थः (प्रादिसमासः) । इदं स सह वर्णमानं यथा स्यात्तथा सहर्षे—सानन्दं (क्रिया विष्णु० । ४६ब्री०), बुभुजे—आद [भुज + क्तिट् + ए “भुजीऽनवने” (१।१।६६ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(फ) नागदन्तके—हस्तिदन्ते, हस्तिदन्तनिमित्ताऽऽधारविशेषे इत्यर्थः, यदा—गृहर्षाभितप्रीयिते क्षिप्रान्निर्गते काष्ठखण्डविशेषे इत्यर्थः, (आधारे ७मी० । “नागदन्तो द्विपरदे गृहान्निर्गतेदाहणि” इति मेदिनी) । अवस्थाप्य—संरक्ष्य (अव + स्था + णिच् + ल्यप्) । शयन—शय्याम्, अभजनत—आश्रयत (भज + लङ् + त) ।

(व) सुप्ते—निद्रिते [विष्णु० । स्वप् + कर्त्तरि क्तः “वक्षिस्वपिप्राजादीनां वे—५

प्रियाया मन्दारवत्या जीवनार्थं तां पुस्तिकामग्रहीत् । गृहीत्वैव तस्मात् (भ) निर्गत्य रात्रिन्दिवं व्रजन् शनैस्तत् स्मशानमासदत् ; अद्राक्षीच्च सहसा तं द्वितीयम् उपस्थितं, यो हि गङ्गाऽभ्यसि तदस्थि क्षेप्तुमगात् । अथ प्राप्य च (म) तत्रस्थं तस्या भस्मानि शायिनं तृतीयं निबद्धमठं स तापसः प्रोवाच,—“मठिका

कृति” (६१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्], गृहपतौ—गृहस्वामिनि (भावे ७मी०) । स्वैरं—मन्दं, निःशब्दमित्यर्थः (क्रिया विण० । “मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः” इत्यमरः), उत्थाय—उद्गम्य, उत्थितो भूत्वा इत्यर्थः [उत्त+स्था+ल्यप् “उदः स्थाःस्तथोः पूर्वस्य” (८।४।६१ पा०) इति तिष्ठते; सकारस्य सवर्णश्चकारभावे सति “भगो भूरि सुवर्णे” (८।४।६५ पा०) इति चकारस्य लोपः], शङ्का मन्त्राणां अस्य इति शङ्कितः,—भीतः (विण० । तारकादित्वादितच्), चौरकर्म्यकरणार्थादिति भावः । जीवनाय इदं जीवनार्थं—प्राणदानार्थम् [“अर्थेन नित्यममासी विशिष्टलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” (वा०) इति नित्यसमासः] । अग्रहीत्—आदत्त (ग्रह+लुङ्-ट) ।

(भ) निर्गत्य—वह्निर्भूय (निर+गम+ल्यप्-तृक् च), रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्—अहर्निशम् [“अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना रातेर्मौलत्वे निपात्यते], व्रजन्—गच्छन् (व्रज+शब्), शनैः,—मन्दं मन्दम्, अद्वतमित्यर्थः, अज्यगमनेनेति यावत् (व्रजन् इति क्रियायाः विण०) । आसदनं—प्रापन (आ+सद+लुङ्-ट), अद्राक्षीत्—ऐक्षिष्ट (दृश्+लुङ्-ट) । उपस्थितं—समागतं [विण० । उप+स्था+कर्त्तरि क्तः “स्थाप्त्वरिञ्च” (१।२।१७ पा०) इति इडादेशे “चातो लोप इटि च” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । गङ्गाऽभ्यसि—गङ्गा-जले (अधिकरणे ७मी०) ।

(म) तत्र—तस्मिन् स्मशाने, तिष्ठतीति तं तत्रस्थं—स्मशानवासिनं [विण० । तत्र+स्था “सुपि स्थः” (१।२।४ पा०) इति कः “चातो लोप—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः समस्या अलुक् च] । ज्ञते इति शायिन् तं शायिनं—शयानं (विण० । शी+शब्-दित्वात् णिनिः), तृतीयं—ब्राह्मणकुमारमिति भावः, निबद्धः,—विरचितः, मठः,—कुटीरविशेषः येन तं निबद्धमठं—निर्मितनिलयं (बहुव्री०) । प्रोवाच—समाधेयं [प्र+वच्+लिट्-णल् “लिट्-णल्-भ्योभ्येपाम्” (६।१।१७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्], अल्यो मठः मठकः,—कुटीरं मठ इत्यर्थः [“अल्ये” (५।३।८५ पा०) इति मठ+कन्, ततः स्त्रिया टाप् मठिका “प्रत्ययस्यात् कान्

त्यज्यतां भ्रातः ! प्रियां तामहमुत्थापयामि” इति । ततः
(य) ताभ्यां निर्वन्धतः परिपृष्टः पुस्तिकामुद्वाह्य मन्त्रमनुवाच्य
मन्त्रपूतानि जलानि तस्मिन् भस्मनि प्राक्षिपत् ; क्षिप्तमात्रेषु
जलेषु सा मन्दारवती जीवन्ती सहसा समुत्तस्थौ । तदा मा
कन्या वङ्गिं (र) प्रणम्य निष्क्रान्ता पूर्वाधिकद्युतिं काञ्चननव
निर्मितं वपुर्वभार । (ल) तादृशीं तां पुनर्जीवितान् वीक्ष्य त्रयोऽपि

पूर्वस्थात इत्याद्यमुपः” (७।१।४४ पा०) इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः], त्यज्यतां—
त्यज्यतां (त्यज् + कर्त्तृणि लोट्-ताम्) । उत्थापयामि—उत्थोलयामि, जीवयामीत्यर्थः
[उत् + स्था + णिच् + लट्-मिप् “उदः स्था—” (८।४।६१ पा०) इति तिष्ठतेः सकारस्य
सवर्णश्चकारभावे सति “भ्रूरो भ्रूरि सवर्णे” (८।४।६५ पा०) इति चकारलोपः] ।

(य) ताभ्यां—द्वितीयतृतीयब्राह्मणकुमाराभ्यां, निर्वन्धतः,—आयुष्मतिशयेन,
निर्वन्धं कृत्वा इत्यर्थः (ल्यबलोपे प्रसी०), परिपृष्टः,—जिज्ञासितः [विष्ण० । परि +
प्रच्छ + कर्त्तृणि क्तः “प्रश्नभञ्ज—” (८।२।३६ पा०) इति चकारादेशः,
“गृह्णिज्या—” (६।१।१६ पा०) इति प्रच्छतेः सम्प्रसारणं, ततः “ष्टुना ष्टुः” (८।४।
४९ पा०) इति तस्य टभावः], पुस्तिकां—चुद्रपुस्तकं [पस्तक + स्त्रियां टाप्
“प्रत्ययस्थानं कात्—” (७।१।४४ पा०) इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः] । मन्त्रं—
—देवादिसाधनवाक्यविशेषं, (“मन्त्री वेदविशेषे स्थात् देवादीनाञ्च साधने
गुह्यवादेऽपि च पमान्” इति मेदिनी) पूतानि—पवित्रीकृतानि मन्त्रपूतानि—
मन्त्रसंस्कृतानि (श्या तत्पु०) । जीवन्ती—प्राणन्ती, जीवनं प्राप्तवन्तीत्यर्थः (जीव +
शत + स्त्रियां डीप्), समुत्तस्थौ—उत्तिष्ठति अथ, उत्थिता वभूवेत्यर्थः [सम + उत् +
स्था + लिट्-णल् “आत औ णल्” (७।१।१४ पा०) इति णल् औकारादेशः] ।

(र) प्रणम्य—नमस्कृत्य (प्र + णम + ल्यप्), निष्क्रान्ता—निर्गता [विष्ण० ।
निर् + क्रम + कर्त्तृणि क्तः “अनुनासिकस्य किम्बन्धीः किञ्छति” (६।४।१५ पा०)
इति उपधादीर्घः], पूर्वस्थात्—मन्त्रीः पूर्वकालमपेक्ष्येत्यर्थः, अधिका—भूयसी,
द्युतिः,—कान्तिः यत्र तादृशं पूर्वाधिकद्युति—पूर्वादप्यतिशयितप्रभं (बहुव्री०) ।
निर्मितं—रचितं [निर् + मा + कर्त्तृणि क्तः “यतिश्रुतिमास्थामिति किति (७।४।४०
पा०) इति आकारस्य इकारः], वपुः,—शरीरं (मातं वपुः संज्ञनं शरीरं वपुं वियहः”
इत्यमरः), वभारं—दधार, प्रापेत्यर्थः (धृ + लिट्-णल्) ।

(ल) तादृशीं—गतजीवितान् । वीक्ष्य—दृष्ट्वा, (वि + ईच् + ल्यप्) । अरेच

ते स्मरातुराः तद्द्रास्यर्थमन्योऽन्यं कलहं चक्रुः । एकेनोक्तम्—
‘इयं (व) मन्मन्त्रबलात् जीविता, तदेषा ममैव भार्या’ । अपरो-
ऽब्रवीत्,—‘मदीयेन (श) तीर्थभ्रमणपुण्येन इयं जीविता, तदेषा
ममैव भार्या’ । तृतीयेन (ष) अभिहितं,—‘मया भस्मानि
रक्षितानि; तत एवेयं जीविता, तस्मात् ममैवेयं प्रणयिनी’
इति ।

हे महीपते ! तेषां (स) विवादनिर्णये त्वमेव शक्तः ; तत्
ब्रूहि, कन्याऽसौ कस्य एतेषां भार्या भवितुमर्हति ? यदि जानन्

—कामिन, (“कामः पञ्चशरः स्मरः” इत्यमरः) स्मरातुराः,—पीडिताः स्मरातुराः,—
कामबाणपीडिताः (इया तत्पु०) । अन्योऽन्यं—परस्परं, कलहं—महान्, खलोकार-
मित्यर्थः, वितस्तामिति यावत्, विगृह्य कथनमिति भावः, वादम् इति वा (“कलहं
युधि वादे ना खल्लोके च मण्डने” इति मेदिनी), चक्रुः,—विदधुः (कृ +
लिट्-उन्) ।

(व) मम मन्त्रबलं—मन्त्रप्रभावः तस्मात् मन्त्रबलबलात्—मम मन्त्रशक्तिः, मम
मन्त्रबलं प्राप्य इत्यर्थः (स्थवलोपि धूमो०), जीविता—प्रायिता, प्राप्तजीविता (विष्णु० ।
जीव + कर्तरि क्तः स्त्रियां टाप्) । भियते या सा भार्या—पत्नी (भृ + कर्मणि प्लुत्
स्त्रियां टाप्) ।

(श) तीर्थेषु—काश्यादिपुण्यक्षेत्रेषु, ऋषिकुण्डलोषु वा, गङ्गानदीवरीप्रभातध-
इत्यर्थः, (“तीर्थं ब्राह्मणरक्षेत्रीपायनारौरजःसु च । अवतारर्षिकुण्डात्पानीपाध्याय-
नक्तिषु” ॥ इति मेदिनी) यत् भ्रमणं—प्रव्रजनं, तेन यत् पुण्यं—सुकृतं तेन
तीर्थभ्रमणपुण्येन—काश्यादि (गङ्गादि) स्थानविचरणाजितधर्मसक्येन (हेतो
इया) ।

(ष) अभिहितम्—उक्तम् [अभि + धा + कर्मणि क्तः “दधातेर्हिः” (७।४।
४२ पा०) इति धाञो ङिः] । रक्षितानि—जलानिष्ठादिभ्यः यत्रतः स्थापितानीत्यर्थः
(रक्ष + कर्मणि क्तः, तानि) । प्रणयिनी—भार्या इति यावत् ।

(स) विवादनिर्णये—वैतष्टिकविषयस्य याद्याप्यावधारणे (विषये ७मी०) ।
शक्तः,—समर्थः (शक् + कर्तरि क्तः) । ब्रूहि—ब्रू (ब्रू + लोट्-ङि) । एतेषां—
ब्राह्मणकुमाराणां त्रयाणां मध्ये (निर्द्धारि ६४ी०) । अर्हति—युज्यते (अर्ह + कट्-

मृषा वदिष्यसि, तदा ते मूर्धा विदलिष्यति” । इति वेतालादा-
कर्ण्य स राजा एवम् (ह) अभ्यधात्,—“यः क्लेशेन मन्त्रमानीय
एनामजीवयत्, स खलु पितृकार्य्यकरणात् न पतिः । यश्च तस्या
अस्थौनि गङ्गायां क्षेमं गतः, स (क) पुत्रकार्य्यकरणात् न पतिः ।
यस्तु तद्भस्मशय्यां (ख) समालिष्य तपश्चचार श्मशान, एव, स
एवास्याः प्रणयिकार्य्यकरणात् पतिर्भवितुमर्हति” इति ।

इत्थं नृपात् त्रिविक्रमसेनादाकर्ण्य स वेतालस्तस्य
(ग) स्तब्धादतर्कितं स्वपदं प्रायात् । राजा च भिक्षुकार्य्याधि-

तिप् । मृषा—मिथ्या (“मृषा मिथ्या च वितथे” इत्यमरः) । विदलिष्यति—
स्फुटिष्यति (वि + दल + लृट्-स्यति) ।

(ह) अभ्यधात्—अधीचत् [अभि + धा + लुङ्-द् “गातिस्था—” (२।४।
७७ पा०) इति सिचो लुक्] । आनीय—आनयनं कृत्वा (आ + नी + ल्यप्) ।
एनां—मन्दारवतीम् [अकर्म्यकत्वात् प्रथोज्यकत्वां रथा “द्वितीयाटीरस्वन्”
(२।४।३४ पा०) इति अन्वादेशे द्वितीयेकवचने एतद् एनाऽऽदेशः], अजीवयत्—
प्राणयत्, जीवितामकरोदित्यर्थः, (जीव + णिच् + लङ्-द्) । पितुः,—जनकस्य, जन-
कार्य्य—जन्मदानरूपमित्यर्थः, तस्य करणात्—विधानात् पितृकार्य्यकरणात्—जनक-
कर्मभ्यानुष्ठानात् (द्विती प्रमो०) ; गतजीवितायास्तस्याः पुनर्जन्मप्रदत्वेन प्रथमज्जाह्नव-
कुमारस्य पितृत्वं ज्ञेयम् ।

(क) पुत्रस्य—तनयस्य, यत् कार्य्यम्—अग्निसत्कारास्थिचयनादिकमौर्द्ध्वद्विकं
कर्म, तस्य करणात्—सम्पादनात् पुत्रकार्य्यकरणात्—तनयकृत्यसम्पादनात् (द्विती
प्रमो०) ।

(ख) समालिष्य—समालिख्य (सम् + आ + लिष + ल्यप्), तपः,—
तपस्यां, चचार—चतुष्टयी (चर + लिट्-णल्) । प्रणयिनः,—प्रेमास्यदस्य, पत्यु-
रिति यावत्, यत्—कार्य्य—पत्नीविधियगनिर्वेदात् संसारासक्तिं विहाय तस्या एव
सततस्मरणगुणकौसंज्ञादिकं कर्म, तत्करणात् प्रणयिकार्य्यकरणात्—भर्तृकर्मव्यप्रति-
पालनात् ।

(ग) स्तब्धात् (अपा प्रमो०), न तर्कितं—तर्कः, विचार इत्यर्थः, यस्मिन्
कर्मणि तत् (वङ्गमो० । क्रिया विधौ) अतर्कितम्—अविचारितं, किञ्चिदपि विलम्ब-

पुनस्तं (घ) प्राप्तुं मनो बबन्ध ; प्राणात्ययेऽपि महासत्त्वाः प्रति-
पन्नमर्थम् असाधयित्वा न निवर्त्तन्ते ।

अथ तृतीयकथा ।

अथ राजा पुनरपि तं वेतालमानेतुं तं (क) शिंशपा-
तकमभ्यगच्छत्, प्राप्य च तत्रस्थं मृतदेहगतं तं स्कन्धे गृहीत्वैव
तूष्णीं गन्तुं प्रावर्त्तत । अथ (ख) प्रयान्तं तं स वेतालः पुनरवोचत्,

मज्जत्वैव इत्यर्थः, सङ्गस्येति यावत्, तद्वदथा तथा, स्वपदं—निजस्थानं, शिंशपातक-
मिति यावत् (“पदं व्यवसितिवाचस्थानलप्राङ्निबस्तुषु” इत्यमरः), प्रायात्—
प्रातिष्ठत (प्र + या + लङ्-इ) ।

(घ) प्राप्तुं—लभ्नुम्, आनेतुमित्यर्थः । बबन्ध—संयेन, दृढीचकारित्यर्थः (बन्ध
+ लिट्-बल्) । प्राणात्ययेऽपि—जीवनापगमेऽपि, जीवमविनाशसम्भावनायां सत्या
नपीत्यर्थः (भावे ऽमी०), मङ्गत्—उदारं, सत्त्वं—शुभावः येषां ते, यदा,—मङ्गत्—
प्रभूतं, सत्त्वं—बलं येषां ते महासत्त्वाः,—उदररचरिताः महाबला वा (बह्वी० ।
“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बली द्रव्यस्वभावाद्योः” इति मेदिनी), प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृत,
स्वीकृतमित्यर्थः (विष्ण० । प्रति + पद + कर्म्मणि क्तः, तं “प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात्
विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी), अथै—वस्तु, प्रयोजनं वा, अङ्गीकृतविषय
मित्यर्थः (“अर्थोऽभिधेयौ शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निवृत्तौ च विषये च
प्रयुज्यते” ॥ इति ज्ञानतः), असाधयित्वा—असम्पाद्य (न + साध + णिच् + क्तः),
न निवर्त्तन्ते—न विरमन्ति (नि + इत + लङ्-अन्ते) ।

(क) शिंशपातकं—शिंशपानामकः तरुः तं (शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।
कर्मणि रया०) अभ्यगच्छत्—अभ्ययात् (अभि + गम + लङ्-इ) । मृतदेहं—मृत-
शरीरं, जतः,—प्राप्तः तं मृतदेहगतं—मृतदेहाधिष्ठितं (रया तत्पु०) । प्रावर्त्तत—
आरभत (प्र + इत + लङ्-त) ।

(ख) प्रयान्तं—प्रगच्छन्तं (विष्ण० । प्र + या + शब्द तम्) । अवीचत्—

—“राजन् ! निशि गमागमं कुर्वन् नितरां खिद्यसे, अतस्त्वां विनोदयन् पुनः कथां वर्णयामि, शृणु,—

अस्ति पाटलिपुत्रं नाम भूमण्डलस्थितं नगरम् । (ग) पुरा-
ऽऽसीत् तत्र नृपतिः विक्रमकेशरी नाम, यं गुणानामिव रत्नाना-
माश्रयं विधिव्यधात् । तस्य (घ) विदग्धचूडामणिर्नाम दिव्य-
विज्ञानवान् सर्वशास्त्रवित् शापावतीर्ण एकः शुक आसीत् ।

अवादीत् [वच + लुङ्-द् “अस्तिवक्तिष्यातिभ्यीङ्” (१।१।५२ पा०) इति कृते अङि परे “वच सन्” (७।४।१० पा०) इति सन्] । गमागमं—गमना-
गमनम् । नितराम्—अत्यधम् (अत्य०), खिद्यसे—क्षिद्यसि (खिद + कर्त्तरि
लट्-से) । विनोदयन्—प्रीणयन्, तत्र प्रीत्यर्थमित्यर्थः [वि + नृद + णिच् “लृङ्ण-
हेत्वोः क्रियायाः” (१।२।१२६ पा०) इति द्विती अर्थे लट् श्रुतः], तत्र विनोदनफलकं
मे कथावर्णनमित्यर्थः । वर्णयामि,—कथयामि (वर्ण + णिच् + लट्-णिप्) ।

(ग) पुरा—पूर्वकाले इत्यर्थः । यं—नृपति, गुणानामिव रत्नानामाश्रयं—
यथा गुणानां तथा रत्नानामपि आधारमित्यर्थः, गुणवान् धनवान् स राजा आसीत्
इति भावः ; विधिः,—विधाता [वि + धा “उपसर्गे घोः किः” (३।३।२२ पा०)
इति किः “आतो लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः], व्यधात्—
अकार्षीत् [वि + धा + लृङ्-द् “गातिष्या—” (२।४।७७ पा०) इति मिथो लुक्] ।

(घ) विदग्धानां—पण्डितानां, चूडामणिरिव चूडामणिः,—शिरःस्थितं विदग्ध-
चूडामणिः,—पण्डितशरीरभूषणं, विहस्र इत्यर्थः (६।१।१० तत्पु०), दिव्यम्—अलौकिकं,
विज्ञानं—शिल्पशास्त्रयोः ज्ञानं (“मीचे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानशिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः),
यदा,—दिव्यं विज्ञानं—कर्म (“विज्ञानं ज्ञानकर्मयोः” इति मेदिनी) दिव्यविज्ञानं
(कर्मधा०) तदस्य असौति दिव्यविज्ञानवान्—अलौकिकज्ञानसम्पन्नः अलौकिक-
कर्मकारौ वा (विष्ण० । अत्यर्थे मतुप्), सर्वशास्त्रं वेत्ति—जानाति इति सर्वशास्त्रवित्
—निखिलशास्त्रज्ञः [विष्ण० । सर्वशास्त्र + विद् “सत्सुहिव—” (१।२।६१ पा०)
इति क्तिप्], आप्रेत—आक्रोशेन, हिनगुरुभ्यतिहारा “अनिष्टं ते भूयात्”
इत्येवमनिष्टाभिप्रायसमेनेत्यर्थः, (“आपः आक्रोशदिव्ययोः” इति मेदिनी) अवतीर्णः,
—अवकटः, प्रादुर्भूत इति यावत्, शापावतीर्णः,—अभिशापेनाधःपतित इत्यर्थः
(विष्ण० । इया तत्पु०), शुकः,—पक्षिविशेषः ।

तस्य नृपस्य (ङ) आत्मजः शशी नाम शुकीपदेशेन मगधदेश-
नृपतिकन्यां चन्द्रप्रभां नाम उपयेमे । तस्या अपि राजपुत्राः
(च) तथाभूता ज्ञानविज्ञानशालिनी सोमिका नाम शारिका-
ऽभूत् ; अथ तौ शारिकाशुको एकपञ्चरस्थौ राजवेश्मनि
आस्ताम् ।

एकदा (ङ) साभिलाषः स शुक्स्तां शारिकामब्रवीत्,—
“सुभगे ! एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु मां भज” इति ।

(ङ) आत्मनो जायते—उत्पद्यते इति आत्मजः,—पुत्रः [विष्ण० । आत्म + जन
“पञ्चम्यामजातो” (१।२।६८ पा०) इति ङः] । उपयेमे—परिचिनाय, विवाहं
चकारेत्यर्थः [उप + यम + लिट्-ए “उपादयमः स्वरर्थे” (१।३।५६ पा०) इति
आत्मनेपदम्] ।

(च) तथाभूता—शुकसदृशी (विष्ण०), ज्ञानं—शास्त्रज्ञानं, विज्ञानं—कार्मण्य-
ज्ञानं, कर्मोपयोगिनी बुद्धिर्हित्यर्थः, यदा,—विज्ञानं—शास्त्रार्थनिर्णयः ताभ्या ज्ञान-
विज्ञानाभ्यां—शास्त्रज्ञानकर्मसामर्थ्याभ्यां शास्त्रज्ञानतद्गूढार्थनिश्चयाभ्यां वा, शास्त्रे—
श्रोमते या सा ज्ञानविज्ञानशालिनी—प्रशस्तज्ञानविज्ञानमण्डिता (ज्ञानविज्ञान +
ज्ञान + शब्दादित्वात् णिनिः, स्त्रियां ङीष्) । शारिका—पक्षिणीविशेषः । एकस्मिन्
पञ्चरे—पिञ्जरे, पक्ष्यादिबन्धनगृहे इत्यर्थः, तिष्ठतः इति एकपञ्चरस्थौ—अभिन्नपिञ्चर-
वर्तिनी [विष्ण० । एकपञ्चर + स्था + “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः “आतो
लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः], राज्ञः,—नृपस्य, वेश्मनि—गृहे
राजवेश्मनि—राजभवने (६ष्टौ तत्पु० । औपश्लेषिके ७मी० । “गृहमेहीदवसितं वेश्म
सप्त निकेतनम्” इत्यमरः), आस्ताम्—अतिष्ठताम् (आस + लङ्-ताम्) ।

(ङ) साभिलाषः—मनोरथेन, सम्भोगकामेन इत्यर्थः, सह वर्तमानः साभि-
लाषः,—सम्भोगकामी (विष्ण० । ३या तत्पु०) । सुं—शोभनं, भगं—श्रीः, सौन्दर्य-
मिति यावत्, (“भगं श्रीकाममाहात्म्योर्व्ययत्राकं कीर्तिषु” इत्यमरः) यस्याः तत्-
सम्बोधने सुभगे !—सुन्दरि !, स्वामिसौभाग्यवति इत्यर्थः, शय्या—तल्लं, शयनीय-
मित्यर्थः, आसनां—पौठम्, उपवेशनसाधनमित्यर्थः, आहारः,—भोजनं, विहारः,—
धमनं, (“विहारी भमणे स्तम्भे लीलायां सुगतालये” इति मेदिनी) शय्या च
आसनञ्च आहारश्च विहारश्च ते शय्याऽऽसनाऽऽहारविहाराः (६गृह), एकी—अभिन्नाः,

शारिकाऽब्रवीत्,—नाहं (ज) पुरुषसंसर्गं कर्तुमिच्छामि, यतः
पुरुषा दुष्टाः कृतघ्नाश्च” इति । ततः शुकेन,—“न (झ) पुमांसो
दुष्टाः, स्त्रिय एव दुष्टाः नृशंसहृदयाश्च” इति कथिते तयोर्विवादः
समजनि । ततस्तौ (ञ) पश्चिणौ क्रीतदासत्वक्रीतदासीत्वपणं
कृत्वा परस्परं विवादनियत्तये राजपुत्रमुपेतुः । ॥ राजपुत्रः

ग्रथ्याऽऽसनाऽऽहारविहाराः (कन्धधा०) तेषु एकग्रथ्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु—
एकत्र ग्रथनोपवेशनभोजनधमणादिव्यापारेषु इत्यर्थः (वैषयिके ७मी०) । भज—
मेवञ्च (भज + लोट्-ङ्), मया सह एकस्यां ग्रथ्यायां ग्रथ्य, एकस्मिन् भासने
उपविश्य, एकस्मिन् भाजने भुङ्क्ते, एकस्मिन् याने विचर इति स्पष्टार्थः ।

(ज) पुरुषेण—पुंसा सह, संसर्गं—सम्बन्धं, संयोगमित्यर्थः (श्या तत्पु०) ।
कृतं—कृतोपकारमित्यर्थः, घ्नन्ति—नाशयन्ति, अस्त्रीकुल्वेनोत्पद्यते, ये ते कृतघ्नाः,—
अकृतज्ञाः, कृतोपकारस्य जनस्य अपकारे प्रवर्तमाना इत्यर्थः [कृत + हन +
“कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः उपसङ्गानम्” (वा०) इति कः, “अस्त्रीपोऽनः”
(६।४।१३४ पा०) इति हस्तेरकारस्य लोपे “हो हन्तेः शिचन्नेषु” (७।३।५४ पा०) इति
हकारस्य कुत्वम्] ।

(झ) पुमांसः,—पुरुषाः । नृशंसं—क्रूरं, हृदयं—चित्तं यासां ताः नृशंस-
हृदयाः,—क्रूरमनसः (विष्णु० । बहुव्री०) । विवादः,—व्यवहारः, अन्योन्यजयपरा-
जयरूपविरुद्धवादः इत्यर्थः, वितण्डा इति यावत्, समजनि—समुदपादि [मन् +
जन + लुङ्-तन् “दीपजन—” (३।१।६१ पा०) इति च्लिषिष् “चिषी लुक्”
(६।४।१०४ पा०) इति चिषिः परस्य तस्य लुक्] ।

(ञ) पश्चिणौ च पक्षौ च तौ पश्चिणौ—युक्तसारिके इत्यर्थः [“पुमान् स्त्रिया”
(१।१।६७ पा०) इत्येकशेषे पुमवशेषः], क्रीतदासत्वम्—आजीवनपरिचारकत्वं,
क्रीतदासीत्वम्—आजीवनपरिचारिकात्वं, क्रीतदासत्वञ्च क्रीतदासीत्वञ्च क्रीतदासत्व-
क्रीतदासीत्वे, ते एव पणं—बन्धकं, द्यूतव्यवहारादिषु उत्कृष्टं जयत्वे स्थापितमित्यर्थः,
मम पराजये इदं दास्यामि करोमि वा इत्येवं नियममिति यावत् (“पक्षौ द्यूतादि-
वृत्तये भूतौ मुख्ये चनेऽपि च” इत्यमरः । द्यूतादि इत्यत्र चादिशब्दात् समाह्वय-
पणादिज्ञेयः) । विवादस्य—व्यवहारस्य, अन्योन्यजयपराजयरूपस्य इत्यर्थः, (विवादो
व्यवहारः स्थात्” इत्यमरः), नियत्तये—समाधानाय विवादनियत्तये—परस्परजय-

पितुः (ट) आस्थानगतः विवादपदं श्रुत्वा,—“कथं पुरुषाः
कृतघ्नाः, ब्रूहि तत् त्वम्” इति शारिकामपृच्छत् । ततः
सा,—(ठ) “शृणोतु राजपुत्रः” इति समाख्याय स्वपक्षसमर्थ-
नाय पुंद्रीषाख्यायिनीं कथां कथयितुमुपचक्रमे ।—

“अस्ति क्लामन्दकी नाम विख्याता नगरी ; तस्याम् अर्थदत्तो
नाम (ड) महाधनो बणिक् प्रतिवसति स्म । (ढ) कालेन तस्य
पराजयमीनासायै [“तुमर्थाच्च भाववचनान्” (१३।१५ पा०) इति ४र्थी०] ।
उपेयतुः,—अभिजयतुः (उप + इ + लिट्-अतुम्) ।

(ट) आस्थानं—सभा, (“समज्यापरिषद्दीष्टीसभासमितिसंसदः । आस्थानी
क्रीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः” ॥ इत्यमरः) गतः,—प्राप्तः आस्थानगतः,—
सभास्थः (विष्ण० । २या तत्प०), विवादस्य पदं—वस्तु, विषयमित्यर्थः, (“पदं
व्यवसितिनापस्थानलक्षाद्विवक्षुषु” इत्यमरः) विवादपदं—वितण्डाहेतुभूतं विषय
मित्यर्थः ।

(ठ) शृणोतु—आकर्षयतु (शृ + लोट्-तप्) । समाख्याय—कथयित्वा
(सम् + आ + ख्या + ल्यप्), स्वस्य—आत्मनः, पक्षः,—साध्यं, स्थापनीयं मत
मित्यर्थः, (“पक्षो मासाङ्गके पार्श्वयद्वे साध्यविरोधयोः” इति मंडनौ) तस्य समर्थ-
नाय—पोषणाय, स्थापनायैत्यर्थः, स्वपक्षसमर्थनाय—निजमतस्थापनाय [६३
तत्प० । “तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या” (दा०) इति ४र्थी०], पुंद्रीषाणां—पुरुषदूषणानां,
पुंसामपराधानामित्यर्थः, आख्यायिनीं—कथयित्रीं पुंद्रीषाख्यायिनीं—पुरुषापराधी
दोषणी [६३ तत्प० । विष्ण० । आ + ख्या + यङादित्वात् णिनिः “आतो युक् चिण-
कृतोः” (७।३।३२ पा०) इति युक्, स्त्रियां ङीष्, ताम्], यदा,—पुंसां दोषान्
आख्याति या तां पुंद्रीषाऽऽख्यायिनीम् । कथयितुं—वर्णयितुं (कथ + णिच् + तुमुन्),
उपचक्रमे—चारेभे [उप + क्रम + लिट्-ए “प्रीपाभ्यां समर्थाभ्याम्” (१।३।४२ पा०)
इति आत्मनेपदम्] ।

(ड) महान्ति—विपुलानि, धनानि—अर्थाः यस्य सः महाधनः,—प्रभूतैश्वर्य-
वान् [“आन्यदतः समानाधिकरणजातीययोः” (६।३।४६ पा०) इति महतस्तत्का-
रस्य आकारः] । प्रतिवसति स्म—न्यवाक्यीत् [प्रति + वस “लट् क्ते” (३।२।११८
पा०) इति अथीगे चतीते लट्-तिप्] ।

(ढ) कालेन—उपयुक्तसमयेन, यौवनसमये इत्यर्थः [“प्रकृत्यादिभ्यः उप-

धनदत्तो नाम तनयः समुदपद्यत । अथ पितरि (ण) स्वर्गते
स युवा द्यूतादिसङ्गेन भृशमुच्छृङ्खलोऽभवत् ; धूर्त्ताश्च मिलिताः
तं सर्वथा प्राभ्रंशयन् । (त) दुर्जनसङ्गतिरेव व्यसनवृक्षस्य
मूलम् । (थ) अचिरेण च व्यसनाऽऽसक्ततया क्षीणसर्वस्वः,

मङ्गलानम्" (बा०) इति श्या] । समुदपद्यत—समजायत (सम् + उत् + पद +
लङ्-त) ।

(ण) स्वर्—स्वर्गम् (अव्य० । “स्वर्गव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशाऽऽलयाः” इत्य-
मरः), गतः,—प्राप्तः तस्मिन् स्वर्गते—स्वर्गे प्रयाते, मृते इत्यर्थः (२या तत्प० । भावे
०मी०) । द्यूतादिषु—पाशकक्रीडावेष्ट्यामद्यादिषु, सङ्गः,—सङ्गतिः, आसक्तिरिति
भावत्, तेन द्यूतादिसङ्गेन—पाशकादिषु आसक्त्या (०मी तत्प० । इतौ श्या) ।
उन्—उद्भूतं, शृङ्खलातः,—संयमादित्यर्थः, उच्छृङ्खलः,—बन्धनरहितः, निधन्त-
रादित्यात् असंयत इत्यर्थः, पित्रादिशासकाभावात् दुराचरणादिषु अप्रतिहतस्वभावः
इति भावः [“क्लृप्तप्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति नित्यसमासः] । धूर्त्ताः,—
वञ्चकाः, मिलिताः,—तेन सङ्ग मङ्गताः सन्तः । प्राभ्रंशयन्—प्राखल्ययन्, न्याय्य
मार्गात् समपातयन् (प्र + भ्रंश + णिच् + श्रृष्ट) ।

(त) दुर्जनेन—दुष्टलोकेन, सङ्गतिः,—मेलनं दुर्जनसङ्गतिः,—दुष्टलोक-
सङ्गवासः (श्या तत्प०), व्यसनं—विपत्, भ्रंशो वा, सत्पथात् विच्युतिरिति यावत्,
यथा,—व्यसनं—कामजः दशविधः क्रीधजश्चाष्टविधः दीपः, (“व्यसनं विपदि भ्रंशे
दीपे कामजोऽपि” इत्यमरः । तत्र कामजदशविधदीपौ यथा मनुः,—“मृगयाऽक्षी
दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाऽद्या च कामजो दशकी गणः” ॥
क्रीधजो यथा—“पैश्वर्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽमृथाऽनेद्रुषणम् । वाग्दण्डजश्च पाशक्यं
क्रीधजोऽपि गणोऽष्टकः” ॥ इति) तदेव वचः,—ततः तस्य व्यसनवृक्षस्य—विपत्कक्षी-
रुक्षस्य, कुपथपादपस्य वा, कामजादिदीपविटपिनी वा (रूपककक्षंभा०), मूलम्—
प्रादय, प्रधानकारणमित्यर्थः, अन्यत—शिफा, (“मूलमाद्ये शिफाभयोः” इत्यमरः)
दुर्जनेः सङ्ग सख्यता सख्यविधानिष्टस्य हेतुरिति निष्कर्षार्थः ।

(थ) अचिरेण—अल्पकालेन (अव्य० । मत्समा०), व्यसनेषु—पूर्वोक्त-
कामजादिषु, आसक्तः,—तर्दकपरतन्त्रः, तस्य भावः तत्ता तथा व्यसनासक्ततया—
व्यसनाभिनिवेशतया (०मी तत्प० । इतौ श्या), क्षीणानि—क्षानि, व्यायता-
नीत्यर्थः, सर्वाणि—निखिलानि, स्वानि—धनानि, (“क्षी ज्ञातावात्मनि ख निष्वा-

दारिद्रेण च लज्जितः स्वदेशं त्यक्त्वा भ्रमितुं देशान्तराणि
समाश्रयत् ; गच्छंश्च चन्दनपुरं नाम नगरमाससाद, विवेश च
भोजनार्थं कस्यापि बणिजः सदनम् । स च बणिक् (द) कुमारं
दृष्ट्वा, पृष्ट्वा च कुलं, ज्ञात्वा च कुलीनं, सत्कृत्य च, दैवयोगात्
प्राप्तममन्यत्, अददाच्च तस्मै सधनां रत्नवतीं नाम सुताम् । ततः
स धनदत्तः (ध) कृतविवाहस्तस्मिन्नेव श्वशुरवेश्मनि तस्थौ ।

(न) गच्छत्सु च दिनेषु सुखेन विस्मृतदुर्गतिः पुनर्व्यसनोत्-

त्तौ ये स्त्रीऽस्त्रियां धने” इत्यमरः) यस्य सः स्त्रीषसर्वस्त्रः,—हीनसर्वधनः (विष्णु० ।
बहुव्री०), दारिद्र्यस्य भावः दारिद्र्यं [“गुणवचनप्राणादिभ्यः कर्माणि च” (५।१।
१२४ पा०) इति ञञ्], तेन दारिद्रेण—निधनतया, लज्जितः,—क्रीतः (विष्णु० ।
लज्ज + क्तः) । समाश्रयत्—अभजत (सम् + आ + श्रि + लङ्-ङ्), गच्छन्—यन्
(गम् + शतृ) । विवेश—उपतस्थौ, प्रविष्टवानित्यर्थः (विश + लिट्-णत्), भोजनम्
—आहारम्, अश्रयते—याचते यः सः भोजनार्थं—आहाराभिलाषो सन् [भोजन
+ अश्र + णिच् + यडादित्वात् णिनिः “अतो लोपः” (६।४।४८ पा०) इति सूत्रेण
अदन्तचौरादिकस्यार्थधातोरकारस्य लोपे “योरनिटिः” (६।४।५१ पा०) इत्यनेन
णिचो लोपः] । सदनं—गृहं (“गृहगृहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् । निशान्त-
वन्धसदनं भवनाऽऽगारमन्दिरम्” ॥ इत्यमरः) ।

(द) कुमारं—बणिक्पुत्रम् । कुलं—वंश, कस्मिन् कुले त्वं समुत्पन्न इत्यादिभ्यः-
मित्यर्थः । कुलस्य—सत्कुलस्य अपत्यं कुलीनं—महाकुलं, सत्कुलोद्भवमित्यर्थः [“कुलात्
स्त्रः” (४।१।१२८ पा०) इति स्त्रः । “महाकुलकुलीनायं सभ्यसञ्जनसाधवः” इत्यमरः],
सत्कृत्य—समादृत्य [सत् + कृ + ल्यप् “आदरानादरयोः सदसतो” (१।४।६९ पा०)
इत्यनेन कृञि परे सदित्युपपदस्य समासः], दैवयोगात्—भाग्यवशात्, सौभाग्या-
दित्यर्थः (हेतौ ध्रुवो० । “दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः) ।
अमन्यत—अबुध्यत (मन + लङ्-ङ्), अददात्—अदच्छत् (दा + लङ्-ङ्), तस्मै
(सम्प्रदाने ण्यो०), धनेन सद्दितां सधनां—सालकारामित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ध) कृतः,—सम्पादितः, विवाहः,—परिणयः येन सः कृतविवाहः,—
कृतविवाहः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(न) गच्छत्सु—अद्यमानेषु (भावे ङी० । गम् + शतृ-सुप्) । विस्मृता—कृति-

सुकः स्वदेशं गन्तुकामोऽभवत् । ततः स (प) शठः कथमपि श्वशुरं तं तन्मात्रापत्यम् अनुनीय, तामलङ्कृतां भार्यां रत्नवती-
मेकया वृद्धया स्त्रिया सहितां गृहीत्वा स्वदेशाय प्रतस्थे ।
(फ) क्रमेण अटवीं प्राप्य दूरात् तस्करभयमुक्त्वा तस्या भार्यायाः
सर्वाणि अलङ्करणानि स्वीचकार । पश्यतु युवराजः, द्यूता-
ऽऽवेशादिव्यसनिनां कृतघ्नानां हृदयं (ब) निस्त्रिंशत्कर्कशम् । स
च पापात्मा अर्थार्थं तां गुणवतीमपि भार्यां हन्तुं तया
वृद्धया युतां कापि (भ) श्वभ्रे न्यक्षिपत् । क्षिप्त्वेव तस्मिन्

पथातीता, श्वशुरालये निरन्तरमुखभागेन आरणाविषयीभूता इत्यर्थः, दुर्गतिः—
नेःस्वं, निर्धनता इत्यर्थः, आत्मना दुरवस्था इति यावत् (“दुर्गतिर्नरके नेःस्वं” इति
शाश्वतः) येन सः विस्मृतदुर्गतिः,—विस्मृतदारिद्र्यः (विण० । बहुव्री०), व्यसनाय—
भृगवाऽचक्रीडादिदोषाय, चक्षुकः,—उद्विग्नः, पाशक्रीडादिनिमित्तमुत्कण्ठितः सन्
इत्यर्थः (विण० । ४र्थी तत्प०) । गन्तुं—यातुं, कामः,—अभिलाषः यस्य तादृश-
गन्तुकामः,—गमनेच्छुः [“तुमकामनसोरपि” (का०) इति तुमुनो नकारलोपः] ।

(प) शठः,—वधकः, कथमपि—कच्छ्रेण, एकमात्रापत्यत्वेन कन्या श्वशुरा-
लये प्रेरितमनिच्छुतया इति भावः । सा—रत्नवती, मातम्—एव, केवलमित्यर्थः,
मातृशब्दोऽयमवधारणे (“मातृ कार्त्तव्यवधारणे” इति शाश्वतः), अपत्यं—मन्त्रानं,
तनया इति यावत्, यस्य तं तन्मात्रापत्यं—रत्नवत्येकमात्रकन्यकं (विण० । बहुव्री०),
अनुनीय—विनयप्रणिपातादिना आराध्य, अनुगतं कृत्वा इत्यर्थः [तुमर्थाच्च भाव-
वचनात् ” (१३१५ पा०) इति ४र्थी०] । प्रतस्थे—जगाम [प्र + स्था + लिट् ए
“समवप्रविभ्यः स्थः” (१३१२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(फ) क्रमेण—शनैः शनैः, गमनानुसारेणेत्यर्थः । अस्म—अनात्मन्यं, स्म
आत्मन्यं चकार स्वीचकार—आत्मसात् चकार [“अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्”
(वा०) इति विप्रत्ययः] ।

(ब) निस्त्रिंशत्—खड्गवत् (“निस्त्रिंशः क्रूरखड्गयोः” इति शाश्वतः),
कर्कशं—कठिनम् ।

(भ) श्वभ्रे—किद्रे, भूगर्भे इत्यर्थः (अधि० नी० । “किद्रे निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं
श्वभं वपा श्वावः” इत्यमरः) ।

(म) प्रस्थिते दुरात्मनि सा वृद्धा तस्मिन्नेव व्यपद्यत ; सा तु रत्नवती कथञ्चित् तत्र दणगुल्मादिकमालम्ब्य करुणं क्रोशन्ती मशेषत्वादायुषः समुत्थिता, विक्षताङ्गौ पदे पदे मार्गं पृष्ट्वा, यथाऽऽगतेनैव पथा कञ्छात् पितुः सदनमागमत् ।

“कथमकस्मात् त्वमीदृशी (य) प्रत्यावृत्ता ?” इति ससम्भ्रमं मात्रा पित्रा च पृष्ट्वा सा साध्वी एवमभाषत,—“मुषिताः स्म पथि तस्करैः, नीतश्च बलात् स मे पतिः, वृद्धा सा श्वभ्रे निपत्य सृता, अहं पुनर्देवात् प्राणिमि । केनाचत् कृपालुना पथिकेनाह-मुहृता श्वभ्रात्” । एवमुक्तवती मात्रा पित्रा च (र) शोचता समाश्वासिता सा भर्तृप्राणा रत्नवती तस्थौ ।

अथ कालेनासौ धनदत्तः द्यूतेन (ल) क्षपितसर्वधनः पुनर-चिन्तयत्,—“गच्छामि, पुनः श्वशुरगृहात् धनमानयामि, तत्र गत्वा तं श्वशुरं ‘गृहे स्थिता कुशलिनी तव दुहितृ’ इति

(म) प्रस्थिते (भावे ७मी०) । व्यपद्यत—असिद्यत (वि + पद + लङ्-त) । क्रोशन्ती—रुदती (क्रुश + श्ठ, स्त्रियां ङीप्) । शेषिण सह वर्तमानः सशेषः, तस्य भावः तत्त्वात् सशेषत्वात्—अवशेषत्वात् (हितौ ३मी०) । पदे पदे—प्रतिपदं (वीप्सायां द्विर्भावः), प्रतिपदक्षेपकाले इत्यर्थः, पितृगृहाभिमुखीनपथस्य अज्ञातत्वान्न इति भावः । यथा—येन पथा आगता, तेनैव यथाऽऽगतेनैव पथा (करणे ३या) ।

(य) प्रत्यावृत्ता—प्रत्यागता (प्रति + आ + वृत् + क्तः, स्त्रियां टाप्) । ससम्भ्रमं—ससाध्वसं, समयमित्यर्थः, ससंवेगं वा, सत्वरमित्यर्थः (क्रिया विष्० । “सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्थात् संवेगाऽऽदरयोरपि” इति मेदिनी) । मुषिताः,—अपहृताः, अपहृतसर्वधनाः इत्यर्थः (मुष + क्तः, स्त्रियां टाप्), अः,—भवानः (अच् + लट् मस्), वयमिति शेषः । बलात्—बलमाश्रित्य (ल्यब्लोपे ३मी०) । प्राणिमि—जीवामि (प्र + अण + लट्-मिप्) ।

(र) शोचता—दुःखयता, शोकं कुर्वता इत्यर्थः (विष्० । शृच् + श्ठ) । समाश्वासिता—साम्बिता (विष्० । सम् + आ + श्वास + णिच् + क्तः, स्त्रियां टाप्) ।

(ल) क्षपितानि—अप्यितानि, नाशितानीत्यर्थः (क्षप + णिच् + क्तः),

वक्ष्यामि” । इति स मनसि (व) सङ्कल्प्य श्वशुरसदनं पुन-
रवाप । आगतञ्च तं (श) दूरात् सा पतिप्राणा भार्या
अद्राक्षीत् ; दृष्ट्वैव धावित्वा च सा तस्य पापस्य पादयोर्निपत्य
तत् सर्वं पितृभ्यां मृषा निर्वोदतं व्यजिघ्रपत् ; दुष्टेऽपि पत्न्यौ
साध्वीनां मानसं नान्यथावृत्तिं भवति । ततः स दुरात्मा
निर्मयः (ष) श्वशुरं गृहं प्रविश्य तं पादयोः प्रणनाम । स
च तं जामातरं दृष्ट्वा (स) अभ्यनन्दत्, अकरोच्च दिष्ट्याऽयं मे
जामाता जीवन् चौरैर्मुक्त इति बन्धुभिः सह महोत्सवम् । ततः
स धनदत्तः सुखेन (ह) श्वशुरीं समृद्धिं भुञ्जानः तथा रत्न-
वत्या पत्न्या सह रेमे ।

सर्वधनानि येन सः (विष्णु० । बह्व्री०) । वक्ष्यामि—कथयिष्यामि (वक्ष् + लृट्-
स्यामि) ।

(व) सङ्कल्प्य—निश्चित्य [सम् + कृप् + णिच् + ल्यप् “कृपो री लः”
(८।२।१८ पा०) इति लकारादेशः] ।

(श) दूरात्—विप्रकृष्टस्थानात्, [“दूरान्तिकार्थेभ्यो—” (२।२।३५ पा०)
इति षष्ठी०] । धावित्वा—द्रुतं गत्वा (धाव् + क्त्वा) । माता च पिता च ताभ्यां
पितृभ्यां—मातापितृभ्यां [“पिता मादा” (१।२।७० पा०) इति एकशेषः । “क्रियया
यमभिप्रेति—” (वा०) इति षष्ठी०] । न अन्यथा—अन्यप्रकारा, पत्न्युद्वेग-
वद्दारेण तं प्रति विरागरूपा इत्यर्थः, इति, —भावविशेषः यत्र तादृशं नान्यथावृत्ति-
विरक्तमित्यर्थः (विष्णु० । बह्व्री०) ।

.(ष) श्वशुरस्य इदं श्वशुरं—श्वशुरस्वामिकमित्यर्थः [“तस्मैदम्” (४।३।१२०
पा०) इति अण्] । पादयोरिति (सप्तोपार्थे ७मी०) ।

(स) अभ्यनन्दत्—अभि—सर्वतोभावेन, अनन्दत्—अनुभूयत (अभि + नन्द
+ लङ्-द) । दिष्ट्या—भाग्येन (प्रकृत्यादिभ्यः श्या० । “दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं
स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः) । मुक्तः,—त्यक्तः (मुच + क्तः) । महोत्सवम्—
आनन्दजनकानुष्ठानम् ।

(ह) श्वशुरस्य इमां श्वशुरीं—श्वशुरसम्बन्धिनीं (विष्णु०) । भुञ्जानः,—
सेवमानः [भुज् + शानच् “भुजोऽनवने” (१।२।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।
रेमे—चक्रौ (रम् + लिट्-ए) ।

एकदा स (क) पापीयान् रात्रौ यच्चकार, तत् अवाच्य-
मपि कथाभङ्गभयात् कथ्यते, शृणु राजपुत्र ! असौ पापमतिः
विश्वस्तसुतां तां रत्नवतीं निशि हत्वा तदाभरणसञ्चयम् अपहृत्य
अलक्षितः स्वदेशं प्रायात् । ईदृशाः पुरुषाः (ख) पापाः
स्तन्नाः” । इति शारिकया कथिते राजपुत्रः हसन्,—“त्वामि-
दानीं वद” इति शुक्रमभाषत । ततः स शुक्रः प्राब्रवीत्,—
“देव ! स्त्रियः (ग) विषमसाहसाः दुश्चरिताः पापाश्च ; तथा
चात्र कथामेकां वर्णयामि, शृणोतु कुमारः,—

अस्ति हर्षवती नाम नगरी । तत्राभूत् धर्मदत्तो नाम
(घ) बहुकोटीश्वरो बणिजामग्रणीः ; तस्य वसुदत्ता नाम्नी
रूपेण असामान्या प्राणेभ्योऽपि प्रियतमा कन्याऽभवत् । सा तु

(क) अतिशयेन पापी इति पापीवान्—महापापः [पापिन्+“अजादौ
गुणवचनादेव” (५।३।५८ पा०) इति ईयसुन् “टेः” (६।४।१५५ पा०) इति
टलोपः] । अवाच्यं—वक्तुमयोग्यम् । कथायाः,—प्रारब्धाया अस्या वार्तायाः,
भङ्गभयात्—अन्तरा निवृत्तौ असम्पूर्णताशङ्कातः इत्यर्थः (६४ौ तत्प० । ६४ौ सू०) ।
विश्वस्तात्—पत्न्यौ विश्वासात्, (“विश्वको जातविश्वसे” इति मेदिनी) सुप्तां—निद्रितां,
(विष्ण० । ५०मी तत्प०), यद्वा,—विश्वस्ता चासौ सुप्ता चेति तां [विष्ण-कर्मधा० ;
“पुंवत् कर्मधा—” (६।३।४२ पा०) इति पुंवद्भावः] । निःशङ्कसुप्तमित्यर्थः,
हत्वा—मारयित्वा [हन+क्ता “अनुदात्तोपदेश—” (६।४।३७ पा०) इति
अनुनासिकलोपः], तस्याः,—रत्नवत्याः, आभरणसञ्चयम्—अलङ्कारसमूहम्,
अपहृत्य—चोरयित्वा [अप+हृ+स्थप् “ऋक्स्य पिति कृति तुक्” (६।१।७१ पा०)
इति तुक्], न लक्षितः अलक्षितः,—अदृष्टः (नञ् समासः), केनापि इति शेषः ।

(ख) पापमेते चरन्तीति पापाः,—पापाचाराः (अशं-आदित्वादच्) ।

(ग) विषमानि—तुलनातीतानि, अनुचितानीति यावत्, साहसानि—
दृक्करकर्मणि धाण्यानि वा (“साहसन्तु दमे दृक्करकर्मणि । अविवृण्णकृतौ धाव्ये”
इति हेमः) यासां तादृशः विषमसाहसाः,—अनुचितकर्मकारिण्यः, अतिप्रगल्भा
वा (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(घ) बहुकोटीनाम्—अनेककोटिसङ्ख्यकधनानाम्, ईश्वरः,—प्रभुः बहुः

तेन (ङ) समानधनयौवनकुलशालिने नेत्रचकोरामृतरश्मये समुद्रदत्ताख्याय बणिकपुत्राय ताम्रलिप्तनिवासिने प्रदत्ता । कदाचित् सा (च) स्वदेशस्थे पत्नौ, पितृगृहे स्थिता दूरात् कमपि पुरुषं युवानं कान्तविग्रहं ददर्श । दृष्ट्वैव सा (छ) चपला स्मरमोहिता गुप्तं सखीमुखेनानीतं प्रच्छन्नकामुकं तं भजे ।

कोटीश्वरः,—अनेककोटिपतिः (विष्णु । ६श्री तत्पु०) । अपिच असामान्या—अतलनीया, असाधारणरूपवतीत्यर्थः [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति श्वा०] ।

(ङ) धनस्य यौवनस्य कुलस्य—वंशस्य धनयौवनकुलानि (इ०ह०) समानैः,—निजदुहितृरुपैः, धनयौवनकुलैः,—सम्पत्तारूपव्यवशेः, शालते—श्रीभते इति तच्छे समानधनयौवनकुलशालिने—तुल्यधनादिबिभूषिताय (विष्णु० । समानधनयौवनकुल + शाल + यद्वादित्वात् णिनिः), नेत्रं—चक्षुरेव, चकोरः,—पक्षिविशेष, (रूपककर्माधा०) तस्य अमृतरश्मये—सुधादीधितये, चन्द्राय इत्यर्थः, नेत्रचकोरामृतरश्मये—नयनचकोरमन्तर्पणचन्द्रस्वरूपाय, चकोरी यथा चन्द्रदर्शने उत्फुल्लो भवति, तदमृतपानार्थमुन्मुखवन्तिष्ठति च, तथा अस्य असामान्यसौन्दर्ये मानवमनसि उत्फुल्लयति, तद्दर्शनार्थमुन्मुखोकोरोति च इति भावः (विष्णु० । ६श्री तत्पु०) । बणिकपुत्राय (सम्प० ४थी०), ताम्रलिप्तं—“तमलकु” इति प्रासङ्गे नगरं, निवसतीति तच्छे ताम्रलिप्तनिवासिने—ताम्रलिप्तवासिनाख्याय (विष्णु० । ताम्रलिप्त + नि + वस + यद्वादित्वात् णिनिः) ।

(च) स्वदेशं तिष्ठतीति तांस्मिन् स्वदेशस्थे—निजविषयवर्तिनि [भावे ७मी० । उप० समा० । स्वदेश + स्था + “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः “आतोलीपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । कान्तः,—कमनीयः, विग्रहः,—शरीरं (“शरीरं वक्ष्यं विग्रहः” इत्यमरः) यस्य तं कान्तविग्रहं—सुन्दरमूर्तिं (विष्णु० । चक्षुःश्री०) ।

(छ) चपला—पुंसलो, कुलटेत्यर्थः (विष्णु० । “चपला कमलाविद्युत्पुंसलोपिपलीषु च” इति मेदिनी), करेण—कामेन, मोहिता—मोहं प्राप्ता स्मरमोहिता—कामविमूढा (विष्णु०), गुप्तम्—अप्रकाशं यथा तथा (क्रियाविष्णु०), सख्याः,—वयस्यायाः, मुखेन सखीमुखेन—सखीद्वारा वार्तां प्रदाय इत्यर्थः (६श्री तत्पु० । करणे श्वा०) । प्रच्छन्नः,—गुप्तः, कामुकः,—मैद्युनकामनातिशयवान् तं

इत्थं (ज) प्रतिरात्रं सा तदेकासक्तमानसा तेन सह रममाणा सुखं बुभुजे ।

अथैकदा स तस्याः पतिः स्वदेशात् आगतः (भ) श्वशुरयोः परां प्रीतिमवर्धयत् । दिने च (ज) उत्सवेनातिक्रान्ते सा वसुदत्ता मात्रा कृतभूषणा निशि वासगृहं प्रेषिता शय्या-स्थायिनं पतिं भेजे ; तेन च रतिं प्रार्थिता सा अन्यमानसा

प्रच्छन्नकामुकं—गुप्तनायकं (विष्ण० । कर्मधा०), यथा,—प्रच्छन्नं—गुप्तं यथा तथा, कामयते—परस्त्रीसङ्गमभिलषति यत्नं प्रच्छन्नकामुकम् [उपपदसं० प्रच्छन्न + कम् + “कर्मणिङ्” (१।१।३० पा०) इति णिङ् “लघपतपद—” (१।२।१५४ पा०) इति उक्तञ्] । भेजे—सिधवे (भज + लिट्-ए) ।

(ज) रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं—प्रतिनिशं [वीप्सायाम् अव्ययी० । “अहःसर्वक-देशसङ्घातपुण्याञ्च रात्रेः” (५।४।८७ पा०) इति अच्] । तस्मिन्—पुरुषे, एकं—केवलम्, (“एके मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः) आसक्तं—लघं, मानसं—मनः यस्याः सा तदेकाऽऽसक्तमानसा—तन्मात्राधीनचिन्ता (विष्ण० । बहुव्री०) । रममाणा—क्रीडन्ती (रम + शानच्, स्त्रियां टाप्) । बुभुजे—अनुवभूव [भुज + लिट्-ए “भुजोऽनवने” (१।१।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(भ) श्वशुरश्च श्वशुरश्च तयोः श्वशुरयोः,—श्वशुरश्वशुरयोः [“श्वशुरः श्वशुरा” (१।२।७१ पा०) इति एकशेषः], पराम्—उत्तमां (“दूरागात्मोत्तमाः पराः” इत्यमरः) । अवर्धयत्—व्यतनोत् (वृध + णिच् + लङ्-ट्) ।

(ज) उत्सवेन—जामातुराममनजनितामन्दानुष्ठानेन (करणे श्या०), अति क्रान्ते—अतीते (भावे ङी० । अति + क्रम + क्तः) । कृतं—सम्पादितं, भूषणम्—अलङ्करणं यस्याः सा कृतभूषणा—अलङ्कृता इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । शय्यायां—शयनीये, तिष्ठतीति तं शय्यास्थायिनं—शयनीयस्थं [विष्ण० । शय्या + स्था + यद्वादित्वात् णिनिः “पातो युक् णिष्कृतोः” (७।३।३३ पा०) इति युक्] । रतिं—मैथुनं, प्रार्थिता—याचिता (विष्ण० । प्र + अर्थे + णिच् + कर्मणि क्तः, स्त्रियां टाप् । अर्धयतेर्दिकर्मकत्वात् रतिं सा इति कर्मधेयं, तत्र च सा इति गौणकर्मणः उक्तत्वात् प्रथमा) । अन्यस्मिन्—अपरपुरुषे, जारे इति यावत्, मानसं—मनः यस्याः सा अन्यमानसा—परपुरुषगतहृदया (विष्ण० । बहुव्री०),

अलौकसुप्तिकामकरोत् । क्रमेण सोऽपि पतिः (ट) पानमत्तः
अध्वयान्तश्च निद्रया जङ्गे । ततः सर्वस्मिन् (ठ) भुक्तपीतजने
क्रमेण सुप्ते कश्चित् चौरः सन्धिं भित्त्वा तस्मिन् वासगृहे प्रा-
विशत् । सा च बणिक्नन्दिनी तत्काले (ड) तमपश्यन्ती
समुत्थाय खेजारक्तसङ्केता निभृतं निरगात् । तदालोक्य स
चौरः (ठ) विघ्नताभिलाषो व्यचिन्तयत्,—“येषामाभरणाना-
मर्थे अहं प्रविष्टः, तैरेवाभरणैर्वृता एषा निशीथे निर्गता, तत्

अलौका—मिथ्याभूता, कपटरूपा इत्यर्थः, सुप्तिरेव इति सुप्तिका—निद्रा ताम्
अलौकसुप्तिका—कपटनिद्रा (कर्मधा० । सुप्ति + स्त्राद्धे कण्, स्त्रियां टाप्) ।

(ट) पानेन—मद्यपानेन, मत्तः,—उन्मत्तवत् अल्पसंज्ञ इत्यर्थः, पानमत्तः,—
मदीन्मत्तः (विण० । श्या तत्पु०), अध्वना—पथा, पथपर्यटनेनेत्यर्थः, आन्तः,—
जातशयः अध्वयान्तः,—पथक्कान्तः (विण० । श्या तत्पु०), निद्रया (कर्त्तृ), जङ्गे
—आचक्रवे इत्यर्थः (ज + कर्मणि लिट् ए) ।

(ठ) भुक्तं—भोजनम् अस्य अभूत् इति भुक्तः,—भुक्तवानित्यर्थः (अश्
आदिभ्योऽच्), पीतं—पानम् अस्य अभूत् इति पीतः,—पीतवानित्यर्थः (पूर्व्ववदच्),
आदौ भुक्तः पश्चात् पीतश्च जनः तस्मिन् भुक्तपीतजने—सम्पन्नाहारपानलौके (भावे
०मी० । स्नातानुलिप्तवत् समासः) । सन्धिं—सुरङ्गां, छिद्रमित्यर्थः, “सिद्ध” इति
भाषा (“सन्धिर्भगं सुरङ्गा च सन्धिं सङ्घटनं विदुः” इति शाश्वतः), भित्त्वा—कृत्वा,
कर्त्तृत्वा इति यावत् (भिद + क्ता) ।

(ड) तं—चौरम्, अपश्यन्ती—अनीचमाणा [न + दृश् + ञट् + “उगितश्च”
(४।१।६ पा०) इति ऊष् “अपश्यन्तीर्निर्णयम्” (७।१।८१ पा०) इति गुम्],
समुत्थाय—ग्रथ्यातः उत्पत्य [सम् + उत् + स्था + ल्यप् “उदःस्थाकम्भोः—”
(८।४।६१ पा०) इत्यनेन पूर्व्वसवर्णभावः], खजारिण—निजीपतिना, कृतः,—
विहितः, सङ्केतः,—अभिसरण्याय स्थाननिर्देश इत्यर्थः, यस्याः सा खजारक्तसङ्केता
—उपपत्तिविज्ञापिताभिसरणप्रदेशा इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(ठ) विघ्नः जातः अस्य इति विघ्नितः,—बाधितः, बाधाप्राप्त इत्यर्थः (विघ्न +
तारकादित्वात् इत्च्), अभिलाषः,—मनोरथः यस्य सः विघ्नताभिलाषः,—बाधित-
मनोरथः (विण० । बहुव्री०), व्यचिन्तयत्—आध्यायत्, चिन्तितवानित्यर्थः (वि +
चिन्त + णिच् + लङ्-इ) । अर्थे—प्रयोजने, निमित्तमित्यर्थः, [“निमित्तपय्यायप्रयोगे

क गच्छतीति द्रष्टव्यम्” इति पर्यालोच्य निर्गत्य च स चौरः
तां बणिकसुतामनुययौ ।

साऽपि (ण) पुष्पादिसम्भारहस्तया सख्या संयुता गत्वा
वाङ्मसुद्यानं नातिदूरगं प्रविवेश, ददर्श च तत्र सङ्केतस्थान-
मागतं नगररक्षिभिश्चौरबुद्ध्या पाशं कण्ठे दत्त्वा मिहृत्य हस्ते
लम्ब्यमानं तं प्रच्छन्नकामुकम् । सा तु तदवलोक्य
(त) विव्रला,—“हा ! हताऽस्मि” इति वादिनी कृपणं विलपन्ती

सर्वासां प्रायदर्शनम्” (वा०) इति आभरणानाम् इत्यत्र ६४० । “वर्धोऽभिधेय-
वैबस्तुप्रशोभननिष्ठतिषु” इत्यमरः ।) । हता—वेष्टिता, भूषिता इत्यर्थः, अलङ्कारा-
च्छादितसर्वदेहा इति यावत् (विष्ण०), निशीथे—अर्द्धरात्रि (काले ७मी० । “निशी-
थस्तु पुनानर्द्धरात्रे स्यात् रात्रिमावकै” इति मेदिनी) । द्रष्टव्यम्—दृष्टव्यं, दर्शनं
कर्तव्यमित्यर्थः [दृश् + तव्य + “सृजिदृशोभंल्लभार्कति” (६।१।५८ पा०) इत्यनेन
अनागतं दृशे, ऋकारस्य रकारः] । पर्यालोच्य—अवधार्य (परि + आ + लोच +
ल्यप्) । बणिकसुतां [“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८ पा०) इति अनुयोगे
यथा०] ।

(ण) पुष्पादिसम्भाराः,—कुसुमचन्दनताम्बूलादिसम्भोगोपकरणानि, हस्ते
यस्याः तया पुष्पादिसम्भारहस्तया—गृहीतकुसुममाल्याद्युपचारया इत्यर्थः (विष्ण० ।
व्यधि बहुव्री०) । वाङ्मसुद्यानं—नगरवर्द्धिः स्थं रात्रः साधारणोपभोग्यं वनं (“पुमा
माक्रीड लद्यानं रात्रः साधारणं वनम्” इत्यमरः), न अतिदूरं गच्छति—वर्तते
इत्यर्थः, तं नातिदूरगम्—अनतिदूरवर्तिनं (सप्तम्युपपदस०), प्रविवेश—अन्तर्गमनं,
प्रविष्टवतीत्यर्थः (प्र + विष् + लिट्-णल्) । सङ्केतस्थानम्—अभिसारार्थं निर्णीत-
पदेशम् । चौरः,—तस्करः, इति बुद्ध्या—ज्ञानेन चौरबुद्ध्या—निशीथे एकाकी
निहतं स्थितत्वान् तस्करोऽग्रमिति मत्वा इत्यर्थः (हतौ ह्या), पाशं—रज्जुम् । लम्ब्य-
मानं—दीदृक्ष्यमानं दीक्ष्यमानमित्यर्थो वा (लप् + कर्षणि शानच्) ।

(त) विव्रला—विव्रला, कातरिभृता इत्यर्थः, शोकेन स्थाङ्गान्धेव धारयितु-
मशक्ता इति यावत्, तादृशी सती, (विष्ण०) । कृपणं—दीनं यथा तथा (क्रिया
विष्ण०), विलपन्ती—परिद्वेजमाना, शोकं कुर्वतीत्यर्थः [वि + लप + शत “उजि
दध” (४।१।६ पा०) इति डीप् “अपश्यन्तीर्लम्” (७।१।८१ पा०) इति गुम्] ।

भूमौ पपात, करोद च । अथ तं (थ) निजकामुकं
हृन्नादवतार्य उपवेश्य च गतासुम् अङ्गरागैरलङ्कारैः पुष्पेखाल-
श्चकार । यावच्च सा तस्य मुखम् (द) उन्नमय्य कामार्त्ता
परिचुम्बति, तावत् स निर्जीवः कामुकः वेतालानुप्रविष्टः सन्
दन्तैस्तस्या नासिकां चिच्छेद ; तेन सा विह्वला तस्मात् प्रदे-
शात् सव्यथा अपस्तृताऽपि,—“अहो ! किंस्त्रित् जीवत्यसौ ?”
इति पुनरन्त्य यावत् पश्यति स्म, तावत् तं वीतवेतालं निश्चेष्टं
पतितं मृतं निश्चित्य सा भोता परिभूता च रुदती शनैः गृहं

(थ) निजायाः,—स्वस्याः, कामुकं—कामयितारं, यदा—निजा—स्वां, वसु
दत्तामिति यावत्, कामयते—अभिलषति यसं निजकामुकं—स्वप्रणयिनं (विष्ण०) ।
उपवेश्य—आसांयत्वा (उप + विश् + णिच् + ल्यप्), गताः,—निःसृताः, असवः,
—पाणाः (“पुंसि भूषणमवः प्राणाः” इत्यमरः) यस्य तं गतासुं—विगत-
प्राणं, मृतमित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०), अङ्गानि—अवयवाः, राज्यन्ते—राज्यतामि
क्रियन्ते एभिः इति तैः अङ्गरागैः,—कुङ्कुमचन्दनाद्यगुलेपनैः [अङ्ग + रञ्ज + “अकृतांर
च कारके संज्ञायाम्” (१।१।१८ पा०) इति करणे घञ् “अञि च भावकरणयो.”
(६।४।२० पा०) इति नलोपः, “अजीः कु चिन्मृतीः” (७।१।५२ पा०) इति
कस्य कुत्वम् “अत उपधायाः” (७।२।११६ पा०) इति उपधाया वृद्धिः] । अलं—
भूषितं, अकार अलश्चकार—भूषयामास (अलं + कृ + लिट्-बल् । “अलं भूषण-
पर्याप्तशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः) ।

(द) उन्नमय्य—ऊर्ध्वोक्त्य [उत् + नम + णिच् + ल्यप् “ल्यपि लघुपूर्वात्”
(६।४।५६ पा०) इति षेरयादेशः] । चिच्छेद—चकृत् (छिद + लिट्-बल्) ।
स्त्रित्—वितर्कं (अल्य० । “स्त्रित् स्यात् प्रश्रितिकर्कयोः” इति शान्तः) । पश्यति
स्म—ददर्श [“लट् स्मि” (१।२।११८ पा०) इति अतोते लट्] । वीतः,—अपगतः,
वेताली यस्मात् तं वीतवेतालं—विमुक्तवेतालावेशं (विष्ण० बहुव्री०), निः,—
नासि, खेदा—कायिकव्यापारः यस्य तं निश्चेष्टं—निष्क्रियं (विष्ण० । बहुव्री०) ।
निश्चित्य—अवधारय [निर् + चि + ल्यप् “इक्षस्व पिति—” (६।१।७१ पा०)
इति लुक्] । परिभूता—हृन्नासासत्वात् अवमानिता इत्यर्थः, रुदती—कन्दकी [रुद
+ शठ “उगितथ” (४।१।६ पा०) इति ऊष्], शनैः,—मन्दं मन्दम् (अल्य०),

प्रत्याजगाम । स चालक्षितः (ध) प्रच्छन्नस्थितचौरः सर्व-
मेतत् व्यलोकयदचिन्तयञ्च,—“अहो ! किमिदं पापया अनया
कृतम् ? हा ! स्त्रीणामाश्रयः कथमीदृक् भीषणः ? तदिदा-
नीमपि एषा किं नु कुर्यात् ?” इति विचिन्त्य कौतुकात् स
चौरः भूयोऽपि दूरात् तामनुससार ।

सा च पापिनी गृहं प्रविश्यैव उच्चकैः प्ररुदती एवमब्रवीत्,
—(न) “परित्रायध्वं माम्, एतेन दुष्टेन भर्तृरूपेण शत्रुणा
मम निरपराधाया नासिका छिन्ना” इति । ततः रोदन-
माकर्ण्य सहसा तत्परिजनाः सर्वे ससम्भ्रमम् (प) उदतिष्ठन्,
पतिञ्च प्रबुबुधे । अथ तत्पिता (फ) समेत्य तां छिन्ननासिकां
दृष्ट्वा क्रुद्धस्तं जामातरं बन्धयामास । स च (ब) इतिकर्तव्य-
विमूढस्तदानीं बध्यमानोऽपि मूकवदतिष्ठत्, न किमपि प्रात्र-

गृहमिति [“अभितः परितः—” (बा०) इत्यादिना प्रतिथीगे २या], प्रत्याजगाम
—प्रत्यायथी (प्रति + आ + गम + लिट्-णल्) ।

(ध) प्रच्छन्ने—गुप्तस्थाने, स्थितः प्रच्छन्नस्थितः,—अप्रकाशमवस्थितः (विण० ।
७मी तत्पु०) । पापमेवा अरतीति पाप—पापाऽऽचारिणी (अश्व-आदित्वादच्,
ततः स्त्रियां टाप्), तथा पापया—वृशंसया, पापिन्या इत्यर्थः (“वृशंसो घातुकः
क्रूरः पापः” इत्यमरः) । आश्रयः,—अभिप्रायः (“अभिप्रायश्चन्द आश्रयः”
इत्यमरः) । नु—वितर्कः । अनुससार—अनुजगाम (अनु + सृ + लिट्-णल्) ।

(न) परित्रायध्वं—रक्षत (परि + त्रे + प्राचं नायां लोट्-ध्वं), यूयमिति
शेषः ।

(प) उदतिष्ठन्—उत्थिता अभवन्, अजागरुदित्यर्थः (उत् + स्था + लङ्
णन्), अथनादिति शेषः । प्रबुबुधे—जामरामास (प्र + बुध + लिट्-ए) ।

(फ) समेत्य—समागत्य [सम् + आ + इ + ल्यप् “ऋणस्य पिति—”
(६।१।७१ पा०) इति तुक्] । बन्धयामास—संययाम, बन्धनं अकारित्वर्थः [बन्ध
+ णिच् + लिट्-णल् “कास्प्रत्ययादामनन्ते लिटि” (१।१।३५ पा०) इति आम्
“ऋणानु प्रयुज्यते लिटि” (१।१।४० पा०) इति आनन्नादसनुप्रयोगः] ।

(ब) इति—असामवस्थायांमिदं, कर्तव्यं—विधातव्यं, तत्र विमूढः,—जषः,

वीत् । अथ क्रमेण सर्वेषु (भ) विबुधेषु शृण्वत्सु, तस्मिंश्च चौरैः सर्ववृत्तान्तज्ञे तस्मादपसृते, गतायां शनैः श्रव्येयां, स बणिक्-सुतः तेन श्वशुरेण राजान्तिकं नीतः ; सा च छिन्ननासा वसुदत्ता तत्राऽऽगता । राजा च सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा अयं (भ) खदारद्रोहीति निर्णय्य तस्य बणिक्सूनोर्वधं समादिशत् ।

ततस्तस्मिन् भिरपराधे न किमपि (य) विजानति बणिक्-सुते मङ्गिण्डिमं बध्यभूमिं नीयमाने स चौरः समुपगम्य राज-

बोधविरहितः इत्यर्थः, इतिकर्तव्यविमूढः,—उपायनिर्धारणाद्यमः (विष्ण० । ७मीं तत्पु०) । बध्यमानः,—संयम्यमानः [बध् + कर्म्मणि शानच् । बन्ध् + कर्म्मणि शानच् इति वा, अस्मिन् पक्षे—“अनिदितां हल उपधायाः क्ङाति” (६।४।२४ पा०) इति उपधाया नलोपः], श्वशुरेणेति शेषः ।

(भ) विबुधेषु—जागरितेषु इत्यर्थः (भावे ७मी० । वि + बुध् + क्तः), शृण्वत्सु—आकर्ण्यत्सु (भावे ७मी० । श्रु + शतृ) । सर्व—निखिलं, वृत्तान्तं—वाक्तां, जाना-तीति तस्मिन् सर्ववृत्तान्तज्ञे—विदिताखिलोदने [विष्ण० । उप० समा० । सर्व-वृत्तान्त + ज्ञा + “इगुपधञा—” (१।१।१३५ पा०) इति कः “आतो लोपः—” (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] । अपसृते—निष्क्रान्ते (भावे ७मी०), गता-यान्—अतोतायां, प्रभातायामिति यावत् (भावे ७मी०) । श्रव्येयां—रात्रौ (“अथ शबरौ । निशा निश्रीघनौ रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा” इत्यमरः) । नीतः,—प्रापितः (नयतेर्दिकर्म्मकस्य राजान्तिकबणिक्सुतयोः कर्म्मद्वययोः मुख्यकर्म्मणि बणिक्सुते उक्ते १मा०) ।

(भ) दारयन्ति—पृथक्कारयन्ति भातृन् इति दाराः, सा हि पत्युः भातृस्तेन भिनत्तीति लोकाप्रसिद्धम् ; खान्—निजान्, स्वस्य—निजस्य इति वा, दारान्—भात्यां, (दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गश्च भवति “भात्यां जायाऽथ पुंभूस्त्रि दाराः” इत्यमरः । दारा इति टावन्तीऽपि दृश्यते “क्रोडा दारा तथा दारा त्रय एते यथा-क्रमम् । क्रोडे दारे च दारेषु शब्दाः प्रीक्ता मनोविभिः” ॥ इति व्याजिघ्रशाङ्गी), दृष्टति—दिनसि यः सः खदारद्रोही—पत्नीपीडकः (खदार + दृङ् + यङादित्वात् णिनिः), निर्णय—निश्चित्य (निर् + नी + ल्यप्) । बणिक्सूनोः,—बणिक्पुत्रस्य (शेषे ६मी०) । समादिशत्—समाज्ञापयत्, (सम् + आ + दिश + लङ्-ङ्) ।

(य) विजानति—विबुध्यमाने (वि + ज्ञा + शतृ, तस्मिन्) । डिण्डिमः,—

पुरुषानभाषत,—“अकारणमयं कथं बध्यभूमौ नीयते ? यथा-
हृतमहं सर्वं वेद्मि, मां राजान्तिकं नयत, सर्वमहं वदिष्यामि”
इत्युक्तवन्तं तं ते सर्वे राजपुरुषा राजान्तिकमनयन् । स च
चौरः (१) आमूलात् सर्वं रात्रिहृतान्तं रात्रे न्यवेदयत्,
अब्रवीच्च,—“देव ! न चेत् महचसि तव प्रत्ययः, तत् सा नामा
तस्य शब्दस्य सुखे अद्यैव निरीक्ष्यताम्” । तत् श्रुत्वा
(ल) वीक्षितुं भृत्यान् प्रेष्य, तेषाञ्च सुखात् सत्यमवेत्य स
राजा तं बणिकपुत्रं बधदण्डात् विमुच्य, तां दुष्टां वसुदत्तां
कर्णावपि क्लिप्त्वा, देशात् निरवासयत्, तच्च तत्पितरं बणिजं
सर्वस्वमदण्डयत् ; तुष्टश्च तं चौरं पुराध्यक्षमकरोच्च ।

वाद्यविशेषः, तेन सह विद्यमानं मण्डिखड्गं—वाद्यविशेषसङ्गतं, डिखिडमवाद्यताडन-
पुत्रकर्मित्वधेः (क्रिया विधेः) । नीयमाने—प्राप्यमाणे (भावे ङी०) । नी + कर्णायि
ज्ञानच्, राजपुरुषेरिति शेषः । हृतमनतिक्रम्य इति यथाहृतं—सत्यहृतान्तामित्यर्थः
(वाद्यार्थे अव्ययी०) । वेद्मि—जानामि (विद + लट्-मिप्) । नयत—प्रापयत
(नी + प्रापेनायां लोट्-त), यूयमिति शेषः ।

(१) मूलात्—आद्यात्, प्रथमादित्यर्थः, ! “मूलमाद्ये शिफाभयोः” इत्यमरः)
आरभ्य आमूलात्—मूलमारभ्य शेषपय्यन्तमित्यर्थः [“आङ्मय्यांटाऽभिर्विध्याः”
(२।१।११ पा०) इति अभिविधावत्ययी० । “पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः” (२।३।१० पा०)
इति आङ्गयोगे प्रथमी०] । रात्रं—नृपाय [“क्रियया यमभिप्रेति—” (बा०) इति
४र्थी०], न्यवेदयत्—व्यज्ञापयत् (नि + विद + णिच् + लङ्-द) । प्रत्ययः,—
विश्वासः । निरीक्ष्यतां—दृश्यतां (नि + ईक्ष् + कर्णायि लोट्-ताम्), भवतिति
शेषः ।

(ल) वीक्षितुं—दृष्टुं (वि + ईक्ष् + तुमुन्), नासानिति शेषः । प्रेष्य—प्रेर-
यित्वा (प्र + ण्य + ल्यप्) । अवेत्य—अवगम्य, विज्ञायित्वर्थः, [अय + इ + ल्यप्
“ऋक्षस्य पति—” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । कर्णावपि—पूर्वं नासा
क्लिप्ता आसीत्, इदानीं कर्णावपि क्लिप्ता भवतः इत्यपेक्षः ; क्लिप्त्वा—कर्णत्वा
(ङ्कट् + क्ता) । निरवासयत्—निरकाशयत्, बाहिरकारयत् इत्यर्थः (नि + वस +
णिच् + लङ्-द), रक्षामिति शेषः । सर्वे—सकल, स्वं—धनं सर्वस्वं—सर्वधनं

राजपुत्र ! इत्थं (व) निसर्गविषमाः शठा योषितः” इति
वदन्नेव शुकः चित्ररथो नाम गन्धर्वराजो भूत्वा इन्द्रशापक्षयात्
दिव्यरूपमास्थाय दिवमगात् । सा च सारिका (श) सर्पदि
सुराङ्गना तिलोत्तमा भूत्वा तथैव क्षीणशपा दिवमुदपतत् ।
तयोस्तु तस्यां सभायां (ष) विवादो न निर्णीतः” ।

इत्याख्याय स वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—“राजन् ! वदतु

(कथं प्रा०), अदृश्यत्—अदमयत्, सर्वत्रनापहरणरूपं दण्ड व्यदधात् इत्यर्थः (दण्ड-
+णञ् + लङ्-इ । दृश्यतेर्दिक्कर्मकत्वात् “वणिजं” “सर्वस्वम्” इति कथं इयम्) ।
पुराण्यश्च—नगररक्षकप्रधानमित्यर्थः ।

(व) निमर्गात्—स्वभावादेव (“निर्माणे च स्वभावे च निमर्गः सृष्टिवशात्.” इति शाश्वतः), विषमाः—टारुणाः, भौषणप्रकृतय इत्यर्थः (विष्णु ० । प्रभौ तत्तत्पृ०), शठाः—अवृत्तस्वभावाः, कुटिलाश्रयाः इति यावत् (विष्णु ० । “निकेतस्ववृत्तुः शठः” इत्यमरः), योषतः—स्त्रियः (“स्त्री योषिदबला योषा नारो सौमान्तमौ वपुः” इत्यमरः) । इन्द्रश्च दत्तः श्रापः—आक्रोशः, “त्वम् एतावन्त कालं शुक्ररूपो भव” इत्येवंरूपानिष्ठानिश्चिन्तनामन्वयः (शक्रपार्थि० । “आक्रोशे शपथे श्रापः” इति शाश्वतः), तस्य च्यात्—अवसानात् इन्द्रश्रापचयात्—इन्द्रनिद्विषितश्रापार्थावकालपथ्यवसानादित्यर्थः (इष्टौ तत्तत्पृ० । हेतौ प्रभौ), दिवि भवं दिव्यं—स्वर्गियं [“द्युप्रागपागुदक्-प्रतौष्ठा यत्” (४।२।१०१ पा०) इति यत्], रूपं—सौन्दर्यं दिव्यरूपम्—अलौकिकाकाशः (कर्मशा०), आख्याय—पृत्वा इत्यर्थः (आ+ख्या+ल्यप्), दिवं—स्वर्गं (“स्वरव्ययं स्वर्गनाकविदिवविदशालयाः । सुरलोको धीदिवौ दे स्त्रियौ क्लीव विपिष्टपम्” इत्यमरः) ।

• (श) सपदि—तत्त्वणादेव (अय्य० । “सद्यः सपदि तत्त्वणे” इत्यमरः),
सुराङ्गना—देवनारी, अप्सरा अप्सरसा वा इति यावत् । तथैव—शुक्लबन्ध,
जीर्णः,—अवसितः, श्यापः,—आक्षीणः, इन्द्रदत्त इति भावः, यस्याः सा जीर्णश्याप—
विमुक्तश्याप (विण० । बहुव्री०) । उदपतत्—उदमश्नुत् (उत् + पत + लङ् ।) ।

(ष) विवादः,—व्यवहारः, जयपराजयनिर्णयार्थं पक्षयोर्विकल्पवाटरूपः इत्यर्थः (“विवादो व्यवहारः स्यात्” इत्यमरः), निर्णोतः,—निरूपितः, नीमांसत इत्यर्थः (निर + नी + ततः), राजपुत्रेणेति श्रवः ।

भवान्, पापाः पुरुषाः ? (स) उत योषितः ? जानतस्ते
अकथयतः शिरो खण्डयः पतिष्यति” इति । एतत् स्कन्ध-
वार्त्तनो वेतालस्य वचनमाकर्ण्य स भूपतिस्तं योगीश्वरं वेताल-
मवादीत्,—“वेताल ! कोऽपि च तादृक् पुरुषः क्वचित् कदा-
चित् दुराचारः, स्त्रियस्तु प्रायशः पापा दृश्यन्ते, श्रूयन्ते च” ।
इत्युक्तवतो नृपस्य स्कन्धात् (ह) प्राग्वत् स वेतालः क्वापि
ग्रनष्टोऽभूत् । राजा च पुनस्तदानयने यत्नमकरोत् ।

अथ चतुर्थकथा ।

ततः स त्रिविक्रमसेनो नृपतिः पुनस्तस्य शिंशपातरोर्मूलं
गत्वा निशि तं (क) मुक्ताट्टहासं शवाधिष्ठितं वेलालं प्राप्य
निष्कम्पः तथैव स्कन्धमारोप्य तस्य भिक्षीः सकाशमुदचलत् ।

(स) उत—अथवा (अन्य०) । खण्डं खण्डं खण्डयः,—खण्डखण्डपरिमितं
भूत्वा इत्यर्थः [अन्य० । “सङ्कटकवचनाच्च वीसायाम्” (१।४।४३ पा०) इति खण्ड
+ शब्] ।

(ह) प्राग्वत्—पूर्ववत्, प्रथमद्वितीयकथाऽवसाने यथा स्वस्वानमनच्छत्,
तथेत्यर्थः । ग्रनष्टः,—अर्धवर्त्तनं गतः, पूर्ववत् शिंशपातवमशिशयदित्यर्थः ।

(क) मुक्तः,—निरर्गलौक्यतः, विचारितः इत्यर्थः, न बद्धः इति यावत्,
अट्टहासः,—उद्योर्हासः श्वेतं तं मुक्ताट्टहासं—कृतविकटहासमित्यर्थः (विश० ।
बहुव्री०) । निः,—नास्ति, कम्पः,—भयजनितवेपथुः यस्य सः, यथा,—निः,—निर्गतः,
विरहितः इत्यर्थः, कम्पात्—भयजवेपथोः यः सः निष्कम्पः,—निर्भय इत्यर्थः (विश० ।
बहुव्री०) । उदचलत्—उभयगच्छत्, (उत् + चल + लङ्-ट) ।

तच्च (ख) चलन्तम् अंसस्यः स वेतालः पुनरब्रवीत्,—“राजन् !
दुराचारस्य अस्य भिक्षोः कृते कोऽयं ते प्रयासः ? निष्फले
अमुष्मिन् प्रयत्ने तव विवेको न दृश्यते ; यद् भवतु, त्वद्वक्त्या
तवाध्वश्चमविनोदिनीमपरामेकां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति श्रीभावती नाम (ग) यथार्थनान्नो कश्चपि नगरी,
तस्यामभूत् शूद्रको नाम प्रभूतपराक्रमो महाप्रतापो नृपतिः ।
यस्य (घ) जयिनः प्रतापानसोऽनवरतं वन्द्यैकतारिवनिता-

(ख) चलन्तं—गच्छन्तं [विष्णु० । चल + गृह्ण्ते तम् “उगिदत्तां सर्वनामस्थाने-
ऽधातोः” (७।१।७० पा०) इति जुम], अंसं—स्कन्धे (“स्कन्धो भुगधिरोऽसोऽस्त्री”
इत्यमरः), तिष्ठति इति सः अंसस्यः,—स्कन्धस्थितः [सुपि सपपदं सना० । अंस +
स्था “सुपि स्थाः” (१।२।४ पा०) इति कः] । कृते—निमित्तं, कार्यसाधनाय-
मित्यर्थः, प्रयासः ?—प्रयत्नः * दुर्लभमिच्छामंनोरक्षणार्थं तवायं प्रयत्नः न युक्तः
इति भावः, निष्फले—फलसिद्धिविरहिते इत्यर्थः (विष्णु०) । विवेकः,—विचारबुद्धि-
रित्यर्थः, इदं सत् इदमसत् इत्यादि विचारपूर्वकं वस्तुत्वरूपावधारणशक्तिरिति यावत्,
(“विवेकः स्याज्जलद्रीण्यां वृक्षमावविचारयोः” इति मीदिनी) । तत्—तव,
अतया—कार्यसम्पादने एकाग्रचित्तवृत्तितया इत्यर्थः, त्वद्वक्त्या—तव चित्तदात्रेण
इत्यर्थः, प्रीतोऽहमिति पदव्ययमूढनीयम् ; यथा,—त्वयि भक्त्या—ग्रहणा, तव विचार-
मैशुष्याक्रीकृतपरिपालनायकादिदर्शनात् त्वयि मे अनुरागाधिक्यात् इत्यर्थः, त्वद्वक्त्या
—त्वयि प्रीत्या (इष्टी वा ७मी तत्प० । द्वेती श्या०) ।

(ग) यथाशंसः,—अशंसनतिक्लान्तः, अशंसुरूप इत्यर्थः, नाम यस्याः सा यथाशं-
नाञ्जी—अन्वयसंज्ञिका, अतोव श्रीभासम्पन्ना इत्यर्थः । प्रभूतः,—महान्, पराक्रमः,—
शक्तिः, दैहिकबलम्, सद्योगी वा इत्यर्थः, यस्य सः प्रभूतपराक्रमः,—महाबलः,
महोत्साहसम्पन्नी वा (विष्णु० । वदुमी० । “अत्युद्योगी पराक्रमी” इत्यमरः),
महान्—अतिश्रयः, प्रतापः,—कीबदव्यञ्जनं तेजः (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः
कीबदव्यञ्जनम्” इत्यमरः) यस्य सः महाप्रतापः,—प्रभावातिशयवान् (विष्णु० ।
वदुमी०) ।

(घ) जयति चरीम् इति तस्य जयिनः,—जयशीलस्य [जि + “जिहृषि—”
(१।१।१५७ पा०) इति कर्त्तरि इनिः], प्रतापः,—कीबदव्यञ्जनं तेजः, अमल इव,

धृतचामरमारुतेः ज्वलति स्म । (ङ) येन च अलुप्तधर्मचरणा स्कीता वसुन्धरा रामादीनपि भूपतौन् विसम्भार ।

कदाचित् तं महीपालं (च) प्रियशूरं सेवितुं मालवात्

शतकुलदाहकत्वादिति भावः, प्रतापानलः,—तेजोवह्निः (उपमिति स०) । वन्दो-
क्तताभिः,—युद्धे जयलाभात् बलपुष्पकं स्वपुरमानीताभिरित्यर्थः, अरिबान्ताभिः,—
शत्रुनाशीभिः, यथा,—वन्दोक्तानां—कारावद्धोक्तानाम्, अरीणां—शत्रूणां, बनि-
ताभिः, धृतानाम्—आवृत्तोक्तानां (३या तत्प०), चामराणां—बाणव्यजनार्नां,
मारुतेः,—वायुभिः वन्दोक्ततारिबनिताधृतचामरमारुतेः,—आत्माधीनोक्तशत्रुनाशी-
कारस्थितचामरानिलैः (६श्री तत्प० । करणे ३या०), ज्वलति स्म—जज्वाल,
उद्दिदीपे इत्यर्थः [ज्वल + “लट् छे” (१।१।११८ पा०) इति अतीते लट्] ।

(ङ) येन—राज्ञा हेतुना (हेतौ ३या), अलुप्तम्—अविनष्टं, धर्मचरणं—
पुण्यकर्मानुष्ठानं, धर्मशास्त्रविहिताचारानुष्ठानं वा (“धर्माः पुण्यमन्यायस्तथावा-
चारसोपमाः” इत्यमरः) यस्याः यस्यां वा तादृशी अलुप्तधर्मचरणा—अविनष्टधर्मा-
नुष्ठाना (विष्ण० । बहुव्री०), नियतयामाद्यनुष्ठानादिति भावः अत एव स्कीता—
सम्पन्ना, प्रभूतधनधान्याद्यैश्वर्यशालिनोत्यर्थः, अविरतं धर्मशास्त्रबोधितधर्मादिपुण्य-
कर्मानुष्ठानाङ्गोमकर्मणि उत्थिता धूमा सूर्यमण्डलं गत्वा मेघरूपेण परिचमन्ति,
ततः सुवर्ष्टिः जायते, सुवर्षणेन च पृथ्वी शस्यमुपदा शालते, अतः वसुन्धरायाः
स्कीततायां धर्माचरणस्य हेतुत्वं बोद्धव्यं, तथा च मनुः,—“अग्नौ दत्ताऽऽहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वर्ष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥ इति
[विष्ण० । स्फाय + क्तः “स्फायः स्फौ निष्ठायाम्” (६।१।२२ पा०) इति स्फायते
इत्यस्य स्फादेशः, ततः स्त्रियां टाप्], वसूनि—धनानि रत्नानि वा (“देवभेदेऽनले
रज्जौ वसून्वे धने वसु” इत्यमरः), धारयतीति वसुन्धरा—पृथिवी [वसु + धृ + णिच्
+ पचाद्यच् “संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः” (१।२।४६ पा०) इति खच् “अद-
र्हिषदजनस्य मुम” (६।१।६७ पा०) इति अजन्तस्य वसुशब्दस्य मुमागमः, “खचि
ऋस्वः” (६।४।८४ पा०) इति उपधाया ऋस्वः “खेरनिटि” (६।४।५१ पा०) इति
णिचो लोपः, ततः स्त्रियां टाप्] । विसम्भार—विसरति स्म, न मनसि चिन्तया-
मास इत्यर्थः (वि + क्त् + लिट्-णल्) ।

(च) प्रियाः,—प्रेमाऽऽसृष्टाः, शूराः,—वीराः यस्य तं प्रियशूरं—वीरभक्तं
(विष्ण० । बहुव्री०), सेवितुं—परिचरितुं, परिचर्यो कर्तुंमित्यर्थः (सेव + तुमुन्) ।

कश्चित् वीरवरो नाम क्षत्रियः समागात् ; तस्य धर्मवती नाम भार्या, शक्तिधरो नाम सुतः, वीरवती नाम्नी कन्या आसीत् ।
 (क) सेवापरिच्छदस्तस्य त्रयमेव, कस्यां कृपाणिका, करे तरवारिः, अपरे च करे चर्म ; एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः स प्रत्यहं तं राजानं दीनारशतपञ्चकं वेतनं प्रार्थयामास । राजा च तम् (ज) आकारसूचितोदारपौरुषं मत्वा, तस्मै यथोप्पिता वृत्तिं ददाति स्म, स्थापयति स्म च कौतुकात् प्रच्छन्नं चारान् तत्पृष्ठतः 'किमेभिः प्रभूतैर्वेतनैरेष करोति ?' इत्यन्वेष्टुम् ।

(क) सेवाश्रे—परिचरणाय, परिच्छदः,—उपकरणं सेवापरिच्छदः,—शुपा-
 राधनसाधनद्रव्यावशेषः इत्यर्थः (४र्थी तत्प०) । त्रयमेव—वीणि द्रव्याणि स राजा-
 सेवार्थं मानोत्तवानिति निष्कर्षः । कस्या कृपाणी कृपाणिका—कृपाणिका [कृपाणी +
 अल्पाद्ये कल्, स्त्रियां टाप्, "कृष्णः" (७४१३ पा०) इति ज्ञतः । "कृपाणः
 खङ्गं कृपाकाकतं धीरपि योषिति" इति मेदिनी) । एतावन्मात्रम्—एतत्त्रयविक-
 मेव, कृपाणि यातरवारिचक्रकपैकतयं भार्यापुत्रकन्यारूपस्यापराधभेदेभ्यः, परिच्छद-
 परीवारः—उपकरणपरिजनौ यस्य सः एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः,—एतत्परिजन-
 यथोपकरणत्रयसमन्वितः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), जहा,—एतावन्मात्रपरिच्छदेन
 इव तैर्दुपकरणत्रयेण, परित्रियते—परित्रियते यस्मादृशः [परि + त्रि + कर्मणि छञ्
 "उपसर्गस्य धञ्प्रत्ययस्य बहुलम्" (६।३।१२२ पा०) इति उपसर्गस्य दोषः], कृपा-
 णिकादुपकरणत्रयपरिजनतः इत्यर्थः । अङ्गि अङ्गि इति प्रत्यहं—प्रतिदिनं (वीष्माद्या-
 मन्वयौ०) । दीनाराणां—रुप्यमुद्राणां स्वर्णमुद्राणां वा, शतपञ्चकं—पञ्चशतानि
 दीनारशतपञ्चकं—पञ्चशतमुद्राभावं (६४० तत्प०) । प्रार्थयामास—ययाचे [प्र +
 अर्थ + णिच् + लिट्-णल् "कारुप्रत्ययात्—" (३।१।३५ पा०) इति आम्
 "कृच्चानु—" (३।१।४० पा०) इति आभन्तादसनुप्रयोगः] ।

(ज) आकारेण—आकृत्या, सूचितं—प्रकटितम्, उदारं—महत्, पौरुषं—
 पुरुषत्वं, तेज इति यावत् ("पौरुषं पुरुषस्य स्यात् भावे कर्मणि तेजसि" इति
 मेदिनी) यस्य तादृशं (विण० । बहुव्री०) । तस्मै (सम्प्र० ४र्थी०), ईप्सितामनति-
 क्रम्य यथोप्पिता—यथाभिलषितां, प्रायेणाऽमुकपामित्यर्थः (विण० । याधाय्येनात्ययौ०),
 वृत्तिं—जीविकां, वेतनमित्यर्थः । स्थापयति स्म—नियोजयामास इत्यर्थः । प्रच्छन्नं—

स च वीरवरः प्रातः राजदर्शनं कृत्वा, मध्याह्ने (भ) धृता-
युधः तस्य सिंहदारे स्थित्वा च स्वर्णतिलव्यानां दीनाराणां
शतं गार्हस्थ्यनिर्वाह्य भाय्याया हस्ते प्रादात् ; अपरेण च
शतेन वस्त्रम् अङ्गरागं ताम्बूलादीनि च क्रीणाति स्म ; अपरञ्च
शतं कृत्वा विष्णोः शिवस्य च पूजार्थं विनियुयोज ; अन्यञ्च
शतद्वयं विप्रेभ्यः दरिद्रेभ्यश्च प्रादात् । एवं (ज) विभज्य
प्रत्यहं तानि पञ्चशतानि स व्ययीचकार । ततश्च (ट) अग्नि-
कार्यादिकं विधाय भुक्त्वा च निशि एकाकी तदेव सिंहद्वारं
धृतकपाणचर्मा प्रत्यहं तस्थौ । एतत् सर्वं चारमुखात् श्रुत्वा

गर्भं यथा तथा (क्रिया विष्णु), चारान्—गूढचरान्, तत्पुष्टतः,—तस्य पश्चात्
(समन्यासासल) । अन्वेष्टुम्—अनुसन्धानात्, अनुसन्धानायेत्यर्थः (अनु + इष +
तुमुन्) ।

(भ) धृतं—गृहीतम्, आयुष्यते अनेन इति आयुधम्—अस्त्रम् [आ + युध
+ “वज्रं कविधानं स्यात्सापान्यधिहिनियुध्यर्थे” (बा०) इति कः] येन तथाभूतः
धृताऽऽयुधः,—गृहीतास्त्रः सन् (विष्णु । बहुव्री०) । सिंहर्चयित्तं द्वारं तस्मिन्
सिंहद्वारे—पुरीषवेशधोग्ये द्वारे इत्यर्थः (शाकपार्थि०) । स्वस्य—आत्मनः, वस्त्यै—
जीविकायै, जीविकानिर्वाहयेत्यर्थः, वस्त्या—व्यवहारेणेति वा, राजसेवादपेक्षेत्यर्थः,
कृत्यानां—प्राप्तानां स्वर्णतिलव्यानां—स्वीपार्जितानामित्यर्थः (४र्थी तत्पु०) ।
गृहस्थस्य कर्मा गार्हस्थ्यं—गृहस्थाश्रमकर्तव्यकर्म, भोजनाच्छादनातिथिसेवनादि-
रूपं कर्म इत्यर्थः (गृहस्थ + क्त), तस्य निर्वाहय—सम्पादनाय गार्हस्थ्यनिर्वा-
हय—गृहस्थधर्मसम्पादनाय [इष्टी तत्पु० । “तुमर्थांश्च भावयचमनात्” (२।३।१५
पा०) इति ४र्थी०] । क्रीणाति स्म—चिक्राय, मूल्यादानेन लयाह इत्यर्थः । विनि-
युयोज—व्ययान्चक्रे इत्यर्थः (वि + नि + युज + लिट्-णल्) ।

(ज) विभज्य—विभागं कृत्वा (वि + भज + ल्यप्) । अव्ययम्—अकृतव्ययं,
धनमिति शेषः, व्ययं व्ययितं चकार व्ययीचकार—विसर्ज्य इत्यर्थः [व्यथ + क्त +
लिट्-णल् “कृभृत्तियोने सम्पद्यकर्त्तरि चिः” (५।४।५० पा०) इति अभूततद्भावे
चिः] ।

(ट) अग्निकार्यादिकं—होमादिकम् । भुक्त्वा—खादित्वा (भुज + क्त्वा) ।

राजा शुद्रकः शृङ्गं (ठ) तृतीये, निवारयामास च तान् चारान् पुनस्तस्य मार्गणे ; मेने च विशेषपूजार्हं तं पुरुषातिशयम् ।

अथ (ड) गच्छत्सु दिनेषु एकदा धारावर्षिणि दिवानिशं जलदपटले गगनमावृण्वति, जनरहिते च समन्तात् राजमार्गे, एकाकी स वीरवरस्तस्मिन् सिंहद्वारे एवातिष्ठत् । स च राजा दिनपतावस्तं गते तादृशे भीषणे (ठ) तमसि विजृम्भिते सधारावर्षे, तस्य वीरवरस्य भावं जिज्ञासुः निशि प्रासादाग्र-

धृते—गृहीते, कृपावचनं—असिफलके येन तादृशः धृतकृपावचनं—गृहीत-
तासिफलकः सन्, असिचर्मयो गृहीत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री० । चर्म “टाक्ष” इति
ख्यातम्) ।

(ठ) तृतीये—पिपाय, सन्नुष्टो वसुव इत्यर्थः (तुष + लिट्-णल्), निवारया-
मास—निषेधयामास [नि + ष + णिच् + लिट्-णल् “कामप्रत्ययात्—” (३।१।३५
पा०) इति आम् “कृचानु—” (३।१।४० पा०) इति असनुप्रयोगः] । मार्गणे—
अन्वेषणे, पञ्चशतमुद्राभिः किं करोति इत्यस्य अनुसन्धानार्थमित्यर्थः (विष्णु ७मी० ।
“मार्गणे याचके शरं । यात्राऽन्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेदिनी), मेने—विवेचयामा-
मास (मन + लिट्-ए), विशेषाम्—असामान्यां, पूजाम्—अर्चाम्, अर्हति—
युज्यते इति तं विशेषपूजार्हम्—अतीवादरयोग्यम् (उपपदस० । विशेषपूजा + अर्ह
+ पचाद्यच्) । पुरुषेषु—सामान्यनरेषु, अतिशयः,—अधिकगुणयुक्तः इत्यर्थः, तं
पुरुषातिशयं—पुरुषप्रधानम् (७मी तत्पु०) ।

(ड) गच्छत्सु (भावे ७मी०) । धारा—जलधारा इत्यर्थः, वर्षति—स्रवति
इति तस्मिन् धारावर्षिणि—निरन्तर जलस्राविणि (विष्णु० । धारा + ष + णच् +
दित्वात् णिनिः), दिवा च निशा च दिवानिशं—रात्रिन्दिनं [“विप्रतिविधं
आनधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति इग्नेकवहावः], जलदानां—मेघानां,
पटले—समुद्रे जलदपटले—मेघजाले (विष्णु० । इष्टी तत्पु०) । आवृण्वति—
आच्छादयति सति (भावे ७मी० । आ + ष + णच् तस्मिन्) । समन्तात्—सर्वतः,
अतुर्दिक्षु इत्यर्थः (अथ०) ।

(ठ) तमसि—अन्धकारे, विजृम्भिते—विबर्धिते इत्यर्थः, दिशो व्याप्नुवति

मारुह्य जगाद,—“कोऽत्र सिंहद्वारि स्थितः ?” इति । तदाकर्ण्य,
—“अहमेव स्थितः” इति वौरवरः प्रत्यवादीत् । “अहो !
(ण) महासत्त्वोऽयं वौरवरः मङ्गलः, तदेष मया अवश्यमेव
महत् पदं प्रापणीयः” इति सञ्चिन्त्य राजा प्रासादादवतीर्य
अन्तःपुरं प्रविश्य शयनमगात् ।

(त) अन्येद्युश्च तथैव मेघेषु धाराऽऽसारान् वर्षत्सु निशायां,
भुवने कालतमसि विजृम्भिते, राजा पुनश्च तद्भावं जिज्ञासुः

इति भावः (भावे ७मी० । वि + ऋभि + क्तः तस्मिन्), धारावर्षण—अविशाल-
वारिवर्षणेन, सञ्चिन्ते सधारावर्षे—वारिवर्षणमञ्चिन्ते (तमसि इत्यस्य विण०) ।
भावस्—अभिप्रायं, प्रसुविषयकं मानसावस्थ्याविशेषमिति यावत्, यदा,—भावं—
सत्तां, विद्यमानतामित्यर्थः, ईदृग्भीषणसमये वौरवरः द्वारि तिष्ठति न वा
इत्येवंकल्पमिति भावः (“भावः सत्तास्त्रभावाभिप्रायवैष्टात्मजन्मसु” इत्यमरः),
जिज्ञासुः,—ज्ञातुमिच्छुः सन् [ज्ञा + सन् + “सनाशंसभिश्च उः” (३।२।१६८
पा०) इति उः] । प्रासादायं—सौधशिखरम् । मारुह्य—उत्थाप्य (धा + कृ +
ल्यप्) ।

(ण) महत्—विपलं, सत्त्वं—बलं, यदा,—महत्—उदारं, सत्त्वं—स्वभावः
यस्य सः महासत्त्वः,—महाबलः उदारस्वभावी वा [विण० । बहुव्री० । “आन्यहतः
समानाधिकरणजातीययोः” (६।३।४६ पा०) इति समानाधिकरणे उत्तरपदे परे
महतस्कारलाकारः । “सत्त्वं गुणं पिशाचादौ बलं द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी] ।
महत्—उन्नतं, पदं—स्थानम्, असात्यपदार्ढरूपमिति यावत्, प्रापणीयः,—
दापनीय इत्यर्थः (प्र + आप + णिच् + अनीथर् । अत्र “एषः” इति उक्ते कस्मिंश्चि
प्रथमा), एष मया उन्नतपदे अवश्यमेव स्थापयितव्य इत्यर्थः । शयनं—निद्रां
शय्यां वा (“शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(त) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन्नहनि [अन्य० । “पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्न्येद्युस्”
(वा०) इत्यनेन अन्य + पद्युम्] । धारया—सन्तत्या, अविच्छिन्नतयेत्यर्थः, आसारान्
—महावेगेन हृष्टीः धाराऽऽसारान्—प्रबलवारिप्रवाहानित्यर्थः (इया ततप० ।
“अश्वानां गतयः पक्ष धारा धारा च सन्ति,” इति “आसारः स्थात् प्रसरण्ये वंगान्
वर्षे मुहद्वली” इति च ज्ञानतः) । कालं—प्रलयकाले, यत् तमः, तदिव तमः,—

प्रासादमधिरुह्य सिंहद्वारमभि—“कोऽत्र स्थितः ?” इति व्याज-
द्वार । वीरवरिण च,—“अहं स्थितो देव !” इति (थ) प्रोक्ते
स राजा भृशं विसिन्धिये, शुश्राव च तावदतिदूरे सहसा रुदतीं
कामपि स्त्रियं वामस्वरेण ; व्यचिन्तयच्च,—“केयं विषादविक-
लेव सप्रलापकरुणं विरौति ? राष्ट्रे च मम पराभवः नास्ति,
न दरिद्रः, नापि कश्चित् दुःखितः, तदेषा का ?” इति । आदि-
देश च करुणाद्रेचेताः तं वीरवरमधःस्थितं,—“भो वीरवर !
शृणु, एषा दूरे काऽपि रोदिति, किमर्थमसौ रोदिति, का
चेयम् ? त्वया गत्वा एतत् निरूप्यताम्” इति ।

तटाकर्ण्य स वीरवरः (द) “तथा” इत्युक्त्वा निबद्धासिधेनुः

अन्धकारः तस्मिन् कालतमसि—गाढान्धकारे इत्यर्थः, यद्वा,—कालः,—महाकालः,
सर्वभूतान्तकः इति भावः, स इव तमः तस्मिन् तादृशगाढान्धकारस्य दस्युतस्कर-
भरघातकादीनां स्वकार्यसाधनोपयोगित्वात् कालतुल्यत्वमवधातव्यम् । सिंहद्वार-
मभि—सिंहद्वारं लक्ष्यीकृत्य, सिंहद्वाराभिसुखीभूयत्यर्थः [“अभिरभागे” (१।४।
२१ पा०) इति सूत्रेण अभिसादय्यात् सिंहद्वारमित्यस्य कर्मसंज्ञा] ।

(थ) प्रोक्ते—कथिते [भावे ७मी० । प्र + वच् + क्तः “वचिस्त्रपि—” (६।१।१५
पा०) इति सम्प्रसारणम्] । विसिन्धिये—चित्रयान्ध्रव, निश्चितो बभूवेत्यर्थः [वि +
ञि + लिट्-ए “आदेशप्रत्यययोः” (८।३।५८ पा०) इति सत्वम्], शुश्राव—
आकर्णयामास (श्रु + लिट् णल्) । वामः,—प्रतोपः, विकृत इत्यर्थः (“वामौ वल्गु-
प्रतोपौ” इत्यमरः), स्वरः,—ध्वनिः तेन वामस्वरेण—विकृतस्वरेणेत्यर्थः (करणे
इत्य०) । विषादेन—मनोदुःखेन, विकला—व्याकुला, सा इव विषादविकलेव—
दःस्त्राऽऽर्त्तव (इया तत्प०), प्रलापः,—अर्थरहितं वचनं, करुणः,—दौमस्वर इति
यावत्, ताभ्यां सच्च वर्षामानं सप्रलापकरुणं—सविलापं यथा तथेत्यर्थः (क्रियः
विण०), विरौति—ग्रन्थायते, क्रन्दतीत्यर्थः (वि + रु + लट्-तिप्), राष्ट्रे—राज्ये ।
पराभवः,—तिरस्कारः, सबलिन दुर्बलस्य पीडनमिति भावः । करुणया—रूपया,
आर्द्र—सिक्तं, चेतः,—मनः यस्य सः करुणाद्रेचेताः,—दयाऽऽर्द्रमनाः (विण० ।
बहुव्री०) । निरूप्यतां—निर्णीयतां (नि + रूप + णिच् + कर्म्मणि खोट्-ताम्) ।

(द) तथा—तद्वास्तु इत्यर्थः (स्त्रीकारावन्कमव्ययमितत् । “तथाऽभ्युपगमे पृष्ठ-

करतलघृतकरवासाद्य गन्तुं प्रावर्त्तत, नागणयत् तत् स्तूल-
धाराशिलावर्षिं ज्वलद्बिद्युद्विलोचनं नवमीघान्धकारम् । तच्च
तादृश्यां निशायां प्रस्थितमेकाकिनं दृष्ट्वा (ध) कक्षणा-
कौतुकाऽऽविष्टो राजा प्रासादादवतीर्थं गृहीतासिरेकाकी
अनुपलब्धितः तमनुजगाम ।

स च वीरवरः (न) रुदितमनुसरन् नगर्यां वहिः सरो-
वरमेकं प्राप, ददर्श च तत्र,—“हा शूर ! हा कपालो ! हा
वदान्य ! त्वया शून्या कथमहं वक्ष्यामि ?” इत्येवं रुदतीं

प्रतिवाक्ये समुच्ये । सदृशे निचयेऽपि स्यात्” इति मेदिनी । अभ्युपगमः स्वीकारः) ।
निबद्धः,—कक्षा संस्थापित इत्यर्थः, आसिधेनुः,—कुरिका (“कुरिका आसिधेनुका”
इत्यमरः) येन तादृशः (विष्णु० । बहुव्री०), करतले—पादौ, घृतः,—गृहीतः,
करवालः,—आसिः येन तादृशः (विष्णु० । बहुव्री०) । प्रावर्त्तत—प्राक्रमत, आरभ्यत
इत्यर्थः (प्र + र्त + लङ्) । नागणयत्—असम्यक्त, गणितवानित्यर्थः (गण + णिष्
+ लङ्-ट) । स्तूला—पीवरा, धारा—जलधारा, शिला—करका, तयोः वर्षः,—
वर्षाचम आसि अस्मिन् समये इति (अख्यर्थे इति) । स्तूलधाराशिलावर्षिं—शिलावर्षा-
खडितप्रवजजलधारायुक्तं (विष्णु०), ज्वलन्ती—झुरन्ती, बिद्युत्—सोदामनी, विलो-
चनं—नेत्रमित्यर्थः तत्, अनुचोः बिद्युतश्च तेजसत्वात् रूपदर्शकसामर्थ्याच्च बिद्युति
नेत्रतारोपः मन्यव्यः (विष्णु० । बहुव्री०), नवमीघनं—मृतजलदेन ङ्गुना, अन्ध-
कारं—तमः नवमीघान्धकारं—गाढान्धतमसम् ।

(ध) कक्षणा—तादृशे अन्धकारे असङ्कायस्य तस्य विपटाग्रहाजमित-
दयया, कौतुकेन—तस्य काव्यदर्शनकौतूहलेन च, आविष्टः,—आसक्तः कक्षणा-
कौतुकाऽऽविष्टः,—सदयकौतूहलाऽऽक्रान्तः (विष्णु० । श्या तत्प०) । गृहीतः,—
अवलम्बितः, आसिः,—खड्गः येन तादृशः गृहीतासिः,—घृतकपायः (विष्णु० ।
बहुव्री०) ।

(न) रुदितं—“ऊदमिहितभावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् रोदन-
मित्यर्थः (अनुसाहचर्यात् इत्यभूतलक्षणे श्या० । रुद + भावे क्तः), अनु—अत्यौक्यं,
सरन्—गच्छन्, अनुसरन्—अत्यौक्यम् (अनु + र्त् + शब्द) । हा वदान्य !—
हा बहुप्रद ! मूर्खदामिन् ! इत्यर्थः (“सुर्वदान्यस्तुल्यदानश्रीया बहुप्रदः”

वारिमध्यवर्तिनीं कामपि स्त्रियम् । स च वीरवरः,—“का
त्वम् ? कथं वा रोदिषि ?” इति विस्मितः सचकितमपृच्छत् ।
सा (प) अभ्यधात्,—“भो वीरवर ! मां पृथिवीं जानीहि,
अस्याद्य मम इदानीं धार्मिकः शुद्धको नाम राजा भर्ता ;
इतश्च तृतीये दिने तस्य राज्ञो सत्सुभेविष्यति, तादृशमन्त्रं
पतिं कथमवाप्नुयामिति शोकेन विधुराऽहं शोचामि” इति ।

एतदाकर्ण्य स वीरवरस्तस्य इव तामब्रवीत्,—“देवि !
अस्ति कश्चिदस्य (फ) प्रतीकारः ? येनास्य जगत्प्रभो रक्षां
स्वात् ?” इति । तस्य वचनमाकर्ण्य सा वसुमती प्रत्य-
भाषत,—“वत्स ! एक एवास्त्युपायः, कर्तुंश्च शक्नो भवान्”
इति । वीरवरोऽवदत्,—देवि ! तद्वद द्रुतं, (ब) यावत्
शौघं तत् साधयामि ; अन्यथा कोऽर्थः प्राणैरस्माकम् ?” । तदा-

इत्यमरः) । वक्ष्यामि—स्वास्मानोत्पद्ये (वक्ष + लृट्-स्यामि) । सचकितं—समस्तसम्भ्रमं
यथा तथा (क्रिया विधेः), भवत्य तस्याः रोदनकाशिकवचनजातश्रवणेन सप्रभो-
रगिदमब्रवीति भावः ।

(प) अभ्यधात्—अवदत् [अभि + धा + लृङ्-द् “गातिष्या—” (२।४।
७७ पा०) इत्यनेन सिचो लुक्] । जानीहि—विदि [ज्ञा + लोट्-ङि “ज्ञादिभ्यः
त्रा” (३।१।८२ पा०) इति त्रा “त्राऽभ्यस्तयोरातः” (६।४।११२ पा०) इति
आकारलोपः “ई इत्यधोः” (६।४।११३ पा०) इति ईः “ज्ञाननोर्जा” (७।३।७८
पा०) इति आऽऽदेशः] । भर्ता—स्वामी, राज्ञां भूपतित्वात् ; इतः,—अस्याऽऽरब्ध
इत्यर्थः । अवाप्नुयां—प्राप्नुयाम् [अव + आप + “शक्ति लिङ् च” (३।३।७२
पा०) इति लिङ्-याम्] । विधुरा—विकला, अधोरा सती इत्यर्थः (विधेः ।
“विधुरं स्वात् प्रविशेवे न हयोर्विकले विधु” इति मेदिनी) । शोचामि—खिद्ये (शृच
+ लृट्-निप्) ।

(फ) प्रतीकारः,—शोधनं, निवारणोपाय इत्यर्थः ।

(ब) यावत्—कारण्येन, यदादिश्रुति, तत् सम्पूर्णद्वयेत्यर्थः, यथा,—यावत्
इति अवधारणे, शौघं यावत्—शोधनमित्यर्थः (अन्व० । “यावत् कार्त्तव्येऽवधारणे”

कर्ण (भ) धरित्री प्राब्रवीत्,—“वत्स ! त्वदन्यः कः प्रवरः
स्वामिभक्तः ? तदस्य उपायं शृणु,—अस्य राजकुलस्यान्तिके
राज्ञाऽनेन प्रतिष्ठापिता देवी चण्डिकाऽस्ति ; तस्यै चेत् सत्वरं
पुच्छमुपहारौकरोषि, तदा एष राजा न स्मियेत, अन्यत् शतं
समा जीवेत् । अथैव चेत् भवता एतत् क्रियते, तदैव (म) शिवं,
नान्यथा” इति । पृथिव्या तथाऽभिहितः स वीरो वीरवरस्तदा,
—“यामि देवि ! करोमि अधुनैव एतत्” इति प्रत्यवादीत् ।
वसुन्धरा च,—(य) “भद्रं तेऽस्तु” इत्यभिधाय तिरोदधे ।
(र) गुप्तमनुसृतः स राजा तत् सर्वं श्रुत्वाव ।

ततश्च (ल) गूढे तस्मिन् राजानि तद्भावं जिज्ञासमाने

इति मेदिनी), साधयामि—सम्पादयामि (साध + णिच् + लट्-निप्), अन्यथा—
प्रतीकाराकरणे इत्यर्थः, कोऽर्थः ?—किं प्रयोजनम् ? (“अर्थोऽभिधेयवस्तुप्रयो
जननिवृत्तिषु” इत्यमरः), प्राप्तेः (करणे ङ्या०) ।

(भ) धरित्री—पृथिवी । ततः अन्यः त्वदन्यः,—त्वया विनेत्यर्थः । प्रवरः,—
श्रेष्ठः । राजकुलस्य—राजभवनस्य (“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च ।
भवने च तनौ कौवम्” इति मेदिनी) । प्रतिष्ठापिता—यथाशास्त्रं यागाद्यनुष्ठान-
पूर्वकमवस्थापिता इत्यर्थः (विष्ण० । प्रति + ण्या + णिच् + क्त. स्त्रियां टाप्) ।
उपहारम्—अक्षतोपहारम्, उपहारम्—उपहारोभूतं करोषि उपहारौकरोषि—
उपायनीकरोषि, पशुत्वेन प्रकल्प्य बलिं करोषि इत्यर्थः (अभुततद्भावे च्छुः) । शतं
समाः,—शतवत्सरान् [“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२३।५ पा०) इति २३।० । “सं
वत्सरो वत्सरोऽब्दो दायनीऽल्लो शरत्समा” इत्यमरः] ।

(म) शिवं—मङ्गलं (“शःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः),
राज्ञो भवेदिति शेषः ।

(य) भद्रं—शुभम् । तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हिता बभूव (तिरप् + धा
+ लिट्-ण । “तिरोऽन्तर्हो त्र्यङ्गर्थे” इति मेदिनी) ।

(र) गुप्तम्—अप्रकाशम्, अलक्षितं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विष्ण०), अनु-
सृतः,—अनुगतः, पश्चात् स्थित इत्यर्थः (अनु + सृ + क्तः) ।

(ल) गूढे—गुप्ते, अप्रकाशमवस्थिते इति यावत् । जिज्ञासमाने—आपृच्छ-

गच्छति स वीरवरस्त्वरितं गृहमगात्, आगत्य च तत्र पत्नीं धर्मवतीं विबोध्य तत् सर्वं वसुधराप्रोक्तमर्थं प्राब्रवीत् । साऽपि तदाकर्ण्य तं स्वामिनम् (व) आह स्म,—“प्रभो ! शिवं भाव्य चेत्, तदा शिशुमेनं प्राबोध्य भवानेव ब्रवीत्” । ततः स वीर-
वरस्तं सुतं बालं सुप्तं प्राबोध्य वृत्तान्तमाख्याय (श) समवोचत्,—“पुत्र ! त्वयि चण्डिकादेव्या उपहारीकृते राजाऽसौ जीवति, नो चेत् दृतीयोऽङ्घ्रि विपत्स्यते” । तदाकर्ण्य बालोऽपि (घ) यथार्थं नाम दर्शयन् अकातरचित्तः सत्वरं पितरमवदत्,—“तात ! यदि राजा मम प्राणैर्जीवेत्, तदाऽहं कृतार्थः, भुक्तस्य च तद-

माने [ज्ञा + सन् + शानच् तस्मिन्, “ज्ञाश्चमृदृशां सनः” (१:३५७ पा०) इत्यात्मने पदम्], गच्छति (भावे ७मी०) । विबोध्य—जागरयित्वा, जागरिता कृत्वं-त्यर्थः (वि + बुध् + णिच् + ल्यप्) ।

(व) आह स्म—ब्रवीति स्म, उवाचेत्यर्थः [ब्रू + लट्-तिप् “ब्रूवः पञ्चानामादितः आहो ब्रुवः” (३:४८४ पा०) इति तिपो णल् ब्रुवंश्च आहोऽऽदेशः “लट्, स्मे” (३:१:११८ पा०) इति स्मयामे भूते लट्] । भाव्यम्—अवश्य भवनीयं, [भू + “चोरावश्यकं” (३:१:१२५ पा०) इति ययत्] । प्राबोध्य—जागरयित्वा (प + आ + बुध् + णिच् + ल्यप्) । ब्रवीतु—कथयतु [ब्रू + लोट्-तुप् “ब्रुव ईट्” (७:३:१३ पा०) इति ईट्] ।

(श) समवोचत्—अधीकथत् [सम् + वच् + लुङ्-ट् “अस्यतिवक्ति —” (३:१:५२ पा०) इति अङ् “वच् सम्” (७:३:२० पा०) इति सम्] । चण्डिकादेव्यं उपहारीकृते इत्यत्र चण्डिकादेव्ये इति ऐकारस्य “एचोऽयवायावः” (६:१:७८ पा०) इति आयादेशं “लोपः शाकल्यस्य” (८:३:१९ पा०) इति यलोपः] । चण्डिकादेव्याः इति (शेषे ६श्री वा), उपहारीकृते (भावे ७मी०) । जीवति इत्यत्र दोर्घमिति शेषः । विपत्स्यते—मरिष्यति (वि + पद + लृट्-स्यते) ।

(घ) यथार्थं नाम—शक्तिधर इति निजनाम्नः सार्थकमित्यर्थः । न कातरम्—अधौरं, भीतमिति यावत्, चित्तं—मनः यस्य सः अकातरचित्तः,—अदीनमना एवंत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । तात !—पितरः ! (“तातोऽनुकन्ये जनके” इति मंदिनी) । कृतः,—अर्वाचितः, समाप्तिं गतः इत्यर्थः, अर्थः,—जीवितप्रयोजनं “परोप-

अस्य परा निष्कृतिः प्रदत्ता स्यात्, तत् किं विलम्ब्यते ? शीघ्रं मां नीत्वा भगवत्या उपहारीकुरुष्व, मञ्जीवनेन राज्ञोऽमङ्गल-
शान्तिर्भवतु” । इति तेनोक्तो वीरवरः सहर्षं,—(स) “साधु !
सत्यं त्वं मत्पुत्रः” इति तमभ्यनन्दयत् । तस्य भार्या धर्म-
वती, कन्या वीरवती च तस्यां रात्रौ ताभ्यां वीरवरशक्ति-
धराभ्यां सह चण्डिकागृहे (ह) ययतुः । राजाऽपि (क) ह्रस्व-
वेशः तान् पृष्ठतोऽलक्षितः समनुससार ।

तत्र देव्याः पुरः पित्रा स्कन्धादवतारितः स शक्तिधरः
देवीं प्रणम्य (ख) धैर्यराशिः कृताञ्जलिन्यवेदयत्,—“देवि !
मम शिरस उपहारेण राजाऽसौ अन्यत् शतं वत्सरान् जीवनं

काराय सता हि जीवनम्” इति कथयत् । राज्ञो जीवनरक्षणरूपपरोपकारकरणेन
निजजीवनस्य साधक्यसम्पादनादिति भावः, यस्य सः कृताघः,—कृतकृत्यः (विष्णु ० ।
बहुव्री०), भवेयमिति शेषः । परा—श्रेष्ठा, निष्कृतिः,—निष्कृत्यः, मूल्यमिति यावत्,
यथा,—निष्कृतिः,—निर्मुक्तिः, गृहीतात् अन्नरूप-रूपात् मोक्षमिति शेषः, प्रदत्ता—
प्रत्यापिता [प्र + दा + क्तः “दो ददघोः” (७।४।४६ पा०) इति दा इत्यस्य दृष्
आदेशः, ततः स्त्रियां टाप्], भयेति शेषः । विलम्ब्यते—प्रतीक्ष्यते, काक्षातिक्षेपः
क्रियते इत्यर्थः (वि + लप् + कर्त्तृणि लट्-ते), भवता इति शेषः । भगवत्या इत्य-
त्रापि चण्डिकादेव्या इति वत् सवे समधातव्यम् ।

(स) साधु—शीघ्रं, प्रशंसावादमिदम् ; त्वया यदुक्तं, तत् प्रशसनीयमित्यर्थः
(“जानीयाच्छीघ्रं साधु साधु वार्जुनसिञ्जनी” इति शान्तरतः) । अभ्यनन्दयत्—
समाद्विष्यत, प्रशंसदिति वा (अभि + नन्द + णिच् + लङ्-ट्) ।

(ह) ययतुः,—जगमतुः [या + लिट्-चतुस् “यातो लोपः—” (६।४।६४
पा०) इति आकारलोपः] ।

(क) ह्रस्वः,—कृदितः, गीपायित इत्यर्थः, वेशः,—नेपथ्यं, निजपरिच्छद
इत्यर्थः, येन सः ह्रस्ववेशः,—राजोचितपरिच्छदं विहाय प्राकृतजनोचितपरिच्छदं
परिहितः । पृष्ठतः,—पश्चाद्देशं स्थित्वा (स्थवलोपे ५मी० । पञ्चम्याकसिन्) । समनु-
ससार—समनुगमाम (सम् + अनु + स + लिट्-णल्) ।

(ख) धैर्यराशिः,—पुष्पीभूतधैर्ये इव, महावीर इत्यर्थः । न्वेदयत्—व्यञ्जा-

अकण्टकं राज्यं करोतु” । इत्थेवं प्रार्थयतस्तस्य सूनोः शक्तिधरस्य शिरश्छित्त्वा वीरवरः चण्डिकायै,—“मत्पुत्रोपहारेण राजा जीवतु” इति वदन् प्रददौ । तत्क्षणम् (ग) अन्तरीक्षात् वागुदचरत्,—“कस्वदन्यः स्वामिभक्तः ? भो वीरवर ! येन त्वया एकमात्रपुत्रेण तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना अस्य भूपतेः जीवनं राज्यञ्च दत्तम्” इति ।

तच्च सर्वं तस्मिन् नृपे पश्यति शृण्वति च तस्य वीरवरस्य कन्या वीरवती तस्य भ्रातुर्निहतस्य (घ) मूर्ध्निमाश्लिष्य शोकात्वा स्फुटितहृदया तत्क्षणात् व्यपद्यत । ततो भार्या धर्मवती वीरवरमब्रवीत्,—“नाथ ! राज्ञस्तावत् (ङ) श्रेयः कृतम् ; इदानीमहं वदामि, दृष्ट्वा त्वया, कन्याऽपि मे शोकात् मृता, तदिदानीं नष्टापत्याया मे जीवितेन किम् ? प्रागेव मूढया

पश्यन् (नि + विद + णिच् + लङ्-दृ) । न—नास्ति, कण्टकः,—चट्टोऽपि शत्रुः तस्मिन् तादृशं (“कण्टको न स्त्रियां चट्टशत्रौ मत्स्यादिकोक्ता” इति मेदिनी) अकण्टकं—शत्रुलेशपरिहीनमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ग) अन्तरीक्षात्—आकाशात् (अपा० ५मी०), वाक्—वाणी, आकाशवाणी, उदचरत्—उदतिष्ठदित्यर्थः (उत् + चर + लङ्-दृ) । एकमात्रः,—एक एव, पुत्रः यस्य तादृशेन एकमात्रपुत्रेण—पुत्रान्तररहितेन (विष्णु० । बहुव्री०), यथा,—एकमात्रपुत्रोपहारप्रदानेनेत्यर्थः (करणे श्या०), तथाविधस्य—पूर्वोक्तपदप्रशंसनीयस्य, सत्पुत्रस्य—साधुतनयस्य, प्राणान्—जीवनं, व्यययति—उत्सृजति यः सः तेन तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना—तादृशसत्पुत्रजीवनीत्सर्गकारिणा (विष्णु० । उपपदसं०) । यथा—दित्वात् णिनिः, अदन्तौरादिकत्वात् न ङङिः), यथा,—तथाविधसत्पुत्रप्राणानां व्ययः अस्ति तेन (अस्त्यर्थे ङिनिः) ।

(घ) मूर्ध्नि—मस्तकम्, आश्लिष्य—आश्लिष्य (आ + श्लिष + ल्यप्) । स्फुटितं—विदीर्घं, हृदयं यस्याः सा स्फुटितहृदया—विदीर्घान्तःकरणा (विष्णु० । बहुव्री०) । व्यपद्यत—अस्मियत (वि + पद + लङ्-त) ।

(ङ) श्रेयः,—शुभं (“श्रेयो मूर्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ये च वाच्यवत्” इति

मया राज्ञः श्रेयोऽर्थं स्वशिरः उपहर्त्तव्यमासीत्, तदधुना अनुज्ञां देहि, अहं शीघ्रम् अनलं प्रविशामि” । इति (च) आग्रहेण वदन्तीं तां वीरवरोऽवदत्,—“एवं कुरुष्व, अपत्यदुःखैकमये जीवितव्ये का प्रीतिः ? यच्च त्वयोक्तं,—“किं न दत्तो मया-
ऽऽत्मा” इति, तदत्र व्यथां मा कुरु, यदि अन्यसाध्यमेत-
द्राज्ञः श्रेयो भवेत्, तदाऽहमपि किम् आत्मानं न दद्याम् ?
तत् प्रतीक्षस्व तावत्, अमीभिर्दारुभिस्ते चितां रचयामि” ।

मेदिनी) । नष्टे—मृते, अपत्ये—तनयतनये यस्याः तस्याः नष्टापत्यायाः,—मृतपुत्र-
कन्यकायाः (विष्ण० । बह्व्री०) । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः, मम
मरणमेव वरमिति भावः, यथा,—किमिति निषेधाद्येकमव्ययं, जीवितेन निष्प्रयोजनम्
इत्यर्थः (“किं कृत्वायां वितर्के च निषेधप्रययोरपि” इति मेदिनी) । श्रेयसे इदं
श्रेयोऽर्थं—सङ्कलाय [“अर्थेन नित्यसमाप्तिं विशिष्टलिङ्गता च वक्तव्या” (वा०)
इति नित्यमन्त्रासः] । उपहर्त्तव्यम्—उपायनोक्तव्यम्, उपहारत्वेन दातव्यमित्यर्थः,
(उप + ह + कर्त्तृणि तव्य), आसीत्—अभूत् (अस + लङ्-ट्) । अनुज्ञाम्—आदेशं,
देहि—प्रयच्छ [टा + लोट्-ई “ज्योरेङ्गावभ्यासलोपश्च” (६।४।११८ पा०) इति
एताभ्यासलोपो] ।

(च) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकत्वेन इत्यर्थः । अपत्याय—पुत्रकन्यायै,
दुःखं—मनःपीडा एव, एकं—मुख्यं, प्रधानमित्यर्थः (“एके सृष्ट्यान्विकेवलाः” इत्य-
मरः) यस्मिन्, तन्मये—तदात्मके अपत्यदुःखैकमये—पुत्राभावरूपमहदुःखभाजि
[विष्ण० । बह्व्री० । “मयट्वैतयो—” (४।३।१४३ पा०) इति एकशब्दात् मयट्],
जीवितव्ये—जीवनाहं काले, आयुषि इत्यर्थः, जीवनधारणे इति भावः, जीवने
इति वा । व्यथां—दुःखं (“पीडा बाधा व्यथा दःखम्” इत्यमरः) । अन्येन—पुत्रेतरैश्च
केनापि, त्वया मया वा प्राणव्ययीन इत्यर्थः, साध्यं—सम्पाद्यम् अन्यसाध्यं—पुत्रेतर-
जननिष्पाद्यम् । दद्याम्—उत्सृजेयम् ? अवश्यमेव दद्यामिति भावः (दा + लिङ्-
याम्) । प्रतीक्षस्व—बिलम्बस्व (प्रति + ईष + लोट्-स्व), तावत्—तत्परिमितकालं,
तावदित्यत्र यावदित्यध्याहार्यम् ; तावत् प्रतीक्षस्व, यावत् अमीभिः दारुभिस्ते चितां
रचयामि इत्यन्वयः । दारुभिः,—काष्ठैः (करणे ङ्या० । “काष्ठं दार्वित्थनम्”
इत्यमरः), चितां—मृतशय्या, रचयामि—निर्मायामि, सज्जयामीत्यर्थः (रच + चिच्-
लट्-सिप्) ।

इत्युक्त्वा चितायां तेन (छ) सज्जितायां ज्वलन्त्यां धर्मवती पत्युः पादयोः पतित्वा तां चण्डीं देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्,—
“देवि ! जन्मान्तरेऽपि अयमेव मे पतिर्भूयात्, अस्य च प्रभोः
शूद्रकस्य मदीयेनात्मजेन शिवम्” इति समुदीर्य, तस्मिन्नेव
ज्वालामालिनि अनले देहं न्याक्षपत् ।

ततश्च स वीरवरश्चिन्तयामास,—(ज) “निष्पन्नं मे राज-
कार्यं, दिव्यवाण्या विज्ञातं, भुक्तस्य च राजानस्य साम्प्रतमनु-
षोऽस्मि, तदिदानीमेकस्य मम केयं जीवनदृष्टा ? भरणीयं
सर्वं कुटुम्बकं व्ययीकृत्य एकमात्मानं जीवयन् मादृशो न

(छ) सज्जितायां—रचितायां (सम्ज + क्तः, स्त्रियां टाप्), ज्वलन्त्याम—
ज्ज्वलमानायां [भावे क्तौ० । ज्वल + क्त + “उजितञ्” (४।१।६ पा०) इति
ऊष् “शप्शनीः—” (७।१।८१ पा०) इति गुम्] । व्यजिज्ञपत्—न्यवोवेदत्,
विज्ञापितवतीत्यर्थः । मयात्—भवतु इत्यर्थः [भृ + “आशिषि लिङ्ङीटौ” (३।३।
१७३ पा०) इति आशीर्लिङ् । आशीरच प्रायेणा] । शिवमित्यत्र भवतु इति शेषः ।
समुदीर्य—समुखाय (सम् + उत + ईर + ल्यप्) । ज्वालानां—शिखानां, माला—
पङ्क्तिः, येषां इत्यर्थः, सन्तिरिति यावत् (“माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि” इति
हेमः) । अस्य अस्तीति तस्मिन् ज्वालामालिनि—शिखासन्तानवति, अविरतीकृतप्रज्व-
लितशिखायुक्ते इत्यर्थः [विष्ण० । ज्वालामाला + “त्रौष्ठादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०)
इति इनिः] ।

(ज) निष्पन्नं—संसाधितं [निर् + पद + “मतिबुद्धिपूजाऽट्ठेभ्यश्च” (३।२।१८८
पा०) इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, “रदास्वा निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२
पा०) इति प्रातिपदिकदकारस्य निष्ठातकारस्य च नकारः], मे—मम, मया इत्यर्थः
[“क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६० पा०) इति कर्त्तरि ङ्ङी०] । दिव्यवाण्या—
आकाशवचनेन । नास्ति कृत्तं यस्य सः अनृणः,—कृण्विसुक्तः (विष्ण० । बहुव्री०) ।
जीवनाय—प्राणरक्षणार्थं, दृष्टा—लालसा जीवनदृष्टा—जीवितपिपासा (४र्थी
तत्प०) । कुटुम्बकं—पोष्यवर्गं, दारापत्यादिकमिति यावत् (“कुटुम्बं पोष्यवर्गं
च” इत्यमरमाला), व्ययीकृत्य—उत्सर्गीकृत्य, गिनष्टीकृत्य इत्यर्थः (व्ययीचकार
इतिवत् अत्रापि चिप्रत्ययः, व्यय + क्त + ल्यप्) । जीवयन्—प्राणयन्, रक्षयन् इत्यर्थः

शोभते ; तत् किम् आत्मोपहारेण अम्बिकां न प्रीणयामि ?” इत्यालोच्य स वीरवरस्तां देवीं प्रथमं स्तुत्या उपतस्थे,—“जय महिषासुरमर्द्दिनि ! तारिणि ! दानवदारिणि ! त्रिशूल-धारिणि ! विबुधोत्सवकारिणि ! भुवनत्रयधारिणि ! जय माद-वर ! जगदश्चितचरणे ! शरण्ये ! निःश्रेयसकारिणि ! भक्त-जनानां, कालि ! कपालिनि ! कङ्कालिनि ! शिवे ! नमोऽस्तु

(जीव + णिच् + णट्) । न शोभते—न राजते, न युज्यते इत्यर्थः (शुभ + लट्-ते) । किं—कथम् ? आत्मोपहारेण—स्वजीवनबालदानेन (करणे श्या०) । प्रीणयामि—सन्तोषयामि (प्री + णिच् + लट्-मिप्) । आलोच्य—विचार्य (आ + लोच + ल्यप्) । म्नुत्या—स्मृत्यं, स्तवपाठपूर्वकमित्यर्थः, उपतस्थे—तत्समीपे तदभिमुखतयः वा तस्थौ इत्यर्थः, वक्ष्यमाणजयत्यादिमन्त्रेण देवीमम्बिकां स्तोतुं तत्समीपे तदभिमुख-तया वा तस्थौ इति समुदयवाक्यात् [उप + स्था + लिट्-ए “उपात्मान्नकरणं” (१।१।२५ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ; जय—विजयिणी भव इत्यर्थः (जि + लोट्-ङ्), महिषनामानम् असुरं—दैत्यं सृजति—पौडयति इति महिषासुरमर्द्दिनि ।—महिषा-सुरघातिनि ! [महिषासुर + षट् + गङादित्वात् णिनिः, ततः स्त्रियां ङीप्, ततः “अस्वाद्यन्दीर्गत्वः” (७।१।१०७ पा०) इति सम्बुद्धौ दीर्घस्य ऋत्वत्वम् । एवं तारिणि इत्यादावपि ऋत्वत्वं बोद्धव्यम्], तारयति—उद्धारयति, पातकिजनानिति शेषः, तारिणि—निस्तारकविं ! (पूर्ववत् रुपसिद्धिः) । विबुधाना—देवानाम् (“अमरा निजंरा देवास्तदशा विबुधाः सुराः” इत्यमरः), उत्सवम्—आनन्दानुष्ठानं, कारयतीति सम्बुद्धौ विबुधोत्सवकारिणि !—दैत्यविजयेन देवानामानन्दवर्द्धनि । इत्यर्थः । मादय—“प्राज्ञौ मादृशरो चेन्द्री वाराहौ वैष्णवी तथा । कौमारोत्यपि चामुखा चण्डिकेत्यष्ट मातरः” ॥ इत्युक्तासु अष्टसु मादकासु, वरा—श्रेष्ठा, शुभानिशुभवधे तस्या एव देव्याः प्राधान्येन वर्तमानत्वादिति भावः, तत्सम्बोधने मादवरे ।—मादकाश्रेष्ठे । जगता—जगदासिनां, जगदामिभित्यर्थः, अश्चितौ—पुजितौ, चरणौ—पादौ यस्याः तत्सम्बुद्धौ अगदश्चितचरणे ।—त्रिभुवनवन्दितपादपद्मे । शरण्ये—शरणे—रक्षणे साध्वी या सा तत्सम्बोधने शरण्ये ।—त्राणसमर्थे ! [“तव माधुः” (४।४।८८ पा०) इति शरण + यत्, स्त्रियां टाप्], नितरां श्रेयः निःश्रेयसं—भीक्ष्णं (“निःश्रेयसन्तु कल्याणभीक्ष्णोः शङ्करे पुमान्” इति मेदिनी), करोति—ददातीति तत्सम्बुद्धौ निःश्रेयसकारिणि !

तं, प्रसोदेदानीं शूद्रकस्य नृपतरनेन मदीयेन मस्तकोपहारेण” ।
इति स्तुत्वा स वीरवरः सद्यः तरवारेण स्वं शिरश्चिच्छेद ।

तदालोक्य स (भ) कुत्रस्थितः शूद्रको नृपः व्याकुलः
सदःखः साश्चर्य्यं व्यचिन्तयत्,—“अहो ! न मया वृद्धशमन्यत्र
दृष्टं वा श्रुतम् ; साधुनाऽनेन सपरिवारेण मदर्थं दुष्करं कृतम् ।
विचित्रेऽस्मिन् संसारे कोऽन्यः (ज) अनेन समो धीरः ? प्रभो-
रर्थं यः पुत्रादीन् स्वञ्च जीवितं प्रादात् ; एतस्य उपकारस्य
सदृशमुपकारं यदि अहं न कुर्यां, तदा मे प्रभुत्वेन किम् ?
जीवितेन वा पशोरिव किम् ? सत्त्वभ्रंशात् सर्वत्रैव मे अयशो
भविष्यति” । इति सच्चिन्त्य स राजा कोशात् करबालम्

—कैवल्यदायिनि ।। कपालं—शिरोऽस्थि (“कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः
शकले व्रजे” इति मेदिनी), इमे अभ्यस्याः इति सम्बोधने कपालिनि ।—कर्पर-
इमे । नृमण्डधारिणि । इत्यर्थो वा (कपाल + अभ्यर्थे इति, स्त्रियां डीप्), कङ्कालम्—
अस्थिसमूहः अस्ति अभ्याः, गलदेगे इति भावः, इति कङ्कालिनि ।—अस्थिमालिनि ।।
त—तुभ्य [“नमःस्वस्ति—” (२।३।१६ पा०) इति नमःशब्दयोगात् ४र्थो०] ।

(भ) कुत्र—गुप्तस्थाने, स्थितः,—अवस्थितः, कुत्रस्थितः,—अन्तरालावस्थितः
(विष्णु० । ७मो तत्तप०), यदा,—कुत्र—गुप्तं यथा तथा स्थितः कुत्रस्थितः ।
व्याकुलः,—अधीरः । साधुना—सज्जनेन । मदर्थं—मम निमित्तम् (अर्थेन सदृ-
नित्यम्), दुष्करम्—अन्यैः असुकरं [दुर् + कृ + “ईपदुःसुषु कृष्ठाकृष्ठाद्येषु खल्”
(१।३।२६ पा०) इति खल्] ।

“ (ज) अनेन समः,—वीरवरेण तुल्यः [“तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्य-
तरस्याम्” (२।३।७२ पा०) इत्यनेन तुल्यार्थकसमशब्दयोगात् अनेन इति श्या०] ।
उपकारस्य [तुल्यार्थकसदृशशब्दयोगात् “तुल्यार्थे—” (२।३।७२ पा०) इति मृतेषु
वैकल्पिको द्रष्टी०], सदृशमुपकारम्—अनुपमुपकारं, प्रत्युपकारमित्यर्थः । प्रभुत्वेन
—राजत्वेनेत्यर्थः (करणे श्या०, निषेधाधिक-किशब्दयोगेन श्या० वा) किम् ?—
प्रभुत्वेन न किमपि साध्यते इत्यर्थः । सत्त्वात्—सत्त्वाऽऽख्यगुणभेदात्, सपकारिणः
प्रत्युपकाररूपादिति भावः, भ्रंशः,—खलनं तस्मात् सत्त्वभ्रंशात्—सत्त्वगुणव्यवनात्
(द्विती प्रनी०) ।

(ट) आकृष्य समुपेत्य तां देवीं व्यजिज्ञपत्,—“देवि ! सतत-
मनुप्रपन्नस्य मम अधुना अनेन शरीरोपहारेण सुप्रीता सती
अनुग्रहं कुरु ; अयं नानागुणयुतो वीरवरः सपरिवारो मदर्थं
त्वं कल्लेवरः साम्प्रतं जीवतु” । इति (ठ) उदोर्घ्यं अस्मिना
यावत् स्वं शिरश्छेत्तुं प्रावर्त्तत, तावत् गगनात् भारती उदभूत्,
—“वत्स ! मा साहसं कृथाः, अनेन ते सत्त्वेन परितुष्टाऽस्मि,
प्रत्युज्जीवतु अयं सापत्यदारो वीरवरः” । इत्युक्त्वा तस्याम्
(ड) अन्तरिक्षवाचि विरतायामेव स वीरवरः पुच्छेण दुहित्रा
पद्मया च सह अक्षतशरीरो जीवन्मुत्तस्थौ ।

(ट) आकृष्य—आकर्ष्यञ्च कृत्वा (आ + कृष + ल्यप्) । अनुप्रपन्नस्य—
पश्चादवस्थितस्य समीपस्थितस्य वा, शरणागतस्येत्यर्थः [विष्णु० । अनु + प्र + पद + क्तः
“रदाभ्यां—” (८२।४२ पा०) इति पदघातोदंकारस्य निष्ठातकारस्य च नकारः],
मम (अवि ६३०) । शरीरोपहारेण—देहवलिगृहणेनेत्यर्थः (करणे श्या०) । साम्प्रतम्
—अधुनेव (अथ्य० । “युक्ताद्यमधुनाऽर्थश्च साम्प्रतं समग्रार्थने” इति शाश्वतः) ।

(ठ) उदोर्घ्यं—उच्चाध्यं (उत + ईर + ल्यप्) । क्रेतुं—कर्त्तुं (कृिद +
तुमुन्), प्रावर्त्तत—उपाक्रमत (प्र + वृत् + लृङ्-त) । भारती—वाक् (“ब्राह्मी तु
भारती भावा गोवाक् वाणी सरस्वती” इत्यमरः), उदभूत्—उदजनि (उत +
भृ + लृङ्-द) । साहसं—“सहसा क्रियते यत् तत् साहसमिति स्मृतम्” इत्युक्तलक्ष्यं
बलपूर्वकमात्महननरूपमविवेककृतं कर्म, दमं वा, आत्महननरूपं दण्डमित्यर्थः
(बलात्कारकृतं कर्म साहसं साहसं दमः” इति शाश्वतः), मा कृथाः,—न कुरु
[कृ + “माङि लृङ्” (१।३।१७५ पा०) इति माङ्योगे लृङ्-घास् “न माङ्योग”
(६।४७४ पा०) इति अङ्गागमप्रतिषेधः “ऊस्मादङ्गात्” (८.२।२७ पा०) इति
सिचौ लोपः] । सत्त्वेन—सत्त्वगुणोत्कर्षेण, व्यवसायेन वा (इती श्या० । “सत्त्वं गुणे
पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवसायासुचितेष्वस्त्री तु जन्तुषु” ॥ इति
मैत्रिणी) । प्रत्युज्जीवतु—पुनर्जीवतु इत्यर्थः (प्रति + उत + जीव + लोट्-तुप्) ।
सापत्यदारैः,—पुत्रकन्याकलत्रैः, सह इति सापत्यदारः,—सपरिजन इत्यर्थः (विष्णु० ।
बहुव्री०) ।

(ड) अन्तरिक्षवाचि—आकाशवाण्यां, विरतायां—निवृत्तायां [भावे ७मी० ।

तदवलोक्य राजा पुनः (ढ) कृन्नविग्रहः हर्षाश्रुपूरया दृष्ट्वा तान् पश्यन् न हसिमाययौ । सोऽपि वीरवरः सुप्ताख्यत इव तं पुत्रं पत्नीं दुहितरश्च पश्यन् (ण) विभ्रान्त-मानसः समभवत्, अपृच्छच्च पृथङ्नामग्रहं तान्,—“कथं विनष्टा यूयं जीवन्तः पुनरुत्थिताः ? किमयं मे विभ्रमः ? आहोस्वित् स्वप्नः ? माया वा ? उत देव्या अनुग्रहः ?” । एवं वदन् स दाराऽपत्यैः,—“देव्यनुग्रहेणैव वयं जीवामः” इति (त) निजगटे । ततः स वीरवरः “तथा” इति मत्वा तां देवीं

वि + रम + क्तः “अनुदात्तोपदेशः—” (६४।३७ पा०) इति अनुनासिकलोपः । ततः भ्रियं टाप्] । अचतं—कदापि आघातमप्राप्तं, शरीरं—गात्रं यस्य तदाभूतः अचतशरीरः,—सम्पूर्णं सर्वदेहः इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ढ) कृन्नः,—कादितः, विग्रहः,—शरीरं (“शरीरं बर्धं विग्रहः” इत्यमरः) येन यस्य वा तादृशः कृन्नविग्रहः,—कृतात्मगोपन इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । हर्षाश्रुणां—सक्तुर्भववीरवरस्य पुनर्जीवनलाभजानन्दोत्थनेनजलानां, पुरः,—समूहः, प्रवाह इति यावत् (“पुरो जलसमूहे स्यात् व्रणसंयुद्धिस्त्रायधीः” इति मेदिनी) यत् तादृश्या हर्षाश्रुपूरया—जानन्दासप्रावितया (विष्णु० । बहुव्री०), दृष्ट्वा—नयनेन (करणे श्या० । “लोचनं नयनं नेत्रमोचनं चक्षुरक्षिणी । दृग्दृष्टौ च” इत्यमरः) ।

(ण) विभ्रान्तः—संशयितम (“अथ विभ्रमः । शोभाया संशये ह्रावे” इति हेमः), मानसं—मनः यस्य सः विभ्रान्तमानसः,—किमहमतान् सत्यमेव जीवितान् पश्यामि ? उत मे दृष्टिविभ्रमः ? इति संशयान्दोलितचेता इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । पृथक्—प्रत्येकेषां भिन्नं भिन्नं, नामां यद्,—यद्दणं यस्मिन् तत् पृथङ्नाम-ग्रहं—पुत्रादीनां प्रत्येकं नामोच्चारं यथा तथा इत्यर्थः (क्रिया विष्णु०) । जीवन्तः,—प्राणन्तः, जीवनं लभमानाः इत्यर्थः (जीव + श्रष्ट + ततः कसि “उगिदृष्टां सर्वनाम-स्थानेऽधोः” (७।१।७० पा०) इति जुभाग्रसः] । विभ्रमः,—भ्रान्तिः ? (“विभ्रमो भ्रान्तिर्ह्रावयोः” इति शाश्वतः), आहोस्वित्—वितर्कं, यद्वा,—आहो—विक्षल्ये, अथवेत्यर्थः, स्मित—प्रश्ने, स्वप्नः,—निद्रितावस्थायां विषयानुभवः ? (“स्वप्नो निद्रा-रूपेतस्य विषयानुभवस्तु यः” इति वचनात्), माया—इन्द्रजालम् ? उत—अथवा ?

(त) निजगटे—आवभावे (नि + गद + कर्त्तृणि लिट्-ए) ।

प्रथम्य पुत्रदारानादाय कृतार्थो गृहं ययौ । तत्र च तं पुत्रं
ताञ्च भार्यां दुहितरञ्च प्रवेक्ष्य तस्यामेव रात्रौ रात्रः सिंहद्वार-
मागमत् ।

राजा च शुद्रक एतत् सर्वं दृष्ट्वा अस्त्राक्षित एव गत्वा स्वं
प्रासादमारोह, पप्रच्छ च,—“कोऽत्र सिंहद्वारे स्थितः ?”
इति । वीरवटः प्रत्यवादीत्,—“प्रभो ! अहं वीरवरस्तिष्ठामि ;
(य) देवादेशाञ्च तां रुदतीं स्त्रियं प्रति गतस्याहम् ; सा काऽपि
राक्षसी, मम वचसा दृष्ट्वैव क्वापि प्रनष्टा” इति । एतत्तस्य
वचः श्रुत्वा राजा (द) नितरां विस्मितो दृष्टोदन्तो व्यचिन्त-
यत्,—“अहो ! समुद्रगम्भीरधीरचित्ता मनस्विनः, ये अनन्य-
सामान्यं कर्म कृत्वाऽपि नोन्निरन्ति” । इत्यालोच्य प्रासादादव-
रुह्य स राजा अन्तःपुरं गत्वा रात्रिशेषम् (ध) अत्यवाहयत् ।

(घ) देवस्य—राज्ञो भवतः (“देवो मेघे सुरे रात्रि स्यात् नपुंसकमिन्द्रिये”
इति मेदिनी). आदेशात्—निशीमात् देवादेशात्—देवार्दशं लभ्। इत्यर्थः (ल्यबलोपे
भूमौ०) । स्त्रियं [“लक्षणेत्यभूता—” (१।४।२० पा०) इत्यनेन प्रतिशब्दयोगे
श्वा०] । प्रनष्टा—अदृश्यं गता, पलायिता इत्यर्थः (प्र + नष्ट + क्तः “त्रयसञ्ज—”
(८।१।३६ पा०) इति वकारादेशः “टुना टुः” (८।४।४१ पा०) इति तकारस्य
टकारः, ततः स्त्रियां टाप्, “नष्टः बालस्य” (८।४।३६ पा०) इति चत्वप्रतिषेधः] ।

(द) नितरां—अतिशयेन (अव्य०) । दृष्टः,—प्रत्यक्षीकृतः, उदन्तः,—
उत्तान्तः, चामूखात् सर्वव्यापारः इति यावत् (“वाक्तां प्रवृत्तिवृत्तान्तः उदन्तः स्यात्”
इत्यमरः) येन सः (विश० । बहुव्री०) । अहो !—आश्चर्यम् ! आश्चर्यं लब्धं,
एतादृशमनन्यमुत्तमं दुष्कर्म कर्मा कृत्वाऽपि तदप्रकाशनादिति बोद्धव्यम् ; समुद्रः,—
सागर इव, गम्भीरं—गम्भीरम्, असीममिति यावत्, धीरं—धैर्यवान्, चित्तं—मानसं
येषां ते समुद्रगम्भीरधीरचित्ताः,—सागरवदविद्याप्रशान्तमानसाः (विश० ।
बहुव्री०). मनस्विनः,—प्रज्ञसमनसः, उदाराग्रवाः इति यावत् [नमस् + “चस्माद्या-
मेवास्मज्जो विनिः” (३।१।२२१ पा०) इति विनिः] । अनन्यसामान्यम्—अनन्य-
साधारणम् । नोन्निरन्ति—निजमुखेन न प्रकाशयन्तीत्यर्थः (उत् + गृ + लट्-चति) ।

(ध) अत्यवाहयत्—अथापवत् (चति + वह + चिच् + लङ्-ट्) ।

अथ प्रातः (न) आस्थानसमये दर्शनार्थमुपगते वीरवरे स्थिते हृष्टो राजा सर्वेभ्यो मन्त्रिभ्यः अन्येभ्यश्च तं रात्रिवृत्तान्तमवर्णयत् । सर्वे सविस्मयाः (प) मीहिताश्च वीरवरगुणश्रवणेन तत्क्षणमभवन्, प्राशशंसुश्च,—“साधु साधु” इति । ततो राजा वीरवरश्च (फ) अन्योऽन्यं तुल्यविभवौ सुखमाप्नाताम् ।

इति कथामाख्याय वेतालस्तं त्रिविक्रमसेनं नृपमपृच्छत्,—“राजन् ! (ब) एतेषु कोऽधिकस्ते मतः ? यदि जानन्न वक्ष्यसि, तदा पूर्वं एव स शापः सेत्स्यति” । एतदाकर्ण्य न राजा तं वेतालमभाषत्,—(भ) “देवयोनि ! एतेषु सर्वेषु राजा शूद्रक एव समधिकः प्रवरः” इति । वेतालोऽब्रवीत्,—नृपते ! कथं वीरवरो न ? यस्य तुल्यः पृथिव्यां सेवको न विद्यते ; तत्पत्नी वा कथं समधिकेति न (म) प्रशस्यते ? या

(न) आस्थानसमये—सभाकाले (“समज्यापरिवहोऽसमासमिति संसदः । आस्थानौ कौबमास्थानं पुंनपुंसकयोः सदः” ॥ इत्यमरः) । अवर्णयत्—अकथयत् (वर्ण + णिच् + लङ्-ट्) ।

(प) मीहिताः,—विमुग्धचित्ता इत्यर्थः (मुह् + णिच् + क्तः) । प्राशशंसुः,—तुष्टुः (प्र + आ + शंस + लिट्-उस्) ।

(फ) अन्योऽन्यं—परस्परं, तुल्यः,—सदृशः, विभवः,—सम्पद ययोऽसौ तुल्यविभवौ—समानेभ्यो (विष्णु० । बहुव्री०), राजा तस्मै वीरवराय चर्चुराज्यं विभज्य दत्तवान्, तेन च तुल्यविभवत्वं तयोः सन्नातमिति भावः । आप्ताताम्—अतिष्ठताम् (आस + लङ्-आताम्) ।

(ब) एतेषु (निर्द्धारणे ७मी०) । ते—तव, त्वेत्येत्वर्थः (मत इति वर्त्तमानविहितकप्रत्यययोगात् कर्त्तरि ६ही०), मतः,—ज्ञातः, गणित इत्यर्थः [मन + “मतिबुद्धिपूर्णाधीभ्यश्च” (१।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः] । पूर्वं एव स शापः,—मत्तकस्तुटनरूपः, सेत्स्यति—सफलमविशति (सिध् + लृट्-स्यति) ।

(भ) देवयोनि !—देवांससम्भूत ! । प्रवरः,—श्रेष्ठः ।

(म) प्रशस्यते ?—कथ्यते ? [प्र + शंस + कर्त्तृणि लट्-ते “अनिदितां

सूतोः पशूपहारतां प्रत्यक्षं दृष्ट्वाऽपि न धैर्यात् प्रच्युताऽऽसीत् ; स वा पुत्रः शक्तिधरः कथं नाभ्यधिकः ? यस्य बालस्यापि सत-
स्तादृशः सत्त्वात्कर्षः । तत् कथमेकं शूद्रकं नृपं त्वं प्रवरं
भाषसे ?” । इत्युक्तवन्तं वेतालं स नृपः पुनरवादीत्,—(य) “कुल-
पुत्रो वीरवरस्तादृक् न, तस्य प्राणैः सुतैः दारैश्च स्वामिसंरक्षणं
कार्यम् ; तस्य च पत्नी कुलजा साध्वो पतिप्राणा भर्तृवत्मानु-
सरन्तो धर्ममेव पालितवती ; शक्तिधरोऽपि तयोर्जातस्तादृश
एव, यादृशास्तन्तवः तादृश एव पटो जायते । येषां भृत्यानां
प्राणैः नृपेण आत्मा रक्ष्यते, तेषामर्थं प्राणांस्त्यजन् शूद्रक एव

इह उपधाया किञ्चि” (६।४।२४ पा०) इति उपधानकारलोपः] । सुतो,—
पुत्रस्य, पशुवत्—कागवत् (“पशुर्मृगादौ कुलं पशु दृष्ट्वायंमव्ययम्” इति शायतः),
उपहारताम्—उपायनतां, देवोसमीपे बलिहपतामित्यर्थः, पशूपहारता—कागवत्
आलभनीयत्वमिति यावत् । प्रच्युता—प्रभृष्टा, आसीत्—अभवत् [अस + लृङ् दृ
“असिचिचोऽपृक्तं” (७।१।२६ पा०) इति ईडागमः] । सुतः,—भवतः [अस + शत
“असोरङ्गोपः” (६।४।१११ पा०) इति प्रातिपदिकस्य अकारलोपः, तस्य] । सत्त्वस्य
—मनसः, सत्त्वगुणस्य वा व्यवसायस्य वा, लृक्कर्षः,—आधिक्यं सत्त्वोत्कर्षः,—प्रशक्त-
चित्तता, सत्त्वगुणाधिक्यं वा सङ्कल्पटाक्यं वा ।

(य) कुलपुत्रः,—सत्कुलसम्भूतः, कुलोन्मत्त्यर्थः । कुलजा—सत्कुलोत्पन्ना ।
भर्तृवत्—पतिमागे, स्वामिना अवलम्बितं पत्यामनित्यर्थः । धर्ममेव—पातिव्रत्य-
धर्ममेव, पतिव्रतायाः पत्याचारानुमोदनस्य सर्व्वथा कर्त्तव्यत्वादिति भावः, “पतिं
या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता । सा भर्तृलोकमाप्राति सङ्गिः साध्वीति
चोच्यते” ॥ इति अरणात् ; पालितवती—रक्षितवती [पा + णिच् + क्तवतुः
“पातेर्णो लुक् वक्तव्यः” (७।०) इति लुक् ततः “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति
लृङ्] । तयोः,—तादृशयोः मातापित्रोः । तन्तवः,—सुत्राणि । पटः,—वस्त्रं (“पट-
श्चिन्नपटं वस्त्रं स्त्री पियालद्रुमे पुमान्” इति मेदिनी), यथा वस्त्रसूत्रनिर्मितं वस्त्रं
शुद्धमेव भवति, यथा वा रक्तादिसूत्रनिर्मितं वस्त्रं रक्तादिवर्णमेव भवति, एवं
यादृशमातापितृभ्यां जायते, पुत्रोऽपि तादृशगुणसम्पन्नो भवति, अतः वीरवर-
सत्त्ववतीभ्यां जातस्य पुत्रस्य तादृशगुणसम्पन्नता एव युक्ता इति भावः ।

सर्वेषु (र) विशिष्यते” । इति वचः समाकर्ण्य स वेतालः नृपतेः
(ल) अंसादलक्षितः सहसा निजाऽऽवासं ययौ । राजाऽपि
तस्माद्यया (व) अनुक्षलितोऽपि तस्यामेव निशि पुनस्तमानेतुं
मर्तिमकरोत् ।

अथ पञ्चमकथा ।

ततश्च स राजा विविक्रमसेनः पुनः शिशपातरोः
(क) अन्तिकमभ्येत्य, तथैव लम्बमानं नरशरीरं तं वेताल-
मवतार्य, तस्य बहुना वैकुतेनापि निर्भीकः सत्वरमागन्तुं
प्रव्रजते । आगच्छन्तं तूष्णीं पथि पूर्ववत् स वेतालः प्रावदत्,—

(र) विशिष्यते—विशिष्टी भवति, प्रवरत्वेन गणनीयो भवतीत्यर्थः (वि +
शिष + कर्त्तृन्तरि भट्-ते) ।

(ल) अंसात्—स्तम्भात् (अपा० पुमी० । “स्तम्भो भुजशिरोऽस्त्रीऽस्त्री”
इत्यमरः) ।

(व) अनुक्षलितोऽपि—अचक्षल एव, धेव्यमाश्रित एवेत्यर्थः (न + उत +
चल + क्तः), अपिरत एवार्थः ।

(क) अन्तिकं—समीपं [“दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” (२।३।३५ पा०)
इति श्या०], अभ्येत्य—अभिगम्य [अभि + आ + इ + ल्यप् “ऋक्षस्य पति कृति
तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । नरशरीरं—मानवदेहं, मृतदेहमिति यावत्,
गच्छति—आश्रयते इति तादृशं नरशरीरं—मृतदेहाधिष्ठितमिति यावत् [उप
पठस० । नरशरीर + गम + “अन्यथापि दृश्यते इति वक्तव्यम्” (वा०) इति डः] ।
वैकुतेन—विकृतिभावेन, बीभत्सरूपप्रदं नादिना इति यावत् । प्रव्रजते—प्रारंभे
प्र + वृत् + लिट्-ण) ।

“राजन् ! (ख) अभिनिविष्टोऽसि, दृष्टिप्रियोऽसि च ; तत्तव चित्तविनोदाय कथामपरां कथयामि शृणु,—

अख्युज्जयिनी नाम (ग) भुवनविश्रुता नगरी ; तस्यां पुण्यमेना राजा अभूत्, तस्य प्रियोऽनुजोवी अमात्यो हरि-
स्वामीति सङ्गणालङ्कृतो विप्रः प्रतिवसति स्म । तस्य (घ) गृह-
पतेरनुरूपायां भार्यायां सुमदृशः देवस्वामी नाम पुत्रोऽजा-
यत ; एका च अमामान्यरूपनावर्णविश्रुता सोमप्रभा नाम
अन्वर्थनाम्नो कन्या उदपद्यत । सा एकदा (ङ) श्रेष्ठवाति-
क्रान्ता रूपात्कर्षाभिमानवती मातुर्मुखेन पितरं भ्रातरञ्च

(ख) अभिनिविष्टः,—कत्तये कर्म्मणि आगच्छान्वितः, दृढसङ्कल्पः इति
यावत् (विण० । अभि + नि + विष्ट + क्तः) । दृष्टिप्रियः,—नेत्रसुभगः ।

(ग) भुवनेषु—लोकेषु, विश्रुता—विख्याता भुवनविश्रुता—जगद्भिदिता
(७मी तत्प०) । अनुजोवित्, शीलः अनुजोवी—सेवकः, अनुजेषां पार्श्ववर इति
भावः [अनु + जीव + “सुखजातो णिनिस्साल्लोके” (३२७८ पा०) इति
णिनि] । सङ्गः,—उत्तमैः, गणैः,—दयादाक्षिण्यादिभिः, अलङ्कृतः,—भूषितः
सङ्गणालङ्कृतः,—विविधानुत्तमगुणावस्त्रिमण्डितः (विण० । इथा तत्प०) ।

(घ) गृहपतेः,—मन्त्रिणः, मन्त्रादिसाहित्यादिरक्ष्यस्वैत्यर्थः (“भवेत्त गृहपतिः
पुंसि गृहस्थेऽपि च सविधि” इति मोदनी), अनुरूपायां—सदृशा, विविधसङ्गा-
लङ्कतायामित्यर्थः । सुमदृशः,—पितरविकल्पानुरूप इत्यर्थः । अमामान्येन—
असाधारणेन, लोकोत्तरेणेत्यर्थः, रूपेण—सौन्दर्येण, लाभ्येन—“सुक्ताफलैषु”
प्लाशयान्तरत्नत्वमिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावर्णमिदोच्यते ॥ इत्युक्त-
त्वाद्येन कानिचिदपि च, विश्रुता—प्रथिता अमामान्यरूपलाभ्यविश्रुता—
अलौकिकसौन्दर्येण सर्वलोकविख्याता (विण० । इथा तत्प०), सोमस्य—अन्तस्य,
प्रभेदप्रभा—कान्तिः यस्याः सा सोमप्रभा । अन्वर्थम्—अर्थानुरूपं, सोमप्रभा इति
सजायाः सार्थक्यसम्पादकमित्यर्थः, नाम—रूपा यस्याः सा अन्वर्थनाम्नी—सार्थकनाम्नी
(विण० । बहुव्री०) । उदपद्यत—समजायत (उत + पद + लङ्-त्प०) ।

(ङ) श्रेष्ठं—बालभावम्, अतिक्रान्ता—अतीता श्रेष्ठवातिक्रान्ता—उत्तीर्ण-
माख्यावस्था, प्राप्तधीवना इति भावः (विण० । इथा तत्प०), यदा,—श्रेष्ठम्

जगाद,—“शूराय ज्ञानिने विज्ञानिने वा अहं देया, अन्यस्मै दत्ताऽहं न जीवामि” इति ।

तदाकण्य पिता तस्याः तादृशं वरं (च) चिन्वन् यावत् चिन्तामलमापेदे, तावत् स पुण्यसेनेन राज्ञा दार्क्षणात्यस्य कस्यचित् नृपस्य अन्तिकं सन्धिविग्रहाय दौत्ये प्रहितः । तत्र च कृतकार्यं तं कश्चित् ब्राह्मणयुवा (छ) श्रुततर्ङ्गिह्लरूप-
अतिक्रान्तं यस्याः सा (बहुव्री०), रूपोत्कर्षेण—सौन्दर्यातिशयेन, रूपोत्कर्षांशः, अभिमानवती—गविता रूपोत्कर्षाभिमानवती—सौन्दर्यदापता (विष्ण० । इयां तत्पु० प्रसौ तत्पु० वा) । ज्ञानिने—प्रशस्तज्ञानवते पाण्डिताय, देवज्ञाय इति वा (“ज्ञानौ स्यात् प्रसिद्धे देवज्ञे ज्ञानयुक्तेऽत्यन्तिकः” इति मेदिनी), विज्ञानिने—विज्ञानवते, शिल्पविद्यायाः शास्त्रविद्यायाश्च विशिष्टज्ञानयुक्ताय इत्यर्थः (“विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः), यदा,—विज्ञानिने—कांस्ये, ओषिकानिर्वाहोपयोगि-
कस्यकुशलाय इत्यर्थः (“विज्ञानं ज्ञानकस्योः” इति मेदिनी), वराय इति शेषः । देया—सम्प्रदानाया, दृढशेन वरेणाहं परिशेतव्या इत्यर्थः [दा + “अद्ये श्रुत” (३११८० पा०) इति श्रुत, “दृढयति” (६४६५ पा०) इति आकारात् परः, दृढं, ततः आकारेण ईकारस्य एकारः] ।

(च) चिन्वन्—अनन्तधनं, अन्वेषणं कुर्वन्निगर्थः (चि + शतृ) । अल—पथ्यामिन्, अन्वेषेमित्यर्थः, निरर्थकमिति वा (अन्व० । “अलं भवणपथ्यामिनारणेधु निरर्थकं । अलं शक्नोति च निर्दृष्टम्” इति विश्वः), विवाहकर्मणः देवाशक्तत्वात् ताञ्जनाया नैरर्थक्यसंभवात्तस्यम् । यदा,—चिन्तामलं—अन्तश्च मालिन्य-
मित्यर्थः, आपेदे—प्राप [आ + पद + लिट् ए “अत एकहलन्त्येऽनादेशादलिटि” (६४१२० पा०) इति एलाभ्यामलोपौ] । सन्धिः,—राज्ञां बहुगुणान्तर्गतः परस्परमिन्नार्थे मैत्रीकरणरूपव्यापारः, विग्रहः,—युद्धं, सन्धिश्च विग्रहश्च तयोः समाहारः सन्धिविग्रहं [“विप्रतिषिद्धं सानधिकरणवाचि” (२४१३ पा०) इति एकवद्भावाः] तस्यो सन्धिविग्रहाय—सन्धिवां कस्यैव, विग्रहो वा सङ्घटयितव्यः इति निर्णेतमित्यर्थः [“क्रियार्थोपपदस्य च कस्येति स्थानिनः” (२११४ पा०) इति ४ र्थो०], दूतस्य कस्य दौत्यं तस्मिन् दौत्ये—दूतकस्येति [दूत + “गुणवचन-
ब्राह्मणादिभ्यः—” (५११२४ पा०) इति ष्यञ्] ।

(छ) श्रुता—आकर्षिता, तस्य—अनात्यस्य, दुहितुः,—कन्यायाः, रूपसम्पत्

सम्पत् अभ्येत्य तां सुतामयाचत । स च तमब्रवीत्,—“मत्सुता
विज्ञानिनो ज्ञानिनो वा शूरात् अन्यं पतिं नेच्छति, तेषां
(ज) मध्यात् भवान् कः ? कथय” इति । स ब्राह्मणो-
ऽवदत्,—“अहं विज्ञानं जानामि” । “तर्हि तत् दर्शय” इति
तेनोक्तः स विज्ञानी (भ) स्वयुक्त्या खेचरं रथं कल्पयामास,
दर्शयामास च तत्र मायायन्त्ररथे तं हरिस्वामिनमारोप्य नौत्वा
च स्वर्गादोन् लोकान् ; आनिनाय च तुष्टं तं दाक्षिणात्यस्य
नृपतेः कटकं, यत्र स स्वकार्यार्थमायात इति । ततः स हरि-
स्वामी (ज) तस्मै तां सुतां प्रतिशुश्राव, सप्तमेऽहनि च वैवा-
हिकलग्नं निश्चिकाय ।

—सौन्दर्यविभवः ऐन सः युततद्दृष्टिरूपसम्पत्—कर्णगोचरोक्ततर्मान्ततथासौन्दर्य-
योः (विष्णु० । बह्व्री०) ।

(ज) मध्यात्—मध्ये इत्यर्थः (निर्द्धारणे भूमौ०) ।

(भ) स्वस्य—आत्मनः, युक्त्या—योगेन, युक्त्यनुसारं इत्यर्थः स्वयुक्त्या—
निजमनःकल्पनाऽनुसारं (करणे इया०), खे—आकाशे, चरति—अभात इति
खेचरसं खेचरम्—आकाशगं [खे + चर + “चरेष्टः” (३२।१६ पा०) इति टः,
“तत्पुरुषे ज्ञात बह्वलम्” (६।१।१४ पा०) इति भ्रमण्या अलुक्] । कल्पयामास—
निर्गमौ (कृप + चिच् + लिट्-बल्) । मायया—बुद्ध्या, स्वबुद्धिप्रभ वेगेत्यर्थः (“माया
स्यात् शास्त्रीबुद्धीः” इति मिदनी), उद्भावितां यत् यत्नं तदयुक्ते रथे—स्वल्पे
मायायन्त्ररथे—स्वबुद्धिनिर्मितयन्त्रचालितरथे (आकपा०) । आनिनाय—प्रापयामास
(आ + नी + लिट्-बल्) । कटकं—राजधानी (“राजधान्यां गिरिरङ्गे बलये कटकं
विदुः” इति शश्वतः) । आयातः,—आगतः (आ + या + क्तः) ।

(ज) तस्मै—ब्राह्मणयूने [“प्रत्याङ्मुखां युवः पूर्वस्य कर्ता” (१।४४० पा०)
इत्यनेन तस्मै इति प्रवर्तनरूपस्य पूर्वव्यापारस्य कर्तुः सम्प्रदानत्वात् ४४०] । प्रतिशुश्राव
—प्रतिजज्ञे, ब्राह्मणयूना “मच्छ ते सुतां देहि” इति प्रवर्तितः “तुभ्यं मे तनयां
दास्यामि” इति अकौचकार इत्यर्थः (प्रति + श्रु + लिट्-बल्) । वैवाहिकं—विवाह-
सम्पादनाहं, लग्नं—मेवादिराश्रीनामुदयः, शुभमुद्गर्तः इत्यर्थः, उद्देष्ट्यति इति श्रवः,
निश्चिकाय—निर्वाणाय, निरुपयामास इत्यर्थः [निर् + चि + लिट्-बल् “विभाषा

तस्मिंश्च काले उज्जयिन्याम् अन्येन द्विजकुमारिण तत्पत्नौ
देवस्वामी (ट) तत्स्वमारमयाच्यत । तेनापि,—“ज्ञानि-
विज्ञानिशूरिभ्यो नान्यं पतिं मे स्वमा (ठ) कामयते” इति
विज्ञापितः स आत्मानं शूरमभ्यधात् । ततो (ड) दर्शितशस्त्रास्त्र-
विद्याय तस्मै शूराय स देवस्वामी निजानुजां दातुं प्रतिपेदे ;
कृतनिश्चयश्च मातुः परोक्षं गणकवचनात् सममेऽङ्गि विवाहं
निर्णिनाय च ।

नेः” (७३५८ पा०) इति चिजः क-चग] अथ प्रथमं सप्रसङ्गमे विवाहीपथीसो
यमराग्रिदंष्ट्यात् इति निश्चिकाय इति सरलायः ।

(ट) तस्य—देवस्वामिनः, स्वमार—भगिनौ तस्वमारं—देवस्वामि-
सीदराम, अयाच्यत—प्रार्थ्यत (याच + कर्माणि लङ्-त । याचेदिकर्माकत्वात्
अप्रधाने देवस्वामी इति उक्ते कर्माणि १मा०) ।

(ठ) कामयते—प्रार्थयते [कम + “कर्मणिङ्” (३११३० पा०) इति
स्वार्थे णिङ् + लट्-ते] । विज्ञापितः,—निर्वाहितः (विष्ण० । वि + ज्ञा + णिच् + क्तः) ।
अभ्यधात—अचौकषत् [अभि + धा + लुङ्-द “गातिस्था—” (२४७७ पा०)
इति सिञ्चो लुक्] ।

(ड) शस्यते—घात्यते अनेनेति शस्त्रं—समीपस्थानामरीणां जननमाधनखड्गा-
द्यायुधजातम्, अन्ये—क्षिप्यते, दूरस्थानरान् लक्ष्यीकृत्य इति भावः, यत तत्
अस्त्रं—दूरात् क्षिप्य शरायायुधजात, यदा,—अन्यन्ते—क्षिप्यन्ते, बाणा इति शेषः,
अनेन इति अस्त्रं—धनुर्वादिकं, दर्शिता शस्त्राणाम अस्त्राणाञ्च विद्या—ज्ञान येन
तस्मै दर्शितशस्त्रास्त्रविद्याय—प्रदर्शितशस्त्रास्त्राभ्यामेऽप्युच्यते (विष्ण० । बहुव्री०) ।
प्रतिपेदे—अङ्गीचकार (“प्रतिपदोऽन्यलिङ्गः स्यात् विज्ञानेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति
सेदिनी । प्रति + पद + लिट्-ए) ; कृतः,—विहितः, निश्चयः,—निर्णयः,
भगिनोदानाय स्थिरसङ्कल्पः इति भावः, येन सः कृतनिश्चयः,—दृढसङ्कल्प इत्यर्थः ।
अप्योः परं परोक्षम्—अप्रत्यक्षं (पर + अपि “प्रतिपरसमन्योऽप्यः” (ग०)
इति टच्, “यस्येति च” (६४१४८ पा०) इति अप्यः इकारलोपः, निपातनात्
परस्य ओकारादङ्गश्च], गणकवचनात्—दैवशवचनं श्रुत्वा इत्यर्थः (ल्यब्लोपे
५मी०) । निर्णिनाय—निश्चिकाय (निर् + नी + लिट् णल्) ।

... एतस्मिन्नन्तरे हरिस्वामिभार्या च केनाप्यपरिण (ठ) द्विज-
यूना सुतां याचिता प्राब्रवीत्,—“वक्ष ! ज्ञानो विज्ञानी शूरो
वा मम कन्यां वोढुमर्हति, नान्यः, तत् त्वमेतेषु कः ?
उच्यताम्” इति । सोऽब्रवीत्,—“अहं ज्ञानी” इति । ततः
सा (ण) भूतं भविष्यच्च पृष्ट्वा ज्ञानिनं निश्चित्य तस्मै सुतां
दातुं तद्विभे सप्तमेऽङ्गि प्रत्यमृणोत् ।

अन्येषु च हरिस्वामी समागत्य (त) यथाकृतं सर्वं पत्न्यै
पुत्राय च समाचख्यौ । सा च स च स्वं स्वं कृतं तत् सर्वं
पृथक् पृथक् तस्मै अबोचत् । इत्थं स हरिस्वामी त्रयाणां
वराणां (थ) निमग्नत्वात् नितरां व्याकुलः समपद्यत ।

(ठ) द्विजयूना—तद्व्यविशेष । याचिता—प्रार्थिता (विण० । याच + क्तः,
स्त्रियां टाप्, याचिर्हिकर्मकस्य हरिस्वामिभार्या इति अग्रधाने कर्मणि उक्ते १भा०) ।
वोढुं—परिणेतुं [वङ् + तुमुन् “ङी ढः” (८।२।३१ पा०) इति ङस्य ढे कृते “भक्ष-
न्वयोऽर्धो धः” (८।२।४० पा०) इति तस्य धे कृते “सङ्घिवङ्गीरोदवर्णस्य” (६।३।११२
पा०) इति वङ्गेकारस्य षीत्वे “ष्टना ष्टः” (८।३।४१ पा०) इति षस्य ढे कृते
“ढी ढे लोपः” (८।३।१३ पा०) इति पूर्वठकारलोपः], अर्हति—युज्यते (अर्ह
+ लट्-तिप्) ।

(ण) भूतम्—अतीतम्, गतवृत्तान्तमिति यावत्, भविष्यम्—आगामिनं,
भविष्यत्तान्तमिति यावत् । निश्चित्य—निश्चीय [निश् + चि + क्त्यप् “कृत्वस्य षिति
कृति—” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] । तस्मात्—टिवसात्, भिक्षे—पृथग्भूते तद्विभे
—तद्विवक्ष्यतिरिक्ते, यस्मिन् दिने प्रतिश्रुतिमकरोत्, तद्दिनं लक्षा इत्यर्थः । प्र-
पृथ्वीन्—प्रत्यगाणीत, प्रतिश्रुतवती इत्यर्थः [प्रति + श्रु + लङ्-ट् “श्रुवः प्र च”
(१।१।७४ पा०) इति सुधातोः आट्ठजः] ।

(त) कृतमर्नातकस्य इति यथाकृतं—दाक्षिणात्ये यत् यत् कर्म कृतं तत्
इत्यर्थः (अनतिक्तमन्वे अख्यथी०) । समाचख्यौ—आवभाषे [सम् + आ + ख्या +
लिट्-णल् “आत षी चलः” (७।१।३४ पा०) इति चल् षीकारभावः] ।

(थ) निमग्नत्वात्—मङ्गलमागत्य मम कन्यायाः पाकिटङ्गीतो भव, इत्थं
सत्कारपूर्वकनिधोगकरणात् इत्यर्थः (ङीतो ५मी०) ।

अथ सप्तमे दिने आगते ते त्रय एव वराः हरिस्वामिनो
गृहमाययुः । (ढ) चित्रमङ्को ! तत्कालं मा सोमप्रभा कापि
गता । तटाकर्ण्य ज्ञानी अवदत्,—“राक्षसेनापहृत्य (ध) धूस्र-
शिखाऽऽख्येन विख्याटव्यां निजां वसतिं नीता” । इति ज्ञानिना-
ऽभिहितो हरिस्वामी भीतः तं विज्ञानिनम् उपायं पपच्छ ।
स च पूर्ववत् सर्वास्त्रमंयुतं रथं कृत्वा तं हरिस्वामिनं तौ च
ज्ञानिशूरी तत्क्षणं विख्याटवीं प्रापयामास । तत्र ज्ञानिना
(न) समाख्यातां तस्य राक्षसस्य वसतिं प्राप्य, स शूरः हरि-
स्वामिना सह तं राक्षसं क्रुद्धं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं योधयामास ।
तदा तयोर्मानुषराक्षसयोः (प) चित्रास्त्रयोधिनोः रामराव-
णयोरिव स्वर्यं महत् युद्धमवर्त्तत, क्षणेन च स शूरः मङ्गाम-
दुन्दरेस्यापि तस्य रक्षसः शिरः अर्द्धचन्द्रेण बाणेनाच्छिन्त ।

(ढ) चित्रम—आख्येयम्, अङ्को—विषययुक्तकमव्ययम् ।

(ध) धूस्रशिखः आख्या—नाम यस्य तेन धूस्रशिखाऽऽख्येन—धूस्रशिखनाम्ना
(विष्णोः बहुव्री०) । वसतिं—निकेतनं, गृहमित्यर्थः (“वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे
यामित्याद्य निकेतने” इति मेदिनी), नीता—प्रापिता (नयतेर्हि कर्मकस्य सा इति
उक्ते प्रधानकर्माणि १मा०) ।

(न) समाख्यातां—कथितां (विष्णोः सम् + आ + ख्या + क्तः, स्त्रियां
टाप् ताम्) । ज्ञातः,—विदितः, वृत्तान्तः,—सर्वां वार्तां येन तथाभूतः ज्ञातवृत्तान्तः
(बहुव्री०), स चासौ निर्गतश्चेति तं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं—विदितवृत्तान्ततया बहि-
रागतमित्यर्थः (विष्णोः कर्मधा०), योधयामास—सङ्ग्रामयामास, युद्धं कारयामास
इत्यर्थः [युध + णिच् + लिट्-णल् । “गतिबुद्धि—” (१४।५२ पा०) इत्यनेन
अधिकर्तुः राक्षसस्य चोक्तत्वं] ; राक्षसः युयुधे, शूरस्य राक्षसं योधयामासेत्यर्थः ।

(प) चित्रेण—अहुतेन, विषयजनकेनेत्यर्थः, यथा,—चित्रम्—अङ्कतं यथा
तथा, अस्त्रेण युध्येते यौ तयोः चित्रास्त्रयोधिनोः,—नामाविद्यास्त्रेण युध्यमानयो-
रित्यर्थः (चित्रास्त्र + युध + यङादित्वात् णिनिः) । स्त्रिये इदं स्वर्यं—स्त्रीनिमित्तम्
[“अथेन नित्यसमासो विशेष्यल्लिङ्गता च इति वक्तव्यम्” (बा०) इति नित्यसमासः] ।

अथ रक्षसि हते प्राप्तां तां सोमप्रभामादाय (फ) विज्ञानिरथेन ते सर्वे ततः उज्जयिनीं प्रत्यागमन् ।

अथ हरिस्वामिगृहप्राप्तानां तेषां अयाणां लम्बे (ब) सम्प्राप्तिं मङ्गान् विवादः प्रादुरभूत् । ज्ञानी अवदत्,—“यद्यहम् इमां ज्ञानबलेन न (भ) जानीयां, तदा कथमियं गूढस्था प्राप्येत ? अतः मङ्गमेतैषा देया” इति । विज्ञानी अवोचत्,—“यद्यहं (म) व्यामरथं न कुर्यां, तदा देवानामिव तत्र गतागतं कथं तत्क्षणं स्यात् ? कथं वा तेन रथिना रथयुद्धं स्यात् ? तस्मा-
न्मङ्गमेवेयं दातव्या” इति । शूरोऽब्रवीत्,—“यद्यहं तं राक्षसं रणे न (य) हन्यां, तदा युवाभ्यां यत्ने कृतेऽपि क एनामानयेत् ? तन्मङ्गमेव कन्येयं दातव्या” । इति तेषु (र) विवद-
मानेषु हरिस्वामी क्षणमुग्धभ्रान्तमानमस्तूषणीमामौत्” ।

मङ्गामे—युद्धे, दुःखेन प्रियते असौ इति तस्य सङ्ग्रामदुर्जरस्य—रणदुर्मदस्य, युद्धे दुर्जेयस्येत्यर्थः । रक्षसः,—राक्षसस्य । अहंचन्द्रेण—अहंचन्द्रेणाम् । अस्मिन्त—अस्मिन्तत् (कृद + लङ्-द) ।

(फ) विज्ञानिना निमित्तः रथः विज्ञानिरथः तेन विज्ञानिरथेन (शाकपाणि०) । ततः,—तस्मात् आनात् ।

(ब) सम्प्राप्ति—समुपस्थिते । प्रादुरभूत्—समजनि (प्रादुर् + भू + लुङ्-द) ।

(भ) जानीयाम्—उपलभेय (ज्ञा + लिङ्-याम्) । गूढे—रक्षसि, (“गूढं रक्षसि गुह्ये च न ह्योः संगते त्रिषु” इति मेदिनी), तिष्ठति—वर्तते या सा गूढस्था—अज्ञातप्रदेशस्थिता इत्यर्थः [गूढ + स्था + “सुप् स्थः” (३।२।४ पा०) इति कः], प्राप्येत—अधिगम्येत (प्र + आप + कर्माणि लिङ्-द्वेत) । मङ्गं (सम्प्र० ४र्थी०) ।

(म) व्यामरथं—व्यामयानं, बिभानमित्यर्थः । आदौ गतं पश्चात् आगतं गतागतं—गमनागमनं (ज्ञातानुलितवत् स०) । रथिना—रथारोहिणा राक्षसेन सह इत्यर्थः, रथस्त्रीवारिणा रथस्थस्यैव युद्धस्य युद्धनौतित्वादिति भावः ।

(य) हन्या—वधेय (हन + लिङ्-याम्) । आनयेत्—प्रापयेत्, उज्जयिनी-मिति शेषः (आ + नी + लिङ्-यात्) ।

(र) विवदमानेषु—परस्परं विवदं कथयन्तु इत्यर्थः [भावि ७मी० । वि + वद

इति कथामाख्याय वेतालः राजानं पप्रच्छ,—“राजन् !
एतेषु कस्मै सा देयेति भवान् वदतु, यदि जानन् न वदिष्यति,
तदा ते मूर्खा शतधा स्फुटिष्यति” । इति वेतालवचः समाकर्ण्य
राजा मौनं (ल) विहाय प्रत्यभाषत,—“शूराय सा प्रदातव्या,
येन देहपणोद्यमात् बाहुबलेन तं राक्षसं जित्वा कन्या समु-
पार्जिता ; ज्ञानिविज्ञानिनौ तु विधात्रा अस्य सहायौ
नियोजितौ । पश्य. (व) गणकतच्चाणौ किं परोपकरणाय न ?” ।

+ ज्ञानच् “विभाषा विप्रलापे” (१।३.५० पा०) इति चात्मनेपदम् । अण्—
अणकालं, मुग्ध—विमूढ (“मुग्धः सुन्दरमूढयोः” इति विश्वः), कर्तव्यः नर्था-
क्षमत्वादिति भावः, भान्—चञ्चलमिति यावत्, मानसं—मनः यस्य तादृशः अण-
मुग्धभानमानसः,—कियत्कालं विह्वलचित्तः सन् इत्यर्थः (विश्व० ; बहुव्री०) ।

(ल) विहाय—त्यक्त्वा (वि + हा + ल्यप्) । टङ्,—चात्मशरीरमेव, पणः,
—मूल्यं, यदा,—पराजये निजशरीरमेव पातयिष्यामि इत्येवं निश्चयविशेषः इत्यर्थः,
तेन य उद्यमः,—शत्रुविनाशोद्योगः तस्मात् टङ्पणोद्यमात्—कायै वा साधयेयं,
शरीरं वा पातयेयम् इति बुद्ध्या स्वशरीरमपि एतत्कायमिदं मूल्यमित्येतत् निश्चित्य
रिपुविनाशोद्योगं कर्तव्यं (ल्यक्लोपि प्रभौ०) । जित्वा—पराभूय (जि + क्त्वा) ।
समुपार्जिता—समानौता इत्यर्थः (सम् + उप + अर्ज + णिच् + क्तः स्तिष्ठा टाप्) ।
सहायौ—सहचरौ, सहाय्यकारिणौ इत्यर्थः, नियोजितौ—अवधारितौ प्ररितौ वा
(नि + युज + णिच् + क्तः, तौ) ।

(व) गणकः,—देवज्ञः, ज्ञानीत्यर्थः (“सांख्यसौख्यीतिषिकी देवज्ञगणका-
वपि । स्युर्भौहृत्किंमौहृत्तंज्ञानिकात्तान्तिका अपि” ॥ इत्यमरः), तथा—रथकारः,
विज्ञानीति यावत् (“तथा तु बहुकिस्त्वटा रथकारश्च काष्ठतट्” इत्यमरः), गणकश्च
तथा च तौ गणकतच्चाणौ—देवज्ञरथकारी, ज्ञानविज्ञानिनौ इति यावत् (ह्रस्व०) ।
परोपाम—अन्वेषां, राजादीनामिति भावः, उपकरणाय—काव्यसाधनाङ्गविशेषाय
इत्यर्थः (तादर्थ्ये ४र्थो०), न ? इत्यत्र भवतीति शेषः, अपि तु भवत्येव इति नञा
निर्दिष्टायाः कांक्षारथः ; राजानः राजसदृशः वा यदा प्रयान्ति, तदा ज्ञानिनो
युष्मत्तय मननफलदात्रश्च निर्दिश्य वदन्ति, रथकारमिति रथमावृष्टा च यान्ति,
अतः कथीः उपकरणत्वं यात्रायां मनव्यम्, अद्यापि ज्ञानिविज्ञानिनौ तथैव उपकरण-
भूतौ सहायौ सहायौ इति तौ न कन्यामहंतः इति भावः ।

इति । (श) मनुजपतेर्वाचं निशम्य स वेतालः सपदि तस्य स्कन्धात् निजं निलयमगमत्, राजाऽपि तस्मानेतुं पुनः कृतोद्यमस्तमेव शिंशपातकमभिजगाम ।

अथ षष्ठकथा ।

ततः स राजा प्राग्वत् शिंशपान्तिकमुपेत्य वेतालञ्चाटाय मौनी तथैव तं (क) भिक्षुमुद्दिश्य प्रतस्थे । तावच्च स वेतालः तं भूपमवादीत्,—“राजन् ! त्वं (ख) सुधीः मत्स्ववांश्च, तेनामि मे प्रियः ; तस्मात् त्वां विनोदयितुं पुनः कथा-माख्यामि प्रश्नञ्च, शृणु,—

आमौत् पुरा यशःकेतुर्नाम नृपः पृथिव्याम् । तस्य शोभा-वती नाम राजधानी ; तस्यामुत्तमं गौरीमन्दिरमभवत्, तस्य च (ग) दक्षिणतः गौरीतीर्थं नाम सरः ; प्रतिवर्षम् आषाढ-शुक्लचतुर्दश्यां तस्य यात्रायां नानादिग्भ्यो मन्त्राजनगणः स्नातु-

(श) मनुजपतेः,—मनुजपतेः । निशम्य—श्रुत्वा (नि + श्रम् + ल्यप्) । सपदि—तत्क्षणात् । निलयं—वसतिस्थानं, शिंशपातकमित्यर्थः । कृतः,—विहितः, उद्यमः,—उद्योगः येन सः कृतोद्यमः,—विहितोद्योगः (विण० । बहुव्री०) ।

(क) भिक्षं—परिव्राजं, आभिक्षीकृतमिति यावत्, उद्दिश्य—लक्ष्यीकृत्य (उत + दिश + ल्यप्) ।

(ख) सु—शोभना, धीः,—बुद्धिर्यस्य स सुधीः,—विद्वान्, सत्त्ववान्—उदार-चिन्ता, व्यवसायवान् वा, दृढसङ्कल्प इत्यर्थः ।

(ग) दक्षिणतः,—दक्षिणस्या दिशि [दक्षिण + “दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्च” (५।३।२८ पा०) इति चतसृच्] । वर्षे वर्षे प्रतिवर्षे—प्रतिवत्सरं (विभक्त्यर्थेऽप्ययौ०) ।

मायाति स्म । एकदा स्नानार्थं धवलो नाम कश्चित् रजकः
(घ) ब्रह्मस्थलाच्च ग्रामात् तत्राऽऽजगाम । स युवा तत्र
स्नातुमागतां शुष्पटनाम्नः कस्यचित् सुतां मदनसुन्दरीं नाम
ददर्श । (ङ) तथा तु इन्दोर्नावल्यहारिण्या हृतमानसः तत्र
तस्या नामकुलमन्विष्य कामार्त्तां गृहमगात् । तत्र चाऽऽगत्य
(च) अनवस्थः तथा विना निराहारश्च तिष्ठन् मात्रा पृष्टो
मनोगतं तस्यै समाख्याय तथा तस्यै । साऽपि गत्वा (छ) विमल-
नाम्ने स्वभर्त्ते तत्रवेदयत् । स चाभ्येत्य (ज) तथाऽवस्थं तं
दृष्ट्वा समभ्यधात्,—“पुत्र ! किं विषीदसि ? एतत्ते अभीक्षितं

तस्य—गौरीतोयस्य, यावायाम—उद्यवे (काली ७मी० । “यावा तु यापनेऽपि
स्थानं गमनीयवयो, स्त्रियाम्” इति मेदिनी) । मङ्गाजनगणः,—साधुसमूहः ।

(घ) ब्रह्मस्थलात्—ब्रह्मस्थल इति नामः ।

(ङ) तथा—मदनसुन्दर्या (कर्त्तरि ३या०), इन्दो,—चन्द्रस्य, लावण्यं—
सुक्ताफलेषु च्छायाशालरत्नत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जाभ्युपगच्छते”
इत्यतल्लक्षणं कान्तिविशेषं, दूरति—चौरयति या सा तथा लावण्यहारिण्या—
सौन्दर्यचौरिण (विष्ण० । लावण्य + ह + “यद्वादिवात् चिनिः, ततः स्त्रियां ङीप्,
तथा), चन्द्रादप्यधिकलावण्यवत्वा इति भावः, हृत—चोरितं, मानसं यस्य तत्राभूतः
हृतमानसः,—अपहृतचेताः (विष्ण० । बहुव्री०) । अन्विष्य—अनुसन्धाय (अनु +
वृष + ल्यप्) ।

(च) नास्ति अवस्था—अवस्थितिः, एकस्मिन् स्थाने अवस्थानम् इत्यर्थः,
यस्य सः अनवस्थः,—एकवाक्यतावस्थानः, अचलचित्त इति भावः (बहुव्री०) ।
मनसा गतः तं मनोगतं—मनोऽभिप्रायमित्यर्थः (३या तत्प०), तस्यै—मात्रे
[“क्रियया यमभिप्रेति मीऽपि सम्प्रदानम्” (वा०) इति ४र्थी०] ।

(छ) विमल इति नाम यस्य तस्यै विमलनाम्ने—विमलमंशकाय, स्वस्था,—
आत्मनः, भर्ता—पतिः तस्यै स्वभर्त्ते—निजस्वामिने, तस्य युनः पिते इत्यर्थः
[“क्रियया य—” (वा०) इति ४र्थी०] ।

(ज) तथा—तादृशी, अवस्था—दृशा यस्य तं तथाऽवस्थं—तादृग्दृशं
(विष्ण० । बहुव्री०) । किं—कथं, विषीदसि ?—खिद्यसि ? विषया भवसि इत्यर्थः

न दुष्प्रापं, स हि शुद्धपटौ मया याचितः अवश्यमेव सुतां तुभ्यं दास्यति । वयं कुलेन अर्थेन कर्मणा च तस्मादन्यूनाः ; अहं तं वेद्मि, स च मां वेत्ति, तदिदं न दुष्करम्” । इति पुत्रम् (भ) आश्वास्य भोजनादिकं कारयित्वा च तेन सह अन्येद्युरमौ विमलः शुद्धपटस्य गृहमगात् ; अयाचत च तस्य धवलस्य पुत्रस्यार्थं तत्कन्याम् । स च सादरं तस्मै तां दातुं प्रति-
शुश्राव ।

अथ लग्नं सम्प्राप्य स शुद्धपटस्तस्मै धवलाय (ज) तुल्यां सुन्दरीं सुतां प्रादात् । स च (ट) कृतोद्वाहः दर्शनरक्तया तया भार्यया साकं कृतार्थः पितुर्गृहमगात् । कदाचित्

[वि + वट + कट् निप् “पान्नाभाख्या—” (७११७८ पा०) इति मीदादेशः] ।
अभीक्षितम्—अभीष्टं, वाञ्छितं वस्तु इत्यर्थः [अभि + आप् + सन् + क्तः “आप-
व्युत्थानोत्” (७४५५५ पा०) इति आकारस्य ईटादेशः “अव लोपाऽभ्यासस्य”
(७४५५८ पा०) इति अभ्यासलोपश्च], दुष्प्रापं—दुर्लभं [द्र् + प्र + आप +
“ईषद्दुःसुषु कृष्ठाकृष्ठायेषु खल्” (११११२६ पा०) इति खल्] ।

(भ) आश्वास—सान्त्वयित्वा (आ + श्वा + णिच् + ल्यप्) । अन्येद्युः—
अन्यस्मिन् अहनि, परदिने इत्यर्थः [अन्य + “सद्यःपरम्—” (५३२२ पा०)
इत्यनेन अहनि इत्यर्थे निपातनात् एदुम्] ।

(ज) तुल्याम्—अनुकूपां, धवलस्य योग्यामित्यर्थः (विण०) । प्रादानं—
समर्पयन् [प्र + दा + णङ्-ट् “गातिस्थाप—” (२४४७७ पा०) इति सिचो लृक्] ।

(ट) कृतः,—विहितः, उद्वाहः,—परिणयो येन सः, यथा,—कृतः,—
सञ्ज्ञानः, उद्वाहः यस्य सः कृतोद्वाहः,—कृतविवाहः (विण० । वद्वी०), दर्शने—
स्वामिनो धवलस्य ईदृशे, यथा,—दर्शनात्—पत्युर्बलीकनादेव, रक्तया—अनुरक्तया,
अंशुरामिण्या इति यावत् (“रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमैऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलके
ऽहमे” ॥ इति हेमः) दर्शनरक्तया—प्रियानुरागवत्या (विण० । ७मी तत्पु० ५मी
तत्पु० वा), भार्यया [“सहयुक्तेऽप्रधाने” (११११८ पा०) इति सहायकसाक-
शब्दयोगान् इया०], साकं—सह (“सार्द्धं साकं सना समं सह” इत्यमरः),
कृतार्थः,—सिद्धप्रयोजनः, पूर्वमनीरथ इत्यर्थः ।

(ठ) सुखस्थितस्य तस्य स्वशुरात्मजः मदनसुन्दर्याः सहोदरः समागात् । स चागत्य सर्वैः (ड) पृष्टकुशलोदन्तः स्वसा च समान्निष्य अभिनन्दितः विश्रान्तः प्रावदत्,—“अहं मदनसुन्दर्या जामातुश्च निमन्त्रणार्थं तातेन प्रेषितोऽस्मि. अस्माकं गृहे पूजोत्सवो वर्त्तते” इति । ततस्ते सर्वे (ढ) सम्बन्धिनः तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा यथोचितैः पानभोजनैः तं तदहः समुपाचरन् ।

अथ प्रातः स धवलाः तेन स्वशुरनन्दनेन मदनसुन्दर्या च सहितः (ण) स्वाशुरं गृहं प्रति प्रस्थितः ; ताञ्च शोभावतीं नगरीं प्राप्य महत् गौर्या निकेतनं ददर्श, निजगाढ च तां मदनसुन्दरीं तद्गातरञ्च,—“अत्रैतां देवतां पश्यामः” इति ; प्रथममहं तावत् व्रजामि, युवामत्रैव तिष्ठतम्” इति उक्त्वा

(ठ) सुखेन स्थितस्य, सुखं स्थितस्य वा सुखस्थितस्य—आनन्दितमनसा च स्थितस्य (विण०), तस्य—धवलस्य, स्वशुरात्मजः,—स्वान्तः ।

(ड) पृष्टः,—जिज्ञासितः, कुशलोदन्तः,—मङ्गलवातां (“वातां प्रवर्तिर्हन्तः सदन्तः स्वात्” इत्यमरः) यस्य सः पृष्टकुशलोदन्तः,—जिज्ञासितप्रभवतान्तः (विण० बहुव्री०) । स्वसा—भगिन्या (“भगिनौ स्वसा” इत्यमरः), समान्निष्य—समालिख्य (सम् + णा + श्लिष + क्यप्), अभिनन्दितः,—समादृतः इत्यर्थः (विण० । अभि + नन्द + क्तः) । जामातुः,—भगिनौपतेरिति भावः । तातेन—पित्रा (“तातस्तु जनकः पिता” इत्यमरः) । पूजायै—देवार्चनायै, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः पूजोत्सवः,—पूजायमानन्दजनकव्यापारानुष्ठानमित्यर्थः (४र्थी तत्पु०), वर्त्तते—विद्यते (वृत् + लट्-ते) ।

(ढ) सम्बन्धिनः,—वैवाहिकसम्बन्धयुक्ताः, भगिन्याः स्वशुरादय इत्यर्थः, यद्वा,—सम्बन्धिनः,—वैवाहिकसम्बन्धयुक्तस्य, मदनसुन्दर्याः सहोदरस्येत्यर्थः । श्रुत्वा—समादृत्य विश्रुत् इति वा (श्रुत् + णा + क्यप्) । समुपाचरन्—समसेवन् (सम् + षप् + चर + लङ्-ञन्) ।

(ण) स्वशुरस्य इदं स्वाशुरं—स्वशुरसम्बन्धि [स्वशुर + “तस्मैदम्” (४।१। १२० पा०) इति अच्] । निकेतनं—मन्दिरम् । पश्यामः,—अवलोकयामः [इङ् + लट्-मस् “अवादी वधीव” (१।१।५८ पा०) इति अविशेषणस्य अणदः

भवतः तां देवीं द्रष्टुं समुपागात् । मन्दिरं प्रविश्य च तां प्रणम्य
(त) अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चखण्डानवां पादपद्मतलाच्चित्त-
महिषासुरमर्दिनीं विभाव्य सहस्रा विधिनोत्पादितमतिरं-
चिन्तयत्,—“विविधैर्जीवोपहारैर्जनः इमां देवीमर्चयति, अहञ्च
सिद्धये आत्मोपहारेण किं नैनां प्रीणयामि ?” । इत्यालोच्यैव
निर्जनात् गर्भगृहात् खड्गमानोय स्वयमेव निजं शिरस्छित्त्वा
भुष्यपातयत् । क्षणान्तरे,—“कथमसौ (य) चिरयति ?”
इति तमन्वेष्टुं स श्वाश्रुर्योऽपि तत्र देवीभवने प्राविशत्,

एकत्वेऽपि अत्र बहुवचनं विवक्षितम्] । समुपागात्—अगमत् [सम् + उप + इ +
लृङ्-इ “इषो ना लृङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः, “गातिस्त्रा—” (२।४।
७० पा०) इति सिचो लृक्] ।

(त) अष्टादश—अष्टादशसङ्ख्याकाः, दोसः,—भुजाः (“भुजवाङ्ग प्रवेष्टो दोः”
इत्यमरः), दण्डाः—लङ्गुला इव, रिपुनाशनरूपकार्यसाधकत्वान् दीर्घलाञ्छ इति भावः,
तेः खण्डिताः,—विधाकृताः, विनाशिता इत्यर्थः, उच्चखण्डाः,—अतीर्षायाः, दानवाः,
—असुराः यथा तान् अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चखण्डानवां—नवद्वयसङ्ख्याकभुजयष्टि-
विनाशितभीषणदनुजां (विष्णु० । बहुव्री०), पादपद्मतले—चरणकमलनिम्ने,
आचित्तम्—आकृष्य पातितं, महिषासुरं मर्दयतीति तां पादपद्मतलाच्चित्तमहिषा-
सुरमर्दिनीं—चरणान्मुखाधःपातितमहिषासुरप्रोक्षयित्रीं (रुद + गृहादित्वात् णिनिः,
उगित्वात् ङीष्, ताम्), विभाव्य—मत्वा (वि + भू + णिच् + ल्यप्), देवीं
दुष्टदलनीं शिष्टपाशनीम् अत एव मङ्गिमनयीं विविश इति भावः । तिष्ठिना—देवेन
(“विधिविधाने देवं च” इत्यमरः), उत्पादिता—सञ्जायिता, मतिः,—बुद्धिः यस्य
तथाभूतः उत्पादितमतिः,—सञ्जायितबुद्धिः सन् । अर्चयति—पूजयति (अर्च + णिच्
+ लट्-तिप्) । सङ्गृह्य—साफल्याय, देव्याः प्रीत्युत्पादनद्वारा मनुष्यजन्मन. साफल्य-
सम्पादनाश्रित्यष्टैः, मोक्षलाभाय इत्यर्थो वा (तादर्थ्यं ४र्थो०), आत्मोपहारेण—
स्वजीवनवलिदानेन इत्यर्थः (ऊरुषे इया०) । प्रीणयामि ?—सलोषयामि ? (प्री +
णिच् + लट्-मिप्) । गर्भगृहात्—गृहमध्यभागान् (अपा० ५मी०) । अपातयत्—
त्वक्षिपत् (अत + णिच् + लङ्-इ) ।

(य) चिरयति—[वक्ष्यन्त्यति (चिरं—विज्ञानं करोति इति वाक्ये चिर +

प्रविष्टश्च तं ह्रिन्नशिरसं भगिनीपतिं दृष्ट्वा शोकव्यामोहितः तथैव
तेनासिना स्वं शिरश्च्छेद ।

अथ यावत् स नाऽऽयाति, तावत् सा मदनसुन्दरी
(द) समुद्भ्रान्तमानसा तत् देवीभवनमाययौ, प्रविश्य च
पतिं भ्रातरश्च तथाविधं दृष्ट्वा,—“हा ! किमेवम् ? ‘हताऽस्मि’
इति विलपन्ती भुवि न्यपतत् । क्षणेन चोत्थाय तौ (ध) अकाण्ड-
हतौ शोचन्तौ—“किं मे अनेन जीवितेन ?” इति पर्यालोच्यं
देहत्यागोन्मुखी तां देवीं व्यजिज्ञपत्,—“देवि ! सौभाग्य-
चारित्रविधानैकाधिदेवते ! माररिपुशरीराहंहरि ! अशेष-
सलनाजनशरण्ये ! दुःखहारिणि ! एकपदे कथं मे भर्ता

कण्ठादित्वात् कश् + लट्-तिप् । अन्वेष्टुम्—अनुसन्धातुम् (चत् + इष् + तुमुन्) ।
अशुरस्य अपत्यं पुमान् इति श्वायथ्यः,—अशुरजन्मनः, श्वात् इत्यर्थः (अशुर +
अपत्यार्थे ण्य) । प्राविशत्—अटौकिट (प्र + विश् + लङ्-ट्) ।

(द) समुद्भ्रान्तं—समुद्विष्टं, मानसं—मनः यस्याः सा समुद्भ्रान्तमानसा—
व्याकुलचित्ता सती । विलपन्ती—परिदेवमाना, अनुशोचन्ती इत्यर्थः (वि + लप
+ शब्द + लङित्वात् लीप्) ।

(ध) अकाण्डे—अनवरते, सहसा इत्यर्थः, हतौ—हतौ अकाण्डहतौ—
अकाखविनष्टौ । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? जीवनेन मे न किमपि प्रयोजनमस्तीति
भावः । देहत्यागाय—शरीरविसर्जनाय, उन्मुखी—उद्यता देहत्यागोन्मुखी—
शरीरविसर्जनप्रवृत्ता (धर्षी तत्पु०) । सौभाग्य—भर्तृवासङ्गं, चारित्रं—सच्चरित्रता
तथोः विधानस्य—सम्पादनस्य, एकाधिदेवते !—एकमात्राधिष्ठातृदेवि !, सौभाग्य-
चारित्रविधानैकाधिदेवते !—पतिप्रियत्वसम्पादनस्य चारित्रवत्त्वसम्पादनस्य च एक-
मात्रेश्वरि ! यत्तत्त्वं पत्युरतिप्रिया, मङ्गलमती च, यत् एव नार्थ्यकराणामपि तद्विधा-
यिनी त्वं, तत्प्रसादात् अहमपि तथैव आसम् इति भावः ; मारस्य—मदनस्य,
कामस्य इत्यर्थः (“मदनी मन्मथी मारः प्रथमो मीनकेतनः” इत्यमरः), रिपुः—
अनुः, शत्रु इत्यर्थः, तस्य शरीराहं—देहाहंभावं, हरति—वहति, सहस्रमिन्धोत्वेन
अहंशक्तिनीपदभाक्तात् इति भावः, यदा,—हरति—गोपायति, हरनीरीक्ष्ये हरण
देहाहंभावेन निजार्हदेहमेकनादिति भावः, या सा माररिपुशरीराहंहरि !—

भ्राता च त्वया निहतः ? न युक्तमेतत्ते. अहं हि त्वयि नित्य-
भक्ता, तदानीं ताया मे शरणं भवती एकं कण्ठं वचः शृणोतु,
एतां दीर्भाग्योपहतां तनुं त्यजामि अत्रैव ; देवि ! यच्च कुत्रापि
जनिष्ये, परं तच्च तत्रैव जन्मनि एतौ मे भर्तृभ्रातरौ भूयास्ताम्”
इति सम्प्रार्थ्य, स्तुत्वा नत्वा च तां देवीं. तत्रस्थे अशोकपादपे
पाशं विरचयामास । तत्र यावत् पाशे कण्ठमर्पयति, तावत्
तत्र गगनात् (न) अशरीरिणी वागुदचरत्,—“पुत्रि ! मा
साहसं कृथाः ; बान्नाया अपि ते अनेन सत्त्वोत्कर्षेण प्रीताऽस्मि,
पाशमेतं त्यज, संश्लेषय च स्वं स्वं शिरः भर्तृभ्रातृकबन्धयोः,
एतौ जीवितौ हावपि ममसादादुत्तिष्ठताम्” इति । एतदा-

उराडाङ्गभागिनि !, [शरणे साधुः इति शरण + “तत्र साधुः” (४।४।२८ पा०)
इति यत् शरण्यः] अशेषाणां—समयाणां, ललनाजनानां—नारीजनानां, शरण्ये—
आश्रयभूते ! अशेषललनाजनशरण्ये—सकलरमणीकुलामयमरुपे ! । एकपदे—
अकस्मात् (अन्य०) । शरणं—रक्षित्वं, रक्षाकर्तृ १त्यर्थः (“शरणं गृह्णरक्षित्वोः”
इत्यमरः) । कण्ठं—दीनम् । दीर्भाग्येन—दुर्भाग्यतया, स्वामिवियोगादिति भावः,
उपहताम्—आक्रान्तां दीर्भाग्योपहतां—दुष्टभागधेयपीडिता (विष्ण० । इया
तत्पु०) । अत्रैव—तत्र समक्षमेव । जनिष्ये—उत्पश्ये (जन + लुट्-स्ये) । भूयासां
—सन्त्यक्तीयाणां (भू + आश्रयि लिङ्-यासान्) । सम्प्रार्थ्यं—याचित्वा (सम् +
प्र + अर्थ + णिच् + ल्यप्) । पाशं—रज्ज्, गले बन्धनार्थमिति भावः, विरचयामास
—कल्पयामास (वि + रच + णिच् + लिट्-णल्) ।

(न) अशरीरिणी—शरीरसम्बन्धविरहिता, देवी इत्यर्थः । उदचरत्—उद्-
तिष्ठत् इत्यर्थः (उद् + चर + लङ्-ट्) । सत्त्वस्व—मनसः स्वभावस्य वा, उत्कर्षेण—
प्रशक्ततया सत्त्वोत्कर्षेण—उदारत्वभावेन, प्रशक्तमनसया वा । संश्लेषय—संवीजय
(सम् + श्लिष + णिच् + लोट्-ङि) । भर्तृभ्रातृः—स्वामिसहोदरयोः । कबन्धयोः,—
क्षिप्रशिरःकलिवरयोः (६३ी तत्पु० । “कबन्धोऽस्त्री क्षिप्रायुक्तमपमूर्खकलिवरम्”
इत्यमरवचनेन क्षिप्रायुक्तक्षिप्रशिरःकलिवरस्यैव कबन्धशब्दोत्पत्तिरिति चेत् शिरःसम्ब-
न्धेऽत्रैव एव उपचारः) भर्तृभ्रातृकबन्धयोः,—विमूर्खपतिसहोदरकलिवरयोः
(६३ी तत्पु०) ।

कथं व पाशं त्यक्त्वा सा इर्षादुपेत्य (प) अतिरभसादविभाव्य
भ्रान्ता मदनसुन्दरी भर्तृशिरो भ्रातृदेहेन भ्रातृशिरस्य भर्तृ-
देहेनायोजयत् । ततश्च (फ) अक्षताङ्गौ तौ जीवन्तौ सुप्तो-
त्थिताविव उदतिष्ठताम् । अथ ते (ब) अन्योऽन्योदितस्वस्व-
वृत्तान्ततोषिणः देवीं प्रणम्य यथेष्टं प्रययुः । यान्ती च मा
मदनसुन्दरी तयोः स्वकृतं (भ) शिरोविनिमयं दृष्ट्वा उद्दिग्ना
किंकर्तव्यविमूढा चासीत् ।

इमामाख्याय कथां वेतालः पपच्छ,—“राजन् ! ब्रूहि,
कः (म) सङ्कीर्णयोरनयोरस्या भर्ता भवितुमर्हति ? जानंश्चेत्
न ब्रवीषि, तदा पूर्वोक्त एव शापः स्यात्” । इति समाकर्ण्य
राजा तं वेतालमवादीत्,—“यस्मिन् कलेवरे तत् पतिशिरः

(प) अतिरभसात्—अतिवेगात्, उपेत्य इत्यनेन सम्बन्धः, यदा,—अभिरभसात्
—अतिहर्षात्, अस्मिन् पक्षे अविभाव्य इत्यनेन सम्बध्यते (“रभसो वेगहर्षयोः” इति
मेदिनी); अविभाव्य—सूक्ष्मविविच्यैव, विशिष्यमदृष्टैव इत्यर्थः (न + वि + भू + शिच्
+ ल्यप्) अयोजयत्—सममेलयत् (युज् + शिच् + लङ्-द) ।

(फ) अक्षताङ्गौ—अश्यादतटेङ्गौ (विष्णु० । बह्व्री०) ।

(ब) अन्योऽन्यं—परस्परम्, उदितेन—आलपितेन, स्वस्ववृत्तान्तेन—निज-
निजवार्त्तया, शिरस्कण्ठनजीवनलाभादिविषयकैवेति भावः, तथ्यन्ति ये ते तादृशाः
अन्योऽन्योदितस्वस्ववृत्तान्ततोषिणः,—परस्परनिजविषयकालापहृष्टाः (विष्णु० । उप०
स० । तथ्यतेयं दृष्ट्वा हिलात् शनिः) । यथेष्टं—स्वाभिमतदेशमित्यर्थः ।

(भ) शिरोविनिमयं—मस्तकविपर्य्यासम् । उद्दिष्टा—व्याकुला [उत + विज
+ क्तः “उद्दिष्टश्च” (८।१।४५ पा०) इति निष्ठा-तस्य नकारः, “चीः कुः” (८।१।३०
पा०) इति नकारस्य कुत्वम्], किंकर्तव्यविमूढा—प्रतिकारासमर्थत्वात् मोहमापन्ना
इत्यर्थः ।

(म) सङ्कीर्णयोः,—परस्परदेहशिरःसंश्रितयोः, एवञ्च देहे अन्यस्य
शिरः, अपरस्य देहे अन्यस्य शिरः एवंरूपेण परस्परसम्बन्धयुक्तयोरित्यर्थः । अस्माः,
—मदनसुन्दर्याः ।

(य) संखं, स एवास्याः पतिर्भवेत्, प्रधानं सर्वेषु अङ्गेषु शिरः, तद्वता प्रत्यभिज्ञा च” । इत्युक्तवतो नृपतेः स्कन्धात् स वेताल-
स्तथैवातर्कितः सहसा प्रययौ । राजा च भूयस्तमानेतुं समु-
द्यतस्तत्रैव जगाम ।

अथ सप्तमकथा ।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिकामेत्य तथैव वेतालं स्कन्ध-
मारोप्य प्रतस्थे । प्रस्थितश्च तं वेतालः पथि समभाषत,—
“राजन् ! पुनस्ते (क) आन्तिविनोदिनीं कथामेकां कथयामि,
शृणु,—

अस्ति (ख) पूर्वाम्बुधितटे ताम्रलिप्तीति पुरी । तस्याश्च
चण्डसिंहो नाम राजाऽभूत्, यः परस्त्रीषु (ग) परासुखः परं

(य) संखम्—चवस्थितम् [सम् + ख्या + “आतथोपसर्गे” (३।१।१३६
पा०) इति कः । “संख्यचरेऽवस्थिते” इति मेदिनी] । तद्वता—शिरःसंश्रिता,
प्रत्यभिज्ञा—ज्ञानं, शिरसी ज्ञानेन्द्रियाधारत्वात् इति भावः । यदुक्तं वेद्यके चरक-
संहितायां,—“शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राचवहानि च क्षीतांसि सूर्यमिव गमन्तव्यः
संश्रितानि” (च० सिद्धि० ८४०) इति ।

(क) आन्ति—पथश्रमं, विमुदति—खल्वयति इति तथामृतां आन्ति-
विनोदिनीं—पथश्रमापनोदनीम् (वि + मुद + यङादित्वात् चिनिः) ।

(ख) अम्बुनि—जलानि, धौयन्ते—धाय्यन्तेऽन इति अम्बुनिः [अम्बु +
धा + “कर्णव्यधिकरणे च” (३।१।८३ पा०) इति कः “आतो क्षीप—”
(६।४।६४ पा०) इति आकारक्षीपः] पूर्वाम्बुधितटे—पूर्वदिनवस्थितसमुद्रतीरे ।

(ग) परासुखः—विमुखः, परं—किन्तु ; न, परासुख इति शेषः, यः

सङ्गमभूमिषु नै; शत्रुसङ्घानां हन्ता, परद्रव्यसम्पदान् न ।
एकदा तस्य भूपतेः हारि (च) दाक्षिणात्यः सत्त्वशीलो नाम
जनप्रियः कश्चित् राजपुत्रः समभ्यगात् । तत्रागत्य स आत्मानम्
(ङ) आवेद्य नृपात् नैव काममवाप । ततश्च स यावत्,—
“यदि मे (च) राजान्वये जन्म, तदीदृशं निर्धनत्वं किम् ?
निर्धनत्वे च धात्रा किं मे महेच्छता विहिता ? अथं हि राजा

परस्त्रीदर्शनविमुखः क्षिप्रु सदैव युद्धचैननमनोमुखः इति समुदयाद्यैः, शीलवान्
सत्त्ववांशायमिति भावः । शत्रुसङ्घानां—रिपुसमूहानां [“कर्तृकर्मणोः कृति”
(१।३।६५ पा०) इति छद्मयोगलक्षणेन ६४ी०], हन्ता—नाशयिता (हन + टच्),
परिवाम—अन्वेषां, द्रव्याणि—धनादीन्पुनःकरणानि, तेन या संपत्—ऐश्वर्यं तासां
परद्रव्यसम्पदाम्—अन्वेषां धनादिजनितप्रभावाणामित्यर्थः, न, हन्ता इति शेषः,
शत्रुकुलविनाशकः सः, न परिवाम् ऐश्वर्यनाशकः इति भावः, महावीरः अलीभक्त
सः इति तात्पर्यम् ।

(च) दाक्षिणात्यां वसति इति दाक्षिणा [“दाक्षिणादाच्” (५।३।६६ पा०)
इति दाक्षिणादाच्, दाक्षिणा इति आज्ञानमव्ययम्] दाक्षिणा—दाक्षिणात्यां दिशि
भवः दाक्षिणात्यः,—दाक्षिणदेशजः [“दाक्षिणापथात्पुंसस्यक्” (४।१।८८पा०)
इति त्यक्], सत्त्वं—सत्त्वगुणप्रधानं, शीलं—स्वभावः यस्य सः सत्त्वशीलः ।

(ङ) आवेद्य—विज्ञाप्य, आत्मपरिचयं दत्त्वा इत्यर्थः (आ + विद् +
लिट् + ल्यप्) । कामं—काम्यम्, अभिलषितधनमित्यर्थः, अभिलषितराजसेवनरूपं
कर्म वा, यथा,—कामं—निकामं, यथेष्टितमित्यर्थः (“कामः क्षरैश्चर्योः पुमान् ।
रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्” इति मेदिनी), अवाप—लेभे
(अव + आप + लिट्-ल्यप्) ।

(च) राजा—नृपाणाम्, अन्वये—कुली राजान्वये—राजवंशे । (६४ी तत्प० ।
औपम्येधिके वैषयिके वा अचिकारके ७नी० । “सन्ततिर्गोचनननकुलान्धमिजनान्वयी”
इत्यमरः) । तत्—तदा । किम् ?—कथम् ? । धात्रा—विधात्रा, किं—किमर्थम् ?
महती—उच्चैः, दृष्ट्वा—अभिलाषः महेच्छा—महान् आशयः, तस्य भावः महेच्छता
—महाऽऽशयता, स्यामिलाषता इत्यर्थः (“महेच्छसु महाऽऽशयः” इत्यमरः),
विहिता ?—सम्पादिता ? यदि नश्यन् स्यामिलाषपूरणाय सामर्थ्यमेव विधात्रा न

सेवमानमेवं क्लिष्टपरिच्छदं चिरं शुधा अवसीदन्तं मां नाद्यापि
वञ्चति ?” इति ध्यायति, तावत् स नृपः आखेटकार्यं निर-
गात् । अग्रे च तस्मिन् (छ) कार्पटिके राजपुत्रे लगुड-
वाहिनि धावति, राजा प्रभूताऽऽश्वपादातयुतः प्रायात् । तत्र
च नृगान् (ज) समन्विष्यन् आरात् महान्तं शूकरमनुधावन्
अतिदूरं वनोन्तरं प्रापत् । तत्र (झ) पर्यट्णच्छ्वसमार्गतया

दत्तं, तदा कथं तेन मे सञ्चामिकायः प्रदत्तः ? इति समुदायायः । सेवमानं—परिचरन्तं
(विच० । सेव + शानच्) । क्लिष्टः,—दार्ष्टान्त्यमनुष्यकः इत्यर्थः (“क्लिष्ट” इत्यत्र
“क्लिष्ट” इति पाठः सुगमः, क्लिष्टः,—मलिनः), परिच्छदः,—वसनादिकं यस्य तं
(विच०) । शुधा—शुधया, अवसीदन्तं—क्लिष्टमानम् (विच० । अव + सद +
अट्, तम्) । ध्यायति—चिन्तयति (ध्ये + लट्-तिप्) । आखेट एव आखेटकः
(आर्धे कन्) तस्मै इदम् आखेटकार्यं—सुगयानिमित्तम् (अर्थेन सह नित्य-
समासः । “आच्छीदनं सुगयं स्यादाखेटो सुगया स्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(छ), कर्पटः,—नक्तकः (“समो नक्तककर्पटो” इत्यमरः), मलिनजीर्ण-
वस्त्रखण्ड इत्यर्थः, तेन चरति इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—क्षिन्नमलिन-
वस्त्रखण्ड पिधाय विचरन्ब्रूषे इत्यर्थः [विच० । कर्पट + “चरति” (४।४।८
पा०) इति ठक्], यथा,—कार्पटः,—कार्थी, कायार्थी इत्यर्थः (“कार्पटो
अतुकार्थिणीः” इति मेदिनी), स एव इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—कार्य-
प्राप्तिनि (कार्पट + क्त्वार्थे ठक्) । लगुडं—यष्टि, वङ्गति—धारयतीति तस्मिन्
लगुडवाहिनि—दण्डधारिणि, धावति—दुतं गच्छति [भावे ङी० । लृ + अट्
“पान्नापान्ना—” (७।१०८ पा०) इति धोरादेशः] । आश्वम्—अश्वसमूहः (“इन्द्रे
त्वाश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः), पादातं—पतिसङ्घतिः, पदातिसमूहः इत्यर्थः
(“पादातं पतिसङ्घतिः” इत्यमरः), प्रभूतेन—बहुना, आश्वपादातेन—अश्वपदाति-
सैन्यसमूहेन, युतः,—मिलितः प्रभूताऽऽश्वपादातयुतः,—बहुनाश्वपदातिसैन्यसङ्घतः
(विच० । इथा तत्प०), प्रायात्—प्रातिष्ठत (प्र + था + लृङ्-ट्) ।

(ज) समन्विष्यन्—अनुसन्दधन् (सम + अनु + इव + अट्), आरात्—दूरे
(“आरादूरवसीपथीः” इत्यमरः) । अनुधावन्—अनुगच्छन् [अनु + धृ + अट्
“पान्नापान्ना—” (७।१०८ पा०) इति धोरादेशः] ।

(झ) पर्यट्—इच्छपत्, ट्वच्च तावत् क्षमः,—चावतः, मार्गः,—पन्थाः,

शुकरं तमपश्यन् आन्तः स राजा तस्मिन् वनान्तरे दिक्षांश्च-
मगमत् । एक एव स कार्पटिको राजपुत्रः (अ) प्राणानपेक्षी
पदातिः क्षुत्तृषापरीतः वाताश्लेषपृष्ठगं तं राजानमनुससार । स
राजा तं तथा (ट) अनुयातुं दृष्ट्वा मखेहमवदत्,—“भद्र !
कश्चित् यथागतं मार्गं वेत्सि ?” । तदाकर्ण्य स बद्धाक्षलिः कार्प-
टिकोऽभ्यधात्,—“देव ! वेत्सि, (ठ) परम् इह क्षणं विश्राम्यतु
देवः, एष खलु दिवो बद्धा मेखलामध्यमणिः स्फुरद्रश्मिजातो-
ज्जिनीमायकोऽतितरां देदीप्यते” । एतदाकर्ण्य स राजा

तस्य भावकता तथा पथं तच्छस्त्रमार्गतया—पततृषाच्छस्त्रपथत्वेन (इया तत्प० ।
हेतो इया०) । वनान्तरे—वनमध्ये (औपश्लेषिके ७मी०), दिक्षु लोहं दिक्षां—
दिग्भ्रमम् (७मी तत्प०) ।

(अ) प्राणान्—निजप्राणान्, न अपेक्षते—अवश्यरक्षणीयत्वेन न नश्यति
यः सः प्राणानपेक्षी—निजप्राणान् तुच्छं मन्वमान इत्यर्थः (विच० । न + अप + ईच्
+ यङादित्वात् णिनिः), पादाभ्याम अतति—गच्छति इति पदातिः,—पादचारी ।
वात इव प्रीधुगः अन्तः वाताश्लेषः—वायुवत द्रुतगामिघोटकः (आकपा०), तस्म
पृष्ठे गच्छति इति तं वाताश्लेषपृष्ठगं—वायुवहेगसम्पन्नघोटकारीदृशम् [“अन्वमापि
दृश्यते इति वक्तव्यम्” (वा०) इति गमेर्भः] ।

(ट) अनुयातुम्—अनुसरतम् (अनु + या + अट्, तज्) । भद्र !—साधो !
(“इक्षिमेदे हवे भद्रः स्याद्भद्रं साधुशर्कणोः” इति आश्रितः), कश्चित्—प्रश्ने
(अर्थ० । “कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हवे मङ्गले च” इति मेदिनी), आगतम्—
आगमनमनतिक्रम्य यथाऽऽगतं—येन मार्गेण अस्मिन् वने आगतं तमित्यर्थः
(यावार्थेऽप्यर्थो०) ।

(ठ) परं—किन्तु । विश्राम्यतु—विरमतु, पश्यतम् अपनयतु इत्यर्थः
[वि + श्रम + लोट्-त्प्, “अमानष्टानां दीर्घः श्रानि” (७।१।७४ पा०) इति दीर्घः] ।
दिवः,—आकाशस्थः आकाशकपायाः इति यावत्, बद्धाः,—नाय्याः, मेखलायाः,—
रश्मिजायाः, “चन्द्रहार” इति वसिष्ठस्य कटिमुक्तावशेषिकस्य इत्यर्थः, मज्जमणिः,—
मज्जभागावस्थितोऽन्यतरमणिश्चैव (विच० । उप० आकपा०), स्फुरन्ति—दीप्-
मानानि, रश्मिजातानि—किरकसमूहा यस्य तादृशः स्फुरद्रश्मिजातः,—दीप्-

(ङ) मनिर्वन्धं तमभाषत,—“तर्हि क्वापौह भवता पानौयं दृश्यताम्” । स च कार्पटिकः (ढ) “तथा” इत्युक्त्वा तुङ्गं तस्मादुच्च समस्तात् पश्यन् नदीमेकां दृष्ट्वा अवकृच्छ, तं नृपं तत्र निनाय । नोत्वा च तटीयं (ञ) वाहं विपर्यायोक्तं कृत्वा शम्बूनि शर्याणि च दृष्ट्वा विगतश्रममकरोत् ।

ततश्च स कृतज्ञानाय राज्ञे वसनाञ्चर्यात् (त) प्रीत्युच्च आमलकानि फलानि प्रक्षाल्य तस्मै हृद्यानि उपानयत् ।

मानकिरवमूहः (विष्णुः । बह्व्रीः) । अजिनो—पद्मिनी, तस्याः नायकः,—पतिः अजिनोनायकः,—कमलिनोपतिः, मूर्ध्नि इत्यर्थः, अतितराम्—अत्यन्तातिशयेन [अत्यं । अतिशब्दात् स्थाधिकारम् “तरपतमपौ घः” (१।१।२२ पा०) इत्यस्य टीकायां तत्त्वबोधिनीकारेण “अकिन्नेवातिशायनिकप्रकरणे ‘ताटी घः’ ‘पितो घः’ इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुत्वकरणमत्यन्ताधिकारपि तरपं ज्ञापयति” इत्याद्युक्तम् । ततः “किमेतिउच्यते—” (५।४।११ पा०) इति आमुः], दीदीप्यते—पुनः पुनर्दीप्यते, अविच्छेदेन तपतोत्यर्थः (टीप + यङ् + लट्-ने) ।

(ङ) निर्वन्धः,—बाधः, तेन सह विद्यमानं मनिर्वन्धं—मायहं, राज्ञी विद्यामार्गे सायहमनुत्थानमित्यर्थः (विष्णुः । बह्व्रीः) । तर्हि—तदा ।

(ढ) तथा—यदाज्ञापयति भवान्, तदीयान् इत्यर्थः । तुङ्गम्—उच्चतम् (विष्णुः । “उच्चप्राग्वत्तीदृशोऽस्मान्मूले” इत्यमरः) । समस्तात्—इतस्ततः ।

(ञ) वाहम्—अर्थ (“वाही भुजे पमान् मानभेदाश्चतुर्वायुषु” इति मेदिनी), अविपर्यायं विपर्यायं कृतं विपर्यायोक्तं—पल्लयनरहितोक्तं, सञ्जादिकमुत्पत्तीकृतमित्यर्थः [विपर्याय + “कभूतियोगे सप्यवकर्तरि च्चिः” (५।४।५० पा०) इति अमृततद्भावे च्चिः “अस्य च्चौ” (७।४।२२ पा०) इति अवर्धस्य ईकारः] । शर्याणि—नालदणानि, कीमलदणानीत्यर्थः (“शयं नाल-दणम्” इत्यमरः) ।

(त) प्रीत्युच्च—वह्निवत् इत्यर्थः (प्र + उत + मुच + ल्यप्) । प्रक्षाल्य—धौलीकृत्य (प्र + चक्ष + क्वाप् विच् + ल्यप्) । हृदयस्य प्रियाणि हृद्यानि—हृत्-प्रियाणि [विष्णुः । हृदय + “हृदयस्य प्रियः” (४।४।२५ पा०) इति यत् “हृदयस्य हृदयम्—” (६।१।५० पा०) इति हृदादिभः । “हृदयं अवलगीरे च हृत्प्रिये

“एतानि कुतः प्राप्तानि ?” इति पृच्छन्तं भूपतिं स कृताञ्जलि-
र्यजिज्ञपत्,—“देव ! (य) एतद्वृत्तिरहं नित्यं व्यतीतदश-
वत्सरः देवमाराधयन् अनैकान्तमुनिव्रतं चरामि” । इति श्रुत्वा
राजा,—“सत्त्वशील ! त्वं (द) सत्यनामा, किमुच्यते ?” इति
अभिधाय कृपाक्रान्तः सज्जितश्चाचिन्तयत्,—“धिक् नृपान्,
ये मृत्युषु क्लिष्टमक्लिष्टं न जानन्ति, धिक् तत्परिवारान्,
ये प्रभुं तत्तत् न ज्ञापयन्ति” इति सच्चिन्त्य स राजा ह्ये-

ह्रस्वेऽपि “” इति विश्वः), उपानयत्—प्रादददित्यर्थः (उप + चा + नो +
लृङ्-दृ) ।

(य) एतानि—आमलकफलमादाख्येवेत्यर्थः, इति,—जीविका, जीवमरचयो-
पाय इत्यर्थः (“आजीवी जीविका वातां वृत्तिर्वर्तनजीवने” इत्यमरः), यस्मै
तादृशः एतद्वृत्तिः,—धनाभावात् एतन्मात्रभोजीत्यर्थः (विश्व० । बहुव्री०) । नित्यं—
प्रतिदिनं, न तु कदाचिदिति भावः ; व्यतीताः,—व्यपगताः, दश वत्सराः वस्य
तादृशः व्यतीतदशवत्सरः,—एतिवाहितदिपञ्चसंवत्सरः, मत्परिचर्यायामिति भावः
(विश्व० । बहुव्री०), व्यतीतदशवत्सरोऽहं नित्यमेतद्वृत्तिः सन् इत्यन्वयः ; देवं—राजानं
भवन्मित्यर्थः । न एकान्तः,—हृदः अनेकान्तः,—अनिश्चितः, मुनीनां व्रतं—नियमः,
फलमूलभक्षणरूप इत्यर्थः, मुनिव्रतम्, अनैकान्तश्च तत् मुनिव्रतश्चेति अनैकान्त-
मुनिव्रतम्—अष्टाधितापसाचारमित्यर्थः (कर्मधा०), भोज्याभावात् तापसोचितं
भोजनमहं करोमि, भोज्यसद्भावे तु ईदृशसाचारं त्यज्यामि इत्यतोऽस्य अनैकान्तत्वं
ज्ञातव्यम् । चरामि—आचरामीत्यर्थः (चर + लट्-निप्) ।

(द) सत्यं—यथायै, सत्त्वशील इति अन्यथमित्यर्थः, नाम वस्य तादृशः सत्य-
नामा—अन्वयेनामा, सत्यमेव त्वं सत्त्वगुणाधिकः उदारचरितः, अन्यथा मदुपेक्षणात्
तादृशं क्लेशं सन्धुज्यापि तत्सर्वमभिनश्यस्य कथं मदुपकारपरोऽसि ? इति भावः ;
किमुच्यते ? इतोऽधिकं मया इति शेषः । मृत्युषु (निर्धारणे णी०), क्लिष्टं—
क्लेशनापन्नं, दारिद्र्यपलमित्यर्थः, अक्लिष्टं—क्लेशमनापन्नं, अनिमिति वाच्यम् ।
तान्—तथाविधान्, परिवारान्—परिजनान् तत्परिवारान्—राजान् पार्श्वचरान्
[कर्मधा० । “उभयसर्वतलोः काव्यां विमुपव्यादिवु विषु । द्वितीयाऽऽसेकितान्तेषु
ततोऽन्वयापि दृश्यते” ॥ (पा०) इति धिक्शब्दस्योक्तात् २४०० । एवं “धिक् नृपान्”

आमलके कार्पटिकहस्तात् कथञ्चिदनुबन्धतः प्रतिजग्राह ;
विशग्राम च ते भुक्ता चम्बु च निपीय क्षणं तेन जग्धामलक-
पीतजलेन कार्पटिकेन सह । ततः तेन कार्पटिकेन सज्जीकृतं
बाह्मराष्ट्रं, (ध) तस्मिन्मध्येसरे गच्छति मार्गदर्शिनि, राजा-
ज्जया ह्यस्य पञ्चाङ्गागासनस्थिते, स राजा पथि सम्प्राप्तसैनिकः
स्वां पुरीं प्रायात् । तत्रागत्य तस्य कार्पटिकस्य भक्तिं
(न) प्रस्थाप्य, वसुभिः कार्पटिकं पूरयित्वाऽपि निष्कृतिं
नामन्यत । ततः सः (प) कृतार्थः चण्डासिंहस्य भूपतेः
पार्श्वचरः त्यक्तकार्पटिकाचारः सत्त्वशीलस्तस्यौ ।

एकदा राजा तं सत्त्वशीलं सिंहलेश्वरसुतामात्मार्थं याचितुं ।

इत्यपि ज्ञेयम्] । ततत्—भूयेषु कः क्लृष्टः को वा अक्लिष्टः इत्यादिकमित्यर्थः ।
कथञ्चित्—कञ्चित्, सज्जाजनितसङ्कीर्णादित्यर्थः, अनुबन्धतः,—प्रकृतानुवत्तनात्,
कथञ्चनवाच्ये तस्य सायङ्कमनुरोधरूपं प्रकृतविषयमनुवर्त्य इत्यर्थः (व्यङ्ग्योपे १ मी० ।
“द्वीयोत्पादेऽनुबन्धः स्थात् प्रकृत्यादिविनशरे । मुख्यानुयायिणं शिष्यौ प्रकृतस्यानुवर्तने”
इत्यमरः), प्रतिजग्राह—प्रत्याददौ (प्रति + जहृ + क्लृट्-बल्); विशग्राम—
विश्रामं चकार (वि + श्रम + क्लृट्-बल्), ते—हे आमलकफले इत्यर्थः । जग्ध—
भुक्तम् [जहृ + क्तः “जहो जाग्धल्यप्तिक्ति” (२।४।३६ पा०) इति जग्धादेशः],
आमलकं, पीतञ्च जलं येन तन जग्धाऽऽमलकपीतजलेन—मुक्तामलकेन पीत-
जलेन च इत्यर्थः (विश्व० । बहुव्री०) ।

(ध) तस्मिन्—कार्पटिकं, अये सरति—गच्छति इति तस्मिन् अयेसरे—पुरी-
यायिनि [विश्व० । अये + सृ + “पुरीऽयतोऽयं सृजे” (१।१।१८ पा०) इति टः] ।

(न) प्रस्थाप्य—विस्थाप्य (प्र + स्था + णिच् + ल्यप्), वसुभिः,—धनेः
(वरुणे श्या० । “रिक्षस्यस्यं धनं वसु” इत्यमरः) । निष्कृतिं—निष्कृतिं, तत्कृतीप-
ञ्चार-वृत्तादिति भावः, समन्यत—सन्तुष्यत (मन + क्तृ-त) ।

(प) कृतः,—सम्पन्नः, अयः,—प्रयोजनं यस्य सः कृतार्थः,—अवसितप्रयोजनः,
पूर्वमनारब्धः इत्यर्थः (विश्व० । बहुव्री०) । त्यक्तः,—परित्यक्तः, कार्पटिकाचारः,
—क्षिप्तमलिनवस्त्रपरिधानरूपव्यवहारः येन तादृशः त्यक्तकार्पटिकाचारः,—
क्षिप्तमलिनवस्त्रसंख्यपरिधानरूपं दारिद्र्याचर्यं विहायेत्यर्थः (विश्व० । बहुव्री०) ।

सिंहलद्वीपं (फ) प्रैषयत् । ततश्च स गच्छन् अभीष्टदेवता-
मर्चयित्वा राजादिष्टैः द्विजैः सह पोतमारोह । तस्मिंश्च
पोते (ब) मध्यभागमशङ्कितं गते, महिमा तस्मात् जलधेः
अम्भ्रलिहायः सुमहान् जाम्बूनदविनिर्मितः विचित्रवर्ण-
विचलद्वैजयन्तीविभूषितः गजः विस्मयं जनयन् उत्तस्थौ ।
तस्मिंश्च काले (भ) समुद्रहवनावली सहसा नृशं वर्षितु-
मारभे, तीव्रो मारुतश्च बवौ । द्विपः वर्षवातैर्बलादाकृष्य
आधारणैरिव तस्मिन् पातध्वजस्तम्भे आसज्यत ; तावच्च तस्मिन्

(फ) प्रैषयत्—प्रैरयत् (प्र + ङष् + णिच् + लङ्-ङ्) । राजा आदिष्टैः,—
आज्ञप्तैः राजाऽऽदिष्टैः,—सत्त्वशीलेन सह गन्तुं प्राप्त राजादिशैः (विष्णु० । १५ तत्पु०) ।
पोतं—जलयानम् ।

(ब) मध्यभागं, समुद्रस्थेति शेषः । अशङ्कितं—निर्भयं, निर्विघ्नमिति भावः
(क्रिया विष्णु०) । जलधेः,—समुद्रात्, अम्भम्—आकाशं, लेदि—परिचुम्बति इति
अम्भलिङ्,—गगनस्यक् [अम्भ + लिङ् + “बह्वक्ष्ये लिङ्” (१।२।१२ पा०)
इति खश् “अर्कदिपदजलस्य मुम्” (६।१।६० पा०) इति सुमागमः] तादृशम्
अयम्—उपरिदेशो यस्य सः अम्भलिहायः,—गगनचुम्बिशिराः (विष्णु० । बहुव्री०) ।
जाम्बूनदीन—सुवर्णेन (“स्वर्णे सुवर्णे कनकं द्रिश्यं हिमं डाटकम् । इक्षुं कार्पाश्वरं
जाम्बूनदमज्जपद्मास्त्रियाम्” इत्यमरः), विनिर्मितः,—विरचितः जाम्बूनदविनिर्मितः,
—स्वर्णमयः (विष्णु० । १५ तत्पु०), विचित्रवर्णाभिः,—नामावर्णाभिः, विचलन्तीभिः,
—चञ्चलाभिः, यदा,—विचित्रवर्णेन विचलन्तीभिः,—विलसन्तीभिः, वैजयन्तीभिः,
—पताकाभिः, विभूषितः,—शोभितः विचित्रवर्णाविचलद्वैजयन्तीविभूषितः,—
विविधवर्णविरञ्जितचञ्चलपताकाशुशोभितः (विष्णु० । १५ तत्पु०) ।

(भ) समुद्रहवना—समुत्कटानां, भौषणानामित्यर्थः, चाना—मेघानाम्,
आवली—श्रेणी समुद्रहवनाऽऽवली—उत्कटमेघश्रेणी । आरभे—प्रथमम् (आ +
रभ + लिट्-ट्) । बवौ—प्रवहति आ [बा + लिट्-णल् “आत औ आत्” ७।१।३४
पा०] इति औः] । बाल्यां—सुखशृङ्खलायां, पिबति इति तत्पुः,—हन्ति । द्वि +
पा + “सुपि ख्यः” (१।२।४ पा०) इति कः], वर्षः,—वर्षणं, जलमप्यवतारः । गयवः
तैः वर्षवातैः,—उष्णा सह प्रवहन्त्याभिः (कर्तुं), बलात्—बलमागत्य (लब्धलोपे

वीचिविप्लुते वारिधौ स गजस्तेन वह्नेन समं मज्जितुं प्रा-
वर्त्तत । ततस्ते द्विजाः तत्रस्थाश्चण्डसेनं स्वभूपतिमुद्दिश्य भयार्त्ताः
(म) अब्रह्मण्यमुदघोषयन् । तदाकर्ण्य स सत्त्वशीलः स्वामि-
भक्त्यतिशयात् (य) असहिष्णुः निस्त्रिंशच्चस्तः बहुत्तरीयकः
अनुध्वजमात्मानं निरपेक्षः वारणाशङ्को उदधेः प्रतिविधिक्षया
प्राक्षिपत् । *

पूमी०) । आधोरणैः,—इक्षिपकैः, इक्षिपालकैरित्यर्थः (उपमा० । “आधोरणा
इक्षिपका इत्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः), आधोरणैरिव वर्षवातेः बलादाकर्ण्य
इत्यन्वयः, आधोरणा यथा बलात् यजमाकर्ण्य स्थानान्तरं नयन्ति, वर्षवाता अपि तथा
तमाकर्ण्य ध्वजसन्धे आसन्नयन् इत्यर्थः । पीतस्थ यः ध्वजसन्धेः,—पताकाबिन्द्यासार्यं
दृष्ट्विशिष्यः ताक्यन् पीतध्वजसन्धे—अर्णवपीतस्थपताकादृष्टे, आसन्नयन्—समलग्नयन्,
संसर्गाऽकथय इत्यर्थः (आ + षन्ञ + कर्त्तृणि लङ्-त) । वीचिभिः,—तरङ्गैः,
विप्लुते—विचूर्ण्य, चक्षले इत्यर्थः, वीचिविप्लुते—उत्तर्गङ्गते (विष्ण० । इथा तत्पु०),
वारिधौ—समुद्रे । उच्चते अनेन इति वचनं—यानं, पीत इति यावत् (वह् +
ल्युट्), तेन वह्नेन—जलयानेन (सहायकसमशब्दयोगात् इथा०), समं—सह
(“साकं सार्धं समं सह” इत्यमरः), मज्जितुं—निमग्नोभविषुं (मज्ज + तुमुन्),
प्रावर्त्तत—प्रारभत (प्र + वृत् + लङ्-त) ।

(म) अब्रह्मण्यम्—अवध्य, भो राजन् ! यथा वयं न बध्ना भवामः, तथा
क्रुह इत्यर्थः, सत्युक्तवक्त्रात् अस्मान् रक्ष रक्ष इति भावः (“अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ”,
इत्यमरः), उदघोषयन्—उच्चैरध्यापयन् (उत् + घुष + णिच् + लङ्-अन्) ।

(य) असहिष्णुः,—असहनशीलः, तेषामब्रह्मण्यघोषणमार्ति शेषः (विष्ण० ।
न + सह + ण्यच्), निस्त्रिंशः,—खड्गः (“खड्गे तु निस्त्रिंशच्छन्द्रासासिरेष्टयः”
इत्यमरः), इक्षे यत्न सः निस्त्रिंशद्वक्षः,—खड्गपाणिः (विष्ण० । बहुव्री०), बहुत्तरीयकः,
—संयमितोत्तरासक्तः, ध्वजं—पताका, गजेन सह मज्जमानं पीतध्वजमार्ति
भावः, अन्—लक्ष्यीकृत्य अनुध्वज—पताका लक्ष्यीकृत्य (अव्ययी०) । निरपेक्षः,
—अस्वाचित् साहाय्यप्रत्याशानकुर्वन्नेवेत्यर्थः, एकाकी एव इति यावत्, स्वजीवना-
नपेक्ष इत्यर्थो वा, वारणं—गजम्, आशङ्कते—वितर्कयति इति वारणाशङ्को—
गजोत्पेक्षो (शङ्कते इत्यस्य यद्वादितात् णिनिः), उदधेः,—समुद्रस्य, उदधेः

अथ (र) तस्मिन् मग्ने, वातोर्मिभिर्दूरान्तिष्ठं तत् वह-
नमभज्यत, तत्स्याद्य सर्वे यादमां मुखे निपेतुः । न च
सत्त्वशीलोऽम्बुधौ मग्नौ यावत् निगीतते स्म, तावत्तत्र
(ल) दिव्यं पुरं ददृशे, न वारिधिम् । तत्र (व) मणिमयस्तम्भ-
भास्वरे हेममन्दिरे सङ्घिः रत्नैर्बद्धमोपानवापीके उद्यानशालिनि
नानामणिशिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं मेरुप्रोन्नतं कात्या-

वारम्भाशङ्को इत्यन्वयः ; तं सामुद्रिकदृष्टिजनं विविच्येत्यर्थः, प्रतिविधातुमिच्छया
प्रतिविधिमया—प्रतिचिकीर्षया, गजकर्तृकपीतनिभस्जनभयनिवारणेच्छया इत्यर्थः,
गजजिघासया इति भावः [प्रति + वि + धा + मन् + “मणि गौमासु—” (७४।५४
पा०) इति अच् इम् अश्यामलोपय, “सः स्याद्धातुके” (७४।४८ पा०) इति सस्य
तः “अ प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति अ, स्त्रियां टाप् तथा] ।

(र) तस्मिन्—सत्त्वशीले । वातेन—वातविशोभेण, जनिताभिः ऊर्ध्वभिः,
—तरङ्गैः, वातेन सङ्घिताभिः ऊर्ध्वभिर्वाति वा वातोर्ध्वभिः,—वातावधुञ्जतरङ्गैः,
दूरान्तिष्ठं—बहुदूरमाकटम । अभज्यत—अखण्डात् (भज + कर्मकर्तरि लङ्) ।
यादमां—जलजन्तूनां, नक्षमकरादीनामिति यावत् (“यादासि जलजन्तवः”
इत्यमरः) ।

(ल) दिव्यं—रमणीयम् । न वारिधिं, ददृशेति पूर्वशान्वयः ।

(व) मणिमयैः,—रत्नात्मकैः, लघ्वैः,—स्थूणाभिः, भास्वरे—द्योतमाने मणिमय-
स्तम्भभास्वरे—रत्ननिर्मितस्तम्भशीभिते (विष्णु० । ३या तत्पु०) । हेममन्दिरे—
स्वर्णमयशृङ्गनिधौ (उपश्रुये ७मी०), स्थितामिति शब्दः, कात्यायनीमन्दिरमित्यु-
त्पत्तेः सन्त्यर्थः ; सङ्घिः,—उत्तमैः, रत्नैः बहु—घाटितं, सोपानम—आरोहण यस्याः
तादृशी वापी—दोर्घिका, जलाशयविशेष इति यावत्, यत्र तादृशं बहुसोपानवापीके
—रत्नखचितसोपानोपेतदोर्घिकाशालिनि [विष्णु० । बहुव्री० । “नद्यतश्च” (५४।१५३
पा०) इति कप्] । नानाः,—विविधाः, मणिशिलाः,—रत्नशिलाः, तन्मयी भित्तिः,
—कुण्डं, विविधमणिमयकुण्डमित्यर्थः, तस्यां यानि रत्नाणि—भित्तिगात्राण्या ये मणयः,
तैः चित्रः,—शबलः, उच्छ्रितः,—समुन्नतश्च, ध्वजः,—पताका यत्र तादृशं नानामणि-
शिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं—विविधरत्नमयभित्तिगात्रनिबद्धआसुरमणीनां प्रभवा
अखिलतोन्नतपताकासंयुक्तमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०), मेरुवत्—सुमेरुपर्वत इव,

यनौमान्दरं प्रविश्य, तां तत्रस्थां देवीं प्रणम्य स्तुत्वा अभ्यर्च्य च, तदग्रतः “किमेतदिन्द्रजालम् ?” इति सविस्मयमुपाविशत् । तावच्च सहसा काऽपि (श) दिव्या इन्द्रीवराक्षी चन्द्रवदना कुसुमस्मिता मृणालमृदुकलेवरा स्त्रीसहस्रपरिवारा सहसा कवाटमुद्घाट्य देवीगर्भगृहं सत्त्वशीलस्य च हृदयं समं विवेश । सा च तत्र देवीमभ्यर्च्य तस्मात् गर्भगृहात् निरगात्, न पुनः सत्त्वशीलस्य हृदयात् ; प्राविशच्च तत्रैव प्रभामण्डलकान्तारे । सत्त्वशीलोऽपि तामनुजगाम । ददृशे च अन्यत् उत्तमं सर्वासां

प्रोन्नतं—समुन्नतं मेघप्रोन्नतं—सुमेरुपर्वतवदत्युन्नतं (विष्णु०) । तां—कान्धायनीम् । अभ्यर्च्य—पूजयित्वा (अभि + अर्च + णिच् + ल्यप्) । इन्द्रेण—कौशलाद्यैश्चर्येण, जालं—यथास्थितमृदुदर्शनाच्चमलसाधनात् दृष्टुर्नैवावरणम् इन्द्रजालम् ?—मन्त्रोपधादिना चमलस्थितस्य वस्तुनः चमलत्वेन दर्शनसाधनं कुडकाविशेषः ? । उपाविशत्—आस (उप + विश + लङ्-ट) ।

(श) दिव्या—चलौकिकसोन्दर्यशालिनीत्यर्थः, इन्द्रीवरै—गौलीपल्लि इव, चक्षुषी—चक्षुषो यस्याः सा इन्द्रीवराक्षी—गौलीपल्लोचना [विष्णु० । बहुव्री० । इन्द्रीवर + चक्षुन् + “बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गीः स्वाङ्गात् षच्” (५।४।११३ पा०) इति षच्, वित्तात् ङोऽ] । कुसुमवत्—पुष्पमिव, रमणीयमिति भावः, स्मितम्—सुखदायि यस्याः सा कुसुमस्मिता—सुखदायिमुखीत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०), मृणालवत् मृदु—सुकुमारं, कलेवरं—शरीरं यस्याः सा मृणालमृदुकलेवरा—सुकुसुमाङ्गी (विष्णु० । बहुव्री०), स्त्रीणां—नारीणां, सहस्र—दशशतसङ्ख्याकाः, सहस्रः वा, दशशतसङ्ख्याकाः स्त्रियः बह्वः स्त्रियो वा इत्यर्थः, परिवाराः,—परिव्रजनाः, सहचारिण्यः इति यावत्, यस्याः सा स्त्रीसहस्रपरिवारा—बहुस्त्रीपरिव्रता (विष्णु० । बहुव्री०) । उद्घाट्य—उन्मील्य (उत + घट + णिच् + ल्यप्), दिव्याः,—कान्धायन्याः, गर्भगृहं—गृहाभ्यन्तरं देवीगर्भगृहं—देवीगृहमध्यं (६४० तत्पु०) । समं—युगपत्, एकदेवेत्यर्थः, यदेव सा देवीगृहं प्राविशत्, तदेव सत्त्वशीलस्यापि हृदयाभ्यन्तरं प्राविशत् इति स्फुटार्थः ; सत्त्वशीलस्यानुरागवान् सञ्जातः इति भावः । तत्रैव—तत्रस्थोपाने एव, प्रभाषा—व्योतिषां, मण्डलं—समूहः यत्र तादृशः कान्तारः,—विशं, रत्नमिति यावत् (“कान्तारोऽस्त्री मङ्गारस्थे विले दुर्गमवर्त्मनि” इति

(घ) भोगसम्पदां सृङ्गेतोद्यानमिव भवनम् । (स) तत्रान्तर्मणि-
पर्यङ्कनिषङ्गां तां विलोक्य समुपेत्य तत्पार्श्वं समुपाविशत्,
आसीच्च तन्मुखसक्तलोचनो लिखित इव ।

इत्थं (ह) सोत्कण्ठपुलकैरङ्गैर्वदनाऽऽलोकनीयत्वं तं
स्मराऽऽविष्टं दृष्ट्वा काऽपि तदीया चेटी तदिङ्कितज्ञा तमब्रवीत्,
—“भद्र ! अतिथिस्त्वमिह प्राप्तः, तदस्मत्स्वामिन्य कृतम्
आतिथ्यं भजस्व, उत्तिष्ठ, स्नाहि, भुङ्क्षु” । ततश्च स आशां कथ-

येदिनी), तस्मिन् प्रभामण्डलकान्तारि—ज्योतिर्मण्डलोद्भासितविवरे इत्यर्थः
(शाकपा०) ।

(घ) भोगाय—विषयमुखसम्भोगाय, सम्पदः,—ऐश्वर्याणि तासां भोगसम्पदां—
सक्चन्दनवर्जितालुपभोगसाधनविभवानामित्यर्थः (४र्थी तत्प०), यद्वा,—भोगानां—
भोग्यवस्तूनां, सम्पदः,—सौख्यानि तासां भोगसम्पदां—प्रचुरभोग्यवस्तूनामित्यर्थः,
सृङ्गेतायम्—अभिसारायम्, उद्यानम्—उपवनं तदिव सृङ्गेतोद्यानमिव—रति-
भोगाद्यमुद्यानवाटिकांमवेत्यर्थः, सृङ्गेतोद्याने यथा सर्वाङ्गं भोगसाधनं प्रभृतसानेन
तिष्ठति, एतद्वदनेऽपि तस्मैव तथैव अतिष्ठत् इति निष्कर्षः ।

(स) तत्रान्तः,—तद्गृहाभ्यन्तरे, मणिपर्यङ्के—रत्नमयखट्वायां, निषङ्गाम्—
उपविष्टां (विष्ण० । ७मी तत्प०) । तस्याः,—कामिन्याः, मुखे आसक्ते—आकृष्टे,
निबद्धे वा, लोचने यस्य तदाभूतः तन्मुखसक्तलोचनः,—तन्मुखनिबद्धदृष्टिः (विष्ण० ।
बहुव्री०), लिखित इव—चित्रार्पित इव ।

(ह) उत्कण्ठा—उत्कलिका, प्रियायभिलाषजनितीव्रस्वभावमित्यर्थः, पुलकः,
—रोमाञ्चः (“क्लिमिप्रभेदे रोमाञ्चे पुलकः प्रक्षरं विदुः” इति शाश्वतः), सात्त्विक-
भावविशेष इति यावत्, ताभ्या सह वत्समानैः सोत्कण्ठपुलकैः,—कामावेशजनित-
भावविशेषेण रोमाञ्चेन च युक्तैः (विष्ण० । ३या तत्प०), अङ्गैः (करणे इत्यभूतलुङ्गणे
वा ३या०) । चेटी—परिचारिका, तस्याः,—सुन्दर्याः, इङ्कितम्—अभिप्रायानुरूप-
अक्षरादिचेष्टाविशेषं, जानातीति तादृशी तदिङ्कितज्ञा—प्रभोरभिप्रायवित् [विष्ण० ।
तदिङ्कित + ज्ञा + “आतोऽनुपसर्गे कः” (१।२।३पा०) इति कः, “आतो लोपः—”
(६।४।६ पा०) इति आकारलोपः, स्त्रियां टाप्] । भद्र !—साधो ! (“भद्रः शिवे
खञ्जरीटे वृषभे च ऋदन्त्ये ।..... । “निप्रु येष्ठे च साधो स्यात् नृपुंसि करणानरे” ॥

श्चित् (क) तदुक्तितः सम्प्राप्य तथा दर्शितुमेकामुद्यानवापी-
मगात्, उदतिष्ठच्च तस्यां निमग्नस्तच्छणं ताम्रलिप्यां चण्ड-
सिंहस्य नृपतेर्वापीमध्यात् । तत्राकस्मात् प्राप्तमात्मानं वीक्ष्य
सोऽचिन्तयत्,—“अहो ! किमेतत् ? क्व तदुद्यानं दिव्यम् ?
क्व च (ख) तत्र असृतसारमयं तस्या दर्शनम् ? क्व चानन्तर-
मेव तद्विशेषमहाविषमिदम् ? स्वप्नोऽयं न, विनिद्रोऽहं, ननं
तथा चेद्या अहं विप्रलब्धः विमूढोऽस्मि” इति चिन्तयन् तां
कन्यां विना सोन्माद इव तस्मिन्नुद्याने भ्रमन् कामार्त्तो विल-
लाप । तदवस्थश्च (ग) पिशङ्गैः पुष्परेणुभिर्वातोद्धूतैर्वियोगा-
नलैरिव परीताङ्गं तं दृष्ट्वा उद्यानपालः चण्डसिंहं महीपतिं

इति मेदिनी) । प्राप्तः,—आगतः । भगवन्—गृहाण इत्यर्थः । खाडि—खानं कुक्ष-
(खा + लोट् डि), मुहुः—मूढ (भुज + लोट्-ख) ।

(क) तस्याः,—चेद्याः, उक्तितः,—वचनात् तदुक्तितः,—चेटीवचनात्, चेद्याः
वाक्यं श्रुत्वा इत्यर्थः (ल्यङ्लोपे प्रमी०) । उद्याने—उपवने, स्थिता वापी—दीर्घका
ताम् उद्यानवापीम्—उपवनस्यां पुष्करिणीं (शाकपा०) । “उदतिष्ठत्” इत्यस्य
“वापीमध्यात्” इत्युभयशब्देनान्वयः ।

(ख) तत्र—उद्याने, असृतसारमयं—सुधातिथ्यन्तरूपम् । तस्याः,—सुन्दर्याः,
विशेषः,—वियोगरूपं, महाविष—तीक्ष्णविषं तद्विशेषमहाविषं—प्राणघातितीक्ष्ण-
विषरूपं तद्वियोगदुःखमित्यर्थः, तोत्रविषं यथा प्राणान् बाधते, तद्विशेषदुःखमपि सति
तथा बाधते इति सरलायं (रूपक-कर्मधा०) । विप्रलब्धः,—वञ्चितः, तद्दर्शनसुखा-
दिति भावः (वि + प्र + लभ् + क्तः), विमूढः,—अज्ञप्राय इत्यर्थः । कन्यां विना
(विनाशब्दयोगात् २या०) ।

(ग) पिशङ्गैः,—पिङ्गलवर्णैः (विष्णु० । “कङ्कारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ
कद्रुपिङ्गलौ” इत्यमरः) । वातेन—वायुना, उद्धूतैः,—उत्थितैः वातोद्धूतैः,—
अग्निलेखितैः (विष्णु० । इया तल्यु०), वियोगः,—कान्ताविरहः, अनलः,—अग्निरिव,
सन्नापकत्वादिति भावः, तैः वियोगानलैः,—विच्छेदवाङ्मयैः, अग्नेः पिङ्गलवर्णत्वात्
पिङ्गलवर्णपुष्परेणुवृक्षित्वारोपः ; परीतानि—आप्तानि, अङ्गानि—अवयवा यत्नं तं
परीताङ्गं—वेष्टितावयवं (विष्णु० । वङ्गमी०) ।

गत्वा व्यजिज्ञपत् । स च तदाकर्ण्य (घ) उद्भ्रान्तः स्वयमेव
तं ददर्श, पप्रच्छ च सान्त्वयन्,—“किमिदं ब्रूहि सखे ! त्वं
क्व प्रस्थितः ? क्व च प्राप्तः ? क्व आस्थाः ? क्व च पतितः ?”
इति । तदाकर्ण्य स तस्मै सर्वं वृत्तान्तम् (ङ) अशंसत् ।
राजा व्यचिन्तयत्,—“इन्त ! वीरोऽयं (च) मदर्थं कामेनैव
विडम्बितः, तदिदानीमस्याऽऽनृण्यं लब्धमयमवसृजो मया प्राप्तः”
इति चिन्तयित्वा स राजा तं जगाद,—“सखे ! मुधा शोकां
मुञ्च, अहं त्वां तेनैव मार्गेण नीत्वा तामसुरकन्यकां प्रापयामि”
इति उक्त्वा स्नानादिना तं समाश्वासयत् ।

अथान्येद्युः स मन्त्रिद्विन्यस्तुराज्यभारः तेन समं पीता-
ऽऽरूढः तद्दर्शितेन अश्वधिमार्गेण गच्छन् तन्मध्यभागे प्राग्वत्
समुत्थितं सपताकं गजं ददर्श । तदवलोक्य सत्त्वशीलो
राजानमभ्यधात्,—“देव ! सोऽयं दिव्यप्रभावो महागजः
समुत्थितः, मयि (छ) अत्र मग्ने देवेनानुध्वजं मज्जनोयम्”
इत्युक्त्वा अस्य निमज्जतो ध्वजस्य निकटं प्राप्य स सत्त्वशीलः

(घ) उद्भ्रान्तः,—उद्दिश्यः (विष्णु० । उत् + ध्रम + क्तः “अनुनासिकस्य
क्लिप्तताः किङ्कति” (६४।१५ पा०) इति उपधादोषः । सान्त्वयन्—आश्वासयन्
(सान्त्व + णिच् + शतृ) । प्राप्तः, इदमवस्थान्तरमिति शेषः । आस्थाः,—चतुष्टयः
(आस + लङ्-धास्) ।

(ङ) अशंसत्—अकथयत् (अश + लङ्-ट्) ।

(च) मदर्थे—मन्त्रिमित्र, मम प्रयोजनसाधनाय इत्यर्थः, प्रयोजनस्तु सिङ्घले
शरसकाशे तद्दुर्दृष्टपाणप्राशनरूपम् । विडम्बितः,—तिरस्कृतः, दुरवस्थां गमित
इति यावत् । न ऋचः अदृचः (नञ् तत्पु०), तस्य भावः आनृण्यम्—ऋचाभावतां
(भावे ण्यञ्) । मुधा—वृथा (ऋच्य० । “व्यथंके तु वृथा मुधा” इत्यमरः) । सम-
श्वासयत्—स्वस्थितमकारयत् (सम् + आ + श्वास + णिच् + लङ्-ट्) ।

(छ) अत्र—गजसन्निधौ इत्यर्थः, मग्ने (भावे ० भौ०) । अनुध्वजं—पीतध्वजस्य
नजीपरिस्थितध्वजस्य वा पश्चात् (पश्चादर्थे ऋच्य०), मज्जनोयं (नञ्ज + भावे

पूर्वमात्मानं तत्र न्यक्षिपत् ; ततो राजाऽपि तमनु आत्मानं निचिक्षेप । अन्तर्मग्नौ च तौ तत्र तत् दिव्यं पुरमवापतुः । तच्च दृष्ट्वा राजा सविस्मयो देवीं तां पावतीं प्रणम्य सत्त्वशीलेन सममुपाविशत् । तावच्च तत्र सा कन्या सखीजनसमन्विता रूपिणी प्रमेव ततः प्रभामण्डलकान्तारात् निरगात् ।

“इयं सा, सुमुखी” इति सत्त्वशीले वदति, स राजा तस्या-
मस्थानुरागो युक्त इत्यमन्यत । साऽपि तं राजानं (ज) दिव्य-
शरीरलक्षणं वीक्ष्याचिन्तयत्,—“कोऽयमपूर्वः पुरुषातिशयः ?”
विवेश च अम्बिकापूजार्थं तन्मन्दिरम् । सोऽपि नृपः तं सत्त्व-
शीलमादाय अवज्ञां प्रदर्शयन् उद्यानमाजगाम । क्षणेन च
सा कन्यका कृतदेवीपूजा (भ) तस्या देव्याः सत्पतिलाभं
याचित्वा तद्गृहाभ्यन्तरात् निर्गत्य सखीमेकां प्राब्रवीत्,—
“सखि ! क्वासौ वीक्ष्यतां, यो मया इह दृष्टः, स महात्मा क
तिष्ठति ? युष्माभिर्विचित्र्य ‘आतिथ्यमेत्य गृह्यतां, प्रसादो मे
त्वया क्रियताम्’ इत्येवम् अभ्यर्थनीयः, स हि पूज्यः कोऽपि

अनीयर्) । तमनु—सत्त्वशीलस्य ध्वजस्य वा पश्चात् इत्यर्थः [“लक्षणेत्यम्भूतास्थान—”
(१४८० पा०) इत्यनेन २या०] ।

(ज) दिव्यम्—अलौकिकं, महाप्रभावव्यञ्जकमित्यर्थः, मनोज्ञमिति वा,
शरीरलक्षणं—चक्राङ्गकमलादिराजचिह्नमिति यावत्, यस्य तं दिव्यशरीरलक्षणम्
—असाधारणमानुषोचितदैहिकचिह्नं (विष्णु० । षड्ब्र०) । न पूर्वः,—पूर्वदृष्ट
इत्यर्थः, अपूर्वः,—अदृष्टपूर्वः, अज्ञात इत्यर्थः, पुरुषेण अतिशयः,—अधिकः
पुरुषातिशयः,—पुरुषश्रेष्ठः ।

(भ) तस्याः देव्याः, समीपे इति शेषः । वीक्ष्यतां—दृश्यतां, लयेति
शेषः (वि + ईष + कर्म्मणि लोट्-ताम्) । विवित्य—अन्विष्य (वि + चि + ल्यप्
“कृत्वस्य पिति कृति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्), आतिथ्यम्—अतिथि-
सत्कारम् । प्रसादः,—अनुग्रहः । अभ्यर्थनीयः,—याचनीयः (अभि + यथे + णिच्
+ अनौप०) ।

उत्तमः पुमान्” । एवं तयोक्ता सखी तं विचित्र्य उद्यानवर्तिनं
(ज) स्वस्वामिनीनिदेशं प्रह्ला व्यजिज्ञपत् । तदाकर्ण्य स वीरो
मृपः सावन्नं तामुवाच,—(ट) “भद्रे ! वचसेव कृतमातिथ्यं,
नान्यत् किमपि उपयुज्यते” । एतदाकर्ण्य तया सख्या गत्वा
सा असुरनन्दिनी (ठ) आविता । तदा (ड) उद्गरं तम-
सामान्यं कमपि अभ्यमन्यत । ततस्तेन (ढ) मानुषायोग्ये-
ऽपि आतिथ्ये निःस्पृहेण राज्ञा धैर्यपाशेनाकृष्यमाणा पत्यर्थ-
पावर्तीसेवापरिपाकममन्विता देत्यकन्यका स्वयमुपेत्य उद्यानं
प्राविशत्, प्रविश्ये च राजानं तमभ्येत्य प्रश्रयान्विता आतिथ्य-
ग्रहणार्थं प्रार्थयामास ।

(ज) सख्याः,—निजायाः, स्वामिन्याः,—प्रभीः, निदेशम्—आज्ञां स्वस्वामिनी-
निदेशं—निजप्रभारादेशं (इहो तत्पु०), प्रह्ला—विनीता सती ।

(ट) भद्रे !—सुचरिते । कृतं—सम्पन्नमित्यर्थः । अन्यत्—पाद्यादिकम् ।
उपयुज्यते—प्रयोजनत्वेनाहति, तव मधुरवाक्येणैव अतिथिसत्कारः सुनिपन्नः
एतदतिरिक्तं किमपि प्रयोजनं नास्तीत्याशयः ।

(ठ) आविता—आकर्णिता (सु + णिच् + क्तः, स्त्रियां टाप्), राजवचन-
मिति शेषः ।

(ड) उद्गरं—महान्तं, महदाश्रयमित्यर्थः (विष्णु०) । असामान्यम्—
असाधारणं, महाप्रभावमिति यावत् । अभ्यमन्यत—अनुज्यत (अभि + मन् + कृत्-त) ।

(ढ) मानुषायोग्ये—मानुषदुर्लभे (विष्णु०), तस्याः पुण्याः नरलोकागम्यत्वा-
दिति भावः । धैर्यं—धीरत्वं, सुन्दरीलक्ष्माममृतायां तस्यामनादरप्रदर्शनरूपमिति
यावत्, तदेव पाशः,—रज्जुः तेन धैर्यपाशेन—धैर्यरज्ज्वा (करवी इया०),
राज्ञः धैर्याधिक्यदर्शनेन महागुणः महाप्रभाववायमिति अन्त्यातिशयवशात्
तद्दर्शनीकृता स्वयमेव तदतिक्रम्य गतवतीत्यर्थः । पत्यर्थम्—पतिरूपस्वामिनाभाषं,
पार्वत्याः,—अम्बिकायाः, या सेवा—पाराधना, तस्याः परिपाकः,—परिचरितः,
फलप्राप्तिकाल इति यावत्, तेन समन्विता—सयुता पत्यर्थपावर्तीसेवापरिपाक-
समन्विता—समुपलब्धतत्त्वभोक्तृवरणाभकाला (विष्णु०) । प्रश्रयेण—विनयेन, अन्विता
—युक्ता प्रश्रयान्विता—विनीता सतीत्यर्थः (विष्णु० । इया तत्पु०) ।

ततः स नृपस्त्वं सत्त्वशीलम् (ण) उद्दिश्य तामुवाच,—
 “भद्रे ! अनेन कथितां देवीमिह द्रष्टुमहमागतः, दृष्टा च सा
 गौरी परमाद्भुतकेतनं ध्वजपथं प्राप्य, तदनु त्वञ्च” । तदाकर्ण्य
 सा कन्यका प्रत्यभाषत,—“राजन् ! तर्हि कौतुकात् त्रिजग-
 दद्भुतं पुरं वीक्षितुमागम्यताम्” । एवंवादिनीं तां स नृपः
 (त) विद्वस्यावदत्,—“तदपि अनेन मे कथितं, यत्र सा
 स्नानवापी अस्ति” इति । कन्यकाऽवादौत्,—“देव ! मैव-
 मादिश, नाहं (थ) विडम्बनशीला, पूज्ये विडम्बना का ?
 विशेषतस्त्वहं युष्माकं सत्त्वोत्कर्षेण किङ्करीकृताऽस्मि, तन्मम

(ण) उद्दिश्य—लुप्त्योक्त्य (उत् + टिप् + लप्) । परमाद्भुतम्—अत्याश्चर्यं,
 केतनं—पताका यस्य तादृशं परमाद्भुतकेतनम्—अतिविचित्रपताकामन्वितं
 (विष्णु० । बह्व्री०), ध्वजः,—ध्वजयादरेव, पथः तं ध्वजपथं—ध्वजयष्टिरुपमार्ग-
 मित्यर्थः, गङ्गापरिष्वङ्गानुसरणेनेहामत्य देवी गौरी मया दृष्टा इति समुदायायः ।
 तदनु—तत्पश्चात्, देवीदर्शनानन्तरमित्यर्थः, त्वञ्च इत्यर्थापि दृष्टा इत्यनुषङ्गनौयम् ।

(त) विद्वस्य—विद्वसितं कृत्वा, नाल्ययेः न वा ईषत्, किन्तु मध्यमहास्यं
 कृत्वा इत्यर्थः, “आकृषितकपोलाक्षं सख्यम निःस्वनं तथा । प्रलाभीत्यं सानुराग-
 नाहुर्विद्वसितं बुधाः” ॥ इत्युक्तानुशङ्कं हास्यं कृत्वा इति यावत् (वि + ङस + लप् ।
 “मध्यमः स्यात् विद्वसितम्” इत्यमरः) । अनेन—सत्त्वशीलेन । स्नानाय वापी—
 दीर्घिका स्नानवापी—स्नानार्थपुष्करिणी (४र्थी तत्पु०), यत्र पुष्करिण्यां स्नात्वा अर्थं
 मे सहचरः तादृशीं विडम्बनाम् अलभत, तादृशीं पुष्करिणीं यत्र परे वर्तते, तत्
 त्रिजगदद्भुतमिति सत्यमेव, किन्तु युष्माकं बाग्जालेनाकृष्टा एतत्सदृशविडम्बनाभीगाद्यै
 तत्र न गच्छामि, न वा स्नानि, व्यर्थमेव अस्मिद्विडम्बनप्रयासः इति राज्ञः हासाभिप्रायः
 इति वेदितव्यम् ।

(थ) विडम्बनं—तिरस्कारार्थं, परपीडनं परप्रतारणं वा इति यावत्, शीलं
 —स्वभावी यस्याः सा विडम्बनशीला—परपीडकस्वभावा, प्रतारणापरायणा वा
 (विष्णु० । बह्व्री०) । सत्त्वस्य—चित्तस्य स्वभावस्य वा (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले
 द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवसायावृत्तिसेवस्त्री तु जन्तुषु” ॥ इति मेदिनी),
 उत्कर्षेण—प्रशंसनया सत्त्वोत्कर्षेण—उदारस्वभावेन प्रशंसनमनसया वा (कर्त्तरि

प्रार्थनाभङ्गं मा कुर्व्व" । एतदाकर्ण्य स राजा सत्त्वशैलेन सहितः "तथा" इत्युक्त्वा तया सह प्रभामण्डनोपान्तं ययौ ।

अथ (द) अपावृतकवाटे तस्मिन् प्रविष्टः अपरं दिव्यं नित्यं सर्वत्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनैर्निर्मितमपरं मेरुपृष्ठमिव पुरं ददशं । तत्र सा (ध) महार्हे रत्नासने राजानमुपवेश्य यथोचितं अर्घ्यादिकमानाय्य राजसुताऽब्रवीत्,—“महाभाग !

इया० । इष्टौ तत्पु०), किं—किञ्चिन् कुन्तितं वा कर्म करोति या सा किङ्करी—परिचारिका [कि + कृ + “कि यत्तद्वद्गुण कञोऽञ्जविधानम्” (बा०) इति अच्, स्त्रियां ङीष्] अकिङ्करी किङ्करीकृता किङ्करीकृता—दासीकृता (अमृततद्भावे चिः) । प्रार्थनाभङ्गं—याज्ञावेक्यम् ।

(द) अपावृतः,—उद्घाटितः, कवाटः यस्य तस्मिन् अपावृतकवाटे—उन्मुक्तकवाटे (विष्ण० । बहुव्री०), तस्मिन्—प्रभामण्डले । नित्य—सदैव, न तु कालविशेषे इत्यर्थः, सर्वेषु ऋतुषु—हमन्तादिषु षट्सु ऋतुषु, यानि कुसुमानि, यानि च फलानि, तैः शोभितं—कान्तं सर्वत्तुकुसुमफलशोभितं—हमन्तादिषु पृथक् पृथक् कालेषु यानि कुसुमानि यानि च फलानि जायन्ते, तानि सर्वाणि सर्वकालमिव युगपदेव तत्र उत्पद्य पुरीं तां शोभयन्ति इत्यर्थः । मेरुपृष्ठ—सुमेरुपृष्ठमिव, मेरुपृष्ठमपि सर्वत्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनसानुमयम् ।

(ध) महाम्—उत्सवम्, अर्हति—युज्यते इति तस्मिन् महार्हे—उत्सवकालव्यवहारोचिते, महामृत्य इत्यर्थः, यदा,—महः,—तेजः, स अस्मि अस्तीति महः,—तेजस्वी (अश्व-आदिवाद्), तम् अर्हतीति तस्मिन् महार्हे—तेजस्विजनोपवेशनयोग्ये इत्यर्थः (विष्ण० । “मह उत्सवतेजसाः” इति मेदिनी), “महार्हे” इति पाठे—महान्-अर्घः,—मृत्यं यस्य तादृशं महार्घं—बहुमृत्ये । यथोचितं—राजयोग्यमित्यर्थः, अर्घं,—पूजाविधिः (“मृत्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः), तस्मिन् इदम् अर्घ्यम्—प्रतिपिपूनाय दीयमानं ललाटकम् [अर्घ + “पादाघाभ्यां च” (शाश्वतपा०) इति धत् । “अव्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि” इत्यमरः], तदादिकम् अर्घ्यादिकं—जलमधुपर्कगन्धपुष्पादिकमित्यर्थः, आनाय्य—आनाशयित्वा (आ + नी + णिच् + ल्यप्), परिजनेनेत शब्दः । महान्—प्रशस्तः, भागः,—भाग्यं (“भागी ह्यर्घ्यं भाग्यं कदंशयोः” इति हेमः) यस्य सः महाभागः, तस्मिन्ही महाभाग !—

अहमस्मि असुरेन्द्रस्य महात्मनः कालनेमिः सुता, चक्रिणा स
मम पिता स्वर्गं प्रापितः, इदञ्च मे पैतृकं पुरद्वयं विश्वकर्मणा
कृतं, सर्वकामदे अत्र न जरा न च मृत्युः बाधते ; इदानीञ्च
त्वं मे पिता सपुरायाः” । (न) इति समर्पितात्मसर्वस्वां
तामवादीत् स राजा,—“यदि एतत्, तर्हि त्वं मम सुता
अस्मै सत्त्वशीलाय सुहृदे वीराय बान्धवाय च मया दत्ता” ।
एवं (प) देवीप्रसादेन मूर्त्तनेव नृपेण सा उक्ता गुणज्ञा
विनता तं राजानं “तथा” इति अन्वमन्यत ।

भाग्यवन्. महाशय ! इत्यर्थो वा । चक्रिणा—चक्रपाणिना, विष्णुना इत्यर्थः ।
स्वर्गे प्रापितः,—गमितः, विनाशित इत्यर्थः [प्र+आप+शिच्+क्तः । अत्र मम
पिता स्वर्गे प्राप्तः, चक्रिणा स मम पिता स्वर्गे प्रापितः इति अधिकर्तुः पितुः शो
कश्लेषा, ततः “गौणे कश्चिदुद्धादेः प्रधाने गौडकल्पद्वयम् । बुद्धिमत्त्यायेयोः
शब्दकर्मकाणां निजेच्छया । प्रयोज्यकर्मण्येवां स्थितानां लादयो मताः” ॥ (का०)
इति कारिकासारात् प्रथीक्यकश्चिदिति (१ सा ज्ञातव्या) ! पितृतः आगतं पैतृकं
—पितृत्वान्निकमित्यर्थः, पितृतः प्राप्तमिति यावत् [पितृ+“पितृयञ्” (४।१।७८
प्रा०) इति ठञ्] । सर्वान् कामान्—अभ्युत्थान्. ददाति—अकृति इति तत्किन्
सर्वकामदे—कृत्वाभिलाषितप्रदानपरे [विष्ण० । सर्वकाम+दा+“आतोऽनुपसर्गे
कः” (३।२।३ पा०) इति कः] । पुराभ्यां—नगराभ्यां सुहृद्वर्त्तमानायाः सपुरायाः,
—पुरद्वयसङ्घितायाः (“मे” इत्यस्य विष्ण०) ।

(न) इति—उक्तप्रकारेण (अर्थ०), आत्मा—आत्मन्, सर्वस्वं—सर्वधनञ्च
आत्मसर्वस्वं, समर्पिते—सम्यक् दत्ते, आत्मसर्वस्वं यथा तां, यथा,—समर्पितम्
आत्मनः सर्वस्वं यथा तां समर्पितात्मसर्वस्वा—राजाधीनोक्तसर्वविभवान्
(विष्ण० । तद्गौरी०) ।

(प) देव्याः,—कात्यायन्याः, प्रसादेन—अनुरोधेन देवीप्रसादेन—अन्विका-
शसन्नतादपेक्षेत्थः, मूर्त्तनेव—इतिहा, मूर्त्तने देवीप्रसादेनेव नृपेण—राजकपचारिणा
देव्यनुरोधेत्थः, सेवासन्तुष्टा देवी ईप्सितसत्प्रातिदानार्थं राज्ञः रूपं धृत्वा तत्र
समागताऽमुदिति भावः । अन्वमन्यत—अन्वमानान्, स्वीकृतवतीत्यर्थः (अनु+
जग+लङ्-त) ।

ततस्तस्याः (फ) पाण्डिग्रहं कृत्वा कृतार्थं तस्मिन् सत्त्वशीले,
राजा असुरैश्चर्यं सर्वं दत्त्वा तं सत्त्वशीलमुवाच,—“सखे !
भुक्तयोरामलकयोरिकमद्य मया तव संशोधितम्, असंशोधितात्
द्वितीयात् तेऽहं ऋणी तिष्ठामि” इति प्रणतं तमुक्त्वा, तां
दैत्यपुत्रीमब्रवीत्,—“भद्रे ! मार्गो मम दृश्यतां, येन स्वां पुरीं
प्राप्नुयाम्” इति । ततः सा अपराजितं नाम खड्गं एकञ्च
जम्बजरास्यतुङ्गरं फलं दैत्यनन्दिनी तस्मै भूपाय प्रादात् ।
अथ स राजा ताभ्यां खड्गफलाभ्यामन्वितः तयोक्तायां तस्यामेव
वाप्यां मग्नः (ब) स्वदेशतः समुत्थाय सर्वकार्यसिद्धिमानभूत् ।
स च सत्त्वशीलः (भ) दैत्यस्त्रीपुरराज्यं सुखेन शशास” ।

इति कथामाख्याय वेतालो राजानम् (म) अप्राचीत्,—
“राजन् ! कोऽनयोर्दयोरन्विपनने सत्त्वाधिकः ?” इति ।

(फ) पाण्डेः,—करस्य, यद्वः,—यद्वर्णं तं पाण्डिग्रहं—विवाहकाले करग्रहण-
रूपाचारविशेषम् । कृतार्थं—पूर्णमनोरथे (विष्णु०), सतीति शेषः (भावे ७मी०) ।
असंशोधितात् द्वितीयात्, आमलकादिति शेषः, ऋणादिति भावः [“अकसंयुषं
पञ्चमी” (२।३।२४ पा०) इति ५मी०] । मार्गः,—पन्थाः । दृश्यताम्—अवलोक्यतां
(दृश् + णिच् + कर्माणि लोट्-ताम्), लयेति शेषः ; येन—मार्गप्रदर्शनेनेत्यर्थः, स्वां
—निजाम् । प्राप्नुयां—लभेय, गच्छेयमिति यावत् (प्र + आप + लिङ्-याम्) ।

(ब) स्वदेशतः,—स्वदेशे, निजनगरे इत्यर्थः [स्वदेश + “आद्यादिभ्य
सप्तमङ्गानम्” (बा०) इति सप्तम्यालसिः], समुत्थाय इत्यनेनान्वयः, यदा,—
स्वदेशतः,—स्वदेशाय, स्वदेशमुद्दिश्य इत्यर्थः । मग्न इत्यनेनान्वयः (अवापि पूर्वमन्वेष्ट
‘अतृप्यांलसिः’), अत्र पक्षे—समुत्थाय इत्यत्र स्वदेशे इति शेषः, सर्वेषु कार्येषु
सिद्धिः,—साफल्यं विद्यते अथ तादृशः सर्वकार्यसिद्धिमान्—निखिलपारम्भ-
कार्यसफलताभाक् ।

(भ) दैत्यस्त्रियाः,—दैत्यकन्यायाः, निजपत्न्या इति यावत्, पुरमेव राज्यं
दैत्यस्त्रीपुरराज्यम्—अमुरनगरम् ।

(म) अप्राचीत्—अभिज्ञासीत् (प्रच्छ् + लुङ्-इ) । दयोः (निजोर्द्वयोर्द्वी०) ।
‘सत्त्वाधिकः,—मनस्वी, निर्भीकचेता इत्यर्थः ।

तदाकर्ण्य राजा शापात् भीतः सदुत्तरमेव प्रत्यभाषत,—
 “एतयोः सत्त्वशील एव अधिकः सत्त्ववान् मे प्रतिभाति ; स
 हि पूर्वम् (य) अविज्ञाततत्त्वः निराश एवाम्बुधौ पतितः, राजा
 तु तत्त्वं विज्ञाय अभोधिमाविशत्” । इति समाकर्ण्य राज्ञो
 निरस्तमौनस्य वचनं स वेतालः स्कन्धात् पूर्ववत् अलक्षितः
 तमेव शिंशपातरुमगमत् । राजाऽपि पूर्ववत् तमानेतुं पुन-
 रुदयोगमकरोत् । न हि (र) प्रारब्धे असमाप्ते धीराः शिथिली-
 भवन्ति ।

अथ अष्टमकथा ।

ततश्च स राजा भूयः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव
 प्राप्य स्कन्धे कृत्वा भिक्षुमुद्दिश्य (क) प्रातिष्ठत । प्रयान्तश्च तं
 स स्कन्धवर्ती वेतालः सम्बोध्य प्राग्वीत्,—“राजन् ! अम-
 विनोदाय पुनरिमां कथामाकर्ण्य,—

(य) अविज्ञातम्—अविदितं, तत्त्वं—शापार्थं, ध्वजरहस्यमिति यावत्, येन
 तादृशः अविज्ञाततत्त्वः,—अज्ञातरहस्यः (विष्० । बहुरी०), निराशः, खलौवने
 इति शेषः ।

(र) प्रारब्धे—प्रक्रान्ते, काल्ये इति शेषः । शिथिलीभवन्ति—मन्दप्रयत्नी-
 भवन्ति, प्रारब्धकाल्येन समाप्य न विरमन्तीत्यर्थः [अशिथिलाः शिथिलाः
 भवन्ति शिथिलीभवन्ति, शिथिल+“कर्मसिधौ”—(५।४।५० पा०) इति
 अभूततद्भावे च्छिः] ।

(क) प्रातिष्ठत—अगच्छत् [प्र+स्था+लङ्-त “समवप्रविभ्यः स्थाः”
 (१।१।२९ पा०) इत्यात्मने पदम्] ।

अस्यङ्गदेशे महान् (ख) वृक्षघटाभिधः जनपदः, तत्र विष्णुस्वामीति महान् यज्वा महाधनी द्विजः प्रतिषसति ; तस्य स्वानुरूपायां पत्न्यां क्रमात् तयः पुत्रा जज्ञिरे । कदाचित् ते (ग) तरुणा भोगवैदग्ध्यशालिनः कूर्महेतोः पित्रा प्रारब्ध-यज्ञेन प्रेषिताः भ्रातरः अम्बुधिं ययुः ; तत्र कूर्मुमेकं प्राप्य ज्यायान् कनिष्ठावाह स्म.—“युवयोरिकः कूर्ममिमं पितुः क्रत्वर्थं गृह्णातु, अहमेनं विस्रं पिच्छिलञ्च ग्रहीतुं न शक्नोमि” ।

(ख) वृक्षघटः इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः वृक्षघटाभिधः,—वृक्ष-घटाख्यः (विष्णु० । बहुव्री०), जनपदः,—जननिवासस्थानं, देश इत्यर्थः, नगर इति यावत् (“भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी) । यज्वा—विधानेन कृतयागः याजकः, यथाविधि यागशीलः इत्यर्थः [विष्णु० । यज्ञ + “सुयजोर्ङुनिप्” (३।२।१०३ पा०) इति ङुनिप् । “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः] । स्वस्य—आत्मनः, अनुरूपा—सदृशी तस्यां स्वानुरूपायां—निजयोग्यायाम् । जज्ञिरे—बभूवुः [जन + लिट्-इरे “नमह्नजनन—” (६।४।८८ पा०) इति उपधा-लोपः “लोः युना युः” (८।४।४० पा०) इति नकारस्य झकारः] ।

(ग) तरुणाः,—युवानः (विष्णु० । “वयस्यस्तरुणो युवा” इत्यमरः), भोगी—बिबिधमुखाखादि, यत् वैदग्ध्यं—पाण्डित्यं, नैपुण्यमिति यावत्, तेन शालन्ते—शोभन्ते, स्वातिमापयन्ते इति यावत्, वे ते तादृशाः भोगवैदग्ध्यशालिनः,—भोगनिपुणाः, उपभोग्यद्रव्याणां गुणदोषविचारणे बहुतनैपुण्यतया सुप्रसिद्धा इति भावः (भोगवैदग्ध्य + शाल + घृष्टादित्वात् णिनिः), कूर्महेतोः,—कच्छपनिमित्तम् । प्रारब्धः,—प्रकृतः, कृतारब्ध इत्यर्थः, यज्ञः,—यागः येन तेन प्रारब्धयज्ञेन—अनुष्ठीयमानयागेन (विष्णु० । बहुव्री०) । ज्यायान्—ज्येष्ठः [अयमेवामतिग्रयेन वृद्धः इति वाक्येन वृद्ध + “दिवचनविभक्त्योपपदे तरवोयसुनी” (५।३।५७ पा०) इति ईयसुनि “वृद्धस्य च” (५।३।६२ पा०) इति ईयसुनि परे वृद्धस्य न्यादेशे “ज्यादादीयसः” (६।४।१६० पा०) इति ईयसुनः ईकारस्य आत्मन्], अत्र ज्येष्ठस्य वार्द्ध्याभावेऽपि धातुवयस्ये तस्य अतिवृद्धत्वान् प्रयोगोऽयं बोध्यः । युवयोः (निङादि ह्री०) । भ्रातरे—यथाय इदं क्रत्वर्थे—यज्ञनिमित्तम् (अर्थेन सद्वित्यसमासः । “यज्ञः सर्वोऽभ्यरी यागः समस्तसुमंखः क्रतुः” इत्यमरः), यथा,—

इत्युक्त्वन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठावूचतुः,—(च) “आर्य्य ! तवाद्यं
चेत् जुगुप्सा, तदाऽऽवयोः कथं न स्यात् ?” । तदाकर्ण्य स
ज्येष्ठोऽवादीत्,—“युवां कच्छपं गृह्णीतम्, अन्यथा (ङ) युवाभ्यां
कृते पितृयज्ञलोपः स्यात्, ततो युवयोस्तस्य च पितुः भुवं
नरकपातः स्यात्” । इति तनीक्तावनुजौ विहस्य तमवोचताम्,
—“आर्य्य ! आवयोरेव समानं (च) धर्मं वेत्सि ?
नाऽऽत्मनः ?” । ततो (ङ) ज्येष्ठोऽवादीत्,—“किं युवां मम
भोजनचण्डतां न जानीथः ? अहं हि भोजनेषु चण्डः, कथ-
मिमं जुगुप्सितं स्मृशामि ?” । एतत्तस्य वचः श्रुत्वा मध्यमो-

क्तवे अर्थः,—प्रयोजनं यस्य तादृशं कर्तव्यं—यज्ञपथोजनकं (कूर्ममित्रस्य विष० ।
बहुव्री०) । विस्म—आमगन्धिम्, अपक्वमांसगन्धिम् इत्यर्थः (विष० । “विस्म
स्यादामगन्धि यत्” इत्यमरः) ।

(च) आर्य्य !—पूज्य ! । जुगुप्सा—पृथा [गुप् + सन् “गुप्तिङ्किङ्यः सन्”
(३।१।५ पा०) इति सन् “अ प्रत्ययात्” (३।१।१०२ पा०) इति अ, स्त्रिया टाप्] ।
“विचिकित्सा” इति पाठे—विचिकित्सा—सन्दिग्धता, गृह्णामि न वा इति सन्देह-
जनितविमुखता इति भावः ।

(ङ) युवाभ्यां कृते—निमित्तम् [अर्थ० । “निमित्तपथोऽयमधीगे सर्वासां
प्रायदर्शनम्” (वा०) इति निमित्ताधिक-कृतेऽशब्दयोगाच्चतुर्थी] । भुवं—निश्चितम् ।

(च) अर्थ—पितुः यज्ञलोपजनितनरकपातनिवारणार्थम् आवयोश्च कर्तव्या-
कारणजनितनरकपातनिवारणार्थं धर्मज्ञानोद्दीपनरूपमित्यर्थः, वेत्सि—जानासि
(विद् + लट्-सि), आत्मनः,—स्वस्य, न, वेत्सि ? इति पूर्वेषामुपक्रमः ।

(ङ) अथमेवामतिशयेन ब्रह्मः ज्येष्ठः,—अयमः [ब्रह्म + “अतिशयेन
तमविष्टनी” (५।३।५५ पा०) इति ब्रह्मणि “ब्रह्मस्य च” (५।३।६२ पा०) इति
ज्यादेशः] । भोजने—आहारविषये, चण्डता—तीव्रता, तीव्रात्मभवशक्तिरिति यावत्,
तां भोजनचण्डतां—भोज्यद्रव्यस्य दोषगुणविचारणे तीव्रास्वादशक्तिमित्यर्थः, जानीथः,
—वेत्सि (ज्ञा + लट्-थम्) । चण्डः,—तीव्रः, तीव्रास्वादशक्तिसमन्वितः इत्यर्थः ।
जुगुप्सितं—पृथितं, विस्मत्पिच्छित्वाभ्यामिति भावः [गुप् + “गुप्तिङ्किङ्यः
सन्” (३।१।५ पा०) इति सन् + क्तः] ।

ऽब्रवीत्,—“अहं हि (ज) अधिकशृणुः नारीषु, तत् कथ-
मिमं स्मृष्टुमर्हामि ?” । एवं मध्यमेनोक्ते ज्येष्ठः (भ) कनी-
यांसमवादीत्,—“त्वं तावत् आवयोः कनीयान्, कूर्मं गृह्णाण” ।
ततः स कनीयान् (ज) भुक्नुटिं विधाय तावदवाचत्,—
“मूर्खौ ! अहं हि विशेषेण तूत्तिकाचण्डः” । इत्थं ते कलहा-
ऽऽसक्तास्त्रयो भ्रातरः (ट) निर्णयाय अभिमानिनः, तं कूर्मं
विधाय प्रसेनजिदाख्यभूपतेर्नगरं विटङ्गपुरं ययुः ; तत्र गत्वा
प्रतीहारमुखेनाऽऽवेद्य, तेन च प्रवेशितास्तं नृपं तं वृत्तान्तं
विज्ञापयामासुः । राजा च सर्वं श्रुत्वाऽब्रवीत्,—“तिष्ठत यूय-
मत्र, परोक्षिणे वः (ठ) क्रमात्” इति । ततस्ते “तथा”

(ज) अधिकशृणुः नारीषु—सम्भोग्यानां नारीणां दीपगुणविचारणे तीव्रानुभव-
शक्तिसमन्वित इत्यर्थः । अर्हामि—युज्ये, शक्नोमि इत्यर्थः (अर्हं + लट्-मिप्) ।

(भ) कनीयांसम्—अद्यमेवामतिशयेन युवा अल्पो वा इति कनीयान्—
कनिष्ठः, अनुजः इति यावत्, तं कनीयांसं—कनिष्ठभ्रातरमित्यर्थः [युवन् अल्पो
वा + “अजादौ गुणवचनादेव” (५।३।५८ पा०) इति द्वयमुनि “युवाल्पयोः
कनन्यतरव्याम्” (५।३।६४ पा०) इति कन् । “कनीयानतियूनि स्थादत्यल्पानु-
जयोस्तिषु” इति मेदिनी] ।

(ज) भुक्नुटिं—भूभङ्गम् । तूत्तिकासु—तूलगर्भशयनीपकरणविशेषेषु, “तीषक”
वा “गदि” इति ख्यातासु (“तूत्तिका कूर्चिकायान् शय्योपकरणेऽपि च” इति
मेदिनी), चण्डः,—तीव्रः तूत्तिकाचण्डः,—शय्योपकरणानां गुणदीपविचारणे
तीक्ष्णानुभूतिसम्पन्न इत्यर्थः ।

(ट) निर्णयाय—निश्चयाय, कोऽधिकशृणुः इति वादमीमांसायै इत्यर्थः,
अभिमानिनः,—अहमेवाधिकशृणुः इत्यङ्गद्वारवन्नः इत्यर्थः । प्रतीहारस्य—हार-
पालस्य (“प्रतीहारे हारपालदाख्यदाःस्थितदर्शकाः” इत्यमरः), मुखेन प्रतीहार-
मुखेन—हाररक्षकद्वारा, आवेद्य—विज्ञाप्य, रूपमागमनप्रयोजनमिति शेषः
(आ + विद् + णिच् + ल्यप्), तेन—प्रतीहारेण ।

(ठ) क्रमात्—पौर्वापर्यानुसारेण, ज्येष्ठादिकमनवच्छिन्न इत्यर्थः (खण्ड-
कोपे ५मी०) ।

इत्युक्त्वा सर्वे तत्र (ङ) अवतस्थिरे । ततः स नृपः
स्वाऽऽहारकाले तानानीय तेभ्यः (ढ) अग्राणि आसनानि,
राजाह्वाणि च षड्सानि स्वादूनि अन्नादीनि दापयामास ।
ततः सर्वेषु (ण) भुञ्जानेषु तेषु भोजनचण्डो जुगुप्सा-
कलिताऽऽननो न बुभुजे । “कथं न भोजनं स्वादु
सुगन्ध्यपि भुङ्क्ते ?” इति राज्ञा स्वयं पृष्टः स शनैर्जगाद,
—“राजन् ! अस्मिन् (त) भक्ते श्वधूमदुरामोदो
वर्त्तते, तेनाहमिदं भोक्तुं स्वादु अपि नेच्छामि” । इत्युक्ते
तेन सर्वेऽपि नृपाऽऽज्ञया तदाम्नाय (थ) “कलमशाख्यन्नमिदं

(ङ) अवतस्थिरे—नृपः, अवस्थितवन्तः इत्यर्थः [अव + स्था + लिट्-इदौ
“समवप्रविभ्यः स्थाः” (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(ढ) अग्राणि—श्रेष्ठानि । राजानम् अर्हन्ति—युज्यन्ते इति तानि राजाह्वाणि
—नृपोचितानि (विष्ण०), षड्—मधुरास्त्रवणकटुतिक्तकषायाः षट्सङ्ख्याः, रसाः,
—आस्वाद्याः यत्र तानि षड्सानि (विष्ण० । बह्व्री०), स्वादूनि—मनोज्ञानि
“स्वादुनिष्टमनोज्ञयोः” इति मेदिनी) । दापयामास—उत्कर्षयामास, सूपकारहस्ते-
नेति शेषः [दा + णिच् + लिट्-णल् “अभिङ्गीक्रीरोक्तु—” (७।३।३६ पा०)
इति पुक् “कासप्रत्ययादात्मन्ने लिटि” (३।१।३५ पा०) इति प्रत्ययान्तादनेकाचः
आम्, “क्तञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इत्यात्मन्तादसन्प्रयोगः] ।

(ण) भुञ्जानेषु—स्वादस्य, भोजननिरतेषु इत्यर्थः (१।१।३० पा० । भुज् +
आनच्) । जुगुप्सा—वृणया, कलितम्—आम्रं, प्राप्तमित्यर्थः, विकृतमिति यावत्
(कलितं विदिताऽऽमयोः” इति मेदिनी), आननं—मुखं यस्य सः जुगुप्साकलिता-
ऽऽननः,—घृणाविकृतमुखः (विष्ण० । बह्व्री०) । बुभुजे—आश [भुज् + लिट्-ए
“भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(त) भक्ते—अन्ने, श्वधूम—दाहमानवृतदेहस्य, यो धूमः, चितोत्थित इत्यर्थः,
तस्य दुरामोदः,—दुर्गन्धः (६७० तत्पु० । “आमोदो गन्धहर्षयोः” इति
मेदिनी) ।

(थ) कलमशाखिः,—कलमाख्यतण्डुलविशेषस्य, आम्रं, यदा,—कलमशाखिना
—तदाख्यतण्डुलविशेषस्य, कृतमन्नं कलमशाख्यन्नं—कलमाख्यशालितण्डुलान्नं (६७०

सुगन्धि च" इति श्रंशंसुः । स तु भोजनचतुरः (द) पिहितनासिक-
स्तत्र बुभुजे । ततः स राजा सञ्चिन्त्य क्रमात् यावदन्विष्यति,
तावत् (ध) नियोजितजनमुखात् तदन्नं ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्र-
सम्भवशालिजं बुबुधे । ततोऽतिविस्मितस्तुष्टश्च राजा तमभाषत,
—“ब्रह्मन् ! सत्यं त्वं भोजनचण्डः, तदन्यत् भुज्यताम्” इति ।

ततो राजा कृताहारान् तान् वासगृहेषु (न) विसृज्य
स्वामिकां गणिकोत्तमाम् आनयामास, प्राहिणोश्च निशि तां
सर्वाङ्गसुन्दरीं कृतमण्डनां तस्मै द्वितीयस्मै नारीचण्डाय भ्रात्रे ।

तस्यु० शाकपाणिवादि वा) । शोभनो गन्धः अस्ति इति सुगन्धि—समीहरगन्धयुक्तः
[सु + गन्ध + “गन्धस्तेदप्युत्तिसुसुरभिभ्यः” (५।४।१३५ पा०) इति इकारादेशः] ।
श्रंशंसुः,—कथयामासुः (श्रन् + लिट्-उत्सृ) ।

(द) पिहिता—चाहता [अपि + धा + क्तः “दधातेहिः” (७।४।४२ पा०)
इति हिः “वष्टि भागुरिरङ्गीपमवाध्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा
निश्वादिश्वा” ॥ (का०) इति अपेक्षकारलोपः], नासिका येन सः पिहित-
नासिकः,—आच्छादितनासः [विष्णु० । बहुव्री० । “गोस्त्रयोरुपसर्जनस्य” (१।१।४५
पा०) इति नासिकाया आकारस्य क्लृप्तिः] ।

(ध) नियोजिताम्—तच्छुल्ले श्वधूमगन्धित्वस्य तत्त्वानुसन्धानाय नियुक्तानां,
जनानां मुखात् नियोजितजनमुखात्—आप्तलोकाजननात् (अपा० ५।१०) । ग्रामे—
ग्रामप्रांते, यत् श्मशानं—स्वतदेष्टदाहस्थानं, तस्य निकटे—समीपे, यत् क्षेत्रं—
कैदारं, श्रम्योत्पत्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मात् सम्भवः,—उत्पत्तिः यस्य तादृशः यः शालिः,
—धान्यविशेषः, तस्मात् जायते इति तत् ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्रसम्भवशालिजं—
ग्रामप्रांतवर्तिश्मशानसमीपभूमिसम्भूतधान्यविशेषकृतं (विष्णु०), बुबुधे—विवेद,
ज्ञातव्यमित्यर्थः (बुध + लिट्-ए) ।

(न) विसृज्य—सम्प्रेष्य इत्यर्थः (वि + सृज् + ल्यप्), स्वां—स्वकीयां, निजी-
पभोग्यामित्यर्थः । प्राहिणोत्—प्रेरयत् (प्र + हि + लङ्-दृ) । कृतं—सम्पादितं,
मण्डनं—प्रसाधनं, विभूषणक्रिया इत्यर्थः, यथा यस्या वा तां कृतमण्डनां—परिहिता-
लङ्कारां (विष्णु० । बहुव्री० । “मण्डनानु प्रसाधने” इति कैः) । द्वितीयस्मै भ्रात्रे
—मध्यमाय भ्रात्रे (तादर्थ्ये ४र्थी०) ।

सा च राजभृत्येन (प) अन्विता तस्य द्वितीयस्य वासगृहं प्रागात् । तस्याश्च (फ) प्रभासितवेश्मनि प्रविष्टायां समुत्पन्न-
मोहः वामपाणिना संरुक्षणासाग्रोऽसौ नारीचतुरो राजभृत्या-
नब्रवीत्,—“निष्कास्यतामेषा, नो चेत् म्रियेऽहम्, अस्या-
श्चागलगन्धो निर्याति” । इत्युक्ता राजपुरुषाः समुद्दिग्नाः
सविस्मयाश्च (ब) ततो राजान्तिकं नीत्वा तं वृत्तान्तं तस्मै
न्यवेदयन् । राजा तं नारीचण्डमानीय तदाऽब्रवीत्,—“ब्रह्मन् !
येयं (भ) चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः कृतदेहविलेपना दिक्षु
प्रसरञ्चारुसौरभा वर्त्तते, तस्या वारविलासिन्याश्चागलगन्धः
कुतः ?” । इत्युक्तोऽपि स नारीचण्डः यदा न (म) प्रतिपेदे,
तदा राजा विचारकुतुकोऽभवत्, अबुध्यत च तां तस्या एव

(प) अन्विता—मिलिता इत्यर्थः (अन् + इ + क्तः) । प्रागात्—प्रागगत
[प्र + इ + लुङ् इ “इणो गा लुङि” (१।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः “गातिस्था—”
(१।४।७७ पा०) इत्यनेन सिचो लुक्] ।

(फ) प्रभासितं—भास्वरं, दीपप्रभया उद्भासितं, यत् वेश्म—गृहं तस्मिन्
प्रभासितवेश्मनि—आलीकोष्णत्वगृहमध्ये (कर्णधाम्) । निष्कास्यतां—वहि-
ष्कियतां (निर् + कस + णिच् + कर्त्तृण लोट्-ताम्) । सिधे—प्राप्तेः विधुञ्जे
[न्व + लट्-ए “रिङ् श्यर्गलिङ्” (७।४।२८ पा०) इति ऋतो रिङादेशः, “अधि
मुषातुभुवां यूरिथङुबडौ” (६।४।७७ पा०) इति इथङ्] । अस्याः, गात्रादिति
शेषः, यद्वा,—अस्या इति (अपादाने प्रसो०) ।

(ब) ततः,—तस्मात् स्थानात् । नीत्वा, तानिति शेषः ।

(भ) चन्दनश्च कर्पूरश्च कालागुरुश्च तानि तैः चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः,—
श्वेतचन्दनकर्पूरकृष्णागुरुभिः (करणे श्या० । इन्द्र०), कृतं—विहितं, देह—अङ्गे,
देहस्य वा, विलेपनं—वर्णकं यथा सा कृतदेहविलेपना—अमुलिताङ्गी (विष्ण० ।
बहुव्री०) । प्रसरन्—विसर्पन्, चारु—मनोज्ञं, सौरभं—सङ्गन्धः यस्याः सा प्रसर-
ञ्चारुसौरभा—व्याप्तवन्धनीहरगन्धा (विष्ण० । बहुव्री०) । वारविलासिन्याः,—
गणिकायाः, अङ्गे इति शेषः ।

(म) प्रतिपेदे—स्वीचकार, तत्सत्तांशे अवस्थानुमिति शेषः, प्रतिपूर्वम्

मुखेन शैशवे मातृवियोगात् अजाक्षोरविवर्द्धिताम् । ततो राजा अतिविस्मितस्तस्य नारीचण्डस्य चण्डतां बहु प्रशंसन् तस्मै तृतीयाय तूलिकाचण्डाय आशु शय्यामदापयत् ।

स च तूलिकाचतुरः पर्यङ्कोपरि (य) सप्तसङ्घातूलिकायां शय्यायां धीतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवाससि सुष्वाप । रात्रेऽ(र) यामार्द्धे एव गते स सहसा पाणिना अवष्टब्धपार्श्वः क्रन्दन् व्यथाऽऽकुलः तस्मात् शयनादुत्तस्थौ । तत्रस्थैश्च राजपुरुषैः तस्य पार्श्वे (ल) गाढलग्नस्य केशस्य कुटिलाऽरुणा मुद्रा च अदृश्यत । तैश्च

पदधाताः स्त्रीकारार्थकत्वात् (प्रति + पद + लिट्-ए) । विचाराय—सत्यनिर्णयाय, कुतुकं—कौतूहलं यस्य तादृशः विचारकुतुकः,—अस्माकमलग्नमित्यर्थं सत्यं न वा इति निर्णयकुतूहलो इत्यर्थः (विच० । बहुव्री० । “कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्” इत्यमरः) । अत्रुच्यत—अजानात् (वृष + लङ्-त) । तस्याः,—शयिकायाः ।

(य) सप्तसङ्घातूलिकाः,—“तोषक” वा “गदि” इति ख्याताः तूलगर्भ-शय्योपकरणविशेषाः यस्यां तादृश्यां सप्तसङ्घातूलिकायाम्—उपर्यपरि पातिततूल-गर्भशय्योपकरणसप्तकायां (विच० । बहुव्री०), शय्यायां—शयनीये, धीतः,—सुशुभः इति यावत्, श्लक्ष्णः,—चिक्रणः, सूक्ष्म इति यावत्, पटः,—सुचेलकः, उत्तमवस्त्रमित्यर्थः (“सुचेलकः पटोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः), स एव प्रच्छदवासः,—आवरणवस्त्रं यस्यां तस्यां धीतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवाससि—महापांकरवाहतायां (विच० । बहुव्री०), सुष्वाप—निद्रो [स्वप + लिट्-णल् “लिव्यभ्यासस्योभयेषाम्” (६।१।१० पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्] ।

(रं) यामार्द्धे—प्रहरार्द्धे, अर्धप्रहरं इत्यर्थः । अवष्टब्धः,—अवलम्बितः (“अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाकान्ते आवलम्बिते” इति मेदिनी), वेदनाऽऽधिकादिति भावः, पार्श्वः,—एकतरकलाधोभागः येन सः अवष्टब्धपार्श्वः,—प्रपोंडितेकतरबाहु-भूलाधोदेशः (विच० । बहुव्री०) । शयनात्—अप्यातः (“शयनं सुरते निद्रा-शय्यथोच नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(ल) गाढम्—अश्रियलं, दृढमित्यर्थः, गभीरमिति यावत्, तद्वद्वत् तथा लप्रत्यय—संसक्तस्य (विच०) । कुटिला—कुचिता, अरुणा—रक्तवर्णा, मुद्रा—दिखा इति यावत् ।

तत्क्षणं गत्वा निवेदितो राजा तानुवाच,—“तूलिकानां तलेषु
 किञ्चित् स्यात् न वा, वीक्ष्यताम्” । ततस्ते गत्वा यावदीक्षन्ते
 एकैकं तूलिकातलं, तावत् सर्वतले स्थितमेकं (व) बालं प्रापुः,
 दर्शयामासुश्च तं नीत्वा तत्क्षणं राज्ञे । स च राजा तं तूलिका-
 चण्डमानीय तस्याङ्गं (श) तद्रूपमङ्कितं दृष्ट्वा परं विस्मयमवाप ;
 “सप्तभ्यस्तूलिकाभ्यः अस्य तनौ कथमयं बालो मग्नः ?”
 इति चित्रीयमाणस्तां रात्रिमनैषीच्च । प्रातश्चोत्थाय राजा,—
 (ष) “अद्भुतवैदग्ध्यसौकुमार्या अमी” इति परितुष्टः तेभ्य-
 स्त्रिभ्योऽपि चण्डेभ्यो हेमलक्षत्रयं ददौ । ततस्ते सुखिता
 विस्मृतकच्छपाः पितुर्यज्ञविघ्नेन उपार्जितपातकास्तत्र तस्थुः ।

इति अद्भुता कथामाख्याय (स) स्तब्धनिषण्णः स वेतालः

(व) बालं—केशं (“चिकुरः कुललो बालः कचः केशः शिरोरुहः”
 इत्यमरः) । दर्शयामासुः,—इच्छयामासुः [दृश् + णिच् + लिट् उस् “काम्-
 प्रत्ययादा—” (१।१।३५ पा०) इत्याम् “लुञ्छातुप्र—” (१।१।४० पा०) इत्यामन्नाद-
 अनुप्रयोगः], तं—बालम् ।

(श) तद्रूपमङ्कितं—केशाकारचिह्नयुक्तम् । परम—अत्यर्थम् । सप्तभ्य-
 स्तूलिकाभ्यः,—सप्तसङ्ख्याकतूलिकाः भित्त्वा इत्यर्थः (ख्यवृत्तोपे ५ मी०) । चित्रं—
 विज्जयम् अनुभवन् (“विज्जयोऽद्भुतमाश्रये चित्रम्” इत्यमरः) चित्रीयमाणः,—
 संज्ञातविज्जयः [चित्र + “नमोर्वारवचिदुक्तः कश्च” (१।१।१८ पा०) इति कश्च्
 “कश्चि च” (७।४।३३ पा०) इति अस् इत्वे चित्रीय + शानच्] । अनैषीत्—
 अत्यवीवहत, अतिवाहितवानित्यर्थः (गो + लुङ्-द) ।

(ष) वैदग्ध्य—नेपथ्यं, भोजनविषये नारीविषये च अनुभूतिपाण्डित्यमिति
 यावत्, सौकुमार्यं—कोमलाङ्गत्वं, वैदग्ध्यश्च सौकुमार्यश्च ते वैदग्ध्यसौकुमार्यौ
 (दृग्-०), अद्भुते—आश्चर्य्ये, वैदग्ध्यसौकुमार्यौ येषां ते अद्भुतवैदग्ध्यसौकुमार्याः,—
 विज्जयजनकनेपथ्यसुखीमलभावाः इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०), अमी, स्मातर इति
 शेषः । हेमः,—सुवर्णस्य, लक्षत्रयं—त्रिलक्षं हेमलक्षत्रयं—त्रिलक्षसौवर्णसुद्रामित्यर्थः ।

(स) स्तब्धे—असद्वेशे, निषण्णः,—अवस्थितः (नि + सद् + त्तः) स्तब्धनिषण्णः,
 —स्तब्धस्थितः (विष्ण० । ७ मी तत्प०) ।

तं राजानमपृच्छत्,—“राजन् ! पूर्वोक्तं शापं विचिन्त्य त्वम् एषां
त्रयाणां कोऽधिकश्चण्डः इति ब्रूहि” । तदाकर्ण्य स धीमान्
नृपतिस्तं वेतालं प्रत्यभाषत,—“अहमेतम् (ह) अकैतवं तूलिका-
चण्डमधिकं मन्ये, यस्याङ्गे प्रगाढबाललाङ्कनं प्रत्यक्षमुन्नतं
दृष्टम् ; इतराभ्यान्तु कदाचित् तत्पूर्वमवगतं सम्भवत्” ।
इत्युक्तवतो नरपतेः स्कन्धात् स वेतालः प्राग्वत् प्रययौ ।
राजाऽपि तस्मान्नेतुं पुनः शिंशपातरुमूले तस्मिन्नागतम् ।

अथ नवमकथा ।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिकं गत्वा तं वेतालं स्कन्धे-
भादाय प्रस्थितस्तेन वेतालेन (क) प्राग्वदभ्यधायि,—“राजन् !
कथमस्मिन् श्मशाने निशि ते एतादृक् प्रयासः ? भूतसङ्कुलं
रात्रिभीषणं चिताधूमैरिव ध्वान्तैर्निरुद्धं पितृकाननं किं नेक्षसे ?

(ह) अकैतवं—कैतवविरहितम्, अकपटमित्यर्थः । प्रगाढं—सुदृढं, गभीर-
मित्यर्थः, बालस्य—केशस्य, लाङ्कनं—चिह्नं (“कलहाङ्गी लाङ्कनस्य चिह्नं
लक्ष्य च लक्ष्यम्” इत्यमरः) प्रगाढबाललाङ्कनं—दृढविहकेशरेखामित्यर्थः
(६४० तत्पु०) ।

(क) प्राग्वत्—पूर्ववत्, अभ्यधायि—अवाचि [अभि + धा + कर्णेण सुच्-व
“चिच् भावकर्मणोः” (१।१।६६ पा०) इति चिच् “आतो युक् चिच्कतोः”
(७।३।३३ पा०) इति युक् “चिणो लुक्” (६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्मै
लुक्] । प्रयासः,—प्रयत्नः, मन्त्रयनाद्येति शेषः, भूतैः,—देवयोगिविशेषैः,
सङ्कुलं—व्याप्तं (“सङ्कुलं विषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते” इति मेदिनी) भूतसङ्कुलं—
भूताकीर्णं (विष्णु० । ३५ तत्पु०), रात्र्या—रात्र्या इत्युक्ता, रात्रौ वा, भीषणं—

तस्य भिक्षोरनुरोधतः कथमौदृशा प्रयासेन आत्मानं खेदयसि ?
तदिमं मे प्रश्नं मार्गविनादकं शृणु,—

अवन्तीषु देवनिर्मिता (ख) शैवी तनुरिव उद्दामभोग-
भूतिविभूषिता पद्मावती, भोगवती हिरण्यवतीति च कृतादिषु
विषु युगेषु पुरी क्रमशः आसीत् । कलौ च उज्जयिनौति पुरी
अस्ति, तस्याभासीत् वीरदेवो नाम नृपतिः, तस्य पद्मरति-
नाम्नो (ग) महादेवो आसीत् ।

मयहरं रात्रिभीषणं—निशादाहणं (विष्णु० । श्या तत्पु० ७मी तत्पु० वा) । ध्वान्तेः,
—अन्धकारैः (“अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्” इत्यमरः), निवृत्तं—नष्टम्, अदृष्ट-
मित्यर्थः, आहतमित्यर्थो वा, पिष्टकाननं—पिष्टवनं, श्लक्ष्णमित्यर्थः (“श्लक्ष्णं
स्यात् पिष्टवनम्” इत्यमरः) । अनुरोधतः,—अनुरोधान्, इष्टसम्पादनेच्छावशादित्यर्थः
(हेतो ५मी० । पञ्चम्यास्तसिद्धिः) । अयमिव पश्यति इति ईदृक् तेन ईदृशा—एवम-
कारेण [इदम् + इष् + “त्यदादिषु ह्रस्वोऽनालोचने कश्च” (३।१।६० पा०) इति
किञ् “इदंकिमारोश्वौ” (६।३।८० पा०) इति इदम् ईदृक्-भावः] । खेदयसि—
क्रोधयसि (खिद + णिच् + लट्-सिप्) ।

(ख) शिवस्य इयं शैवी—शिवसन्ध्याम्निनी [विष्णु० । शिव + “तस्येदम्”
(४।३।२० पा०) इत्यण्, ततः स्त्रियां ङोष्] । उद्दामिन—उत्कटेन,
भीषणेनेति यावत्, अन्धत्र,—प्रचुरेणेत्यर्थः, भोगिन—संपन्नरीरेण, संपन्नयथा
वा, अन्धत्र—धनेन (“भोगः सुखे धने चाहुः शरीरफणयोरपि” इति मेदिनी),
मूल्या—मन्त्रणा, अन्धत्र—सम्पत्त्या (“भूतिभञ्जनि सम्पत्तिहृतिश्चकारयोः स्त्रियाम्”
इति मेदिनी), यद्वा,—उद्दामाभ्याम्—अत्युद्यमाभ्यां, प्रभूताभ्यामित्यर्थः, भोग-
भूतिभ्याम् उद्दामभोगभूतिभ्यां, विभूषिता—कृतमण्डना, अन्धत्र—शोभिता उद्दाम-
भोगभूतिविभूषिता—भीषणसंपन्नमन्त्राद्भूता, अन्धत्र—प्रभूतधनसम्पत्तिसमन्विता
(विष्णु० । श्या तत्पु०) । कृतं—युगः, सत्ययुग इति यावत्, तत् आदिदंषां
तादृशेषु कृतादिषु—सत्यवेतादापरिषु इत्यर्थः, उद्दामभोगभूतिविभूषिता शैवी
तनुरिव कृतादिषु विषु युगेषु क्रमशः उद्दामभोगभूतिविभूषिता देवनिर्मिता
पद्मावती भोगवती हिरण्यवतीति पुरी आसीत् इत्यन्वयः ।

(ग) महादेवो—पद्महृषी ।

एकदा राजा (च) तथा साकं मन्दाकिनीतटे पुत्रकाम्ययाः
तपसा हरमाराधयामास, चिरञ्च तपश्चरन् कदाचित् परितुष्टः
शङ्करोदिताम् आकाशवाणीं श्रुत्वा,—“राजन् ! उत्पत्स्यते
ते पुत्रः शूरः कुलोद्बहः, कन्या चैका लावण्येन जिताम्बराः” ।
एतां (ङ) नाभसीं वाणीं श्रुत्वा स भूपतिरभीष्टसिद्धिप्रद्वष्टः
महिष्या सम स्वनगरीमाययी । तस्य प्रथमं पद्मस्त्र्यां देव्यां
शूरदेवी नाम पुत्र (च) तदनु च अनङ्गरतिर्नाम अनङ्ग-
मोहिनी कन्या समजायत । क्रमेण च तस्यां वृद्धिं गतायां

(च) तथा—महादेव्या पद्मरत्ना (सहायक-संज्ञकशब्दयोगान् इत्या०), नाक
—सह (“साकं साहै सम सह” इत्यमरः), मन्दाकिनीतटे—गङ्गातीरे, पुत्रकाम्यया
—निजपुत्रेच्छया [आत्मतः पुत्रमिच्छतीति पुत्र+“काम्यञ्च” (१।१।२ पा०)
इति काम्यच् “च प्रत्ययान्” (१।२।१०२ पा०) इति स्त्रियाम् अकारः, ततः टाप्
पुत्रकाम्या +तया] । आराधयामास—असूयामास (आ+राध+षिच्+लृट्-
वाल्), चिर—दीर्घकालम् (अव्य०) । परितुष्टेन—सेवाप्रोतेन, शङ्करेण—इन्द्रेण,
सादताम्—उक्ता [वद+क्त “वचिस्त्रापिघञादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति
सम्प्रसारणम्] परितुष्टशङ्करोदिता—सन्नुष्टाश्रवभाषिता (विष्ण० । नकुत्री०) । उत्-
पत्स्यत—गमिष्यत (उत्+पद+लृट्-स्यते) । कुल—वशम्, उद्बहति—धारयतीति
कुलोद्बहः,—वशधरः, यदा,—कुलम् उत—ऊर्ध्वं, वदति—तयतीति कुलोद्बहः,—
वंशाव्रतिकरः, विविधसत्कार्यानुष्ठानेन पञ्चस्य गौरववर्जकः इत्यर्थः (विष्ण० ।
कुल+उत+वह+प्रचायच्) । जिताः,—पराभूताः, अप्सरसः,—स्वर्गवेश्याः
यया सा जिताम्बरा,—अम्बरीविजयिनी, अतोव सुकृपा इति भावः (विष्ण० ।
नकुत्री०) ।

(ङ) नभसः,—आकाशस्य इमा नाभसीम्—आकाशीया [नभस्+“तस्येदम्”
(४।१।२० पा०) इति अण्, स्त्रियां ङीष्] । अभीष्टसिद्ध्या—मनोरथपूर्णा,
प्रद्वष्टः,—आशब्दितः अभीष्टसिद्धिप्रद्वष्टः,—आमलावपूरयकन्याशब्दितः (विष्ण० ।
इत्या तत्प०), महिष्या (सहायकसमशब्दयोगान् इत्या०) । सम—सह ।

(च) तदनु—तत्पश्चात् । अनङ्गं—काम, मोहयति—मूर्च्छयतीति अनङ्ग-
मोहिनी—कामस्यापि चित्तहारिणी (विष्ण०) ।

स राजा (छ) सदृशं वरं प्रेषुः पृथिवीमण्डलस्थान् सर्वान्
नृपतीन् पटलिखितानानाययत् । यदा तेषु एकोऽपि तस्याः
सदृशो न (ज) प्रत्यभासत, तदा स राजा वात्सल्यात् तां
सुतामभाषत,—“वत्से ! अहं तावत् ते सदृशं वरं न पश्यामि,
तत् सर्वान् नृपान् समानाय्य स्वयंवरं कुरुष्व” । एतन् पित्र-
वचनमाकर्ण्य सा राजपुत्री जगाद,—“तात ! स्वयंवरम्
(भ) अतिक्लेशपूर्णं, तदहं नेच्छामि ; यो हि युवा सुरूपः
केवलं पूर्णं विज्ञानं वेत्ति, तस्मै त्वया अहं देया, न्यूनाधिकेन
मे नास्ति प्रयोजनम्” ।

(छ) समान इव पश्यतीति तं सदृशं—कन्याऽनुकंपित्यर्थः [विष्णु० । समान
+ दृश + “समानान्वयांयेति वाच्यं” (वा०) इति कङ् “दृष्टृश्वतुषु” (६।१।८६
पा०) इति समानस्य सभावः] । प्रेषुः,—लिप्थुः, प्राप्तुमिच्छुः सन् इत्यर्थः [प्र +
आप् + सन् “आप्शय्युधामीत्” (७।४।५५ पा०) इति आप्शोतेरश्च कृत् “अश्च
लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः “सनाशंसमिच्च छः” (१।२।१६८
पा०) इति छः], पटं—चित्रपटे (“पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री पियालद्रुमे पुमान्”
इति मेदिनी), लिखितान्—अङ्कितान् पटलिखितान्—आलिख्याङ्कितान् (विष्णु० ।
७।१० तत्पु०), आनाययत्—प्रापयत्, आनीतवानित्यर्थः (आ + नी + णिच् +
लङ्-इ), पित्रकरीत्येति शेषः ।

(ज) प्रत्यभासत—अभीमत इत्यर्थः (प्रति + भास + लङ्-त) । वात्सल्य
—स्निग्धत्व, स्नेहयुक्तस्येत्यर्थः, भावः वात्सल्यं तस्यात् वात्सल्यात्—स्निग्धभावात्,
स्नेहादित्यर्थः (द्वेती प्रती०) । वत्से !—पुत्र ! (“वत्सः पुत्रादिवर्षधीः । तर्णके
भोरसि क्लीबम्” इति विश्वः) । समानाय्य—समानाययित्वा (सम् + आ + नी +
णिच् + ल्यप्), स्वयम्—आत्मना, न तु पित्रादिनिर्देशेनेति भावः, वरः,—वरचं,
पतिव्यवधानमिति यावत्, तं स्वयंवरं—निजानुकुपपतियवचनं (स्वयं + व + पचाद्यच्) ।

(भ) अतिक्लेशपूर्णम्—अतीवक्लेशाकारं [क्रो + णिच् + “अर्त्तंक्रोद्धी”
(७।१।१६ पा०) इति पुक् + ल्युट्] । केवलम्—एकम्, एकमात्रमिति यावत्
(“एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः), पूर्णं—सम्पूर्णं, न तु किञ्चन्यात्रमिति भावः,
विज्ञानं—शिल्पविषयकं शास्त्रविषयकं वा बोधं (“मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पः

इति दुहितुर्वचः समाकण्ठ्य यावत् स भूपतिस्तादृशं वरम्
अन्विष्यति, तावत् तत् लोकमुखात् विदित्वा चत्वारो वीरा
विज्ञानिनो (अ) भव्याः पुरुषा दक्षिणापथात् तं राजानमाययुः ।
ते च राज्ञा (ट) सत्कृताः एकैकशः स्वं स्वं विज्ञानं राजसमक्षं
शशंसुः । तेषामेको जगाद,—“अहं तावत् शूद्रः (ठ) नाम्ना
पञ्चफुट्टिकः ; एकोऽहमन्वहं पञ्च अग्राणि वसनयुग्मानि
करोमि, तेषामेकं देवाय प्रयच्छामि, एकं द्विजाय, एकमात्मनः
कृते परिगृह्णामि, एकञ्च भार्यायै (या मे भवति) ददामि;
पञ्चमञ्च विक्रीय आहारादिकं विदधामि । तदेवं विज्ञानिने
मह्यम् अमङ्गरतिस्ते दुहिता दीयताम्” इति ।

श्रीस्त्रयोः” इत्यमरः), यद्वा,—विज्ञानं—ज्ञानं, कर्म वा (“विज्ञानं कर्मण्ये ज्ञाने”
इति हेमः), यः एकमात्रं शिल्पम्, एकमात्रं शास्त्रं वा सम्पूर्णं वेत्ति, न तु असम्पूर्णम्,
अथवा य एकविधयक ज्ञानम्, एकमात्रं कर्म वा सुचारुदपं वेत्तीति ससुंदायायः ।
देया—समस्यां [दा + कर्मणि यत् “दृश्यति” (६।४।६५ पा०) इति आत
दृष्टभावे गुणः, ततः स्त्रियां टाप्], न्यूनः,—हीनः, असम्पूर्णविज्ञानविदिति भावः,
अधिकः,—अतिरिक्तः, एकमात्रविज्ञानाधिकविज्ञानविदिति भावः, तेन न्यूना-
धिकेन—हीनातिरिक्तविज्ञानिनेत्यर्थः (करणे ३या०) ।

(अ) भव्याः,—योग्याः, कन्याऽनुरूपा इति यावत् (“भयं शमे च सुत्ये च
योग्ये भाविनि तु विषु । कर्मरक्ततरो पंसि स्त्रियां करिकथोमथोः ॥ कौवमस्थनि—”
इति मेदिनी) । दक्षिणापथात्—अवन्निनगरीमतिक्रम्य दक्षिणदिग्वर्तिदेशमेहात्
(अथादाने ५मी०) ।

(ट) सत्कृताः,—कृतादराः, सम्मानिता इति यावत् (विश०), एकः
एकः एकैकशः,—प्रत्येकशः, पृथक् पृथगित्यर्थः [“सङ्कीकृतवचनाच्च बीसायाम्”
(५।४।४३ पा०) इति एकशब्दात् बीसायां शम्], स्वं स्वं—निजं निजम् ।

(ठ) नाम्ना—नानवेद्येन (प्रकृत्यादिभिः ३या०) । अहनि अहनि अन्वहं
—प्रतिदिनं [बीसायामव्ययी० । अनु + अहन् + “नमुंसकादन्तरस्याम्” (५।४।१०८
पा०) इति टच् “नसङ्गिते” (६।४।१४४ पा०) इति टिष्ठीवः] । देवाय (सम्प्र०
कर्म०), प्रयच्छामि—दशामि [प्र + दाच् + कट्-निप् “पात्राधास्यान्दाच्—”

द्वितीयोऽब्रवीत्,—“अहं तावत् वैश्यः भाषाज्ञो नाम सर्वेषां मृगपक्षिणां (ङ) कृतं वैश्वि, तदेषा राजपुत्री मम दौयताम्” इति ।

ततस्तृतीयोऽभाषत,—“अहं खड्गधरो नाम भुजवीर्यशाली क्षत्रियः, खड्गविद्याविज्ञाने अस्यां क्षिती मे (ढ) प्रतिमज्ञो नास्ति ; हे राजन् ! तदेषा तनया ते मम दौयताम्” इति ।

अतश्चतुर्थोऽब्रवीत्,—“राजन् ! अहं तावत् जीवदत्तो नाम विप्रः, मम चैतादृशं विज्ञानमस्ति यत्, मृतानां जन्तून् आनीय आशु (ञ) जीवतो दशयामि, तद्दीरचर्यासिद्धं माम् एषा ते तनया पतिं प्रपद्यताम्” इति । एवं ब्रुवतः तान् (त) दिव्यवेशाऽऽकृतीन् पश्यन् राजा वीरदेवः सुतया दोलाऽऽरूढ इवाभवत्” ।

(७३।७८ पा०) इति दाण्-टाषातोयच्छादेशः] । कृते—निमित्तम् । ददामि—टाषातोयर्थे. [“वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानश्चा” (३।३।१३१ पा०) इति लट्] । पञ्चमं, वसनयुष्मन्ति शेषः ।

(ङ) कृतं—वाशितं, ध्वनिमित्यर्थः (क + कृ : । “तिरषां वाशितं कृतम्” इत्यमरः) ।

(ढ) प्रति—प्रतिरूपः, मञ्जः,—बलीयान् (मञ्ज. पावे कपोले च मकरमेदे बलीयसि” इति मेदिनी) प्रतिमञ्जः,—तुल्यबलवान्, प्रतियोद्धा इति यावत् (प्रादिस०) ।

(ञ) जीवतः,—सजीवान् इत्यर्थः (विष्ण० । जीव + शब्दं जीवन्, तान्) । वीरचर्या—वीराचारश्च, तन्वीरपटितव्रतविशेषानुष्ठानेनेति यावत्, सिद्धं—सफलतां गतं, प्राप्तेत्यर्थमित्यर्थः, वीरचर्यासिद्धं—तन्वीरप्रक्रियाविशेषेणैतद्व्यवसायं (विष्ण० । इया तत्पु०) । प्रपद्यता—लभतां, लोकरोक्तु इत्यर्थः (प्र + पद + लोट्-तान्) ।

(त) दिव्याः,—वस्त्राः, रमणीया इत्यर्थः (“दिव्यं स्वर्गं चाग्रां लो बलीयसि” इति मेदिनी), वेशाः,—नेपथ्यानि, वसनयुष्मन्तौ इत्यर्थः (“नेपथ्ये ऋक्षमाने च वेशो वेश्यामृष्टिश्च” इति रमसः), आकृतयः,—रूपाणि च दीर्घं कृतं दिव्यवेशाऽऽकृतीन्—सुपरिष्कृतान् सुरूपांश्च इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

इति कथामन्ध्याय वेतालः राजानमप्राचीत्,—“राजन् ! पूर्वोक्तं शापं स्मृत्वा ब्रूहि, (थ) एतेषां कस्मै कन्येषा देया” इति । एतदाकण्ठ राजा तं वेतालं प्रत्यवादीत्,—“भवान् केवलं कालक्षेपाय (द) मां मौनं त्याजयति, अन्यथा कोऽयं गहनः प्रश्नः ? तदुच्यताम् ; शूद्राय कुविन्दाय कथं क्षत्रिया दीयते, वैश्याय च ? यच्च तद्वत् मृगादिभाषाविज्ञानं, तत् कस्मिन् कार्यं उपयुज्यते ? विप्रेणापि तेन स्वकर्मप्रच्युतेन ऐन्द्रजालिकेन पतितेन वीरमानिना किम् ? तस्मात् क्षत्रिया-यैव खड्गधराय विद्याशीर्थशालिने सा देया” इति । एतत्तस्य

सुतया—कन्यया, सहेति शेषः, दोलाया—क्रीडाद्यदोलनयन्त्रविशेषे, यानविशेषे वा, आढटः,—अधष्ठितः दोलाऽऽढटः,—इतस्ततः आन्दोलनशीलयन्त्रविशेषासीनः यानविशेषासीनी वा इत्यर्थः, दोलाऽऽढटी यथा कदाचित् पुरतः कदाचित् पश्चात् पुनः पुनः दौदल्यमानो भवति, तथा राजाऽपि समानगुणेषु तेषु कस्मै सुता ददामि इति नियेतुमसामर्थ्यात् पुनः पुनः दोलायमानचेता अभवत् इति भावः ।

(थ) एतेषां—पूर्वोक्तविज्ञानिचतुष्टयानां मध्ये (निर्धारणे इष्टी०) ।

(द) माम् इति (अष्टिकर्तुः कन्यसञ्ज्ञा), अहं मौनं त्याजामि, भवान् मां मौनं त्याजयति—विक्षेपयति (त्याज + विच् + लट्-तिप्) । गहनः,—दुर्बोधः इत्यर्थः । कुविन्दाय—तन्तुवायाय (“तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्” इत्यमरः) । तद्वत्—वैश्यागत, वैश्येन विज्ञातमित्यर्थः । खड्गधरः,—ब्राह्मणोचितयजनयाजना-ध्ययनाध्यापनदानप्रतियुक्तपेभ्यः षट्कर्माभ्यः, प्रच्युतेन—प्रखलितेन स्वकर्माप्रच्युतेन—क्षियावष्टेन (विश्व० । ५मी तत्पु०), इन्द्रेण—कौशल्याद्येभ्यश्च, जात—प्रदुर्गता-वरणं, यथास्थितशुद्धदर्शनाच्चमत्तसाधनादिति भावः, इन्द्रजालं—मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथात्वेन दर्शनसाधनं कुडकमित्यर्थः, तेन जीवतीति तेन, इन्द्रजालं शिल्पमस्य इति वा तेन, ऐन्द्रजालिकेन—कुडकविद्याजीविना (विश्व० । इन्द्रजाल + ठन्), पतितेन—क्षियावष्टेपात् पातित्यदोषयुक्तेन (विश्व०), आत्मानं वीरं मन्यते इति तेन वीरमानिना—अस्त्रीकवीराभिमानवता, अवीरेत्येत्यः [विश्व० । वीर + मन + “आत्ममाने खड्ग” (१।१।८३ पा०) इति निनिः । अत्र सर्वत्र करणे इया०] ।

वधी (ध) निश्चयं सं वेतालः योगबलात् स्कन्धदेशात् सहसा
अलक्षितः क्वापि जगाम । राजाऽपि तथैव तमनुययौ ;
(न) सोऽस्माद्वचने हि वीरहृदये न जातु खेदोऽन्तरं लभते ।

अथ दशमकथा ।

ततश्च स राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव
स्कन्धमारोप्य सत्वरं कृतमौनः समुच्चाल । (क) प्रयान्तश्च
तं स्कन्धवर्त्ती स वेतालोऽपृच्छत्,—“राजन् ! आन्तोऽसि,
तदिमां आन्तिहारिणीं कथां शृणु,—

आसोत् वीरबाहुर्नाम (ख) सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चित-

(ध) निश्चय—श्रुत्वा (नि + श्च + ल्यप्) । योगबलात्—योगशक्तिमाश्रित्य
त्यर्थः, वेतालस्य देवयोनिविशेषत्वादिति भावः (ल्यबलोपे प्रभी०) ।

(न) उत्साहः,—अध्यवसायः, चारित्र्याद्यै साधनाद्यैव इत्येवंरूपः सकल्यः
इत्यर्थः, घनः,—दाह्यं, सङ्कल्पस्य दृढता इत्यर्थः, न तु शिथिलसङ्कल्पता इति भावः
(“घनः सान्दे दृढे दाह्यं विस्तारे मुद्गरिऽन्वटे । सङ्गे मुक्षे घनं मध्यवृत्त्यादा-
प्रभेदयोः” ॥ इति हेमः) । उत्साहश्च घनश्च उत्साहघनी, ताभ्यामसह वर्त्तमाने सोऽस्माद्व-
चने—उद्यमदृढतासंयुक्ते इत्यर्थः, यद्वा,—उत्साहेन घनः,—दृढः, दृढोत्साह इत्यर्थः,
तेन सह वर्त्तमाने, अथवा,—उत्साहेन घनः,—सान्द्रः, गिरन्तरः इत्यर्थः, पूर्ण
इति यावत्, पूर्णोत्साह इत्यर्थः, तेन सह विद्यमाने (विष्णो० । बह्व्री०) ।
जातु—कदाचित्, खेदः,—दैन्यम्, अवसादः इत्यर्थः, अन्तरम्—अवकाशं,
स्थानमित्यर्थः ।

(क) प्रयान्तं—गच्छन्तं (प्र + या + श्चट्, तम्)

(ख) सकलानां—सर्वेषां, भूपालानां—राजां, शिरोभिः,—मस्तकैः, यद्वा,—

शासनः पाकशासन इवापरो नृपतिः, तस्यानङ्गपुरं नाम नगरं-
वरमभवत् । तत्रार्थदत्तो नाम महाधनः (ग) सार्धवाहः
प्रतिवसति स्म, तस्य धनदत्तो नाम श्रेष्ठः पुत्रः क्षनीयसी च
कन्या मदनसेना नाम समजायत ।

एकदा धर्मदत्तो नाम कस्यचित् (घ) बणिक्पतेस्तनयः
तां लावण्यरसनिर्भरां कुचकुम्भाग्रबलित्रितयरीक्षितां यौवन-
हिरदस्येव लीलामञ्जनवापिकां वीक्ष्य सद्यः स्मरबाणौघपाता-

मकलैः भूपालैः, शिरसा—नतमस्तकेन, समभ्यर्चितं—सम्पूजितं, समादरेण
गृहीतमिति यावत्, शासनम्—आज्ञा (“शासनं राजदत्तोर्व्यां लिङ्गाऽऽज्ञाशास्त्र-
शालिष” इति मेदिनी) यस्य सः सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चितशासनः,—
सर्वराजपूजिताऽऽदेशः (विष्णु० । बहुव्री०), पाकः,—चसुरविशेषः, तस्य शासनः,—
निहन्ता पाकशासनः,—इन्द्रः, अपरः,—द्वितीयः, अपरः पाकशासन इव इत्यन्वयः ।
नगरवरं—नगरश्रेष्ठं, श्रेष्ठनगरमित्यर्थः, अभवत्—आसीदित्यर्थः ।

(ग) सार्ध—समूहं, धनसमूहं द्रव्यसमूहं वा इत्यर्थः, बहति यः सः सार्धवाहः,
—बणिक् [सार्ध + वह + “कर्मण्यण्” (२।२।१ पा०) इत्यण् । “वैदेहकः सार्धवाहो
नेगमो बाणिजो बणिक्” इत्यमरः] ।

(घ) बणिक्पतेः,—बणिक्श्रेष्ठस्य । लावण्यं—“मुक्ताफलैषु च्छायायास्मरस्य
त्वमिवास्मरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावण्यमिच्छीयते” ॥ इत्युक्तलक्षणकान्तिविशेषः,
तदेव रसः,—जलं (“रसो गन्धरसे जले” इति मेदिनी), तस्य निर्भरः,—
वारिप्रवाहः, स इव इत्यर्थः, ता लावण्यरसनिर्भरा—लावण्यवारिभराम्, अतीव
लावण्यवतीमित्यर्थः (विष्णु० । ६ष्टी तत्पु०), कुचौ—सगौ, कुम्भौ—घटौ हलि-
शिरःस्पर्शसंपिण्डी इव वा (“कुम्भौ घटेभमूर्द्धाग्रौ” इत्यमरः), तथोरथं
कुचकुम्भाग्र—बुबुक, बलिः,—जठरावयवविशेषः (“बलिर्देह्यप्रभेदे च करचामर-
दण्ठयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया नृवचचर्मादि ॥ गृहदारुप्रभेदे च
जठरावयवेऽपि च” इति मेदिनी), तस्याः त्रितयं—त्रिसङ्ख्याकं बलित्रितयम्—
उदररेखात्रयं, कुचकुम्भाग्रं बलित्रितयं कुचकुम्भाग्रबलित्रितयं (इन्द्र०), ताभ्यां
रञ्जितां—श्रीमितां कुचकुम्भाग्रबलित्रितयरञ्जितां—बुबुकनिबलिश्रीमितां (विष्णु० ।
२या तत्पु०), यौवनं—तारुण्यमेव, हिरदः,—हृत्, दुर्गारवेगलादिति भावः,

पञ्चतचेतनः समपद्यत,—(ङ) “अहो ! मारिण, धाराऽधिकदटेन
अमुना रूपेण द्योतिता मल्ली मे हृदयं भेत्तुमिव निर्मिता” ।
इत्येवं प्रासादाग्रमरुदां तां दृष्ट्वा चिन्तयतः (च) चक्राङ्गस्त्वैव
तस्य वासरोऽतिचक्राम ।

तस्य दौर्गन्धिरदस्य—तादृशगन्धस्य, लोलाङ्ग—क्रीडाङ्गं, जलक्रीडाङ्गं,
मञ्जनवापिका—जानसरः, तां तादृशीं लोलातम्यनवापिका—क्रीडासरसीम्, इव
इत्यनेनान्वयः, विरदी यथा सरसि अवगाह्य क्रीडति, तथा दौर्गन्धमपि लावण्य-
रसनिर्भरे निमज्ज्य चिक्रीडिवति (विष्णु० । ४४० तत्पु०) । सद्यः,—तत्क्षणं,
भीष्मचक्षणमेवेत्यर्थः, अरस्य—कामस्य, बाधोघानां—शरसमुद्गानां, पञ्चानामिव
बाधानामित्यर्थः, पातेन—पतनेन, आघातेनेत्यर्थः, अपङ्कता—चोरिता, विनष्टा
इत्यर्थः, चेतना—संविन् यस्य तादृशः अरवाभीघपातापङ्कतचेतनः,—कामशराघात-
विनष्टसंज्ञः (विष्णु० । बहुव्री०), समपद्यत—समजायत (सम् + पद + लङ्-ङ्) ।

(ङ) अहो !—खेदे विस्मये वा, मारिण—कारिण, कामनेत्यर्थः (“मारो मृत्यो
कारे विघ्ने” इति मेदिनी), धारा—सैन्याग्रिमस्कन्धः, सैन्यपुरोभागः इत्यर्थः (“धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरङ्गगतिपञ्चके ।... खड्गादेर्निश्चितमुखे” इति मेदिनी), तच्च
अधिकदटेन—अधिकृतेन धाराऽधिकदटेन—सैन्याग्रिस्थितेन, सेनापतिकृपिणा इत्यर्थः
(मारिण इत्यस्य विष्णु० । ७३० तत्पु०), अमुना रूपेण—सौन्दर्येण, द्योतिता—
प्रकाशिता, मल्ली—मल्लिकापुष्पं, मल्लिकापुष्पवत् सुकोमला मनोहारिणी च इत्यर्थः ।
भेत्तुं—वेत्तुं (भिद + तुमुन्), कामदेवः सेनापत्यं गतः मल्लिकापुष्पमेव बृंह्य-
शीन्दर्येण परिवर्तितं कृत्वा मन हृदयं वेत्तुं निर्मितवान् इति समुदायार्थः, कुसुम-
सुकुमाराऽपि इयं निश्चितशरवत् मन हृदयं पीडयति, इत्यहो ! इति भावः ;
अथा,—धारा—खड्गादेर्निश्चितमुखं, तामधिकदटेन—तथात्वं गतेन, धारात्वं प्राप्ते-
नेत्यर्थः, धाराऽधिकदटेन—तीक्ष्णखड्गादिकृपिणा, हृदयभेदकसाधर्म्यादिति भावः
(अमुना रूपेणेत्यस्य विष्णु० । २५० तत्पु०) ।

(च) चक्राङ्गस्त्वैव—चक्रवाकाख्यपक्षिविशेषस्य इव, निशि प्रियाविरह-
विभ्रुरस्तेति भावः, चक्रवाकदम्पती राक्षी परस्परमेकमावस्थानं न शक्नुतः, गद्याः
ज्वालाग्रयस्य वा एकस्मिन् तीरे चक्रवाकः अपरस्मिन् चक्रवाकी राक्षी अवस्थाय
प्रभाते पुनः संयुज्येते इति प्रसिद्धिः । वासरः,—दिवसः, अतिचक्राम—अतीव्राय,
अपमवतपान्निवर्धः, रजनी समागतवती इति भावः (अति + कृम + लिट्-णञ्) ;

ततः सा मदनसेना (क) चित्तञ्च तस्य धर्मदत्तस्य तद्दर्शन-
दुःखाग्निसन्तप्तं गृहान्तरं विवेश । (ज) भास्वाञ्च तद्दर्शन-
जनितरागोऽपराब्धौ निपपात । ताञ्च सुमुखीं (झ) नक्तम्
अभ्यन्तरागतां दृष्ट्वा तन्मुखाज्जविनिर्जितश्चन्द्रः शनैरुदगात् ।
धर्मदत्तञ्च तावत् गृहं गत्वा तामनुचिन्तयन् (ञ) शयने

विरहसम्पादनात् रजनौसमागमी यथा चक्रवाकस्य दुःखकरः, वासराभ्युदयस्य
मिम्बनसम्पादनात् तथा सुखकरः, किन्तु सुखवामरी मुहूर्त्तमिव अतिगच्छति,
दर्शननिपाता च न पूर्णं प्रति लभते, एवं धर्मदत्तस्यापि मदनसेनादर्शनमुद्योग-
सम्पादकः सुखवाहरः मुहूर्त्तमिव अपजगाम, अदर्शनसम्पादिका मुदीर्घा दुःखरञ्जनी
च समाश्रिता इति तात्पर्यम् ।

(क) चित्तं—मनः, मदनसेनया अपहृतमिति भावः, धर्मदत्तस्य इत्यनेन
कथ्यत्वः । तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनेन—आलोकनं, यत् दुःखं—कामवाधा-
वृत्तिजनितकष्टं, तदेव अग्निः,—अनलः, तेन सन्तप्तं—प्रवेक्षितं तद्दर्शनदुःखाग्नि-
सन्तप्तं—तदप्राप्तिनिमित्तकक्लेशानलदग्धमित्यर्थः (चित्तम् इत्यस्य विष्णुः), गृहान्तरं
विवेश इति मदनसेनाया गृहमध्यप्रवेष्टान् तथाऽपहृतस्य धर्मदत्तचित्तस्यापि गृहमध्य-
प्रवेशो बीजव्यः इति भावः ।

(ज) भास्वान्—सूर्यः (भास + मतुप्), तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनात्
जनितः,—उत्पन्नः, रागः,—अनुरागः रक्तवर्णता च (“रागस्तु माक्ष्ये लोहिता-
दिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ शृपेऽपि च” इति मेदिनी) यस्य तादृशः
तद्दर्शनजनितरागः,—तां दृष्ट्वा समुत्पन्नानुरागः, असक्तमनकालिकरक्तवर्णश्च,
तादृशः सन् इत्यर्थः, अपराब्धौ—पश्चिमसमुद्रे, निपपात, तदप्राप्तिजनितदुःखादिति
भावः, अकामितः सूर्यः समुद्रगर्भे निमज्जतीति प्रतीतिर्जायते दूरात् ।

(झ) नक्तं—रात्रौ । तस्याः,—मदनसेनायाः, मुखाज्जात्—मुखपश्चात्, विनि-
र्जितः,—पराभूतः, अत एव पलायित इति भावः, तन्मुखाज्जविनिर्जितः,—तद्दर्शन-
जननपरभूतः (विष्णुः । शनौ तत्पु०) । शनैः,—मन्दं मन्दम्, उदगात्—उदगमनम्
(उत + इ + लृङ्-उ), तस्याः सुखशीमया निर्जितश्चन्द्रः तदयतः स्थातुं लक्षितः
अन् एतावन्तं कालमनुराले अतिष्ठत्, इदानीं तां स्थानात्तरगतां दृष्ट्वा पुनः शने-
स्वभागतवान् इति तात्पर्यम् ।

(ञ) शयने—शय्यायां (“शयनं सुरते निद्राशययोश्च मधुसक्तम्” इति

चन्द्रपादाहतो लुठन् निपत्य तस्यौ ; यत्नेन सखिभिर्बन्धुभिश्च
पृच्छ्यमानो न किञ्चित् कथयामास । निशि च कञ्चात्
प्राप्तनिद्रः (८) तथैव तां पश्यन् अननयंश्च समुत्सुकः किमिव
नाकरोत् ; प्रातश्च प्रबुद्धो गत्वा रक्षसि स सखीं प्रतीक्षमाणाम्
उद्यानवर्तिनीं मदनसेनां ददर्श, उपेत्य च परिष्वङ्गलासः
प्रेमपेशलेर्वचोभिस्वरणानतः उपच्छन्दयामास ।

साऽब्रवीत्,—“अहं (४) कन्या, साम्प्रतं ते परदाराश्च,

मेदिनी), चन्द्रस्य पादेन—किरचने, आहतः,—पीडितः चन्द्रपादाहतः,—चन्द्राय-
सक्तः, चन्द्रकिरचस्य विरहीद्वीपकत्वादिति भावः ; लुठन्—इतकतो गावादि
विधिपन् (लुठ + शब्द) । सखिभिः,—सुहृद्भिः (“अथ मित्रं सखा सुहृत्” इत्य-
मरः), बन्धुभिः,—स्वजनेः (“समोऽववाच्यवशातिबन्धुस्त्वजनः समाः” इत्यमरः),
यथा,—सखिभिः,—सहायैः, सहचरैरिति यावत् (“सखा मित्रे सहाये ना
वयंस्यायां सखी मता” इति मेदिनी), बन्धुभिः,—मित्रैः (“बन्धुः स्यात् पुंसि बन्धूकै
मित्रे भातरि वाच्ये” इति मेदिनी), पृच्छ्यमानः,—जिज्ञासुमानः (प्रच्छ +
कर्मणि शानच्) ।

(८) तथैव—पूर्ववदेव, मदनसेना प्रासादाद्यन्तकृत्वा तत्पूरतल्लिङ्गति इत्येवं-
रूपेणेत्यर्थः । पश्यन्, स्मरति इति भावः । समुत्सुकः,—समुत्कण्ठितः, तदप्राप्तिनिमित्तञ्च
इति भावः ; यथा,—इदार्थोदयुक्तः, तदनुगयेन निजामिन्नावपुरणार्थोद्यमवान् सन्नि-
त्यर्थः (विश० । “इदार्थोदयुक्त उत्सुकः” इत्यमरः) । प्रबुद्धः,—जागरितः
(विश० । प्र + बुध् + क्तः) । रक्षसि—निजने । उपेत्य—तत्समीपं गत्वा (उप + आ
+ इ + ल्यप्), परिष्वङ्गाय—संश्लेषाय, आलिङ्गनाय इत्यर्थः, परिष्वङ्गे वा (“परिरम्भः
परिष्वङ्गे संश्लेष उपगूढनम्” इत्यमरः), लासः—चतौव लम्बा, शौक्षिकं वा
(“लासशौक्षिकलम्बातिरेकयात्रासु च दधीः” इति विश्वः) यस्य तादृशः परिष्वङ्ग-
लासः,—आलिङ्गनकामः सन् इत्यर्थः (विश० । बहुव्री०), प्रेम्णा—अनुरागेण,
पेशलेः,—आरुभिः, मनोहरैरित्यर्थः (“आरी दक्षे च पेशलः” इत्यमरः), प्रेमपेशलैः,
—अनुरागमधुरैः (विश० । इया तत्प०) । उपच्छन्दयामास—प्रावेशामास, स्त्री
मन्त्रिपेशं यद्वचनं अनुवरोधेत्यर्थः (उप + छन्द + चिच् + लिट् + लृच्) ।

(४) कन्या—कुमारी, अनन्देति यावत् (“कन्या कुमारी” इत्यमरः), साम्प्रतम्

यतोऽहं पित्रा समुद्रदत्ताय बणिजे वाचा दत्ता, कतिपयेरेव
दिनैर्विवाहो मे भविता, तत् तूष्णीं गच्छ, मा कश्चित् पश्येत्,
ततो दोषो भवेत्” । इत्युक्तस्तथा (उ) त्यक्तश्च स धर्मदत्तस्तां
जगाद,—“सुन्दरि ! यदस्तु, (ढ) त्वां विना नाहं जीवेयम्” ।
तदाकर्ण्य सा बणिकसुता (थ) कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला
तमुवाच,—“तर्हि विवाहो मे तावत् सम्पद्यतां, पिता मे
चिरकाङ्क्षितं कन्यादानफलं लभतां, ततोऽहं त्वां मिश्रितं प्रणयेन

—अधुना (अन्य०) । परदाराः,—परस्त्री (“अथ पुं भुवि दारा.” इत्यमरवचनात्
दारशब्दस्य पुंस्त्वं बहुवचनलघावगन्तव्यम्) । वाचा—वाक्येन, न तु विवाहविधिना
इति भावः, दत्ता—समर्पिता, अहं वाग्दत्ता अभवन्मित्यर्थः, कन्यामिमां तुभ्यमहं
विवाहविधिना दास्यामि, इत्येवंकपेय पित्रादिभिः दातुं सङ्कषिता कन्या वाग्दत्ता,
तस्या अन्तेन सह विवाहः गर्हितः इति शास्त्रज्ञतां मतम् ; कारणवशात् भवति
षेदन्तेन परिणयः, तदा पातित्य तस्या जायते इति बोध्यम् ; कतिपयेरेव दिनेः
(प्रकृत्यादिभ्यः ३या०) । भविता [भू+“अवयतने लुट्” (३।३।१५ पा०) इति
लुट्-ता] ।

(उ) त्यक्तः,—विसर्जितः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः (त्यज+क्तः) ।

(ढ) त्वां (विना-योगे २या०) । जीवेयं—प्राण्यां [जीव+“आशंसावचने
लिट्” (३।३।१४ पा०) इति आशंसायां विधिलिट्-याम्] ।

(थ) कन्याभावस्य—तुसारोलस्य, पुंसंसगाभावदपेक्षेत्यर्थः, दूषणं—दुष्टिः,
बलपूर्वकालिङ्गनादिना धर्मदत्तेन तद्विरुद्धताया अपनोद्धतमित्यर्थः, तस्मात् भया-
ऽऽकुला—वक्ता कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला—सतीत्वनाशभयव्यक्ता (विष्ण० । ५मी.
तत्प०) । तर्हि—यद्येवं तदेत्यर्थः (अन्य०) । सम्पद्यतां—सिध्यतु, निष्पद्यी भवतु
इत्यर्थः (सम्+पद+लोट्-ताम्) । कन्यादानेन—दुहितृसम्पदानेन, यत् फलं
—पुण्यरूपमित्यर्थः (कन्यादानफलमुक्तं ब्रह्मवेवर्ते, तद् यथा,—“कन्यां ये तु
प्रयच्छन्ति यथाशक्ति खलङ्कृतान् । विवाहकाले सम्प्राप्ते यद्योक्तसङ्कशे वरे ॥
कन्यां कसं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ सुता कन्यासम्पदानं पितरः प्रपितामहाः ।
विभुक्ताः सर्वपापेभ्यः ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ब्राह्मणे तु विवाहेन यस्तु कन्यां
प्रयच्छति । ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मायैः पूजितः सुतैः ॥ दिव्येन तु विवाहेन

समुपेक्षामि” । तदाकर्ण्य सोऽब्रवीत्,—(त) “अन्यपूर्वा मम प्रिया नेष्टा, परभुक्ते कमले विमलेऽपि किं रतिर्जायते ?” । इति तेनाभिहित्वा साऽवादीत्,—“तर्हि (थ) कृतोद्वाहैव पूर्वं त्वामुपयास्यामि, ततः प्रतिम्” इति । एवमुक्तवतीं तां क्षणिकपुत्रीं प्रत्ययार्थं श्रपयेन सत्येन स धर्मीदत्तः सम्भवन् । ततस्तेनोज्झिता सा समुद्दिग्ना स्वं मन्दिरं विवेश ।

अथ (द) प्राप्ते लग्नदिवसे निर्वृत्ताद्वाहमङ्गला सा गत्वा यन्त्रे कन्या प्रयच्छात् । भत्त्वा धारतु सूर्यस्य भर्गलाक्ष्य गच्छात् ॥ ज्ञान्यैव विवाहेन यस्तु कन्या प्रयच्छति । गन्धर्वलोचनासाय क्रीडते देववशिरम् ॥ यत्केन दत्ता यी कन्या ता कन्या सम्यगश्नयेत् । स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमनन्तरम् ॥ यत्केन—गौमिशुनरूपशुक्लापलक्षितेनावेषेत्यर्थः । प्रथयेन—प्रेमभावेन, समुपेक्षामि—सङ्गमार्थे, तत्प्रणयिनोरुपेक्षेण तव समीप गमिष्यामीत्यर्थः (सम् + उप + इ + लुट् स्यामि) ।

(त) अन्यः,—अपरः पुरुषः, पूर्वं,—प्रथमः, प्रथयीति भावः, यस्याः सा अन्यपूर्वा—पूर्वप्रणयिन विहाय पश्चात्कृततत्कालप्रणयपात्रा, पुनर्भूविति यावत् (विष्णु० । बहुव्री०) ; यद्वा,—अन्यन्—पुरुषान्तरेण, पूर्वं—प्रथमम्, उपभुक्तमिति भावः, या सा अन्यपूर्वा—पुरुषान्तरोपभुक्ता (विष्णु० । बहुव्री०), मम इति [“तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति वर्त्तमानविहितकप्रत्यययोगात् कर्त्तरि ङ्ङी०], नेष्टा—न अभिज्ञता, न प्राधिंता इत्यर्थः, न प्रीतिजननीति भावः [इव + “मति-नुष्टिपूर्वाधेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने निष्ठा] ; परभुक्ते—अन्योपभुक्ते, कमले—पद्मे, कन्यान्तरोपभुक्तकमलमात्रेण इत्यर्थः । रतिः,—प्रीतिः, अतुराग इति यावत् ।

(थ) कृतः,—सम्पादितः, उद्वाहः,—परिणयः यस्याः सा कृतोद्वाहा—सम्पन्नविवाहव्यापारा (विष्णु० । बहुव्री०), पूर्वं—विवाहानन्तरं स्नातिसम्भाषणात् प्रागेव ।

(द) प्राप्ते—उपस्थिते, लघेन—धमराशीनामुदयेन वृत्तुना (“राशीनामुदयो लघम्” इत्यमरः), दिवसे—विवाहार्थनाह्णदिने लघदिवसे—वैशाख-धमराशिशुक्लाक्षे (काशी उभौ० । इया तत्पु०), निष्ठस—निष्ठस (“निष्ठे निष्ठस-निष्ठस्री” इत्यमरः), उद्वाहाय—विवाहाय, विवाहकर्मसम्पादनायैवार्थः, मङ्गलं

पतिगृहं, नीत्वा च उत्सवेन वासरं, निशि पत्न्या समं शयनीय-
गृहमध्यास्तः ; तत्र शय्यानिषद्याऽपि असम्बुद्धौ समुद्रदत्तस्य
तस्य पत्न्युः परिष्वङ्गं न प्रत्यपद्यत । तेनानुनीयमानाऽपि
सा यदा (ध) उदशुः बभूव, तदा स नाहमस्या अभिमती-
ऽस्मीति हृदाऽकरोत्, अवादीच्च,—“सुन्दरि ! यदि तेऽहं
नाभिमतः, तन्ने योऽभिमतः, तं सेवितुं गच्छ” । तदाकण्ठ-
सा नतमुखी शनैरवादीत्,—“नाथ ! त्वं मे प्राणाधिकः
प्रयान्, किन्तु मे विज्ञप्तिमेकां शृणु, सहर्षं मे अभयं प्रयच्छ,
प्रपद्यस्व कुरुष्व, आर्यपुत्र ! अवक्तव्यमपि ते वदामि” । एवमुक्त-

—युमकस्य यस्याः सा निर्बृतीहाहमङ्गला—सम्प्रशुभपरिणयव्यापारा (विष्णु० ।
बहुव्री०) । नीत्वा—अतिवाहयित्वा । वासरं—दिवसम् । शयनीयगृहम् [“अधि-
शीङ्स्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति आधायस्य कर्मात्मम्], अध्यास्त—अव-
सितम् (अधि + आस + लङ्) । शय्याया निषद्या—उपविष्टा शय्यानिषद्या—
शय्यास्थिता [विष्णु० । ७मी तत्पु० । नि + षट् + क्त, “रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य
च हः” (८।२।४२ पा०) इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः], न सकृतम्—
अभिमुखगत, सुखं यस्याः सा असम्बुद्धौ—परावृत्तमुखी, पत्नी परासुखीत्यर्थः
(विष्णु०) । प्रत्यपद्यत—प्राप्नोत्, पतिं पश्चात्कृत्य स्थितत्वात् तस्य आलिङ्गनादिकं
न बहु अमन्यत इत्यर्थः (प्रति + पद + लङ्-त) ।

(ध) उत्—उद्वृतम्, अशु—नेत्रोदकं यस्याः सा उदशुः,—हृदयेन नीरा,
रोदनोन्मुखीति यावत् (विष्णु० । बहुव्री०) । सः,—समुद्रदत्तः । अस्याः,—
अनया इत्यर्थः [“तस्य च वर्तमाने” (२३६७ पा०) इति कर्तरि ङ्घ्री०],
अभिमतः,—प्राथितः, प्रियः इत्यर्थः (आभ + भन + वर्तमाने क्त,) । हृदा—
हृदयेन, मनसा इत्यर्थः (करणे इया०) । अयमनयोरतिशयेन प्रियः प्रेयान्—
प्रियतमः [प्रिय + “द्विषन्नविभज्यापपदे तरवीथसुगौ” (५३५७ पा०) इति
ईषसुम् “प्रियस्त्विदस्मिन्—” (६।४१५७ पा०) इति प्रियस्य प्राङ्ङित् ।
विज्ञप्तिं—विज्ञापनम् । सहर्षं—आनन्देन सह सहर्षं—सानन्दं, प्रसन्नचेतसा
इत्यर्थः (क्षिया विष्णु०) । आर्यपुत्र ! इति पत्न्युः सम्बोधनम्, अवक्तव्यमपि—
वक्तुमर्हमपि, लज्जाकरत्वात् सुवाजनकलाच्च इति भावः ।

वती सा (न) “तथा” इति कौञ्चात् प्रतिपद्यमानं तं सविषादं
सलज्जं समयश्चावादीत्,—“नाथ ! एकदा एकाकिनी गृहो-
द्याने मां दृष्ट्वा धर्मदत्ता नाम मम भ्रातुः सखा युवा खराऽऽतुरः
मामवणत् । अहं परीवादं पितुः कन्यादानफलञ्च रक्षन्ती
इष्टप्रवृत्तस्य तस्य वाचमयच्छं यत्,—‘पूर्वं विवाहिता त्नामुप्रे-
क्षामि, ततः पतिम्’ इति । तत् प्रभो ! मे सख्यं प्रतिपालय,
(प) अनुमन्यस्व मा तदन्तिकगमनाय, तन्निकटं गत्वा क्षणेना-
गमिष्यामि, न हि आवाक्यसेवितं सत्यमतिक्रमितुं शक्नोमि” ।
इति तस्याः (फ) वचीवज्रपातेन सहसा हतः समुद्रदत्तः सत्येन
बद्धः क्षणमचिन्तयत्,—“अहो ! धिक् । इयमन्यरक्ता, एतया

(न) तथा—तदेव भवतु, वक्तव्यं ते ब्रूहि, अभयं ददामि, प्रपद्य-
क्षरीमि इत्येकपमित्यर्थः । प्रतिपद्यमानम्—अङ्गीक्रियमाणं (प्रति + पद + आनच्),
त—समुद्रदत्त, सविषादं सलज्जं समयमिति पदत्रयं (क्रिया विष्णु), पत्युरसन्तोष-
भयात् सविषादत्वं समयत्वञ्चावगन्तव्यम् । अवणत्—अवाधिष्ठ, मम गृहगमनमार्गम्
अवहरीष इत्यर्थः (वध + लङ्) । परीवादम्—अपवाद, लोकाभिन्दामित्यर्थः
[परि + वद + लृच् “उपसर्गस्य चञि” (६।३।१२२ पा०) इति दीर्घः । “परीवादी
ऽपवादे खान् बोधावादनवस्तुनि” इति मेदिनी] । रक्षन्ती—पालयन्ती (विष्णु ।
रक्ष + लृट्, स्त्रिया ङीप्), इष्ट—बलात्कारे, बलपूर्वकावरोधे इत्यर्थः (“प्रसभन्तु
बलात्कारो इष्टः” इत्यमरः), प्रवृत्तस्य—उद्यतस्य इष्टप्रवृत्तस्य—प्रसभं नामवरीबुधुप-
ज्ञानस्य (विष्णु । ७मी तत्पु०), तस्य (सन्त्यविषयया शेषे इष्टी०) । अयच्छम्—
अददाम्, अङ्गीकृतवतीत्यर्थः [दाष् + लङ् असप् “प्राप्ताप्ता—” (७।३।७८ पा०)
इति यञ्छादेशः] ।

(प) अनुमन्यस्व—अनुज्ञानीहि, अनुज्ञां कुरु इत्यर्थः (अनु + मन +
प्रार्थनाया ङीट्-स्व) ।

(फ) अवाधि—वाक्यानि, वचनम्—अज्ञानिरिव (उपमितिसंज्ञा), तस्य
पातेन—पतनेन वचीवज्रपातेन—वाग्व्याघातेनेत्यर्थः (कर्चरि ३।३० । इष्टी तत्पु०) ।
धिमिति आत्मविभक्त्यंनूपचक्षमन्त्यर्थः (“धिक्षिर्भक्त्यंनमिन्दुवी” इत्यमरः), मामिति
शेषः । अन्त्यक्षिन्—पुरुषाणां, पतित्यतिरिक्ते इत्यर्थः, रक्ता—अतुरक्ता, अतुराग्नि-

ध्रुवमेव गन्तव्यं, 'तत् कथं मत्वं हन्मि ? यातु इयं, कोऽस्याः परिग्रहः ?' इत्यालोच्य तां यथेष्टगमनाय अनुमने । साऽपि सहसा ससुत्याय तस्मात् (ब) वेष्टनो निरगात् ।

अथ सा यान्ती मदनसेना निशि मार्गे एकाकिनी केनापि चौरिण (भ) प्रधाव्य वसनाच्छलात् रुद्धे, ऊचे च विभ्यसौ मा,—“का त्वं सुभ्रु ! ? क्व यासि ?” इति । साऽवादीत्,—“मुञ्च मां, किं तवानेन प्रसङ्गेन ? कार्यमस्ति मे” । ततश्चौरो-

चौत्यर्थः (“रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरङ्गिने लोहिते त्रिषु” इति मेदिनी), अन्तरक्ता—परपुरुषासक्ता (विच० । ७मी तत्प०) । “इयमन्तरक्ता” इत्यत्र “यतः” इत्युचनोद्यम्, यतः परपुरुषान्तरक्तासिन्नामह कामये, अतो मां विगिति समुदायार्थः । हन्मि—विनाशयामि, लङ्श्रामीत्यर्थः (हन + लट् सिप्) । परिग्रहः,—स्वीकारः, ग्रहणमित्यर्थः, अस्याः परिग्रहः कः ?—अस्याः ग्रहणे किं प्रयोजनम् ? नैवेमां पक्षीत्वेन गृह्णामीत्यर्थः, यदा,—परिग्रहः,—परिवारः, परिजनः इत्यर्थः, स्वामीति धावत, कोऽस्याः पतिः ? नैवाहं कुलटाग्रा अस्याः पतित्वं स्वीकरोमीत्यर्थः (“परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारधीरपि । शपथे परिवारे च राष्ट्रवक्त्राभ्याम्करे” इत्यमरः) । अनुमने—अनुमन्त्री, अनुमतिं दत्तवानित्यर्थः (अनु + मन् + लिट् ए) ।

(ब) वेष्टनः,—गृह्णात् (अपा० ५मी० । “गृह्णेद्दीदवसितं वेष्टनं सुप्तं निक्षेपनम्” इत्यमरः) ।

(भ) प्रधाव्य—धावित्वा, द्रुतमागत्येत्यर्थः (प्र + धाव + ल्यप्), वसनाच्छलात्—वस्त्रप्रान्तभोगात्, वस्त्रप्रान्तदेशमाकृष्येत्यर्थः (ल्यब्लोपे ५मी०), रुद्धे—बध्नन्ते, प्रतिबद्धा इत्यर्थं (रुध + कर्त्तृणि लिट्-ए), ऊचे—आवभाषे [वच + कर्त्तृणि लिट्-ए “वचिस्त्रिपिज्याटीनं किति” (६।१।१५ पा०) इति धातोः सम्प्रसारणं “लिङ्ग-भ्यासुखीभयेषाम्” (६।१।१७ पा०) इत्यभ्यासस्य च सम्प्रसारणम्], विभ्यसौ—वसन्ती (विच० । भी + श्रुट्, स्त्रियां ऊीष्) । सु—सुप्त, शोभने इत्यर्थः, सुभ्रुं वदन्त्याः सा सुभ्रुः, तत्सम्बन्धी सुभ्रुः ।—सुन्दरभ्रुवमन्विते इत्यर्थः [सुभ्रुः इति प्रयोगो न पाणिनिस्मृतः, “उ सुभ्रुः । कथं तर्हि ‘हापितः काचि वै सुभ्रुः’ इति भट्टिः ? प्रमाद एवावमिति वदन्” इति दीक्षितोक्तेः] ।

उब्रवीत्,—“सुन्दरि ! चौरात् (म) मत्तः कथं त्वं मुच्यसे ?” ।
तदाकर्ण्य साऽब्रूत्,—“गृह्णाण मे आभरणानि” । ततश्चौरः
(य) अभ्यधात्,—“शोभने ! किमेभिरुपलैः ? चन्द्रकान्ता-
ननां जगदाभरणभूतां भवतीं नैवाहं त्यजामि” । इति
तेनोक्ता (र) विवशा सा बणिङ्गन्दिनी निजवृत्तान्तमाख्याय
तमेवं प्रार्थयामास,—“भद्र ! क्षणम् अपेक्षस्व, यावत् सत्यमनु-
पान्तयामि ; इहस्थस्यैव ते पार्श्वं सत्वरमेष्यामि, नाहमिमां
गिरमुल्लङ्घयिष्यामि” । एतदाकर्ण्य चौरस्तां (ल) सत्यसन्धां
मत्वा ममोच, तस्यै च तत्र तदागमं प्रतीक्षमाणः । साऽपि
तस्य धर्मदत्तस्य बणिजोऽन्तिकमाजगाम । स च धर्मदत्तस्ताम्
(व) अभीष्टां प्राप्तां दृष्ट्वा यथावृत्तं पृष्ट्वा विचिन्त्य च क्षणमब्रवीत्,

(म) मत्तः,—मत्तकाशात् [अत्यदः पचत्येकवचननिश्चयम् । “भीमार्थानां
मयवृत्तः” (१।४।२५ पा०) इति प्रमो०] । मुच्यसे ?—चायसे (मुच + कर्ण-
वर्तति लट्-से) ।

(य) अभ्यधात्—अवादीत् [अभि + धा + लृङ्-ट् “गातिष्या—” (१।४।७०
पा०) इति सिचौ लृक्], शोभने !—सुन्दरि ! इत्यर्थः । उपलैः,—प्रसरेः,
आभरणानां रत्नमयत्वात् तेषु प्रसरत्वारोपी बोद्धव्याः, यथा,—उपलखन्नुब्रूदति-
तच्छैविन्यः (करणे इया० । “पाषाणप्रसरयार्थोपज्ञाश्रमाः त्रिला हृषत” इत्यमरः),
चन्द्रवत कान्त—सुन्दरम्, आननं—वदनं यस्यासां चन्द्रकान्ताऽऽननाम्—इन्दुसुन्दर-
मुखी (विष्ण० । उप० वहुव्री०), जगतां—सुवनानाम्, आभरणभूताम्—अलङ्कार-
रूपिणीं जगदाभरणभूतां—लोकललामभूताम्, अतीव सुकृपामित्यर्थः (विष्ण० ।
इष्टी तत्प०) ।

(र) विवशा—व्याकुला (विष्ण०) । गिरं—वाचम्, उल्लङ्घयिष्यामि—
अतिक्रमिष्यामि, अपलपिष्यामि वा (लृत् + लप् + णिच् + लृट्-स्यामि) ।

(ल) सन्धा—अनृषा, सन्धा—प्रतिज्ञा (“सन्धा प्रतिज्ञा मन्धादा” इत्यमरः)
यस्याः तादृशी सत्यसन्धा, यथावेवादिनीम् इति यावत् (विष्ण० । वहुव्री०) । तस्याः,
—मदत्तसेवायाः, आनमम्—आनमनं तदागमं—तदाव्यावर्तनं (इष्टी तत्प०) ।

(व) अभीष्टाम्—अभिलषिता, प्रियामिति यावत् । इतम्—अतीतम्,

—“सुन्दरि ! सत्येन ते तुष्टोऽस्मि, त्वया परस्त्रिया मे नास्ति प्रयोजनं, यावत् त्वां कश्चिच्छेद्यते, तावत् यथाऽऽगतं मम्यताम्” इति तेन त्यक्ता सा “तथा” इति तद्देहात् प्रत्यागमत् ।

अथ पथि चौरस्य (श) प्रतिपालयतो निकटं प्राप्य,—
“ब्रूहि कस्ते वृत्तान्तस्तत्र गतायाः ?” इति पृच्छते तस्मै सा तेन बणिजा यथोक्तं, तत् सर्वमाख्यातवती । ततः चौरस्ता-
मवादीत्,—“यद्येवं, तत् मयाऽपि (घ) सत्यतुष्टेन विमुक्ताऽसि,
साम्प्रतं साभरणा गृहं व्रज” इति । एवं तेनापि सन्ध्या-
रक्षिता (स) अनृणा अलुप्तशीलमुदिता पत्नुरन्तिकमाययौ ।
तत्र गुप्तं प्रविष्टा प्रहृष्टेवाऽऽगता पृष्टा तस्मै पत्ये तत् सर्वं

अतीतविषयमित्यर्थः, अनतिक्रम्य यथाऽऽप्तं—पतिसक्तामे यत्किञ्चित् सङ्कटितं तत् सर्वमित्यर्थः (अनतिक्रमेऽव्ययी०) । सत्येन—सत्यपालनेनेत्यर्थः । यथा—येन प्रकारेण, येन पथा वा, आगतं—प्राप्तं यथाऽऽगतं—येन प्रकारेण येन पथा वा अत्र समुपस्थितं, तेनैव प्रकारेण तेनैव पथा वा (अनतिक्रमणेऽव्ययी०) । तथा—तदेवास्तु, भवदुक्तप्रकारेणैव गृहं गच्छामोत्यर्थः, इति, उक्तेति शेषः ।

(श) प्रतिपालयतः,—प्रतीचमायस्य [प्राति + पा + णिच् + क्त्वा “पातेर्णां लुप्त्वत्थः” (बा०) इति लुगागमः] । प्राप्य—समागत्य (प्र + आप + ल्याप्) । पृच्छते—जिज्ञासमानाय [विष्ण० । प्रच्छ + क्त्वा “यद्विज्ञावयिव्यधि—” (६।१।२६ पा०) इति सम्प्रसारणम्], तस्मै—चौराय । आख्यातवती—कथितवती (आ + ख्या + क्तवत्, स्त्रिया ङीष्) ।

(घ) सत्येन—सत्यधर्मसंरक्षणेन, तुष्टः,—प्रीतः तेन सत्यतुष्टेन—सत्यपालन-
हेतुकसन्तुष्टेन (विष्ण०), विमुक्ताऽसि इत्यत्र त्वम् इति शेषः ।

(स) नास्ति ऋणं—देय, प्रतिज्ञापालनरूपम् अथवापरिशोधनीयमित्यर्थः
(“ऋणं देये ऋणी दुर्गे” इति हेमः), यस्याः सा अशुभा—प्रतिज्ञा-ऋणमुक्ता
(विष्ण० । बहुव्री०), अलुप्तेन—अविनष्टेन, शीलिन—सङ्कतेन, चारित्र्येण हेतुना
इत्यर्थः, मुदिता—हृष्टा अलुप्तशीलमुदिता—निजसतीत्यसंरक्षणीता इत्यर्थः
(विष्ण० । इया तत्पु०), यदा,—अलुप्त शीलं यस्याः सा अलुप्तशीला, सा आसी
मुदिता चेति (कर्मधा०) । गुप्तं—सुराक्षितम्, अन्धेरहं यथा तत्केत्यर्थः (क्रिया

यथावदवर्णयत् । सोऽपि (इ) अस्नानमुखकान्तिन्तामस-
भोगलक्षणम् अनष्टचारित्रां सत्यपालनगताम् अदुष्टमानसां
सन्भाव्य अभिनन्द्य च तया सह यथासुखं तस्थौ” ।

इति कथामुक्ता स वेतालस्तं भूपं पृच्छति स्म,—“राजन् !
पूर्वोक्तं श्रापमनुस्मृत्य ब्रूहि, एषां (क) चौरवणिजां मध्यात्
कः त्यागी ?” इति । तदाकर्ण्य स राजा मौनं विहाय तं
वेतालमाह स्म,—“एषां चौरस्त्यागी, न पुनरुभौ तौ वणिजौ ।
यो हि पतिस्ताम् अत्याज्यां (ख) विवाह्यापि अजहात्, स
कुलजः सन् अन्याऽऽसक्तां भार्यां जानन् कथं वहति ? । योऽपि

विण०) । पृष्टा, पत्या इति शेषः । अवर्णयत्—अकथयत्, वर्णितवतीति यावत्
(वर्ण + णिच् + लङ्-ट्) ।

(इ) अस्नाना—अमलिना, प्रफुल्लिता इति यावत्, अस्त्रलितचारित्र्यादिति
भावः, मुखकान्तिः,—मुखयोभा यस्यास्ताम् अस्नानमुखकान्तिम्—अकलङ्कचारित्र्य-
तया दृष्टवदनां (विण० । बहुव्री०) । न विद्यते सम्भोगस्य—रतस्य, पुंसंसर्गस्य
इत्यर्थः (“रतभोगौ च सम्भोगौ” इति शाश्वतः), लक्षणं—चिह्नं, विशङ्कलवेषादिक-
मिति यावत्, यस्यां यस्या वा ताम् असम्भोगलक्षणां—अदृष्टशङ्कारचिह्ना, यथापूर्व-
वेषामिति यावत् (विण० । बहुव्री०), अनष्टम्—अस्त्रलितं, चारित्र्यं—सदृशं,
सस्वभावः इत्यर्थः, यस्यासामनष्टचारित्र्याम्—अकलङ्कितस्वभावां (विण० । बहुव्री०),
सत्यस्य—श्रपयस्य (“सत्यं श्रपयतप्ययोः” इत्यमरः), पालनाय—रक्षणे, गतां—
प्रयातां सत्यपालनगतां—प्रतिज्ञारक्षणाद्येनैव प्रसिक्ता, न तु अभिसाराद्येनिति भावः
(विण० । ४र्थी तत्पु०), अदुष्टं—पवित्रं, मानसं—चित्तं यस्यास्ताम् अदुष्टमानसां—
विशुद्धहृदयां (विण० । बहुव्री०), सन्भाव्य—वितर्कं (सम् + भू + णिच् + ल्यप्),
अभिनन्द्य—प्रशस्य, सलोच्य वा (अभि + नन्द + ल्यप्) ।

(क) चौरवणिजां—चौरस्य तथा समुद्रदत्तपथ्यदत्ताख्यवणिग्द्वयोश्च । त्यागी
—त्यागशीलः, विषयेषु अनासक्त इत्यर्थः, निष्पृष्ट इति यावत् ।

(ख) विवाह्या—विवाहं कृत्वा (वि + वह + णिच् + ल्यप्), अजहात्—
अत्यजत् (हा + लङ्-ट्) । कुलजः,—सत्कुलोत्पन्नः । वहति—गृह्णातीत्यर्थः,
पीबयितुं शक्नोतीति यावत् ।

(ग) अपरः, स भयात्, अथवा कालेन जीर्णाऽऽसक्तिवेगात् तामत्याचीत् । चौरस्तु (घ) गूढचारी निरपेक्षः पापी, प्राप्तं साभरणं स्त्रीरत्नं यदमुञ्चत्, तेन स एव त्यागी इति । एतदाकर्ण्यैव स वेतालः पूर्ववत् स्त्रं (ङ) पदमगात्, राजाऽपि पुनस्तमानेतुं सयन्नोऽभवत् ।

अथ एकादशकथा ।

ततः स राजा शिंशपासकाशं गत्वा तं वेतालं पुनः स्कन्ध-
मधिरोप्य तं भिक्षुं प्रति आगन्तुमारभे । गच्छन्तश्च तं स्कन्ध-
स्थितः स वेतालः प्राब्रवीत्,—“राजन् ! विचित्रामेकां श्रमा-
पद्मां कथां ते निवेदयामि, शृणु,—

(ग) अपरः,—धर्मोदधत्तः । जीर्णः,—चीर्णः, आसक्तिवेगः,—अनुरागातिजग्यं
तस्मात् जीर्णाऽऽसक्तिवेगात्—बहुकालादर्शनेन मन्दानुरागत्वात् (कर्मधा० । हेतौ
५मी०) । अत्याचीत्—अहासीत्, त्यक्तवान् इत्यर्थः (त्यज + लुङ्-ट) ।

(घ) गूढं—गुप्तं, अरति—धमतीति गूढचारी—निशाविहारी, निर्जन-
प्रदेशविहारी वा (विष्ण० । गूढ + अर + यडादित्वात् णिनिः), गूढचारीति
विशेषणेन तस्य पुरुषान्तरकर्तृकदर्शनभयं नास्ति, येन तां त्यजेत् इति बोध्यम् ;
निरपेक्षः,—समाजसम्बन्धपरिशून्यः, ईदृक्कार्यकरणे जनसमाजे मम निन्दा
भविष्यति, अत एव न करिष्यामीत्यादि अपेक्षाविहीन इत्यर्थः, एतदपि विशेषणम्
अत्यागहेतुत्वोपपन्नकामिति बोध्यम् ; पापीति विशेषणमपि अत्यागहेतुत्वबोध-
नाभिप्रायेणैव उपपन्नं, यतः पापिनः परदारसन्धीमस्य पापजनकत्वे
बुद्धभावात् ।

(ङ) पदं—स्थानं, शिंशपातृत्वमित्यर्थः (“पदं व्यवसितिवाचस्थानलक्षाद्भि-
वस्तुषु” इत्यमरः) ।

पूर्वमासीत् उज्जयिन्यां धर्मध्वजो नाम नृपतिः । तिस्रः राजकन्यास्तस्यातिवल्लभा भार्या आसन् । तासामेका इन्दु-
लेखा, द्वितीया तारावली, तृतीया मृगाक्ष्वती । ताभिः
राज्ञीभिः सह (क) विहरन् राजा जिताशेषरिपुः सुख-
मासाञ्चक्रे ।

एकदा तथ वसन्तोत्सवे समुपस्थिते ताभिः प्रियाभिः सह
स राजा क्रीडितुम् उद्यानमगात् । तत्र (ख) अलिमाला-
मौर्वीकाः पुष्पाऽऽमता लताः अनङ्गस्य संजिताश्चापयटोरिव
पश्यन्, तत्रत्यतरुपरि वर्त्तमानानां कोकिलानां गिरं सन्भोगैक-

(क) विहरन्—क्रीडन् (वि + ह + शब्) । जिताः,—पराभूताः, अशेषाः,
—सकलाः, रिपवः,—शत्रवः येन तादृशः जिताशेषरिपुः,—वशीकृतमिच्छित्सारि-
नखलः (विच० । बह्व्री०) । आसाञ्चक्रे—तस्यै [आस + लिट्-ए “दद्यासाञ्च”
(१।१३० पा०) इति आम् “ऊचाशुप्रपुज्यते चिटि” (१।१४० पा०) इति
ऊञीऽनुप्रयोगः] ।

(ख) अलिमालाः,—धमरपङ्क्तयः (“माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि”
इति हेमः), मौर्वीः,—ज्याः (“मौर्वी ज्या त्रिजिनी गुणः” इत्यमरः) इव यासु ताः,
अनङ्ग,—अलिमाला एव मौर्वीः यासु ताः अलिमालामौर्वीकाः,—निषण्णधमरा-
धनीभिः गुणभान्तियुक्ताः, अनङ्ग,—अमरावलिरचितगुणाः, “मौर्वी रोलन्माला”
इति कविसमयप्रसिद्धेः अनङ्गचापे धमरपङ्क्तय एव मौर्वीकार्यं साधयतीति
ज्ञातव्यं [विच० । बह्व्री० । “नद्युतश्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप्] । पुष्पैः,—
पुष्पसमुद्भारैः, आमताः,—ईवमन्वाः पुष्पाऽऽमताः,—कुसुमभारावनताः (विच० ।
इया तत्पु०) । संजिताः,—लस्यवैचार्यं कल्पिता, समुचीकृता इत्यर्थः,
आपयटोः,—अनुदंष्ट्रान्, वसन्तागमात् सर्वाः लताः पुष्पिताः तथा पुष्पभारेण
वृषदानताश्च अमवन्, पुष्पेषु च तेषु मधुपमेष्वयः मधुपानां च न्यवेदुः, तास्तु
कामस्य समुचीकृताः अनुदंष्टोरिव परिदृश्यमाना आसन्, यतः पुष्पधन्वनः अतः
पुष्पमयं, ज्या धमरमयी, वाद्यानि च पुष्पमयाणि, “मौर्वी रोलन्माला
अनङ्ग विमिश्राः कौसुमाः पुष्पकैतोः” इति कविसमयप्रसिद्धेः । सन्भोगैः,—
सुरतः, शङ्कर इत्यर्थः (“सन्भोगस्तु पुमान् भोगे सुरते जिनश्रावणे” इति मेदिनी),

रसस्य मनोजस्य आश्रामिव शृण्वन्, वासवोपमः स राजा चतः-
पुरिकाभिः साकं कन्दर्पजोवितस्यापि जीवितं मधु सिधेवे ।
तत्र (ग) तस्य राज्ञः शृण्वन्लेखाया देव्याः केलिकचग्रहात्
कर्णाग्रात् उत्सङ्गे उत्पलं पपात । तदभिघातेन च क्षते
जाते (घ) अभिजाता सा महादेवी,—“हा ! हा !” इत्युक्त्वा
ममूर्च्छ । तटवनोक्त्य (ङ) विह्वलेन राज्ञा परिजनेन च
शीताम्बुमारुतैः समाश्रामिता सा कथञ्चित् संज्ञामवाप । अथ

एव, एकः,—प्रधानः, रसः,—आख्यायः यस्य तस्य सधोगैकरसस्य—शृङ्गार-
मात्ररसस्य (विष्णु० । बहुव्री०), मनसि जायते इति तस्य मनोजस्य—आत्मसुखः,
कामस्येत्यर्थः [मनस् + जन + “सप्तम्यां जनेडं,” (३२२७ पा०) इति डः] ।
वासवेन—इन्द्रेण, उपमा—तुलना यस्य सः वासवोपमः,—इन्द्रतुल्यः (विष्णु० ।
बहुव्री०) । अलःपुरिकाभिः,—अलःपुरनिवासिनीभिः, मण्डिवीभिरित्यर्थः (सहायक-
साक-शब्दयोगात् इत्या०), साकं—सङ्ग (अव्य० । “साकं साङ्गं समं सङ्ग”
इत्यमरः), कन्दर्पस्य—कामस्य, जीवित—जीवनं, जीवनतुल्या रतिरित्यर्थः, तस्य
कन्दर्पजोवितस्य—कामपद्माः रतिरित्यर्थः, जीवित—जीवनम्, उद्दीवकमिति यावत्,
रत्युद्दीवकमिति भावः, मधु—मद्यं (“मधु मद्यं मधु चोद्रे मधु पुष्परसं विदुः ।
मधुर्देवो मधुश्चेन्नो मधुकोऽपि मधुर्मतः” ॥ इति शान्तः), सिधेवे—पपौ
(सिव + लिट्-ए) ।

(ग) तस्य राज्ञः,—तेन राज्ञा इत्यर्थः [“कर्त्तृकर्मणोः कृति” (१।१।६३ पा०)
इत्यनेन अव्ययसङ्गयोगात् कर्त्तरि णि०] । केली—क्रीडायां, क्रीडाकाले इत्यर्थः, यः
कचग्रहः,—केशधारणं तस्मात् केलिकचग्रहात्—क्रीडाकालिककेशग्रहणव्यापारा-
क्षेतीः (इती ध्रुवी०) । उत्सङ्गे—क्रीडदेष्टे, उत्पलं—कर्णभूषणीकृतं कुवलयं, राज्ञा
केलिकचग्रहणवेगात् देव्या उत्सङ्गे तस्या एव कर्णाग्रात् उत्पलं पपात इति यीजना
काव्या ।

(घ) अभिजाता—कुलीना, सत्कुलीयज्ञा इत्यर्थः, तथाविधत्वादतीव सुकु-
मारौति भावः (विष्णु० । “न्याये कुलीनकुचयोरभिजातपदं विदुः” इति शान्तः) ।

(ङ) विह्वलेन—विह्वलेन, शीकावेगात् स्नाकान्वपि धारयितुमशक्तेरित्यर्थः ।
समाश्रामिता—साम्निता इत्यर्थः (सम् + आ + श्रस + चिच् + क्त, क्तिवा टाप्) ।

राजा तां राजधानीं नीत्वा (च) भिषजां शतैर्विविधौषधैः प्रियासुपाचरत् ।

ततः स राजा राज्ञी तां सुस्थितां दृष्ट्वा द्वितीयया तारावल्या सह (छ) चन्द्रप्रासादमारोह । तत्र तस्य राज्ञः क्रोडसुप्तायां तस्यां गवाक्षमार्गेण (ज) हिमकरत्विषः तदङ्गेषु पेतुः ; ततः क्षणात् प्रबुद्धा सा,—“दग्धाऽस्मि” इतिवादिनी सहसा शयनादुत्तस्थौ । अथ स राजा प्रबुद्धः,—“किमेतत् ?” इति (झ) सम्भ्रान्तः समुत्थाय तस्या अङ्गेषु विस्फोटान् निर्गतान् अपश्यत् । “किमेतत् ?” इति पृच्छन्तं तं तारावली राज्ञी प्राह स (ञ) नाम,—“अङ्गपतितैरिन्दोः किरणैरेतत् मे कृतम्” । इत्युक्तवत्याः रुदत्यास्तस्यास्ताम् (ट) शान्तिं दृष्ट्वा राजा विह्वलः परिजनमाह्वयत्, अकारयश्च तेन परिजनेन सजलैर्नलिनीदलैः शय्याम्, अदापयश्च अङ्गेषु आर्द्रश्रीखण्ड-विलेपनानि ।

(च) भिषजा—चिकित्सकानां, शतैः,—बहुभिः, बहुचिकित्सकैरित्यर्थः ।
सुपाचरत्—शेषिकृतम् (उप + पा + चर + लङ् दृ) ।

(छ) चन्द्रः,—चन्द्रवत् आकाश इत्यर्थः, प्रासादः,—शिवः तं चन्द्र-प्रासादम् (उप० समा०) ; सह, —चन्द्राय—चन्द्रकिरणसेवनाय इत्यर्थः, प्रासादः तं चन्द्रप्रासादं—प्रासादप्रिखण्डवद्विभक्तित्वार्थः (४र्थो तत्पु०) ।

(ज) हिमकरस्य—चन्द्रस्य, त्विषः,—प्रभाः, किरणानीति यावत्, हिमकर-त्विषः,—चन्द्रप्रभः । प्रबुद्धा—जागरिता (प्र + बुध + क्, स्त्रियां टाप्) । इति —दग्धाऽस्मि दग्धाऽस्मि एवं वचनं पुनः पुनः वदितुं श्रीलम्बाः इतिवादिनी—एवंभाविनी [विच० । इति + बह + “बहुलनाभीण्यो” (१।१।८१ पा०) इति चिनिः, स्त्रियां ङीष्] ।

(झ) सम्भ्रान्तः,—समुचिप्तः, सभयो वा, त्वरान्वितो वा (विच०) ।

(ञ) नाम—प्रकाशार्थकं कुलार्थकं वा चम्ययम् ; प्रकाशं प्राह स, अतिलोभेन प्राह स इति वा (“प्राकाशोऽप्रीकृती कीपे नाम सभ्राव्यकुलयोः” इति प्राचतः) ।

(ट) शान्तिं—वीणां, विष्ठीटं, तज्जनितयातनां वा इत्यर्थः (“शान्तिः

तावच्चास्य तृतीया महिषी मृगाहवती तत्पार्श्वम्
(ठ) आगन्तुमना निजमन्दिरात् निरगमत्, निर्गच्छन्ती च सा
कापि निःशब्दायां तस्यां रजन्यां विदूरे सुव्यक्तं धान्यावघातजं
सुषलध्वनिं श्रुत्वा । श्रुत्वेव सा,—“हा ! मृताऽस्मि” इति
वदन्ती करी (ड) धुन्वती च व्यथिता च मार्गे एव उपापिगमत् ।
ततः प्रतिनिवृत्त्यैव परिजनेन स्वमेवान्तःपुरं नीता सा बाह्या
रुदती शयनं भेजे । तत्परिजनस्य,—“किमेतत् ?” इति
(ढ) चिन्वन् साश्रुः आलीनभ्रमरौ पद्माविव किणाङ्कितौ
तस्या हस्तौ ददर्श, उवाच च गत्वा तं वृत्तान्तं राज्ञे ।

पीडाधनुर्जीव्यो” इति मेदिनी) । सजलैः,—जलसिक्तैः (विष्णुः), नलिनीदलैः,—
पद्मिनीपत्रैः । आद्रांश्चि—क्षिप्तानि, तरलानीत्यर्थः, न तु शुष्काणि सान्द्राणि वा,
तथाविधस्य दाहप्रकीपकत्वात् इति भावः, श्रीखण्डस्य—मालयस्य, मलयपर्वतीइव-
स्येत्यर्थः, नेतचन्दनस्य इति यावत् (“मालयस्तु स्यात् श्रीखण्डो रौहिण्यस्य सः”
इति त्रिकाण्डशेषः), विलेपनानि—प्रलेपान् आद्रंश्रीखण्डविलेपनानि—चन्दनद्रव-
प्रदेहान्, पुनः पुनः तथा प्रलेपान् अदापयत्, यथा ते शक्नीभवितुं न शक्नुयुः,
शक्नीभूतप्रलेपस्य पीडाकरत्वात् सुहृद्भ्यः प्रलेपान् अकारयदित्यर्थः ।

(ढ) आगन्तु मनः यस्याः सा आगन्तुमना,—आयातुकामा [“तुम् आस-
मनसोः” (का०) इति तुमुनी मकारस्य खीपः] । विदूरे—बहुदूरे । धान्यानाम्
अवघातात्—अभिहननात्, निस्तुषीकरणादिति यावत्, जायते इति तादृशं
धान्यावघातजं—धान्यपीडनोत्पन्नं [विष्णुः । उपपदस० । धान्यावघात + क्त +
“पृथग्यासजतो” (शः २६८ पा०) इति कः] ।

(ड) धुन्वती—कल्पयन्ती (धु + श्रद्ध, उगितसेति ङीप्) ।

(ढ) चिन्वन्—चलित्वन् (चि + श्रद्ध), साश्रुः,—सजलमेव (परिजन
इत्यस्य त्रिष्णुः), आ—सम्बन्ध, कीनी—कप्री आलीनी—दृढासक्ती, नाटकप्रौ-
ढ इत्यर्थः, भ्रमरो ययोः तादृशी आलीनभ्रमरौ—उपविष्टमधुकरौ (विष्णुः । बहुव्री०) ।
किणाभ्या—नासयुग्यिभ्यां, “ज्यांटा” “कङ्का” वा इति ख्याताभ्यां वर्णसज्जिजाभ्या-
मित्यर्थः, अङ्कितौ—चिह्नितौ किणाङ्कितौ—अग्निखण्डितौ (विष्णुः । इत्या तत्पु०) ;
अत्र “आलीनभ्रमरो पद्माविव” इति उपमानद्वारेण किञ्चयोः तीव्रता अन्वयवर्धना- च

सोऽपि राजा सन्भ्रान्तः समागत्य,—“किमेतत् ?” इति तां प्रियां पप्रच्छ । साऽपि हस्तौ प्रदर्श्य व्यथिता प्रोवाच,—
 “नाथ ! सुषलश्वनी श्रुतमात्र एव मे एतौ किञ्चि जातौ” इति । ततः स राजा दाहशमनमौषधं चन्दनविलेपनादिकं तस्या हस्तयोः अदापयत् । “एकस्या उत्पलेनापि पतता श्वतम् (ण) आहितं, द्वितीयस्याः शशिकरैरपि अङ्गं दग्धं, तृतीयस्यास्याः श्रुतेन सुषलश्वनेन हस्तयोरौदृशाः किञ्चा जाताः ; अहो ! युगपत् एतासां मे प्रेयसीनां गुणोऽपि अभिजातत्वं दोषायैव जातः” इति चिन्तयतः अन्तःपुरेषु भ्रमस्तस्य नृपतेः सा त्रियामा श्रतयामिव कञ्छात् विरराम । प्रातश्च स राजा (त) शल्यहर्तृभिर्भिषग्भिः सह तथा विधानमकरोत्, यथा अचिरात् स्वस्थान्तःपुरनिर्हृतोऽभवत्” ।

मन्त्रा इत्यर्थः । आरक्तवर्णता तु श्वीनृपता च प्रकटीकृता, पद्मद्वयोपरि भ्रमरद्वयो-
 प्रवेशने कृते यथा शोभा जायते, तस्या इत्यर्थः अपि किञ्चाकृतेन तथा पृथभाते
 इति भावः ; एतेन चस्या अभिजात्यमतीव सुकुमाराकृत्यस्य प्रदर्शितम् ।

(ण) आहितं—जनितमित्यर्थः [आ + धा + क्त “दधातिङिः” (७।४।४२ पा०) इति ङिः] । मयः यामाः,—प्रहाराः यस्याः सा त्रियामा—रात्रिः, आयत्तयोः यामाङ्गयोः चेष्टाकाशत्वेन दिनप्रायत्वात् रात्रिस्त्रियामात्वं बोध्यम् ; यथा,—तीनू—
 चमार्थेनोचान्, यापयति—निरवकाशो करोति, कामप्रधानत्वात् इति त्रियामा
 [वि + या + “वर्तिस्तुष्टु—” (१।१४० क०) इति मन् ; यातेस्तु अन्तर्भावित-
 त्वबलं बोध्यम् । “निश्चा निश्चोयिनो रात्रिस्त्रियामा चण्डा चपा” इत्यमरः], श्रतं
 यामा यस्याः सा एव श्रतयामिव—प्रहरजयत्वेन विदिता अपि श्रतप्रहरित्वेत्यर्थः, व्यथि-
 तायां निश्चाया अतिदोषत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः । विरराम—निवृत्ते, श्व-
 दित्वेत्यर्थः [वि + रम + लिट्-णल् “व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति
 परकीपदम्] ।

(त) शल्यहर्तृ—दोहान्तर्गतवाचायादीन् (“श्लेष्माशङ्कुशरे शल्यं ना चाविन्दन-
 दुर्मे” इति रमङ्) ; चरन्ति—आकर्वन्ति ये ते तेः शल्यहर्तृभिः,—शल्यघ्नेः (विष्ण० ।
 शल्य + ह + णच्) । विधानं—व्यवस्थानित्यर्थः । स्वस्थो,—प्रकृतस्थो, नीरीये-

इत्यमेतां कथामाख्याय वेतालः प्रपच्छ,—"राजन् ! एतासां का सुकुमारतरा ?" । "यस्याः सुषले चस्यष्टेऽपि शब्दे-
नेव किञ्चा उहताः, उत्पलेन्दुकरैः स्पर्शं जाते वयोर्व्रणविस्फोटा-
(य) हताः, ते उभे तस्याः समे न" । इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य
स वेतालः यथास्थानमगात्, राजा च हृदनिश्चयः पुनस्तमानेतुं
सत्त्वरो बभूव ।

अथ द्वादशकथा ।

अथ राजा तथैव तस्य शिंशपातरोरन्तिकं गत्वा तं वेतालं
स्त्वन्मारोप्य पुनर्गन्तुं प्रावर्त्तत । वेतालश्च भूयस्तमवादीत्,
—"राजन् ! इत्थम् (क) अनुद्विग्नः त्वं मृशं मे प्रियोऽसि,
तदेतां हृद्यामाख्यायिकां ते अमखिनोदाय कथयामि, शृणु,—

रित्यर्थः, अन्तःपुरेः,—अवरोधैः, अन्तःपुरवर्तिभिः राजदारेः हेतुभिरित्यर्थः ("अव-
रोधक्षिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे" इति मेदिनीवचनात् राजदाराणां भूयःशब्द-
अवरोधशब्दस्य "स्वगारं मृशजामन्तःपुरं व्यादधरोधनम् । १ । अन्तःपुरावरोधश्च इत्य-
मवचनेन अन्तःपुरवाचकत्वात् अथ अन्तःपुरशब्देन राजदारा एव गृह्यन्ते, तेषामन्तः-
पुराधिष्ठानत्वादिति बोध्यम्) ; निहतः,—अवस्थाः, निरुद्ध इति यावत्, स्वस्थानः-
पुरनिहतः,—मार्दवीणामारोग्यलाभेन स्वयमपि सुखित इत्यर्थः (विश्व० । श्या
तन्पु०) ।

(य) हताः,—सञ्जाताः । तस्याः,—सुगात्रवत्याः ["तज्यार्षेणतत्पुत्रमाभ्यां
द्वितीयाऽन्यतरस्याम्" (२।१।७२पा०) इति तुल्यार्थक-समशब्दयोगात् इष्टो०] ।

(क) अनुद्विग्नः,—अव्याकुलचित्तः, धीरमभावः इति यावत्, निर्भय इति वा ।
मृशम्—अवयम् । हृदयाय द्वितां हृद्या—हृदयहारिणीम्, आख्यायिका—कथा,
हृदिज्ञातसत्यज्ञानमित्यर्थः ।

आसीदङ्गदेशे (ख) यशःकेतुरिति युवा स्नाङ्गगुह्यर्थम् अदग्धः
तनुमाश्रितोऽपर इव स्मरौ नरपतिः । बाहुवीर्य्येण (ग) पराजित-
वैरिकुलस्य तस्य शक्रस्येव वृहस्पतिः दीर्घदर्शी नाम मन्त्री
अभूत् । कदाचित् स राजा (घ) वयोरूपमदात् निहत-
कण्टकं राज्यं तस्मिन् मन्त्रिणि विन्यस्य शनैः सुखासक्तः सम-
जायत । केवलं निरन्तरं (ङ) प्रमदाऽऽस्यदे अन्तःपुरे तस्थौ,

(ख) यशःकेतुरिति, नास्मा ख्यात इति शेषः । स्नाङ्गस्य—स्नगावस्य, गुप्ताथै,
—रक्षणाथै स्नाङ्गगुप्ताथै—निगदेहरक्षणाथै, हरकोपानलादिति भावः, अदग्धः,—
अभक्ष्योभूतः, तनुमाश्रितः,—दंष्ट्राश्रितः, अपरः,—द्वितीयः ; कामदेवः हरकोपा-
नलात् खदेष्टृवाचाथै वृपतेः यशःकेतोराकारेण अङ्गदेशे आविर्भूतोऽभूदिति
समुदायायः, नरपतिरतीव रूपवान् आसीदिति भावः । पुरा पतिनिन्दायवश
विसृष्टदेष्टृदान्वायणीविद्योगसङ्घट्टः हरः दीर्घसमाधिसाललक्ष्मे, एतस्मिन्नन्तरे
तारकामुरोपट्टताः सुरसङ्गाः चतुर्भ्यस्तात् दावायणी दंष्ट्यागानन्तरं हिमगिरि-
मन्दिनीरूपिणाभिन्ता आन्ते, तस्याः गर्भे शिवधीर्य्येण जनिष्यमाण कासिकेयं वातारं
श्रुत्वा, समाधिभङ्गाथै मधुसङ्गायं मन्त्रं हरसन्निधौ प्रेषयामासुः । पार्वती च
तदा जन्मान्तरोधमर्णारं तमिहापि जन्मनि प्राप्तं परिचचार । यदा खलु सा परि-
चरणाथै हरसन्निधिमध्याक्त, तदैव मन्त्रथः समाधिभङ्गनाथै हरं पञ्चशरैर्विव्याध,
तेन च भग्नसमाधिः स कारणनान्निध्यन् इतस्ततो दृष्टिं निर्विष्य पृष्ठतः अवस्थितं
पञ्चपुष्परं पुष्पधन्वानं दृष्ट्वा, दृष्ट्वैव क्रोधप्रदीप्तस्य तस्य हतोद्यमयनात् प्रधावितः
स्फुरज्ज्वालः हुतीशनः मदनं भक्ष्योक्तव्य अनङ्गीचकार इति पौराणी वाचा ।

(ग) पराजितं—पराभूतं, वैरिकुलं,—रिपुसमूहः येन तस्य पराजितवैरि-
कुलस्य—विजिताश्रयविपक्षस्य (विण० । बहुव्री०) । शक्रस्य—इन्द्रस्य ।

(घ) वयः,—यौवनं (“वयः पल्लवि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्” इति
मेदिनी), रूपं—सौन्दर्य्यं, ताभ्यां यौ मदः,—गर्भः तस्यान् वयोरूपमदात्—तावच्छ-
सौन्दर्य्योत्थाववेकात् (इया तत्प०), निहताः,—विनष्टाः, कण्टकाः,—सुद-
ग्रन्थवः (“दीमाञ्छे सुदग्रन्थौ च तरीरङ्गे च कण्टकः” इति शाश्वतः) यस्य तत्
निहतकण्टकं—निःसपन्नं (विण० । बहुव्री०) । विन्यस्य—निधाय (वि + नि +
अस + ल्यप्) ।

(ङ) प्रमदानां—तारोणां, यौवनमदमत्तानामिति भावः, आस्यदं—प्रतिष्ठा,

शुश्राव च तासां सानुरागगीतं, न हितैषिणां वचनम् ; रज्यति
स्म स मततं जालवातायनेषु, न पुनर्बहुच्छिद्रेषु राजकार्येषु
कदाचिदपि । दीर्घदर्शी तु तं राज्यचिन्ताभारं समुद्वहन्
दिवानिशम् (च) अतन्द्रितस्तस्थौ ।

अथ (छ) पौरेषु—“नृपं व्यमने प्रक्षिप्य महामन्त्री दीर्घ-
दर्शी साम्प्रतं राज्ञः श्रियं स्वयं भुङ्क्ते” इति जनवादे समुत्थिते,
स मन्त्री स्वगेहिनीं मेधाविनीं प्राब्रवीत्,—“प्रिये ! राजनि
सुखासक्ते, तद्भारं वहतोऽपि,—“राज्यं भक्षितमनेन” इति मह-
दयशो मे समुत्पन्नं जनेषु ; लोकवादो हि महतामपि दोष-

स्थानमित्यर्थः, यथा,—वास्यर्द—कृत्यं, कार्यमित्यर्थः (“प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्”
इत्यमरः) यत्र तस्मिन् प्रमदाऽऽस्पदे—स्त्रीजनाऽऽश्रये (विष्णुः । बह्व्रीः) । “न
हितैषिणां वचनम्” इत्यत्र शुश्राव इति पूर्वतो योजनीयम् । रज्यति—प्रीणाति,
प्रीतिसन्तुभवतीत्यर्थः [रज्ज + कर्म्मकर्त्तरि लट्-तिप् “कृषिरञ्जीः प्राचा श्यन् परस्मै-
पदश्च ” (१।१।८० पा०) इति कर्म्मकर्त्तरि श्यन् परस्मैपदश्च “अनिदितां हल
उपधायाः क्ङिति ” (६।४।२४ पा०) इति ग्लोपः] । जालम्—जालायः,
सम्यक्त्वमार्थः तन्तुमयः प्रसिद्धः, जालमित्र इति जालं—मूल्यान्वीकृतन्तुनिर्मितः
बहुसूक्ष्मद्रुमः गवाक्षवरीषकः द्रव्यविशेष इत्यर्थः, जालनिबद्धानि वातायनानि—
गवाक्षाः तेषु जालवातायनेषु—जःलाहृतगवाक्षमार्गेषु इत्यर्थः (आकपा०),
जालाहृतगवाक्षमार्गेण षट्हाभ्यन्तवस्थाना मुन्दरीशतानां दर्शनेनैव नियतमात्मानं
विनीदयतीति भावः । बह्वनि क्ङिटाणश्च—दीषाः, दीषाविष्करणमार्गा इत्यर्थः
(“क्ङिर्दं विषवरश्चवत् । गर्त्ते दीषे ” इति ङेसः), यत्र तादृशेषु बहुच्छिद्रेषु—
बहुदीषाकरेषु (विष्णुः । बह्व्रीः), अल्पेनेव स्तूलनेन राज्यभ्रष्टाद्विषयसिन्धुभावात्
राजकार्यस्य बहुदीषास्यदलमवगमनव्यम् ।

(च) अतन्द्रितः,—सावहितः, सावधानः सन् इत्यर्थः (विष्णुः) ।

(छ) पौरेषु—पुरवासिबर्गेषु, पुरवासिजनसभ्ये इत्यर्थः (श्रीपद्मेविकी ७मी०) ।
व्यसने—कामजदोषे, प्रमदानुयोगीतवादिमादिषु चासक्तिरूपे इत्यर्थः (“व्यसनं
विपदि बंधं दोषे कामजकोपजे ” इत्यमरः । तत्र “व्यसनाच्चो दिवास्नपः परीवाहः
स्त्रियो मदः । त्रीत्यत्रिकं वयाऽऽद्या च कामजो दहको गवः ” ॥ इति) । त्रिभं—

मावहति, रामोऽपि अनापवादेन जानकीं त्याजितो न किम् ? त्वया किं कर्तव्यमधुना ?” । इति मन्त्रिणाऽभिहिते भार्या मेधाविनी धीरा (अ) अन्वर्थनाम्नौ तं पतिमभाषत,—“नाथ ! तीर्थयात्राऽपदेशेन युक्त्या महीपतिमापृच्छस्व,—‘कियन्तं कालं विदेशं गतुं मे वृद्धस्येदानीं युक्तं, तदनुमन्यताम्’ इति । एवं हि (भ) निःस्पृहस्य ते स जनवादो निवर्त्तिष्यते ; त्वयि चास्थिते राजा स्वयं राजधुरामुद्वहति ; ततश्च शनैरस्य व्यसनित्वञ्च शान्तिमेष्यति ; आगतस्य च पुनस्ते सा एव मन्विता अनिन्द्या भविता” ।

सम्पदम् । जनवादे—लोकपवादे । लोकवादः,—लोकनिन्दा (कर्त्तुं), महताम्—उत्तमानां श्रेष्ठजनानामित्यर्थः । जनापवादेन—लोकनिन्दया [कर्त्तरि श्या० । अत्र “रामः” इति प्रयोज्यकर्त्तृष्वि १मा० “गौणं कर्त्तारं दुष्टादेः प्रधाने मोहकष्वङ्मा । बुद्धिभक्त्याद्यर्थोः शब्दकर्मकाणां भिजिच्छया । प्रयोज्यकर्त्तृष्वन्येषां स्वनानां लादयो मताः” ॥ (का०) इत्यनुशासनात्] ।

(अ) अन्वर्थम्—अनुगतार्थे, मेधाविनी इति शब्दस्य अर्थानुरूपमित्यर्थः, नाम—संज्ञा यस्याः सा अन्वर्थनाम्नी—साधकनाम्नी, महाबुद्धिमत्तित्यर्थः (विष्णु० । बह्व्री०) । तीर्थयात्रा एव—तीर्थगमनमेव, अपदेशः—कुलं तेन तीर्थयात्राऽपदेशेन—तीर्थभ्रमणव्याजेन (करणे श्या०), युक्त्या—न्यायेन, यथाचितविनयेनेति यावत् [“सङ्गुक्तेऽप्रधाने” (२।३।१८ पा०) इत्यत्र—“विनाऽपि तद्व्योमं हृत्तोया” इति नियमात् अत्र सङ्गुक्ताप्रयोगेऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया श्या०] । आपृच्छस्व—जिज्ञासस्व [आ + प्रच्छ + लोट्-स्व “आङि प्रप्रच्छोः” (वा०) इत्यात्मनेपदम् । “यद्विद्यावर्ध—” (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्], कियन्तं कालं [“काया-धनोरत्यन्तसंयोगे” (२।१।५ पा०) इति श्या०] ।

(भ) निःस्पृहस्य—निर्लोभस्य, कवलितराज्यं लोपयत् तुच्छीकृत्य धनार्थं तीर्थगमनेन निराकाङ्क्षतया प्रतीयमानस्येति भावः । राज्ञः भूः,—भारः (“भूशान-मुष्णभारयोः” इति हेमः) तां राजधुरां—राजवाह्यभारं, राज्यमित्यर्थः [“राज + धूर् + “लृप्-पुरश्चःप्रधानान्वे” (३।३।७४ पा०) इति समासान्तः च, ततः क्तिवा टाप्], उद्वहति—प्रायणाद्य महीपतीत्यर्थः (उत् + वह + लृट्-कति) ।

इति भार्यया (ज) अनुशिष्टो महामन्त्री “तथा” इति कथाप्रसङ्गेन तं नृपं यशःकेतुं व्यज्ञापयत्,—“राजन् ! अनुजानोहि मां, कांश्चिदपि दिवसानहं तीर्थयात्रार्थमिहो व्रजामि, धर्मो हि मे परमो मतः” । तदाकर्ण्य स राजाऽब्रवीत्,—“मन्त्रिन् ! (ट) मा मैवं, तीर्थैर्विना अपरो दानादिः किं न धर्मः ? स्वर्गहेष्वपि तेन स्वर्गमाधनं किं न स्यात् ?” । अथ मन्त्री तमवोचत्,—“देव ! दानादौ (ठ) अर्थशुद्धादिकं नृम्यते, तीर्थानि तु नित्यशुद्धानि, यावच्च यौवनं, तावदेव धीमता गम्यानि, नो चेत् अविश्वास्ये अस्मिन् शरीरे कुतस्तैः

व्यसनमस्य अस्ति इति व्यसनी (व्यसन + अस्त्यर्थे इति), तस्य भावः तत्त्वं व्यसनित्वं—व्यसनयुक्तत्वं, कामजप्रमदामत्त्यादिरूपदोषवर्त्तमानत्वं [व्यसनिन् + “तस्य भावः तत्तल्लो” (५।१।११० पा०) इति त्व-प्रत्ययः] । अस्मिन्वा—अवाप्त्वा, अपवादमुक्त्वा इत्यर्थः, निःस्पृहत्वप्रदर्शनादिति भावः ।

(ज) अनुशिष्टः,—उपाट्ट इत्यर्थः [विष्णु० । अनु + श्राप् + क्त “श्राप् इदङ्ङलो” (६।४।३४ पा०) इति उपधाया इत्त्वम्, “श्राप्तिवसिष्ठलोनाञ्” (८।३।६० पा०) इति षत्वम्] । अनुजानोहि—अनुमन्यस्व, अनुज्ञां देहीत्यर्थः (अनु + ज्ञा + लोट् हि) । इतः,—अस्मात् श्रुत्वात् [इदम् + पञ्चम्याकर्त्तित्त्वं “इदम् इश्” (५।३।३ पा०) इति इश्प्रदेशः] । मे—मत्वेत्यर्थः [मतः इति वचनं मानविहिततत्त्व-प्रत्यययोगात् “कस्य च वचनमाने” (२।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि इङी०], परमः,—परः, श्रेष्ठ इत्यर्थः, मतः,—इष्टः, वाञ्छित इत्यर्थः (मन + “मतिबुद्धिपूर्णाध्वश्च” (३।२।१८८ पा०) इति वचनमाने क्तः] ।

(ट) मा मैवं, कुरु इति शेषः ।

(ठ) अर्थानां—धनानां, शुद्धिः,—धर्म्येण उपायेन अर्जनरूपनिर्द्दोषत्वं, तदादिकम् अर्थशुद्धादिकं—धर्मसङ्गतोपायेन सङ्गृहीतं धनं, न तु प्रतारणाय हरणादिरूपेण अन्यायेन उपायेनेति भावः, विशुद्धरूपेण उपार्जितः अर्थः दान-कर्म्मणि प्रयत्नः, न तु चौक्यादिना, स च दातृयाचकयोः निरयसम्पादकत्वादिति निष्कर्षः, नृम्यते—अन्विष्यते, दातृभिः प्रार्थिभिर्वा इति शेषः (मग + स्वाधे शिच् + कर्म्मणि कट्-ते) । नो चेत्—यौवने एव न मय्येनं यदीत्यर्थः । तैः,—तीर्थैः ।

सह सङ्गमः ?” । इति तस्मिन् मन्त्रिणि (ङ) वदति, राज्ञि च तत् निषेधति, प्रविश्य प्रतीहारौ तं राजानं व्यजिज्ञपत्,—
“देव ! भगवानंशुमान् व्योमसरोमध्यमवगाहते, तदुत्तिष्ठ, ज्ञानवेला तेऽतिवर्तते” । एतदाकर्ण्य राजा सहसा स्नातुमुद-
तिष्ठत् । (ढ) यात्रोन्मुखः स मन्त्री च तं प्रणम्य गृहमगात् ।
तत्र तां भार्याम् अनुगन्तुमानसां निवार्य, स्वभृत्यैरपि
(ण) अतर्कितः स्वयुक्त्या यात्रामकरोत् ।

क्रमेण च एकाकी तान् तान् देशान् तीर्थानि च
भ्रमन् (त) श्रोत्रविषयं प्रापत् । तत्र अध्येरदूरे एकं

सङ्गमः,—संयोगः, शरीरं क्षणस्थायि, कदा विनश्यति तस्य निश्चये नास्ति, सहसा
उपरते तीर्थदर्शनं नैव भवेत् अतः यौवन एव तत्र कर्तव्यमिति ग्रन्थार्थः ।

(ङ) वदति—कथयति (भावे ७मी० । वद + शट्) । निषेधति—निवारयति
(भावे ७मी० । नि + विध + शट्) । अशुमान्—सहस्रकिरणः, सूर्यः इत्यर्थः
(अशु + बाहुल्ये मत्प्), व्योम—आकाश, सरः,—तडाग इव, दर्शयित्वादिति
वर्षाजलाशयत्वादेति भावः, तन्मध्य व्योमसरोमध्यं—गगनसरोवरमध्यभागं,
मध्यगगनमित्यर्थः, अवगाहते—प्रविशति (अव + गाह + लट्-ते) । अतिवर्तते—
अतिक्रामति (अति + व्रत + लट्-ते), भगवन् सूर्योऽपि स्वकीयप्रचण्डकिरणसन्तः
शैत्याभिलाषी ज्ञानाय सरोमध्यं प्रविशति, भवान् किं न सन्तः ? येन एतावन्तं
कालमपि अस्नात्वा तिष्ठति ? मध्याह्नः समुपस्थितः, अतः ज्ञानाय प्रयासु
इति भावः ।

(ढ) यात्रायै—तीर्थगमनाय, उन्मुखः,—उदयुक्तः, उद्यमवानित्यर्थः,
यात्रोन्मुखः,—तीर्थप्रयासोद्यतः (विष्णु० । ४र्थो तत्पु०) ।

(ण) अतर्कितः,—अनुरप्रेक्षितः, अविदितः इत्यर्थः, गुप्तभावेनेति भावः
(विष्णु०), स्वयुक्त्या—निजन्यायेन, गमनमेव न्याय्यम्, अन्यथा जनवादी न
निवर्त्तयति, नापि राजा व्यसनात् विरह्यति इति विवेचनमित्यर्थः (क्षरणे इया०) ।

(त) श्रोत्राः,—नीर्वाहणः, जनपदभेद इत्यर्थः, उत्कलदेश इति यावत्
(“श्रोत्राः पुं भूषि नीडति । श्रोत्रस्तु तदभेदे स्यात्” । “श्रोत्रः स्थाती जवापुषे”
इति पाठान्तरम् । इति मीदिनी), श्रोत्राणां राजा, श्रोत्रे भवा वा श्रोत्राः,—

(घ) पत्तनं प्राप्य, तत्र चैकं शैवं मन्दिरं प्रविश्य तत्प्राङ्गणे उपा-
विशत् । तत्र तंम अर्ककरसन्तप्तं (द) दूराध्वजमणधूसरं निधि-
दत्तो नाम देवार्चनाऽऽगतः कश्चित् बणिक् ददर्श । स तं तथा-
विधं दृष्ट्वा सयज्ञसूत्रं सुलक्षणं द्विजश्रेष्ठं सम्भाव्य आतिथ्यार्थं स्वं
गृहमनयत्, अपूजयञ्च स्नानभोजनाद्यैः. अप्राचीञ्च विश्रान्तं,—
“कस्त्वम् ? कुत आयातः ? क्व यासि ?” इति । मोऽब्रवीत्,—
“अहं दीर्घदर्शी नाम विप्रः, अङ्गदेशादिह आयातस्तीर्थयात्रार्थी”
इति । ततः स महाबणिक् निधित्तस्तमब्रवीत्,—“अहं
(ध) बणिज्यया सुवर्णद्वीपं गन्तुमुद्यतः, त्वं तावदस्मद्गृहे तिष्ठ,
यावदहम् आगमिष्यामि ; तीर्थयात्रापरिश्रान्तोऽसि, अत्र
कश्चित् कालं विश्रम्य ततो यास्यसि” इति । तदाकर्ण्य स
दीर्घदर्शी प्रत्यवादीत्,—“ममेह (न) स्थित्वा अलं, त्वयैव

ओडुराजः, ओडुदेगवासिनो वा [ओडुरा + “जनपदप्रवृत्तात् चविद्यादञ्” (४।१।१६८
पा०) इत्यञ् “तद्राजस्य बहुषु तेनेवास्त्रियाम्” (२।४।६२ पा०) इति राज-
प्रत्ययान्तस्य लृक्, “तत्र भवः” (४।३।५३ पा०) इत्यण्], तस्य तेषां वा विषय—
देशं (“विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च” इति मेदिनी) ओडुविषयम्—
उत्कलदेशम् ।

(घ) पत्तनं—नगरं (“पूः स्त्री पुरीगमर्थी वा पत्तनं पृष्ठभेदनम्” इत्यमरः) ।

(द) दूराध्वजि—विप्रकृष्टपथि, धमन्नात—विचरन्नात्, धूसरम्—ईषत्याखु-
वर्णं, मार्गधूलिसम्बन्धादिति भावः (“ईषत्याखुस्तु धूसरः” इत्यमरः), दूराध्वजमण-
धूसरं—दूरपथधमन्नातजनितधूलिसमाख्यमनित्यर्थः (विष्णु० । ५। १ तत्पु०) ।

.(ध) बणिज्यया—बाणिज्येन हेतुना इत्यर्थः [हेतौ श्या० । बाणिजां भावः
कर्म वा इत्यर्थे बाणिज् + “दूतबणिग्भावा च” (वा०) इति घः, ततः स्त्रियां
बाणिज्या ; कौमुदीकारस्य—“बाणिज्यमिति काशिका । माधवस्य—बाणिज्याश्चः
स्त्रभावात् स्त्रीलङ् । भाव एव चात्र प्रत्ययः, न तु कर्मणि इत्याह । भाष्ये तु—
‘दूतबणिग्भावा च’ इति नास्त्येव” इत्याह । “बाणिज्य तु बाणिज्या स्यात्” इत्यमरः] ।

(न) स्थित्वा—अवस्थानेन (करणे श्या०), अलं—निष्पृथीजनं, किमपि
प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः (वारणायेकमव्ययम् । “मात्र मासश्च वारणे” इत्यमरः) ।

सह तत्राहमपि गन्तुमिच्छामि” । ततस्तेन साधुना,—
(प) “एवमस्तु” इति कथिते स मन्त्रो चिरादपास्तशयनी
निशां तामनैषीत् ।

अथान्येद्युस्तेन बणिजा सार्धं वारिधिं गत्वा (फ) तद्भाण्डपूर्णं
प्रवहणं समाकरोह । तेन प्रवहणेन गच्छन् (ब) अद्भुतभोषणम्
अभोधिं विलोकयन् क्रमेण तत् खर्णद्वोपमुपाययौ । तत्र च
द्वीपे तेन क्रयविक्रयौ कुर्वता बणिजा निधिदत्तेन सह कञ्चित्
कालमुवास । ततश्च तेन सह प्रत्यागच्छन् प्रवहणेन, तस्मात्
सागरात् सहसा समुत्थितं (भ) प्रवालैः शाखासुभगैः जाम्बू-
नदीज्वलैः काण्डैः मणिमयैः फलेः कान्तैश्च कुसुमैः सुशोभितं

(प) एवमस्तु—एवं भवतु, मयैव सह गम्यतामित्यर्थः । चिरात्—दीर्घ-
कालात्, निशावसानात् बहुपूर्वमेवेत्यर्थः, अपास्तं—परित्यक्तं, शयनं—निद्रा शय्या वा
(“शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी) येन सः अपास्तशयनः,—
अपगतनिद्रः, त्यक्तशयनीयो वा (विष्णु० । बहुव्री०), निशावसानात् बहुपूर्वमेव
प्रवृत्तः परित्यक्तशय्यी वा इत्यर्थः । अनैषीत्—अयापयदित्यर्थः (भी + लुङ्-द) ।

(फ) तस्य—बणिजः, भाण्डानि—मूलधनानि, पण्यद्रव्याणि इत्यर्थः, यथा,—
भाण्डानि—पात्राणि, पण्याधारा इत्यर्थः (“भाण्डं पात्रे बणिज्मूलधने भुषाऽश्चभूषयोः”
इति मेदिनी), तैः पूर्णं तद्भाण्डपूर्णं—बणिज्मूलधनपूरितं, विक्रीयद्रव्याधारपूरितं वा
(विष्णु० । इया तत्पु०), प्रवहणम्—अर्णवयानमित्यर्थः ।

(ब) अद्भुतेन—आश्चर्य्येण सह, भोषणं—भयानकम् अद्भुतभोषणं—विस्मय-
दर्शनं घोरदर्शनचेत्यर्थः (शाकपा०), यथा,—अद्भुतचासौ भोषणचेति अद्भुत-
भोषणं—भोषणत्वेऽपि अद्भुतत्वमोदर्थं यत् दर्शकानां वासीत्यादकत्वेऽपि नयनरञ्जनम्
इत्यर्थः, भीमकान्तमिति भावः ।

(भ) प्रवालैः,—विद्रुमैः, प्रवालमयेरित्यर्थः, शाखासुभगैः,—रमणीयशाखाभि-
रित्यर्थः, प्रवालनिर्मिताभिः रमणीयशाखाभिरिति यावत्, यथा,—शाखा—शाखा-
मूतैः, सुभगैः,—रमणीयेः शाखासुभगैः,—सुदर्शनशाखाकूपेण परिणतैरित्यर्थः,
प्रवालेरिति लोचना, जाम्बूनदीन—सुवर्णेन (“खर्णं सुवर्णे कनकं हिरण्यं हेम
हाटवम्” । रुक्मं कान्तं सारं जाम्बूनदमष्टापदीऽस्त्रिधा” इत्यमरः), ज्वललैः,—

कल्पवृक्षमद्राक्षीत्; तस्य च स्कन्धे सद्व्रजपर्यङ्कोपरिस्थिताम्
अत्यद्भुताकारां कमनीयां कामपि कन्यकामैक्षत । “अहो !
किमेतत् !” इति स मन्त्रो यावत् (म) ध्यायति अ, तावत् सा
कन्या वीणापाणिः गातुमुपचक्रमे,—“येन यत् कर्मबीजमुत्तं, स
निश्चितं तत्फलं भुङ्क्ते, पूर्वकृतं हि कर्म विधिनाऽपि अन्यथा
कर्तुं न शक्यते” । इति सङ्कीर्तार्थं (य) प्रकटय्य चणादेव सा
दिव्यकन्या कल्पद्रुमपर्यङ्कसहिता तत्रैव ममज्ज । “किमन्येतद्-

भासुरेः जात्यूनदोऽवलैः,—काचनप्रदोतेः, स्वर्णमयेरिति यावत्, काण्डेः,—स्कन्धेः
(“काण्डः स्कन्धेऽपि शास्त्रिणाम्” इति श्रावतः), वृक्षस्य मूलात् शाखाऽवधिभागै-
रित्यर्थः (“चक्षो प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखाऽवधिसरोः” इत्यमरदर्शनात्
काण्डप्रकाण्डयोरैकार्यकत्वम्) । कल्पस्य—सङ्कल्पितायस्य, वृक्षं कल्पवृक्षम्—चमौष्ट-
वस्तुप्रदं तद्विशेषम् । स्कन्धे—प्रकाण्डेऽपि, सन्ति—सत्कृष्टानि, वदन्ति—मन्थयः
यत्र तादृशः पयःकः,—खट्वा (कन्धवा०), तस्य उपरिस्थिता सद्व्रजपर्यङ्कोपरि-
स्थिता—बहूमूल्यमणिर्वाचितयज्ञानिवन्धा (विश्व०) ।

(म) ध्यायति अ—दध्नी, चिन्तयामासेत्यर्थः [ध्यै + लट्-तिप् “लट् ध्यै”
(१।१।१२ पा०) इत्यतोत्ते लट्] । उपचक्रमे—चारेभे [उप + क्रम + चिट्-ए
“भाषाभ्या समवाभ्याम्” (१।१।४२ वा०) इत्यात्मनेपदम्] । कन्धः,—
शुभोदकक्रियाया अशुभोदकक्रियाया वा, बीजम्—अदुरनिव बीजं कन्धबीजं—
परिणामे शुभाशुभहेतुभूतं कन्ध इत्यर्थः (६३ी तत्पु०), यथा,—कर्मरूपं—शुभाशुभ-
रूपमित्यर्थः, बीजनिव बीजं कर्मबीजं (रूपककमवा०), उत्तमं—आहितं, येन
यादृक् कर्म आचरितमित्यर्थः, उत्तं बीजं कालेन अदुरितं भूत्वा यथा फलदं
भवति, तथा आचरितं शुभाशुभकर्मरूप बीजम् इहेव जन्तानि जन्मान्तरेऽपि वा
अवश्यमेव फलप्रदं भवतीति निष्कर्षः [वप + क्तः “वचिस्वपियजादीनां किति”
(६।१।१५ पा०) इति सन्धसारणम्] । पूर्वकृतं—जन्मान्तरानुष्ठितमित्यर्थः । विधिना
—विधाना ।

(य) प्रकटय्य—प्रख्याप्य [प्र + कट् + चिप् + ल्यप् “ल्यप् लुप्रपूर्वात्”
(६।४।५६ पा०) इति चेरयादेशः] । ममज्ज—प्रविशत्यर्थः (मसृज् +
चिट्-चच्) ।

पूर्वमद्य मयेह दृष्टं, क (र) अग्निः ? क च दृष्टनष्टोऽयं
दिव्याङ्गनासहितस्तरुः ? यदि च अग्नेरीदृश एव शशदाकारः,
तदा लक्ष्मीन्दुपारिजाताद्याः अस्मात् न किमुद्गताः ?” इति
सच्चिन्तयन्तं दीर्घदर्शनं विलोक्य विस्मयाऽऽविष्टं कर्णधारा-
दयोऽब्रुवन्.—“भद्र ! एवमेषा वरकन्यका सदैव इह दृश्यते,
निमज्जति च क्षणेन, तव तु अस्या नवं दर्शनम्” इति तैरुक्ताः
स मन्त्री सविस्मयस्त्वेन निधितत्तेन समं पोतात् सागरतीर-
माससाद । तत्र (ल) उत्तारितभाण्डेन तेन बणिजा हृष्ट-
भृत्येन सह स मन्त्री तद्गृहं गत्वा बहून् दिवसान् तत्र सुखेन

(र) अग्निः.—समुद्रः । आदौ दृष्टः,—ईक्षितः, पश्चात् नष्टः,—चदर्शनं
गतः दृष्टनष्टः,—प्रत्यक्षानन्तरमेवान्तर्धानं गतः (विष्णु । स्नातानुलितवत् कर्मधा०) ।
क अग्निः ? क चायं तरुः ? क इयमुभयोः सङ्दन्तरसूचकम्, अगाधनलराशिसंघे
ईदृश्याः कानिद्याः तथा तरीच अवस्थानस्य अतीवासमावृत्यादिति भावः । च—
पञ्चानरे, अथवा इत्यर्थः, अग्नेः,—समुद्रात् । ज्ञात—सदा (अन्य० । “पुनःसदाश्रेयोः
ज्ञात” इति ज्ञातः), आकारः, उद्गच्छेदिति शेषः । किं—कथम् ? उद्गताः,—
उत्थिताः, न इत्यत्र भवेयुर्गति शेषः ; अथ काकुः । समुद्रात् नित्यमेव यदि ईदृशी
रमणीया सुन्दरी ईदृशः यनाञ्जः तरुशोभिष्ठेन, तदा लक्ष्मीचन्द्रपारिजातश्चादयः
देवासुरकर्तृकसमुद्रमन्यनावसरे कथं नाद्गच्छेयुः ? तेषामुद्गमनमेव स्वाभाविकम्,
अग्नेः रत्नाकरत्वात् इति भावः । अस्त्यर्थे देवासुरैः यदा समुद्रः समथे, तदा
लक्ष्मीः, चन्द्रः, पारिजातवृक्षः, उच्चैःश्रवाः अश्वः, ऐरावती इती तस्मात् समुद्रभयः
इति पुराणवातां । कर्णधारादयः,—नाविकादयः (“कर्णधारस्तु नाविकः” इत्य-
मरः । अवादिषटेन पोतचालकादीनां गृहणम्) । वरा—श्रेष्ठा (“देवाहूते वरः
श्रेष्ठे विषु क्लीबं मनाक्प्रिये” इत्यमरः), सा चामौ कन्यका—कुमारी चेति वर-
कन्यका—उत्तमाङ्गना । (“पुंस्त्वं कर्णधारयनातीयदेवीयेषु” (६।१।४२ पा०) इति
पुंल्लङ्गाः] । पोतात्—अर्चयमानात् । आससाद—प्राप (आ + सद + लिट्-बल) ।

(ल) उत्तारितानि—अवरीपितानि, भाण्डानि—वणिजसूक्ष्मनाम्, पण्य-
भाजमानि—वा श्वेन तेन उत्तारितभाण्डेन—अवतारितमूलधनेन, अवतारितपण्या-
धारेषु वा (विष्णु । बह्व्री०) । इष्टाः,—प्रसुप्तिताः, सदैवमानमगादिति भावः,

स्थित्वा तं निधिदत्तमुवाच,—“सार्धवाह ! भवन्नेहे अहं चिरं
सुखेन विश्रान्तः, इदानीं स्वदेशं गन्तुमिच्छामि, भद्रमस्तु ते”
इत्युक्त्वा तमनिच्छन्तमपि वणिक्पतिमामन्त्र्य स दौर्धर्शी
सत्त्वमात्रसहायस्ततः प्रतस्थे ।

क्रमेण नानादेशानतिक्रमन् निजम् (व) अङ्गविषयं प्रायात् ।
तत्र यशःकेतुना राज्ञा तदन्वेषणाय नियुक्ताः (श) चारा वणि-
र्नगरमागतं तं ददृशुः । ततस्तैर्विज्ञप्तो राजा तद्विश्लेषमुदुःखितः
स्वयं नगरात् निर्गत्य तमभ्यगात् । ततश्चोपेत्य (ष) परिष्वज्य
अभिनन्द्य च अध्वश्रमक्षामधूसरं तम् अभ्यन्तरमनयत् अन्नवीक्ष्य
तं विश्रान्तं,—“मन्विन् ! अस्मान् त्यक्त्वा त्वया किमर्थं याव-

ध्याः,—सैवकाः यस्य तेन दृष्टभूत्वेन—आनन्दितपरिचारकेण । सार्धवाह !—भो
वणिक् ! (“वेदेहकः सार्धवाहो नैगमो वाणिजी वणिक्” इत्यमरः) । भद्रं—कल्याणं
(“श्रुःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) । आमन्त्र्य—अभिनन्द्य,
प्रशस्येत्यर्थः (आ + मन्त्र + णिच् + ल्यप्) । सत्त्वं—गुणविशेषः, बलं वा (“सत्त्वं गुणे
पिशाचादौ बली द्रव्यस्वभावयोः” इत्यमरः), तस्मात्,—तदेव, सहायः,—सहचरः
यस्य तादृशः सत्त्वमात्रसहायः,—सत्त्वगुणमात्रावलम्बनः, बलमात्रावलम्बनी वा,
एकाकी एवेति भावः । प्रतस्थे—निर्जगाम, प्रस्थितवानित्यर्थः [प्र + स्था + लिट्-ए
“समवप्रविश्यः स्थः” (१:१:२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(व) अङ्गस्य—देशविशेषस्य राजानः अङ्गाः [“राजमगधकलिकमूरमसादय”
(४:१:१७० पा०) इत्यप् “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (२:४:६२ पा०) इति
राजप्रत्ययाल्लक्ष लृक्], तेषां विषयं—जनपदम् अङ्गविषयम्—अङ्गदेशं, प्रायात्—
समागच्छत् (प्र + आ + या + लङ्-ट्) ।

(श) चाराः,—प्रविषयः, अन्वेषणाद्यैः नियुक्ताः पुरुषा इत्यर्थः ।

(ष) परिष्वज्य—आलिङ्ग्य [परि + ष्वज् + ल्यप् “अनिद्रिता इलं उपधायाः
क्षत्ति” (६:४:२४ पा०) इति उपधावकारणोप-], अभिनन्द्य—समादरादिवा
सन्तोष्य, गुणव्यापनादिना प्रशस्येति वा (अभि + मन् + णिच् + ल्यप्), अध्वनि—
पथि, यः श्रमः,—पथपथ्येन श्रमः, तेन चासः,—कषः, स चासी धूसरः,—
ईषत्प्राप्त्येति तादृशम् अक्षयमवानधूसरं—पथशानं धूमिलमशुभेत्यर्थः (विश्व-)

च्छरीरं निःश्लेष्टपद्वामिमां दद्यां मानसं नीतम् ? अथवा भगवतो भवितव्यस्य गतिं विचित्रां को विज्ञातुमर्हति ? येन अकस्मात् ते तीर्थादिभ्रमणे मतिरेषाऽभवत् ; तत् ब्रूहीदानीं के त्वया देशा भ्रान्ताः ? किञ्च नवं वस्तु दृष्टम् ?” इति । ततः स क्रमात् वर्णयन् सुवर्णद्वीपान्तम् (स) अध्वानम्, अथौ समु-
त्थितां गादन्तीं त्रिजगत्सारभूतां कल्पतरुस्थितां तां दिव्य-
कन्यकां तस्मै यथावदकथयत् ।

राजा तु तत् श्रुत्वैव तथा (ह) स्मरवशोऽभवत्, यथा तथा विना राज्यजीविते निष्फले अमन्यत ; अवदच्च तं मन्त्रिणम् एकान्ते नीत्वा,—“मन्त्रिन् ! मयाऽवश्यमेव सा द्रष्टव्या, नो चेत् मे जीवितं नास्तीत्यवधारय ; भवितव्यतां प्रणम्य त्वदुक्तेन पथा गच्छामि, अहं ते न निवारणीयः, नानुगम्यश्च ; गुप्त-

कर्णधा०) । यावच्छरीरं—अस्मदेष्टं, यथा,—दंष्ट्रावधि (“यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः), निःश्लेष्टात्—अविरतपथ्येनैव देहस्य श्लेष्टपदार्थ-
चयात्, पद्व्यां—कर्कशां, कृचामिति यावत् ; मानसपथे,—निःश्लेष्टात्—अस्मान् प्रति प्रेमभावपरित्यागात्, पद्व्यां—कृचा, कठोररुपामित्यर्थः (विष्णु० । ५मी तत्पु०) ; यथा,—निःश्लेष्टा चासौ पद्व्या चेति तां (कर्णधा०) निःश्लेष्टपद्व्या—कृचकर्कशां, विरक्तकठोराच्च । दशाम्—अवस्थां, यावच्छरीरं मानसमित्यन्वयः, सर्वशरीरं मन-
सेत्यर्थः, यथा,—शरीरावधि मनीषयन्तमित्यर्थः (अत्र नीतामिति नयतेष्विकर्णकालात् यावच्छरीरं मानसमिति उक्ते मुख्ये कर्णेषु १मा०, दशामिति अप्रधाने २या०) । ज्ञानाः,—पथ्यदिताः [अम + कर्णधि ज्ञाः “अनुनासिकस्य क्रिक्थोः कृङिति” (६।४।१५ पा०) इति दीर्घः] ।

(स) अध्वानं—प्रत्यागम् ।

(ह) स्मरवशः—कामस्य, वशः,—अधीनः स्मरवशः,—कामायतः । तथा—
कन्यया, सागरोत्थया इत्यर्थः । राज्यस्य जीवितस्य—जीवनस्य ते राज्यजीविते—
राजसत्तं जीवितस्येत्यर्थः (वन०) । एकान्ते—एकस्मिन् स्थाने, निजनि इत्यर्थः ।
नो—न, चेत्—यदि, दृष्ट्यामीति शेषः । अवधारय—निश्चिनु, भवितव्यताम्—
कल्पस्थान्निष्ठताम् । ते—तथा (कर्त्तरि इत्थौ०) । न अनुगम्यः,—न अनुसरणीयः

मेकाकी गच्छामि, राज्यन्तु मे त्वया रक्षम्, इदञ्च महतो
नान्यथा कार्यं, मया असुभिः शपितोऽसि” इत्युक्त्वा तत्प्रति-
वादं निरस्य तं मन्त्रिणं विससर्ज । तदा स दीर्घदर्शी
(क) अनल्योत्सवेऽपि विमना इव आसीत्; स्वामिनि असाध्य-
व्यसनासक्ते सम्मन्त्रिणां कुतः सुखम् ? ।

अथान्येषुः स राजा तस्मिन् मन्त्रिणां वरे न्यस्ताराज्यभारः
निशि तापसरूपधरः यशःकेतुः स्वात् नगरात् प्रतस्थे । गच्छंश्च
स पथि कुशं नाम मुनिमपश्यत् । सोऽपि तं प्रणतं (ख) तापस-
कल्पं समादिशत्,—“वत्स ! लक्ष्मोदत्तेन वणिजा साकं पोतेन
वारिधौ गत्वा अभीष्टां कन्यां प्राप्स्यसि, निराकुलो ब्रज” ।

[अनु + गम + “प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च” (१।१।१६३ पा०) इति यत्] ।
असुभिः,—प्राणैः (करणे इया० । “पुंसि मुखासवः प्राणाः” इत्यमरः), शपितः,
—शपथ कारितः, यदि महत्तनं न श्राव्यसि तदा मे प्राणवधपातकौ भविष्यसि
इत्यादिरूपेण, मां कृतमेव द्रव्यसि इत्यादिरूपेण वा दत्तदिव्यः इति भावः (शप +
णिच् + क्तः) । तस्य—मन्त्रिणः, प्रतिवादं—प्रतिकूलवचनं, निजवाक्यस्य प्रत्युत्तरेण
विपरीतवचनम् इत्यर्थः, निरस्य—निवाच्यं (निर् + अस + क्त्वाप्) । विससर्ज—
तत्पात्रं, गृहं प्रेषयामास इत्यर्थः (वि + सृज + लिट्-णल्) ।

(क) अनल्यः,—महान्, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः तस्मिन् अनल्यो-
त्सवे—महानन्दकरविषयेऽपि (कर्मधा० । औपश्लेषिके ७मी०), दीर्घकालानन्तरं
स्वदेशप्रत्यागमनरूपे इति भावः । स्वामिनि—प्रभौ (“स्वामी प्रभुविशाखयोः” इति
मेदिनी), असाध्यं—साध्ययितुमशक्यं, प्रतिक्रियाक्षमतावहर्भूतमित्यर्थः, यत् व्यसनं
—विपत्, कामजदोषो वा (“व्यसनं विपदि अग्ने दीपे कामजकोपजी” इत्यमरः),
तव आसक्ते—अनुरक्ते असाध्यव्यसनाऽऽसक्ते—अप्रतिविधेयविपत्तिकारव्यापारे दृढग्रहणे
इत्यर्थः, अथवा,—असंश्लेष्यदीवानुष्ठानप्रवणे (७मी तत्पु० । भावे ७मी०), सागरा-
न्तःस्थाया देवबालासङ्ख्यासख्या लाभप्रयत्नस्य निष्फलत्वसम्भावनाया विपत्तिजनक-
तया चेति भावः ।

(ख) तापसात् ईषद्भूतं तापसकल्पं—मुनिसङ्गं, तापसरूपधरत्वात् इति
त्रे—१६

इति तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टः प्रणम्य च तं राजा गच्छन् देशान्
नदीः (ग) अर्द्धीयातिक्रम्य तमम्बुधिमाससाद ; तस्य च तीरे
मुनिप्रोक्तेन तेन लक्ष्मीदत्तेन स्वर्णह्रीपं यियासुना बणिजा
सहसा अस्य सङ्कतिरजायत ; तेन च चक्राङ्गपादमद्रादिदर्शनात्
प्रह्वेन सह स नृपः प्रवहणमारुह्य अम्बुधौ प्रतस्थे । सम्प्राप्ते
मध्यमव्येस्तस्मिन् प्रवहणे, सहसा कल्पविटपिस्कन्धाधिरूढा मा
कन्यका (घ) उदगात् । यावत् राजा (ङ) चकारस्वान्द्रकार्भाव
तां पश्यति, तावत् सा तथैव वल्लकीवाद्यसङ्गतं गायति स्म,—
“यत् कर्मबीजं येन प्रागुप्तं, तत्फलं तेन नाश्वतं भोक्तव्यं, पूर्व-
कृतं हि विधिरपि नान्यथा कर्तुं प्रभवति ; तस्मात् यत्र यथा-

भावः [तापस, + “इषदसमाप्तौ कल्पवृक्षेऽश्विभ्यः” (५।३।६७ पा०) इति
कल्पप्] । अनराकुलः,—अव्ययः, शान्तः इति यावत् ।

(ग) अद्रोन्—पर्वतान्, अतिक्रम्य—उल्लङ्घ्य (अति + क्रम + ल्यप्) । गान्-
रिच्छुना यियासुना—जिगामयुषा, गन्तामिच्छुना इत्यर्थः । [या + सन् + ‘सना
शसमिच्च उ.’ (३।२।१६८ पा०) इति उ.] । चक्र—चक्राकाररेखाविशेषः, अङ्ग—
अङ्ग यथो. तादृशो पादौ चरणौ (कन्यधा०), तद्रूपा मुद्रा—मङ्गराजोऽयमात
प्रत्ययोत्पादकचिह्नविशेषः इत्यर्थः, तदाददर्शनात् चक्राङ्गपादमुद्रादिदर्शनात्—
चक्रलाञ्छितचरणवलोकननादित्यर्थः, तेन च मङ्गराजोऽयमिति प्रत्ययादात्त भावः,
प्रह्वेन—अवनौतन ।

(घ) उदगात्—उदतिष्ठत् (उत् + इ + लुङ् उ.) ।

(ङ) चकार,—चन्द्रश्च सुधापायी पक्षिविशेषः, चन्द्रिका—ज्योत्स्ना
(“चन्द्रिका कौमुदी व्याख्या” इत्यमरः), सुधापायसचकोरो यथा भोज्यान्तरं
विहाय चन्द्रोदयमेव अन्त्यादरेण प्रतीचते, पश्यात् च प्रकाशिता चन्द्रिका, तथा
राजाऽपि दृष्ट्यान्तरं विहाय तस्या एव उद्गमनमव्यायङ्ग्यं प्रत्येक्षित, उद्गताश्च
ता प्रादाचीत् इत्याशयः । तथैव—पूर्ववदेव, वल्लकीवाद्येन—वीणावाद्येन सह
(“वीणा तु वल्लकी । विपद्यो” इत्यमरः), सङ्गत—उदयङ्गम, सगीरनामत्यथ,
युक्ता मिलातारमिति यावत् (“सङ्गत उदयङ्गमम्” इत्यमरः), वल्लकीवाद्यसङ्गत—
वीणावाद्येन सह ताललवणसन्धित यथा तथैवत्यर्थः (क्रिया विशेषः । इया तस्य०) ।

वत् यस्य यत् दैवयोगेन भवितव्यं, तत्र तेन भवितव्येनासौ जन्तुर्विवशो नीयते” इति सूचितभावार्थां गीतिकां गायन्तीं तां पश्यन् राजा तत्क्षणं स्मरशराहतः निस्पन्द एवातिष्ठत् । “हे (च) रत्नाकर ! तुभ्यं नमोऽस्तु, येन त्वया इमां प्रच्छाद्य श्रिया हरिर्विप्रलब्धः, तत् त्वां शरणं प्रपन्नोऽस्मि, त्वं मे इष्ट-सिद्धिं विधत्स्व” । यावदित्यं स राजा समुद्रं स्तौति स्म, तावत् सा कन्यका (छ) सपादपा तत्र न्यमज्जत् । तदवलोक्यैव स राजा (ज) तामनु आत्मानं सिन्धौ प्राक्षिपत् । तद्दीप्य स सज्जनः लक्ष्मोदत्तः तं विनष्टं मत्वा दुःखात् देहं त्यक्तुं समुद्यतोऽभवत् । “मा तावत् (झ) साहसं कार्षीः, मग्नस्यास्य अम्बुधौ भयं नास्ति, एष राजा यशःकेतुर्नाम तापसरूपभृत्, अस्या एव कन्याया अर्थे समायातः, इयं हि अस्य पूर्वभार्या, एतां

सूचितः,—प्रकटितः, भावी—भविष्यन्, अर्थः,—अभिधेयः, प्राक्तनकर्मफलस्य अवशेषोक्तव्यरूपः इत्यर्थः, यथा तां सूचितभावार्थां—कर्मफलस्य अनतिक्रमणीयता-प्रतिपादिकमित्यर्थः ।

(च) रत्नाऽऽकर !—सागर ! तुभ्यं (नमः—शब्दयोगात् ४र्थो०) । प्रच्छाद्य—सङ्कोपाद्य (प्र + छृ + णिच् + ल्यप्), श्रिया—लक्ष्म्या (करणे ३या०) । विप्रलब्धः,—प्रतारितः (वि + प्र + लभ + क्तः) । लक्ष्म्या अपि अधिकसुन्दरीयमिति भावः । शरणं—रक्षितारम्, आश्रयमित्यर्थः (“शरणं गृह्णरक्षितोः” इत्यमरः), प्रपन्नः,—प्राप्तः [प्र + पद + क्तः “रदाभ्यां निष्ठा-तो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२ पा०) इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः] । विधत्स्व—सन्पादय (वि + धा + लोट्-स्व) ।

(छ) पादपेन—वृक्षेण, कल्पवृक्षेणेत्यर्थः, सङ्घिता सपादपा—सतरङ्गा (विष्णु० । बह्व्री०) । न्यमज्जत्—प्राविशत् (नि + मज्ज + लङ्-इ) ।

(ज) तामनु—तत्पश्चात् (अनुयोगात् तामिति २या०) ।

(झ) साहसम्—अविश्वकारितां, पूर्वापरनविश्वेव प्राणविसर्जनरूपमात्म-दण्डमित्यर्थः, ना कार्षीः,—न कुर्व [क्त + कुङ्-सि “माङ्गि कुङ्” (१।१।१०५

प्राप्य पुनरसौ अङ्गराज्यं गमिष्यति” इति गगनादुद्धतया वाचा
ममाश्वासितोऽसौ सार्यवाहः यथाकाममिष्टं देशं स्वार्थसिद्धये
जगाम ।

राजा यशःकेतुश्च अश्वधौ मग्नः अकस्मात् दिव्यमेकं नगर-
मद्राक्षीत् । सविस्मयश्च तत् नगरं (ज) भास्वन्मणिमयस्तम्भैः
काञ्चनोज्ज्वलभित्तिभिः सुक्ताजालगवाक्षकैः प्रासादैः विराज-
मानं, नानारत्नशिलावहसोपानवापिकैः कामदैः कल्पवृक्षाद्यै-
रुद्यानैरुपशोभितं दृष्ट्वा समृद्धेऽपि तत्र पुरे निर्जने गृहं गृहं
प्रविश्य यदा तां प्रियां कापि न दृष्टवान्, तदा विचिन्वन्

पा०) इति लुङ् “न माङ्ग्योने” (१।४।७४ पा०) इत्यङागमप्रतिषेधः । अर्थे—
निमित्तमित्यर्थः । यथाकामं—यथाऽभिलषितम् (अम्ययी०) ।

(ज) भास्वन्ः,—उज्ज्वलाः, ये मणयः,—रत्नानि, तन्मयाः,—तटात्मकाः,
स्तम्भाः,—स्तूपाः यत्र तैः भास्वन्मणिमयस्तम्भैः,—भासुररत्नस्तम्भशोभितैरित्यर्थः
(विष्ण० । बहुव्री०), काञ्चने,—स्वर्णैः, उज्ज्वलाः,—प्रदोमाः, भित्तयः,—कुञ्जानि
शेषां तैः काञ्चनोज्ज्वलभित्तिभिः,—स्वर्णमयभास्वत्कुञ्जान्युक्तेः (विष्ण० । बहुव्री०),
सुक्ताजालिन—मौक्तिकसमूहेन, गवाक्षाः,—वातायनानि शेषां तैः सुक्ताजाल-
गवाक्षकैः,—मौक्तिकविनिर्वातवातायनसमन्वितैः, यद्वा,—सुक्ताजालानि—जाला-
कारविन्यक्तसुक्तासमूहाः, गवाक्षे शेषां तैः सुक्ताजालगवाक्षकैः,—जालाकारेण यथित-
सुक्तावरणच्छादितवातायनरश्मेः (विष्ण० । बहुव्री० । स्वार्थे कः), प्रासादैः,—वृक्षैः,
देवानां राज्ञाञ्च आवासभवनैरित्यर्थः (“प्रासादो देवभूतनाम्” इत्यमरः) । नानाः,
—विविधाः, रत्नशिलाः,—पद्मरागमातृत्मादिमणिप्रकराः, ताभिः आशङ्कानि—
अटितानि, सोपानानि—चारीदृणानि, चारीदृणावरोहणसाधनानित्यर्थः, यस्यां
तादृशः वापिकाः,—दोषंकाः यत्र तैः नानारत्नशिलाऽऽवहसोपानवापिकैः,—
विविधवर्णमणिशिलानिवहसोपानयेषोयुक्तजलाशयैः (विष्ण० । बहुव्री०), कामानि
—काम्यान्, अभिलषितवस्तुनित्यर्थः (“कामः अरिष्टयोः पुमान् । रेतस्यपि निक्षामि
च काम्येऽपि स्नातृपुंसकम्” ॥ इति मेदिनी), दृढतीति तैः कामदैः,—वाञ्छित-
प्रदेः [विष्ण० । उपस० । काम + दा + “धातोऽनुपसर्गे च” (१।२।१ पा०) इति चः
“धातो खोप—” (१।४।१४ पा०) इति आकारखोपः] । समृद्धे—महासम्पदयुक्ते

उत्तुङ्गमेकं मणिमन्दिरमारुह्य तद्द्वारमुद्घाट्य तत्र प्रविवेश ।
प्रविश्य च तत्र संद्वलपर्यङ्कस्थितां वस्त्राऽऽच्छादितसर्वाङ्गां
शयानाम् (ट) एककामैस्त्रिष्ट,—"किं स्यात् सैवेयम् ?" इति
सोत्कण्ठं यावत् तन्मूखमुद्घाटयति, तावत् तामेव ईप्सितां
कन्यकामद्राचीत् । तद्दर्शनेन चास्य तदा (ठ) काऽपि श्रवस्था
ग्रीष्मर्तुमरुपायस्य सरिद्दर्शनेनैवाभवत् । साऽपि दुःस्त्रीलित-
लोचना तं (ड) कल्याणाकृतिलक्षणं काम्यं प्राप्तं वीक्ष्य
सम्भ्रमात् शयनमजहात् । ततश्च कृताऽऽतिथ्या आगतमुन्नी-
(ढ) फुल्लेक्षणीत्यलन्यासैः पादयोः पूजयन्ती शनैरभ्यधात्,—

(विष्णु) । विचिन्तन्—चिन्तित्वन् (वि + चि + शतृ), उत्तुङ्गम्—अत्युन्नतम् ।
उद्घाट्य—अनाहृत्य । (उत् + घट + णिच् + ल्यप्) ।

(ट) एक एव एककः, तामेककां—द्वितीयमहाशरद्विताम्, एकाकिनी-
मित्यर्थः [एक + "एकादाकिनिश्चासहाये" (५।३।५२ पा०) इति असहाये कन्,
ततः स्त्रियां टाप्] । ईप्सितां—वाञ्छिताम् [आप + सन् + "आप्ञ्छधामीत"
(७।४।५५ पा०) इति ईत् "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" (७।४।५८ पा०) इति
अभ्यासलोपे ईप्स इति घातोः क्तः] ।

(ठ) काऽपि—अनिर्वचनीया, प्रकाशयितुमशक्तेत्यर्थः । ग्रीष्मर्तु—निदाघ-
काले, मरुः,—मरुभूमिस्थस्य इत्यर्थः, पायस्य—पथिकस्य ग्रीष्मर्तुमरुपायस्य—
ग्रीष्मसमये मरुदेशपथ्याटकस्य पथिकस्य, सरिद्दर्शनेन—मदीवल्लोकनेन, मरुभूमि-
विचारिणः दुःसहपिपासया कष्टानतप्राणस्य समूषणैः पथ्याटकस्य इतस्ततो कल्या-
न्लोषणेन आत्मस्य सहसा मदीदर्शनेन यथा अनिर्वचनीयानन्दोदयो भवति, राज्ञोऽपि
तथा आनन्दः समभूदित्यर्थः ।

(ड) कल्याणे—शुभे, प्रशस्ये इत्यर्थः, आकृतिलक्षणे—रूपचित्रे यस्य
तं कल्याणाकृतिलक्षणं—सुरूपं मुखलक्षणेत्यर्थः, काम्यं—कामयितव्यम्, अभि-
लषणीयं वस्तु इत्यर्थः । सम्भ्रमात्—संवेगात्, त्वरावशादित्यर्थः, समादरात् वा
("सम्भ्रमः साध्वसोऽपि स्यात् संवेगादरघीरपि" इति मेदिनी) ।

(ढ) ईक्षणे—नयने, सत्यली—ईन्द्रीवरी इवेति ईक्षणीत्यली (उपनिषत् स०),
फुल्ले—विकशिते, ईक्षणीत्यली—नेत्रेन्द्रीवरी, तयोः आसैः,—निक्षेपैः फुल्लेक्षणीत्यल-

“महाभाग ! को भवान् ? कथमिदमगम्यं रसातलं प्रविष्टोऽसि ? राजलक्षणाङ्किततनोस्ते तापसव्रतं किमिदम् ? महाभाग ! यदि ते मयि प्रसादस्तदा एतदाख्याहि” ।

एवं तस्या वचः श्रुत्वा स राजा तां प्रलुवाच,—“सुन्दरि ! अहमङ्गराजः यशःकेतुर्नाम, (ण) आमाज्जनादिहाम्बुधौ दृश्यां त्वामश्रीषं, ततस्त्वदर्थम् इमं वेशं कृत्वा राज्यं विमुच्य आगत्य च अनुमार्गेण इह प्रविष्टोऽस्मि, तन्मे काऽसि व्रं कथय” । इति तेनोक्ता सा सलज्जा मानुषाणां च तमभ्यधात्,—“महाभाग ! मृगाङ्गसेन इति (त) श्रीमानस्ति विद्याधराधिपः, मां मृगाङ्गवतीं नाम तस्याऽऽत्मजां विद्धि । स पिता मामस्मिन् नगरे एकाकिनीं विमुच्य केन हेतुना मयौरजनः क्वापि गतः, इत्थञ्च न जाने ; तेनाहं (थ) शून्यवमतेरस्मात् वारिधौ उन्मज्ज्य कल्पद्रुमाऽऽरूढा भवितव्यतां गायामि” । एवमुक्तवती सा

न्यासे,—प्रफुल्लनयनकुवलयपातेः (दृष्टो तत्पु० । करणे श्या०) । प्रसाद,—अनुपदः । आख्याहि—कथय (आ + ख्या + लोट्-ङि) ।

(ण) आमात्—प्रत्ययितात्, विश्वस्तादित्यर्थः (“आमाः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) । दृश्या—दर्शनादांम्, अतीव सुन्दरोमिति भावः । अश्रीषम्—आचकर्णम् (श्रु + लृङ्-अम्) । अनुमार्गेण—पथं लक्ष्यीकृत्य, तव प्रवेशपथमनुसृत्येत्यर्थः । मे-ममाम् [“क्रियया यमभिप्रायैत सीऽपि सम्प्रदानम्” (वा०) इति सम्प्र० ४र्थो०] ।

(त) प्रशक्ता श्री,—लक्ष्मीरस्य अस्तीति श्रीमान्—प्रभृतसम्पदयुक्तः (श्री + प्रशंसाया मुञ्चि वा भृत्पु०) । विद्धि—जानीहि [विद + लोट्-ङि “हुक्लृभ्यो ङि” (६।४।१०१ पा०) इति ङिङिः] ।

(थ) शून्या—होना, लब्धविरहा इति यावत्, वसतिः,—वेश्म, आवास-गृहमित्यर्थः (“वसतिर्वेश्मयामित्योः” इति शान्ततः), यत्र तस्मात् ; यद्वा,—शून्या वसतिः,—वासः (“वसतिः स्यात् स्त्रिया वासी यामित्थाच्च निकेतने” इति मेदिनी) यत्र तस्मात् शून्यवसतेः,—निर्जनादित्यर्थः (विष्णु० । वहुव्री०) । उन्मज्ज्य—उद्धृत्य (उद् + मज्ज + ल्यप्) ।

तस्य (द) मुनेर्वचः स्मरता तेन राज्ञा पेशलैः सुवचोभिः
तथा अरज्यत, यथा अनुरागविवशा तत्क्षणं तस्य वीरस्य
भार्यात्वम् अङ्गीकृत्य समयमेकमभ्यधात्,—“आर्यपुत्र !
प्रतिमासं शुक्लकृष्णचतुर्दश्याम् अष्टम्याश्च अनायत्ता चतुरो
दिवसान् यत्र कापि गच्छन्तौ अहं त्वया न निवार्या, नापि
द्रष्टव्या ; अत्र हि कारणं विद्यते” इति । ततः, “तथा” इति
(ध) प्रतिपद्य स राजा गान्धर्वेण विधिना तां परिणीय तत्र
तया सह दिव्य भोगसुखं बुभुजे ।

एकदा सा मृगाङ्गवती दिव्यसम्भोगसुखावस्थितं तं भूपं
प्राह स्म,—“नाथ ! त्वमिहैव प्रतौक्षस्व, कार्यार्थं कापि
अहं यामि, अद्य सा कृष्णचतुर्दशो मम सम्प्राप्ता । आर्यपुत्र !
इहस्थश्च अमुं (न) स्फाटिकं गृहं मास्म गमः, मा अत्र
वाप्यां निपतितो भव, तर्हि भूलोकं त्वं तत्क्षणं गमिष्यसि”

(द) मुनेः,—कश्यपः । पेशलैः,—मनीहरेः । अरज्यत—समनुष्यत [रज्ज +
कर्माणि लङ्-त “आनादता हल उपधायाः क्ङिति” (६४२४ पा०) इति
रज्जर्नलोपः] । अनुरागेण—अतिप्रेम्णा, विवशा—विह्वला, आत्मसर्वपादमेति
धावत्, अनुरागविवशा—प्रणयाधीना (विषण० । श्या तत्पु०) । समय—नियमं
(“समय, शपथे भाषासम्पदीः कालसविदोः । सिद्धान्ताचारसङ्घेतिनियमावसरेषु च ॥
क्रियाकारनिर्देश च” इति हेमः) । अभ्यधात्—अचौकषत (अभि + धा +
लुङ्-इ) । प्रतिमासं—मासि मासि (वीप्सायामव्ययौ०) । अनायत्ता—अनधीना,
विवशा इत्यर्थः ।

(ध) प्रतिपद्य—स्वीकृत्य (प्रति + पद + ल्यप्) । गान्धर्वाणामग्रमिति गान्धर्वः,
तेन गान्धर्वेण—गान्धर्वजात्यनुष्ठितेन, विधिना—नियमेन, “इच्छयाऽन्योऽन्यसंयोगः
कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयः मैथुन्यः कामसम्भवः” इत्युक्तकपपरस्पर-
मनोनयनपूर्वकमाख्यपरिवर्त्तनरूपविधानेनेत्यर्थः । बुभुजे—अनुवभूव [भुज + लिट्-ए
“भुजोऽनवने” (१।१।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(न) स्फाटिकं—स्फाटिकनिर्मितम् । मास्म गमः,—न गच्छ [नम + लुङ्-सि

इत्युक्त्वा तमामन्त्रं तस्मात् पुरात् सा वहिरगात् । राजाऽपि
 गृहीतखड्गस्तां (प) जिज्ञासुरन्वगमत्, अद्राक्षीच्च तमःश्याम-
 व्यात्तवक्त्रविलं साकारमिव पातालभागच्छ्रुतं कमपि
 राक्षसम् । स च राक्षसः निपत्यैव घोरं रवं कुर्वन् तां
 मृगाङ्गवतीं वक्त्रे निक्षिप्य (फ) निगोर्णवान् । तदवलीक्यैव
 स राजा अनिकोपेन सहसा ज्वलन् (ब) निर्मोकमुक्तभुजग-
 श्यामलेन महाऽसिना क्रोधाऽऽकृष्टेन धावित्वा रक्षसस्तस्य
 सन्दष्टोष्ठपुटं शिरसिच्छेद ।

ततो (भ) मोहनिशाऽन्धे विनष्टगतिके कान्तावियोगार्त्ते

“ओत्तरं लङ् च” (१।१।१०६ पा०) इति लुङ् “न माङ्धोने” (६।४।७४ पा०)
 इत्यङ्गानमप्रतिषेधः । बाध्यां—दोषिकायाम् ।

(प) ज्ञातुमिच्छः जिज्ञासुः,—कुत्रेयं गमिष्यति इति विविदिदुः [ज्ञा +
 सन् + “सनाशंसमिच छः” (१।१।१६८ पा०) इति छः] । तमः,—अन्धकारम् इव,
 श्यामं—कृष्णवर्णं, व्यात्तं—विहृतच, वक्त्रं—मुखं, विलं—गह्वरमिव ब्रूय तं तमः-
 श्यामव्यात्तवक्त्रविलम्—असंहतघोरकृष्णवर्णमुखगह्वरं (विष्ण० । बहुव्री०), साकारं
 —मूर्तिमन्तम् (विष्ण०) ।

(फ) निगोर्णवान्—सञ्चितवान् [नि + गृ + क्तवत् “कृत इच्छातोः” (७।१।
 १०० पा०) इति कृत “इलि च” (८।२।७७ पा०) इति दीर्घः, “रदाभ्यां निष्ठातो
 नः—” (८।२।४९ पा०) इति नः] ।

(ब) निर्मोकात्—कञ्चुकात्, मुक्तः,—त्यक्तः, भुजगः,—सर्प इव, श्यामलेन
 —श्यामवर्णेन निर्मोकमुक्तभुजगश्यामलेन—कञ्चुकिः सृताङ्गवत् कृष्णोऽवलीनेत्यर्थः
 (विष्ण०) । सन्दष्टी—दन्तनिषोडितौ, ओष्ठपुटी यत्र तादृशं सन्दष्टोष्ठपुटं—
 दंशितोष्ठाक्षरम् (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(भ) मोहः,—मूर्च्छा एव, निशा—रात्रिः, ज्ञानाभावसाधन्यादिति भावः,
 तथा चन्धे—हृष्टशक्तिहीने मोहनिशाऽन्धे—प्रियाविरहजयोकात् मूर्च्छितप्रायतया
 निमोहितलोचने इत्यर्थः (विष्ण० । श्या तत्प०), विनष्टा—विध्वस्ता, गतिः,—
 गमनशक्तिरित्यर्थः, यस्य तादृशे विनष्टगतिके—गतिशक्तिविरहिते, मोहोपस्थित्या
 इति भावः [विष्ण० । बहुव्री० । “नयूतच” (५।४।१५९ पा०) इति कः] ।

शृपे अकस्मात् मेघमलिनस्य तस्य रक्षसः अङ्गं भित्त्वा उद्योतित-
दिक्चक्रा विमला चन्द्रमूर्तिरिव सा मृगाङ्गवतो जीवन्ती
अक्षताङ्गी विनिर्ययौ । तां तथा सङ्कटोत्तीर्णां कान्तां इष्टा
राजा,—“एहि एहि” इति वदन् प्रधाव्यैव आललितङ्गः । “प्रिये !
किमेतत् ? अप्राप्त्यमुत माया ?” इति तेन पृष्टा सा संस्मृत्य
विद्याधरी प्रत्यभाषत,—“आर्यपुत्र ! शृणु, नायं स्वप्नः, नापि
माया ; अयं हि विद्याधरेन्द्रात् स्वपितुर्मम शपोऽभूत् । स मे
पिता बहुपुत्रोऽपि इह वसन् वात्सल्यात् मया विना आहारं
नाकरोत् । अहञ्च सर्वदा इह निर्जने (म) शर्वपूजाऽऽसक्ता
चतुर्दश्याञ्च ह्योनेव पन्नयोरामञ्चम् ।

एकदा चतुर्दश्यामिहाऽऽगत्य चिरं गौरीं समर्चयन्त्या
(य) मे देवात् समस्तं दिनमवसितम् । तस्मिन् दिने स मम
पिता (र) मत्प्रतीक्षः क्षुधितोऽपि मां प्रति कुपितः किञ्चि-
दपि नाभुङ्क्त, नापि अपिबत् । ततो रात्र्याम् (ल) उपेतायां
सापराधां मामधोमुखीं भवितव्यताबलात् अस्त्रेहः शपति
स्म,—“यथा त्वं मामवज्ञाय क्षुधात्ते सर्वं दिनं विस्मृतवत्यसि,
तस्मात् मासि मासि अष्टम्योश्चतुर्दश्योश्च हराञ्चनरमात् पुरात्

शृपे (भावे ७मी०) । उद्योतितम्—उद्भासित, दिक्चक्र—दिग्दण्ड यथा सा
उद्योतितदिक्चक्रा—प्रकाशितदिक्समूहा (विष्० । बहुव्री०) ।

(म) शर्वस्व—महादेवस्व, पूजायाम्—अर्चनायाम्, आसक्ता—अनुरक्ता
शर्वपूजाऽऽसक्ता—शिवोऽऽराधनतत्परा (विष्० । ७मी तत्पु०) । ह्योरेव—युक्त-
कण्ठयाहं योरेवेत्यर्थः ।

(य) मे—मम (शेषे इती०) । अवसितं—समाप्तम्, अवसानं जातमित्यर्थः
[अव + सो + क्तः “वसिष्यति—” (७।४।४० पा०) इति इत्यम्] ।

(र) मत्प्रतीक्षा—अपेक्षा यत्नः सः मत्प्रतीक्षः,—ममागमनपक्षनिरीक्ष-
कादीत्यर्थः (विष्० । बहुव्री०) ।

(ल) उपेतायाम्—उपस्मितायां, मधीति शेषः, नयि समागतया सन्धा-

वहिर्यान्ती त्वां कृतान्तमन्त्रासो नाम राक्षसो निगरिष्यति,
ततश्चास्य हृदयं भित्त्वा भित्त्वा निरेष्यसि, श्रापं ताञ्च
निगरणव्यथां न स्मरिष्यसि, एकाकिनी च अत्र स्थास्यसि”
इति श्रापं ददत् स मयाऽनुनौतः ध्यात्वा श्रापान्तमकरोत्,—
“यदाऽङ्गपतिः यशःकेतुस्तव भर्ता भूत्वा राक्षसेन निगीर्णो
त्वां दृष्ट्वा तं राक्षसं निहनिष्यति, तदा त्वं तस्य हृदयान्निर्गता
श्रापात् मोक्ष्यसे, संस्मरिष्यसि च श्रापादिसर्वा निजा विद्याः” ।
इति श्रापान्तमुक्त्वा इह मामेकाकिनीं मुक्त्वा (व) सपरिच्छदो
निषधाद्रिं गतः ; अहं तदादेशेन श्रापमोहादिहावसम् । स
श्रापश्चास्य मे क्षीणः, जाता च सर्वत्र स्मृतिः ; तदव्य (श) तात-
पार्श्वगमनाय निषधाद्रिं व्रजामि, श्रापान्ते स्वगतिं प्राप्स्यामि

मित्यर्थः (भावे ७मी०) । अष्टम्योः,—यत्कृत्वाभयपक्षीययोरित्यर्थः, एवं
अनुहंस्तीरपि, हरस्य—शिवस्य, अर्चने—पाराधने, यो रसः,—रागः, अमराग
इत्यर्थः (“शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ” इत्यमरः), तस्मात् हरार्चन-
रसात्—शिवपूजाऽर्परागात् (७मी तत्प० । इतो ५मी०) । कृतान्तस्य—यमस्या-
पोत्यर्थः, सन्नासः,—विप्लव भय यस्मात् स कृतान्तसन्नासः,—यमस्यापि यमः इति
भावः (विष्णु० । बहुव्री०) । निगरिष्यति—भक्षयिष्यति (नि + गृ + लृट्-स्यति) ।
भित्त्वा—विदीर्य (भिद + क्त्वा), निरेष्यसि—निर्गमयसि (नि + ई + लृट्-
स्यसि) । निगरणव्यथां—राक्षसकवलयं दःखम् । ध्यात्वा—चिन्तयित्वा, ध्यानस्थो
भूत्वित्यर्थः (ध्यै + क्त्वा) । मोक्ष्यसे—उद्धारिष्यसे इत्यर्थः (मुच + कन् + कर्त्तरि
लृट्-स्यसे) ।

(व) सपरिच्छदः,—सपरिवारः (“परिच्छदः परिवारः” इत्यमरटीकायां
चोरस्त्राभिभाषुगीदीक्षितौ), निषधाद्रिं—निषधाख्यं पर्वतं, हरिवर्षस्य सौमन्त्र-
स्थितमिति यावत् ।

(श) तातस्य—पितुः (“तातोऽनुकल्पे पितरि” इति हेमचन्द्रः), पार्श्व-
गमनाय—समीपगमनाय तातपार्श्वगमनाय—पितृसन्निधिगमनाय । श्रापान्ते—
विद्या यः अभिश्रापः दत्तः तस्य अवसाने, स्वगतिं—स्वा—स्वकीयां, विद्याधरोचिता-
मित्यर्थः, गतिं—इशा, ज्ञानं वा (“गतिः स्त्रीमार्गदशयोः ज्ञाने वाचाऽभ्युपाययोः”

इत्येष मे नियमः । त्वमिह (घ) आस्त्र, व्रज वा खराष्ट्रम्, अत्र
मे स्वातन्त्र्यम्” ।

एवं तयोक्तो नृपतिर्दुःखितस्ताम् (स) अभ्यर्थयामास,
—“सुन्दरि ! सप्ताहानि त्वया न गन्तव्यं, सुसुखि ! प्रसीद,
इह उद्याने त्वया सह क्रीडन् श्रौत्सुक्यं विनोदयामि । ततश्च
पितुः स्थानं गमिष्यसि, अहञ्च स्वस्थानं यास्यामि” । *

ततः सः “तथा” इति (ह) प्रतिपन्नया तया कान्तया
तस्मिन्नुद्याने सजलोत्पलनेत्रासु “मा स्म याहि अस्मान्
विहाय” इति हंससारसनिचयैः क्वन्तीष्विव उत्क्षिप्तवीचि-
हस्तासु वापीषु षडहं रेमे । ततः सप्तमेऽहनि स राजा

इति मेदिनी), वैद्याधरौ दशा, विद्याधरोचितामवस्थामित्यर्थः । नियमः,—निचयः,
निद्रा निर्दिष्ट इत्यर्थः ।

(घ) आस्त्र—तिष्ठ (आस + लोट् + स्) ।

(स) अभ्यर्थयामास—यथाचे । श्रौत्सुक्यम्—उत्कण्ठाम् ।

(ह) प्रतिपन्नया—स्वीकृतया । सजलोत्पलं—जलविन्दुसंसृष्टमिन्दोरं,
नेत्रं—चतुरिव यासां तासु, अन्यत्र,—सजलं—सासु, उत्पलमिव नेत्रं यासां तासु
सजलोत्पलनेत्रासु—सासु कुवलयनयनासु (विष्णु ० । वडूनी ०) । हंससारसनिचयैः,—
जलस्थहंससारससमुच्चैः, तेषां कलध्वनिकरणैरित्यर्थः (करणे ३ या ०), क्वन्तीषु—
ध्वनन्तीषु, व्याहरन्तीषु इति यावत्, अन्यत्र,—कन्दन्तीषु इति ध्वनिः (क + श्रद्ध +
“उगितञ्च” (६।३।४५ पा०) इति ङीष्), उत्क्षिप्ताः,—उक्षेपिताः, आन्दोलिता इति
भावः, वीचयः,—तरङ्गाः, हस्ताः,—करा इव यासां तासु, अन्यत्र,—उत्क्षिप्ताः,—
उक्षेपिताः, मा याहि मा याहि इति कृत्वा कर्हमुत्पाप्य आन्दोलिता इत्यर्थः, वीचय
इव हस्ता याभिः तासु उत्क्षिप्तवीचिहस्तासु—उद्यतोन्मिक्तरासु, वापीषु—दीर्घिकासु,
कासुचित् नायिकासु इति ध्वनिः ; चिरपरिचिताः वाम्नः तस्या भाविविधोऽनु-
सृष्टमशक्तवानाः स्नासु प्रस्फुटितोत्पलरूपसजलनेत्रैः कन्दन्त्यः तरङ्गरूपहस्ताम्
उद्यम्य हंससारसानां ध्वनिरूपवाक्यैः मा याहि इति व्याहरन्त्यः तद्वर्गं निवारयन्ति
इति भावः । ‘ रेमे—चक्रीड [रम + लिट् + ए “अत एकहस्ममध्ये अनादिप्रादि-
लिटि” (६।३।१२० पा०) इति अभ्यासलोपः अकाङ्क्ष एकारश्च] ।

(क) युक्त्या यत्र भूलोकप्रापिणी द्वारवायिकाऽस्ति, तत्र गृहे तां कान्तामनयत् ; तत्र चाऽऽगत्य तां कण्ठे गृहीत्वा तस्यां वाय्यां निपत्य सहसा तथा स्वपुरोद्याने वापीमध्यादुत्तस्थौ ।

तत्र कान्तासमेतं प्राप्तं तं भूपं दृष्ट्वा उद्यानपालकाः प्रहृष्टा गत्वा मन्त्रिणं दौर्घदर्शिनं जगदुः । सोऽपि आगत्य पादयोः पतित्वा तम् (ख) आनीतेस्मिताङ्गनं सपौरोऽभ्यन्तरं प्रावेशयत् । “अहो ! कथं सैषा दिव्याङ्गना अनेन राज्ञा प्राप्ता ? या (ग) व्योम्नि विद्युदिव क्षणदृश्या मया दृष्टा ; धात्रा सलाटाक्षरपङ्क्तिषु यस्य यत्निखितं, तत्तस्य असम्भाव्यमपि अवश्यम् उपतिष्ठते” । इति तस्मिन् (घ) मन्त्रिमुख्ये अन्यस्मिंश्च जने ध्यायति, सा मृगाङ्गवती तं भूपतिं स्वदेशाऽऽगतं दृष्ट्वा पूर्णसप्ताहा वैद्याधरीं गतिं गन्तुमियेष, परं तदा

(क) युक्त्या—उपायेन, केनचित् व्याजनेत्यर्थः । भूलोकप्रापिणी—मर्त्यगामिनी (विष्णु०), द्वारभूता वायिका द्वारवायिका—भूलोकगमनाय द्वारस्वरूपा दौर्घकेत्यर्थः (शाकपाणि०) । तथा—सगाङ्गवत्या सह ।

(ख) आनीता—सम्प्राप्ता, ईप्सिता—अभिर्खाधिता, अङ्गना—कामिनी येन तम् आनीतेस्मिताङ्गनं—सम्प्राप्ताकाङ्क्षितमायिकं (विष्णु० । वज्रवी०), सपौरः,—पुरवासिबर्गसहितः (मन्त्री इत्यस्य विष्णु०) ।

(ग) व्योम्नि—वारिणि, समुद्रजले इत्यर्थः, अन्यत्र,—व्योम्नि—आकाशे (“व्योम वारिणि चाऽऽकाशे भास्करव्याख्येनायथे” इति मेदिनी) । क्षणं—क्षणमात्रं, दृश्या—दर्शनीया क्षणदृश्या—सुहृत्समावसवलीकनादां, एकत्र,—श्रोत्रमेव वारिणी निमग्नत्वात्, अन्यत्र,—अचिरप्रभत्वात् इति भावः (विष्णु० । सुसुपेति स०) । धात्रा—विधात्रा । उपतिष्ठते—समुपगच्छतीत्यर्थः [उप + स्था + लट्-ते “यकम्पकाश्च” (१।१।२६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

(घ) मन्त्रिषु—अनाख्ये, मुख्यः,—प्रधानः तस्मिन् मन्त्रिमुख्ये—सचिवश्रेष्ठे (कर्मणि तत्प० । भावे कर्म०) । ध्यायति—चिन्तयति (ध्ये + शतृ) । विद्या—विद्याभिसं वैद्याधरी तां वैद्याधरीं—विद्याधरसम्पत्तिनी गतिं—दशमम्, अवस्था-

उत्पतनी विद्या स्मृतौ नाविरासीत् । ततः सा (ऊ) सुषितेव परं विषादमगमत् ।

“कथमेवं विषसाऽसि ? प्रिये ! वद” इति राज्ञाऽभिहिता सा विद्याधरौ तमब्रवीत्,—“अहं शापमुक्ताऽपि यत् (च) इयच्चिरं त्वत्स्नेहपाशमयमिता स्थिता, तेन मम विद्या दिव्या गतिश्च नष्टा” । तटाकर्ण्य राजा,—“ममेयं विद्याधरौ (ऊ) सिद्धा” इति प्रहृष्टः महान्तमुत्सर्ग चकार । तदवलीक्य स दीर्घदर्शी मन्त्रो निशि गृहं गत्वा शयनायं प्राप्य च सहसा

मित्यर्थः, विद्याधरलोकगमनोपयानिनो शक्तिमिति यावत्, यद्वा,—गति—मार्गः, विद्याधरलोकगमनाय अनिष्ट पन्थानमित्यर्थः, यद्वा,—गति—ज्ञान, विद्याधरो चितामाकाशगतातरस्तरख्यादिविद्यामन्यथ (गति स्त्री मार्गदृश्यांश्चानि यानाऽभ्युपाययो ” इति सादनी) । इत्येव—आभल्लाष (इत् + लिट् यल् “अभ्यासस्यासवर्थे” (६।४।७८ पा०) इति अभ्यासस्य इय] । उत्पतनी—ऊर्ध्वगामिनो, व्योममार्गे विचरन्त्यशक्तसाधिका इत्यर्थः । आविरासीत्—प्रादुरभवत्, आविर्भूतवतीत्यर्थः (आविस् + अस् + लङ् इ) ।

(ऊ) सुषिता—हृता, चौरपट्टतसवंसा इत्यर्थः, उत्पतनीविद्याया विचरणादिति भावः, यद्वा,—सुषिता—खण्डिता, शस्त्राऽऽहता इति भावः (विष्० । सुष + क्तः, स्त्रियौ टाप् । “सुषितं हतखण्डितयोः” इति मेदिनी) ।

(च) इदं परिमाणमस्य इयत्—प्रतावत् [इदम् + “किमिदम्भा वो चः” (५।२।४० पा०) इति वतुप्, यस्य च च “इदकिमोरोश्चो” (६।१।८० पा०) इति इदम ईशादेशः, “यस्येति च” (६।४।१४८ पा०) इति ईशो लोपः], चिरं—दीर्घकालं, त्वयि खेदः,—प्रीतिः, पाशः,—रज्जुरिव, तेन संवसिता—आवृता त्वत्स्नेहपाशमयमिता—तव प्रणवरज्जुबद्धा (विष्० । इया तत्पु०) । दिव्या गतिः,—आकाशगतिः ।

(ऊ) सिद्धा—निष्पन्ना, मन्त्रेण स्त्रीत्वेन प्रतिपन्ना, इतः परं न विद्याधरपुरी गमिष्यतीति भावः, यद्वा,—सिद्धा—निष्ठा, सर्वैव मन्त्रकाशे स्थास्यति नान्यत्र यास्यतीति भावः (“सिद्धी व्यासादिके देवयोगी निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे” इति डैनः) ।

(ज) हृत्स्फोटोऽन व्यपद्यत । ततो राजा स्वयं धृतराज्यभारः
तया स्रगाङ्गवत्या सह चिरं स्वर्गसुखमनुभवन् तस्थौ” ।

इति कथामाख्याय स वेतालः पर्येषच्छत्,—“राजन् !
स्वामिनस्तथा (भ) अभ्युदये सम्यक्ने तस्य महामन्त्रिणः हृदयं
यत् स्फुटितं, तस्य को हेतुः ? किं दिव्याङ्गना मया नाऽऽप्ता
इति श्रुचौ ? वा राज्यार्थिनः पुनः राजाऽऽगमनजेन दुःखेन ?
यदि जानन्नपि एतत् मह्यं न वक्ष्यसि, तदा ते धर्मी (ज) वि-
नङ्गप्रति, यास्यति च ते शिरः शतधा खाण्डितम्” । इत्याकर्ण्य
राजा तं वेतालम् अवादीत्,—“योगीश्वर ! नैतत् द्वयमपि
(ट) शुभचरिते मन्त्रिवरे सम्भवति, किन्तु ‘येन भूभुजा
स्त्रीमात्रानुरागात् राज्यमुपेक्षितम्, अधुना तु दिव्यस्त्रीरक्तस्य
तस्य अत्र का वार्त्ता ? तस्मै कष्टे कर्तुऽपि प्रत्युत दोष एव
समधिको जातः’ इति विभावयतस्तस्य मन्त्रिणो हृदयं स्फुटित-

(ज) हृदः,—हृदयस्य, स्फोटः,—स्फुटनं, निदरणमित्यर्थः, तेन हृत्स्फोटोऽन-
वचोविदरणेन ।

(भ) अभ्युदये—उद्यौ, दिव्याङ्गनारूपसम्पत्तामे इत्यर्थः । श्रुचा—शोकैः ।
राज्य—राजत्वम्, अर्थायतुं—वार्त्तायुं शीलमस्य इति राज्यार्थिनः,—राज्यकीर्णपक्ष
[“सुप्यजातो षणिनाच्छील्ये” (१।१।७८ पा०) इति ताच्छील्ये षणिः] ।

(ज) विनङ्गप्रति—संश्लिष्यते, विनष्टो भविष्यतीत्यर्थः [वि + नङ् + लुट्-प्रति
“मसृजिनश्रीर्ल्लि” (७।१।६० पा०) इति जुम्] ।

(ट) शुभचरिते—साधुसभावे । उपेक्षितम्—अवज्ञातम् (उप + ईक्ष् + क्तः) ।
दिव्यस्त्रिया—विद्याधराङ्गनायां, रक्तस्य—आसक्तस्य दिव्यस्त्रीरक्तस्य—विद्याधरी-
श्रवणस्य (विष्णु० । ७।१० तत्पु०) ! अत्र—राज्योपेक्षणे । वार्त्ता—कथा इत्यर्थः । कष्टे
—राज्यः राजकायं मनोयोगविधानाय तीर्थाटनरूपलोभलोभी इत्यर्थः । प्रत्युत—वैप-
रीत्येन, दोष एव—अनिष्ट एव, यद्यपि तीर्थक्षमत्वाय तानाहं, तदा दिव्याङ्गना-
द्वर्जनमपि नाघटत, राजाऽपि तद्वार्त्तां नाश्रयोत्, अतः से तीर्थक्षमचक्षेः दुःखाय
एव सञ्जात इत्याशयः । विभावयतः,—चिन्तयतः (वि + भू + षिच् + शब्द) ।

मिति मन्ये” । इत्यभिहितो वेतालः स (ठ) मायी तत्क्षणान्
निजमेव निलयं जगाम । राजाऽपि तमवाप्तुं पुनरुद्यतः तमेव
शिशपातरुमाससाद ।

अथ त्रयोदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिशपामूलं गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य
पूर्ववत् प्रातिष्ठत । गच्छन्तश्च तं पुनर्वेतालः प्राब्रवीत्,—
“राजन् ! शृणु सङ्क्षिप्तमेकां कथाम्,—

अस्ति वाराणसी नाम पुरी । तत्र देवस्वामीति राजमान्यो
द्विजः कश्चित् प्रतिवसति स्म । तस्य महाधनस्य हरिस्वामीति
सुतोऽभवत् । (क) तस्य लावण्यवती नाम उत्तमा पत्नी
आसीत्, यां तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिर्माणेन शिञ्चितकौशल्यो
विधिरनघेरूपलावण्यैर्विनिर्ममे । कटाचित् स हरिस्वामो तथा

(ठ) माया—कुहकम् अस्याकीति मायी—कुहकी (विष्० । अन्वये ३३) ।
निलयम्—आवासं, शिशपातरुमिति यावत् ।

(क) तस्य—हरिस्वामिनः । तिलोत्तमा—तन्नामाप्सराः, आदित्यां तादृशः
सुराङ्गनाः,—देवकानित्यः, अप्सरसः इत्यर्थः, तासां निर्माणेन—सुकृतेन तिलो-
त्तमादिसुराङ्गनानिर्माणेन—तिलोत्तमाप्रभृत्यप्सरसां निर्माणेन, शिञ्चितं—बहुसू-
र्विनिर्माणेन अभ्यक्तमित्यर्थः, कौशलं—नेपथ्यं येन सः शिञ्चितकौशलः,—पुनः पुनः
वत्तमाङ्गनासुखा अभ्यसितकृत्रनपारिषदाः इत्यर्थः (विष्० । बहुव्री०) । नास्ति
अर्थः,—मृत्तं, मूल्यानाम्न्यत्वादिति भावः (“मूल्या पुत्राविधावर्थः” इत्यमरः), यस्य
तादृशं यत् रूपलावण्यं—सौन्दर्यादिकमित्यर्थः, तैः अनर्घरूपलावण्यैः,—अमूल्य-
सौन्दर्यप्रभादिभिरित्यर्थः (अन्वयात्), विनिर्ममे—ससृजं (वि + निर् + मा +
चिद्-ए) ।

कान्तया चन्द्रांशुशीतले (ख) हर्म्यं रतिश्रान्तो निद्रां ययौ ।
तस्मिंश्च काले (ग) कामचारी मदनवेगो नाम विद्याधरकुमारः
तेन पथा नभसि सञ्चरन् तत्र समायात्, अपश्यच्च तां लावण्य-
वतीं पत्युः पार्श्वे सुप्ताम् । स तु दृष्ट्वैव तां सुप्तामिव गृहीत्वा
नभोमार्गेण प्रायात् ।

क्षणेन च प्रबुद्धो हरिस्वामी तां प्राणेश्वरीमपश्यन् ससम्भ्रमं
शयनादुदतिष्ठत्,—(घ) “अहो ! सा मम कान्ता क्व गता ?
कुपिता किं मयि ? आहोस्वित् प्रच्छन्ना मच्चित्तं जिज्ञासुः
क्वापि स्थिता परिहसति ?” इत्येवं बहु (ङ) वितर्कयन्
व्याकुलः समन्तात् हर्म्यप्रासादबलभौषु अन्विष्यन् निशि
अभ्रमत्, परम् आगृहीद्यानात् सर्वत्र चिन्वन् कुतोऽपि तां न
प्राप । ततः शोकाग्निसन्तप्तः स (च) सगद्गदं विललाप,—“हा !

(ख) हर्म्यं—सौधे, हर्म्यं पृष्ठे इति यावत् ।

(ग) कामेन—लेच्छया, चरितुं—भ्रमितुं शीलमस्य इति कामचारी—
यथेच्छविहारी [“सुप्यजातो धनिसाञ्छील्ये” (११.७८ पा०) इति षिनिः] ।

(घ) अहो—खेदस्तृक्कमव्ययम् । आहोस्वित्—अथवा (कव्य०) ।

(ङ) वितर्कयन्—विचारयन् (वि + तर्क + णिच् + शब्द) । हर्म्यं—धनिनां
वासगृहं (“हर्म्यादि धनिनां वासः” इत्यमरः), प्रासादः,—देवागारं (“प्रासादी
देवभूमिजाम्” इत्यमरः), बलभौ—चन्द्रशाला, सौधोपरिष्ठगृहमित्यर्थः (“चिला
चर” इति बहुभाषा । “गृहान्ते बलभौ चन्द्रशाले सौधोर्ध्वेऽस्मिन्” इति रभसः),
तासु हर्म्यप्रासादबलभौषु—सकोयाष्टालिकादेवागारसौधस्योपरिवर्तितेषु, सगृहे
देवमन्दिरे हर्म्योपरिष्ठगृहद्वये चेत्यर्थः (इह०) । परं—किन्तु, गृहीद्यानात्—
गृहसमीपस्थोपवनात्, आ—व्याप्य आगृहीद्यानं—हर्म्यमारभ्य गृहीद्यानमभि-
व्याप्यत्यर्थः, तस्मात् [“वाङ्मव्यादावचने” (१४.८८ पा०) इति धृनी० ।
“आह्वय्यादाऽभिविध्योः” (११.११ पा०) इत्यव्ययी०] । चिन्वन्—अन्विष्यन्
इत्यर्थः (चि + शब्द), कुतः,—कस्मादपि स्थानात्, किमपि स्थानमन्विष्येत्यर्थः
(व्यञ्छोपि धृनी०), यथा,—कुतः,—कुत्रेत्यर्थः ।

(च) गद्गदः,—शोकजासुसंज्ञकगद्गदव्रतया अत्यटभाषणमित्यर्थः, तेन सह

चन्द्रमुखि ! हा ! ज्योत्स्नासिताङ्गि ! हा ! प्रिये लावण्यवति !
रात्र्या तुल्यगुणहेषात् अनया किं न सोढाऽसि ? । त्वया कान्त्या
जिता याऽयं चन्द्रः चन्दनशीतलैः (कृ) करैः मामसुखयत्, सोऽयं
त्वया विना लब्धान्तर इव तैरेव ज्वलद्भिरङ्गारैरिव विषदिग्धै-
राशुगैरिव मां तुदति” । इत्येवं विलपतस्तस्य हरिस्वामिनः

सगद्गदम्—अस्यष्टाक्षरं यथा तथेत्यर्थः । (१ क्रिया विष्णु०), १ वचनोप—परिदिदं व
(१ व + लप + लट्-षल्) । ज्योत्स्ना—कौमुदी, तद्वत् सित—शुभम्, अङ्ग यस्याः
तत्सम्बुद्धौ ज्योत्स्नासिताङ्गि !—चन्द्रिकाधवलकलवरं । । रात्र्या—यामन्या (कर्तुं),
तुल्यगुणेन—सदृशगुणेन, समानगुणवत्त्वर्थः (इतुना), धी हेन.,—इंथां, तव
गुणासङ्गता इत्यर्थः, तस्मात् तुल्यगुणहेषात्—समानगुणासङ्गतात् (इया तत्पु० ।
हेतौ प्रसो०), तुल्यगुणत्वञ्च रात्र्या सह लावण्यवत्या चन्द्रबन्धुत्वात् ज्योत्स्नावत्
सिताङ्गलावण्यादिमत्त्वाच्च अवगन्तव्यम्, चन्द्रस्यैव रात्रेरुपस्थापकत्वात् चन्द्रस्य रात्रे-
र्मुखभूतता, लावण्यवत्यास्तु अपिसुन्दरमुखत्वात् चन्द्रबन्धुत्वञ्च, अत एव निशया
सह स्वस्या. तुल्यगुणत्वम्, एव ज्योत्स्नालावण्यादिकमपि निशायामिव चन्द्रोदये
जायत, अतस्तथा रात्ररङ्गभूतत्वं, लावण्यवत्या अपि ज्योत्स्नासमानशुभाङ्गादकाङ्क्ष-
कान्तित्वात् लावण्यपूर्णत्वाच्च निशया तुल्यगुणत्वं, दृश्यते च लोके तुल्यगुणपुरुषद्वय
परस्परं दिवत् अन्त्याऽन्त्यपकरात्, एव रात्रिरपि तुल्यगुणा लावण्यवत्यौ दिवन्ती
स्वप्रातःसहस्रवार्धं ता हतवतोत्याश्रय । सोढा—क्षान्ता, सङ्गताङ्गा इत्यर्थः, सोढा
इत्यत्र लामति शेष [सह + क्त. “हा ट.” (८१११ पा०) इति ह्रस्व ट. “भ्रूयन्धो-
धोऽध.” (८११४० पा०) इति निष्ठा-वस्य भ. “टुना टु” (८४४१ पा०) इति
भस्य ट. “टा टे लोप ” (८१११३ पा०) इति टकारलोप] ।

(कृ) करे.,—किरणैः । असुखयत्—सुखमन्वभावयत्, सुखिनमकरोदित्यर्थः
[“सुखदुःखतत्करणे” इति सुखशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इत्यनेन
करोत्यर्थं णिचि “प्रातिपदिकाङ्गात्वं बहुलमिष्ठवच्च” (ग०) इत्यनेन णिचि परे
चिखोपे सुखि इति धातो. लङ्-ट] । लब्ध—प्राप्तम्, अन्तरम्—अवकाशो यैन स
लब्धान्तर.,—प्राप्तावसरः, तवानुपस्थित्या भयगूढः इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०),
सौः—करैः । विषदिग्धैः,—विषलितैः । (विष्णु० । इया तत्पु०), आशुगैः,—बाणैः
(“आशुगो माहते बाणे” इति ग्राह्यत.) । तुदति—पीडयति (तुद + लट्-तिप्),
चोन्दर्यसङ्क्रान्ते त्वया पराजितचन्द्रः यैः शीतलैः करैः लङ्घयात् नियत मा सुखिन-

सा निशा कृच्छ्रेण (ज) व्यरंसीत्, न तु विरहव्यथा । अथ
प्रातः (भ) भास्वान् करैः विश्वस्य सन्तमसं विभेद, परं
तस्य हरिस्वामिनो मोहान्धतमसं न भेत्तुं चक्षमे । (अ) तीर्थ-
निशैश्चक्राङ्गैरिव वितीर्थस्तस्य करुणाऽऽक्रन्दितध्वनिः प्रतगुणत्वं
भेजे । स स्वजनैः (ट) सान्त्वयमानोऽपि वियोगानलदीपितः

मकरोत्, इदानीं त्वदभावात् हिदुः खम्बा निर्भीकः स एव चन्द्रः तेरेव करैः मां नित्यं
पीडयति इति सरलायः ।

(ज) व्यरंसीत्—अपाममत्, अतिक्रान्ताऽमुदित्यर्थः [वि + रम + लुङ्-द
“व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।१।८३ पा०) इति परस्मैपदम्]; न तु विरहव्यथा, इत्यत्र
व्यरंसीत् इति योजनीयम् ।

(भ) भास्वान्—सूर्यः । विश्वस्य—जगतः, सन्तमसं—विष्वक्तमः, सर्वतो-
व्यापि अन्धकारमित्यर्थः (“तमः । विष्वक् सन्तमसम्” इत्यमरः), विभेद—
मनाश्र (भिद + लिट्-णल्) । मोहः,—अविद्या, ममत्वभोषजनितसक्तिविशेषः
इत्यर्थः (“अथ मोहो दृष्टिः स्यादविद्यायाश्च मूर्च्छने” इति मेदिनी), स एव
अन्धतमः,—गाढज्जानं, निविडान्धकारमित्यर्थः (“ध्वानो गाढेऽन्धतमसम्” इत्यमरः),
तं मोहान्धतमसम्—अज्ञानजनान्धकारं [सन्तमसमवतमसमिति पदद्वयम् “अव-
समन्धेयसमसः” (५।४।७८ पा०) इति समासान्तः अच्] । अचमे—अशक्
(अम + लिट्-ए) ।

(अ) तीर्थां—उत्तीर्णां, अतिवाहिता इत्यर्थः, निशा—रात्रिः यस्यैः तीर्थनिशैः,
—आपितरात्रिकैः, अक्रवाक्या सह विच्छिन्नतया इति भावः, अक्राङ्गैः,—
रक्षाङ्गनामकैः, अक्रवाकैरित्यर्थः, वितीर्थः,—विस्मृतिं गतः, स्वस्थानात् दूरमतिगत
इत्यर्थः । करुणः,—दीनः, स चासौ आक्रन्दितध्वनिः,—क्रन्दनशब्दः, अक्रवाकपक्षे,
—आज्ञानध्वनिः (कर्मधा० । आक्रन्दित इति भावे क्तः, तेन “क्रदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् आक्रन्दितम् आक्रन्द इत्यर्थः, “आक्रन्दः क्रन्दने
ज्ञाने निवसद्व्युत्थयोः । आतप्येपि च पुंसि स्नात्” इति मेदिनी), अक्रवाक-
शब्दः निशायां परस्परवियुक्तः नद्युभयतीरे तूष्णीम् आसौ इति कविसमयप्रसिद्धिः ;
निशावसाने स विसृक्तकण्ठः कण्ठस्त्ररेण अन्योऽन्वमाह्वयति । हरिस्वामी तु रात्र्य-
मेषंया अधिकाकरुणम् उच्यैः अक्रन्द इत्यर्थः ।

(ट) सान्त्वयमानः,—आश्वसमानः (सान्त्व + चिच् + कर्त्तृणि शानच्) ।

तां प्रेयसीं विना धृतिं न लेभे ; “इहानया स्थितम्, इह स्नातम्, इह प्रसाधनं कृतम्, इह च विहृतम्” इति इतस्ततः करोद ।
 (ठ) बन्धवः सुहृदश्च तमेवं प्राबोधयन्,—“न तावत् सा मृता, कथं वा त्वया आत्मा हन्यते ? तदवश्यं तामवाप्तासि, धैर्य-
 मवलम्बस्व, तां गवेषय च, धीरस्य उद्योगिनोऽप्राप्यमिह नास्ति” इति । इत्येवं (ड) बोधितः स हरिस्वामी कृच्छ्रेण
 कैश्चित् दिनैः धृतिं बबन्ध, अचिन्तयच्च,—“सर्वस्वं ब्राह्मणसात्
 कृत्वा तीर्थानि तावत् भ्रमामि, पापसञ्चयश्च क्षपयामि,
 पापञ्चये जाते जातु तां प्रियां भ्राम्यन्वाप्नुयाम्” । इत्यालोच्य
 स समुत्थाय स्नानादिकमकरोत् ।

अन्येद्युश्च (ठ) सत्रे विविधान्नपानानि कृत्वा अवारितं
 द्विजश्वनामभ्यवहारमकारयत्, धनानि च तेभ्यः सर्वाणि
 धृति—धैर्यम् । प्रसाधन—वेश्म, अलङ्करणमित्यर्थः, अलङ्करणनादिना आत्मनः
 शोभासम्पादनमिति यावत् (“सिद्धौ वेश्म प्रसाधनम्” इति मैदिनी) । विहृतं—
 क्रीडितं (वि + हृ + क्तः) ।

(ठ) बन्धवः,—ज्ञातयः (“सगीतबान्धवज्ञातिबन्धुस्त्वजनः समाः”
 इत्यमरः) । एव—वक्ष्यमाणप्रकारेण, प्राबोधयन्—समाश्लासयन् (प्र + बुध् + णिच्
 + लङ्-घञ्) । अवाप्तासि—लब्धासि [अव + आप + लुट्-तासि “अनद्यतने लुट्”
 (३।१।१५ पा०) इति लुट्] । अवलम्बस्व—आश्रयस्व (अव + लब् + लोट्-स्व) ।
 गवेषय—आन्विष्य (गवेष + णिच् + लोट्-ङि) ।

(ड) बोधितः,—आश्लासितः (बुध् + णिच् + क्तः) । बबन्ध—आललम्बे
 इत्यर्थः (बन्ध + लिट्-घञ्) । ब्राह्मणेभ्यः देयं ब्राह्मणसात्—विप्राधीनमित्यर्थः
 [“ब्राह्मण + “देयं वा च” (५।४।५५ पा०) इति सातिः] । पापसञ्चयं—सञ्चितपापं,
 क्षपयामि—नाशयामि [क्षप + णिच् + लट्-मिप् । अथवा—क्षे + णिच् + लट्-मिप्
 “आदेश उपदेशेऽभिति” (६।१।४५ पा०) इति ऐकारस्य आकारे कृते
 “अतिङ्गोष्ठी—” (७।१।१६ पा०) इति पुनानमः] । जातु—कदाचित् । अवाप्नुवां—
 लभेय (अव + आप + लिङ्-घञ्) ।

(ड) सत्रे—यज्ञे, सदादाने वा, “सदाव्रत” इति प्रसिद्धे अन्नपानादि-

प्रादात् । (ण) ब्रह्मण्यमात्रवित्तस्य स्वदेशान्निर्गत्य प्रियां प्राप्तुं
तीर्थानि भ्रमितुमगात् । भ्राम्यतश्च तस्य (त) भीमो ग्रीष्मर्तु-
केशरी प्रचण्डादित्यवदनो दीप्ततद्रश्मिकेशरः समाजगाम ।
समीरणश्च प्रियाविरहसन्तप्तानां पात्र्यानां निःश्वासमारुतैः
(य) न्यस्तोष्मा इव अत्युष्णो वहति स्म । जलाशयाश्च (द) शुष्यद्दि-
पाण्डपङ्काः घर्मलुप्तान्बुसम्पदः स्फुटितहृदया इव दृश्यन्ते स्म ।

दानक्षेत्रे इत्यर्थः ("सत्रमाच्छादने यत्रे सदादाने वनेऽपि च" इत्यमरः) । अवारितम्—
अभिविष्टं यथा तथा (क्रिया विष०) । अभ्यवहारं—भोजनम् (अभि + अव +
हृ + घञ्) ।

(ण) ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मण्यं—ब्राह्मणाचारः, पूजनादिकं ब्राह्मणकर्म
वा इत्यर्थः, तन्मात्रं—तदेव, वित्तं—धनं यस्य सः ब्रह्मण्यमात्रवित्तः,—विप्रत्वमात्र-
विभवः (विष० । बहुव्री०) ।

(त) भीमः,—भयानकः, एकत्र,—प्राचिनां तीव्रसन्तापदायकत्वान्, अन्धत्र,
—भीतिजनकत्वान्, ग्रीष्मर्तुः,—निदाघकालः, केशरी—सिंह इव सः ग्रीष्मर्तु-
केशरी—ग्रीष्मकालरूपः सिंहः (उपनिषत्स०), सिंहस्तु सावयवः प्राणी, ग्रीष्मकालस्तु
न तथा, ग्रीष्मकालश्चेत् सिंहः, तदा तस्य मुख्यादिकमङ्गं किं भवेत् ? इत्या-
शंसायां मुख्यादिकं प्रदर्शयति, प्रचण्डः,—प्रचण्डः,—सुतोष्णः, आदित्यः,—सूर्यः,
वदनं—मुखमिव यस्य सः, ग्रीष्मकाले सूर्यदेवो तीक्ष्णतरौ भवति इति सर्वाङ्ग-
भूतमेव (विष० । बहुव्री०), सिंहस्य केशरादिकं विद्यते, ग्रीष्मकालश्चेत् सिंहः, तदा
क्रोहश्च तस्य केशरः भवेत् ? इत्याशंसाशमाह, दीप्तति ।—दीप्ताः,—प्रभोक्त्वलाः,
तस्य—सूर्यस्य, रश्मयः,—किरणाः, केशराः,—जटाः इव, सिंहशीवाखरीमाषः इव
इत्यर्थः, यस्य सः दीप्ततद्रश्मिकेशरः,—प्रोक्त्वसूर्यमयूखरूपसटाखः इत्यर्थः ; सिंहस्य
आपिङ्गलाः सूत्राः केशरा विद्यन्ते, ग्रीष्मर्तुस्तु सूर्यमण्डलं परितः ये आपिङ्गलाः
सुरज्ज्वालाः मयूखाः ज्वाला इव दृश्यन्ते, ते एवात्र केशरसदृशत्वेनावधातव्याः ;
सुरद्रश्मिज्वालरूपकेशरवान् ग्रीष्मकालरूपसिंहः तोच्चासूर्यकिरणरूपं वदनं व्यादाय
जनत् ससितुं समायात इत्यर्थः ।

(ष) न्यस्तः,—स्नायतव्या निवृत्तः, न्यासौकृत इत्यर्थः, ऊष्मा—सन्तापः यस्मिन्
सः न्यस्तोष्मा—न्यासरूपेण अप्रितसन्तापः (विष० । बहुव्री०) ।

(द) शुष्यन्ति—प्रखरसूर्यहरेण शुष्कतां गच्छन्ति, अत एव दिपाण्डूनि—

पादपात्र पक्षिणां (ध) चोत्कारमुखरास्तापज्ञानदलाधराः
मधुश्रीविरहिण इव समदृश्यन्त ।

तस्मिंश्च काले अर्कतापेन काम्तावियोगेन क्षुधया दृषया
अध्वशमेण चातीव क्लान्तो हरिस्वामी भोजनार्थं भ्रमन्
कश्चित् ग्राममाससाद । तत्र च पद्मनाभनाम्नः विप्रस्य गृहे
बहून् विप्रान् (न) भुञ्जानान् दृष्ट्वा द्वारशाखां समालम्ब्य
निःशब्दनिश्चलस्तस्थौ । तथा स्थितं तमालोक्य तस्य याज्ञिकस्य
विप्रस्य गृहिणो साध्वी सञ्ज्ञातदया व्यचिन्तयत्,—“अहो !

विशेषेण पाण्डुरवर्णता गतानि, पद्मानि—कहंमाः येषां तादृशाः शुभ्यविपाकुपङ्काः,
—सूर्यकिरणसम्पर्केण रसजीवणात् पाण्डुरवर्णकहंमान्विताः (विष्णु० । बहुव्री०),
घञ्मेण—आतपेन, रौद्रेकेत्यर्थः (“घञ्मः स्नादातपेऽपि च” इति शान्ततः), लुप्ताः,
—विनष्टाः, शुष्काः इति यावत्, अस्मूनि—जलान्येव, सम्पदः,—विभवाः येषां ते
चम्यलताम्बुसम्पदः,—आतपशुष्कवाररूपधनाः (विष्णु० । बहुव्री०), स्फुटितदृढतयाः,
—विदीर्णवजःस्थलाः, जलशोषणेन तलभागस्य उन्मुक्ततया कहंमानामपि शुष्कतया
विदीर्णतया च दृश्यमानाभ्यन्तरभागत्वादिति भावः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ध) चोत्कारेण—उत्तरवेण, मुखराः,—सशब्दाः चोत्कारमुखराः,—विपुल-
कलरवयुक्ताः इत्यर्थः, मधुश्रीवियोगेन उच्चैर्बिलापपरायणा इति भावः, तापेन—
आतपसन्तापेन, स्नानानि—स्नानानि, दलानि—पद्मानि एव, अधराः,—दन्ता-
च्छदाः येषां ते तापज्ञानदलाधराः,—रौद्रदग्धकिसलयरूपाधरीष्टाः, चोत्कार-
शब्दकरणे मुखस्यावशकत्वात् मुख्यं च चोत्काराद्यवयवसमुदायत्वात् अत्र नव-
किसलयानां मुख्यावयवाधरत्वेभीष्टेष्वसमिगन्तव्यं, विरहिणोऽपि प्रियवियोगसन्तापेन
अधरज्ञानता लोकादृष्टा एव ; मधो—वसन्ते, वसन्तानमे इत्यर्थः (“मधुर्मंती
वसन्तेऽपि” इति शान्ततः), या श्रीः,—श्रीमा, (आचिन्तायिक्ता च इति भ्रमिः)
तया विरहिणः,—विद्योनिन. मधुश्रीविरहिणः,—वसन्तकालोचितसौन्दर्यपरिष्कृता
इत्यर्थः ।

(न) भुञ्जानान्—अन्ततः [भुज् + ज्ञानच् “भुजोऽनवने” (१।१।६६ पा०)
इत्यात्मनेपदम्] । द्वारस्य शाखां द्वारशाखां—द्वारावयवविशेषं (“चीकाद्”
“वाकु” इति नाम्ना प्रसिद्धम्) ।

(प) क्षुत् नाम गुर्वी कस्य लाघवं न कुर्यात् ? यदेव कोऽपि अन्नार्थी द्वारि अधोमुखस्तिष्ठति ; दृश्यते चासौ दूरादभ्यागत इव ज्ञातः क्षीणेन्द्रियः ; तदेवः अन्नदानपात्रम्” इत्यवधार्य सा साध्वी परमान्नभृतं सष्टतशर्करं पात्रमुत्तिष्ठ्य पाणिभ्यामाननीय प्रश्रयवती तस्मै ददौ, जगाद च एनं,—“भुङ्क्ष्व इह क्वचित् वापीतटे गत्वा” । सोऽपि “तथा” इति तदन्नपात्रं गृहीत्वा नातिदूरतो गत्वा क्वापि वापीतटे घटतरोरधः स्थापितवान् ।

ततः स तत्र वाप्यां पाणिपादं प्रक्षाल्य (फ) आचम्य च यावत् भक्षयितुं सङ्घर्षः परमान्नमुपैति, तावत् कश्चित् श्येनः क्षुतश्चित् चक्षुः पादद्वयेन च एकं कृष्णसर्पं गृहीत्वा तस्मिन् तरावुपाविशत् । तेन पक्षिणा (ब) आक्रम्य उल्लमानस्य

(प) क्षुत्—क्षुधा, नाम—सन्भावनायकमव्यय, गुर्वी क्षुधा सर्वस्यापि लाघवं कुर्यादिति सन्भावयामीत्यर्थः, यदा,—नाम इति कुत्सायकमव्ययम्, ईदृशी क्षुधा भिक्षु, वा सर्वथैव लाघवं कुर्यादित्यर्थः (“नाम कोपेऽभ्युपगमे विज्ञये कारणेऽपि च । सन्भाव्यकुत्साप्राकाशविकल्पेऽपि च दृश्यते” ॥ इति मेदिनी), गुर्वी—महती । क्षीणेन्द्रियः,—दुर्बल इत्यर्थः । अन्नदानपात्र—भोज्यदानधौल्यम् । परमान्न—पायसेन, भृत—पूजंम् इति तादृशं परमान्नभृत—परमान्नपूर्णमित्यर्थः (परमान्न + भृ + क्तः) । पात्र—भाजनं, यदादिनिर्मितमित्यर्थः, उच्छाल्य—उत्थाल्य, गृहीत्वेत्यर्थः (उत् + चिप + ल्यप्) । प्रश्रय,—प्रणयः (“प्रश्रयप्रणयौ समौ” इत्यमरः), स अस्या अक्षीति प्रश्रयवती—अतिधौ अत्याहरवतीत्यर्थः, समादरपूर्वकमिति भावः (विश्व०), यदा,—प्रश्रयवती—विनीतेत्यर्थः ।

(फ) आचम्य—आचमनं कृत्वा, भोजनात् प्राक् शाल्वविक्रित जलगच्छुप-
पानकपमाचारविशेषम् अनुष्ठायित्वर्थः, मुखप्रक्षालनं कृत्वा इत्यर्थो वा (चा + चम + ल्यप्) । श्येनः,—पक्षिविशेषः ।

(ब) आक्रम्य—आक्रमणं कृत्वा, वक्षपूर्वकमवदध्य इत्यर्थः (चा + क्रम + ल्यप्), उल्लमानस—नीयमानस [विश्व० । वक्ष + कर्त्तृणि शानच्, “वक्षिषि-

उत्क्रान्तजीवितस्य तस्य सर्पस्य आस्थात् विषलाला विनिर्ययौ ; सा अधःस्थिते तस्मिन्नवपात्रे तदाऽपतत् । हरिस्वामी तु तददृष्ट्वा क्षुधार्तः आगत्यैव तत् सर्वं भुक्तवान् । अथ तस्य भुक्तवत् एव तीव्रा विषज्जाला प्रादुरभवत् । (भ) “अहो ! विधौ विपर्यये किमिव न विपर्येति ? तत् सञ्चोरष्टतशर्करम् अन्नं मे विषी-भूतम्” इति जल्पन् हरिस्वामी परिरुल्लसन् तां सन्निवृत्तस्य विप्रस्य गेहिनीं गत्वा प्राब्रवीत्,—“ब्राह्मणि ! त्वदृत्तात् अन्नात् मे विषं जातं, तत् क्षिप्रं कञ्चित् विषमन्त्रिणम् आनय, नो चेत् तव ब्रह्महत्या भविता” । इत्याकर्ण्य सा साध्वी “किमेतत्” इति विह्वला यावत् विषमन्त्रिणमानाययितुं चेष्टते स्म, तावत् स हरिस्वामी (म) परावृत्तनेत्रः प्राणैर्व्ययुज्यत । ततः सा निर्दोषाऽपि (य) आतिथेयी अपि सन्निष्ठा तेन विप्रेण मिथ्याऽतिथिबध-

यजादोनां किति” (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्], उत्क्रान्तम्—अपगतं, जीवितं—जीवनं यस्य तस्य उत्क्रान्तजीवितस्य—मृतस्य । आस्थात्—मुखान् (“वक्त्रास्ये वदनं तुच्छमाननं लपनं मुखम्” इत्यमरः), विषमिश्रिता लाला विष-लाला—सविषलाला (शाकपार्थि०) ।

(भ) अहो ! इति खेदवृत्तकमव्ययम् ; विधौ—देवे, विपर्यये—विपरीते, प्रतिकूले इत्यर्थः (भावे ७मी०), किमिव—किंवा, न विपर्येति ?—य प्रतिकूलयति ? न विकृततामेति ? अपि तु सर्वमेव विपर्येति इत्यर्थः (वि + परि + इ + लट्-तिप्) । अविषं विषं भूतं विषीभूतं—विषलेन प्ररिणतम् (अभूततद्भावे च्चिः) । परिरुल्लसन्—विषवेगेन खलितगतिः सन्, पतन्नाथः सन् इत्यर्थः (परि + रुल्लस + शब्द) । सन्निवृत्तः—याज्ञिकस्य । विषं—विषलक्षणाभिर्यर्थः । विषाय—विषवेगनिवारणाय, मन्त्रः विद्यते यस्य तं विषमन्त्रिणं—विषवेद्यमित्यर्थः (विषमन्त्र + अक्यथे इतिः) ।

(म) परावृत्ते—प्रत्यावृत्ते, जागतिकदृष्ट्यात् चरनिवृत्ते इत्यर्थः, निमीलिते इति यावत्, ह्येव यस्य सः परावृत्तनेत्रः,—निमीलितानेत्रः ; यथा,—परावृत्तनेत्रः,—अवृत्तनेत्रः, कर्तुनेत्र इत्यर्थः (विष्णु १ । बह्व्री०) । व्ययुज्यत—सङ्गीकृतम् (वि + युज् + कर्त्तृणि लङ्-त) ।

(य) अतिथी साध्वी आतिथेयी—अतिविद्वेयापरायणा [विष्णु १ । अतिवि-

जनितकोपेन माय्या निष्क्रासिता, शुभादपि कर्मणः समुत्पन्न-
वृषापवादा जातावमाना च तपसे तीर्थमश्रित्यत्” ।

इति कथामाख्याय वेतालः पृच्छति स्म,—“राजन् ! एषां
सर्पश्येनान्नदातृणां मध्ये कस्य (र) विप्रबन्धोऽभूत् ? अस्य वादो
धर्मराजसकाशे अपि अभवत्, परं न कोऽपि निर्णयः
समजनि ; तत् राजेन्द्र ! त्वमेव ब्रूहि, कस्य ब्रह्महत्या जाता ?
मिथ्या ब्रुवतो जानतस्ते स एव शापः स्मर्त्तव्यः” इति । तटाकर्ण्य
राजा समुन्मिषितमौनस्तं वेतालमब्रवीत्,—“कस्य तत्
पातकम् ? सर्पस्य तावदवशस्य शत्रुणा भक्ष्यमाणस्य कोऽत्राप-
राधः ? श्येनेनापि क्षुधितात्मना न किमपि दृष्टं, तत्तस्यापि
नात्रापराधः । अकस्मात् (न) प्राप्तमतिथिं भक्ष्येण भोजयतो-
र्दम्पत्योरपि द्वयोर्वाऽन्यतरस्य वा कथं दोषः ? यतस्तौ धर्मैक-

+“पण्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इति ढञ् “विद्वोरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०)
इति ङोष्] । निष्क्रासिता—गृहान्निसिता (निर् + कम् + णिच् + क्तः, स्त्रिया
टाप्) । समुत्पन्नः,—सञ्जातः, सृष्टा—मिथ्या, अपवादः,—निन्दा, अतिथिद्वननरूप
इत्यर्थः, यस्याः सा समुत्पन्नस्योऽपवादा—सञ्जातान्त्रिककुत्सना (विष्णु० । बहुव्री०) ।
तपसे—तपसां कर्तुं (ताडय्ये ४र्थो०) । अश्रित्यत्—असेवित, आश्रितवतीत्यर्थः
[त्रि + लृङ् द “अश्रितुञ्भ्यः कर्तरि णञ्” (३।१।४८ पा०) इति णञ् “अङ्”
(६।१।११ पा०) इति द्विर्भाषः “अचि युधाहुधुवा—” (६।४।७७ पा०) इति
द्वयञ्] ।

(र) विप्रबन्धः,—ब्रह्महत्यापातकः इत्यर्थः । वादः,—वितण्डा, कस्य
ब्रह्महत्या अभूत् इत्यस्य तत्त्वनिर्णयार्थे परस्परयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकः वाक्यप्रयोग इत्यर्थः,
धर्मराजसकाशे—यमसन्निधौ । समजनि—अभूत् [सम् + जन + लृङ्-तन् “क्षीप-
जन—” (३।१।६१ पा०) इति चिच् “जनिष्यीच” (७।१।३५ पा०) इति सप्-
सावा इडप्रसारः “चिचो लृक्” (६।३।१०४ पा०) इति चिचः परस्व तस्य लृक्] ।

(न) प्राप्तं—समुपस्थितम् । जाया च पतिश्च तयोः दम्पत्योः,—जायापत्योः
“जायापत्यञ्च कस्यभावी दम्भापत्यं वा निप्रात्यवे” । “दम्पती जन्पती जायापती

प्रवृत्तौ नेममपराधमर्हतः । अहं तावत् तस्यैवैषा ब्रह्महत्या
इति मन्ये, योऽविचार्यैव (व) एषामन्यतरस्य तां ब्रूयात्”
इति । इतिवादिनो नृपस्य स्कन्धात् स वेतालस्तत्क्षणादलक्षितः
तमेव शिंशपातरुमवललम्बे । राजाऽपि तमानेतुं समुद्योगौ
तथैव (श) अन्वधावत् ।

अथ चतुर्दशकथा ।

रुक्मिणी अयोध्या नाम नगरी, या (क) रक्षःकुलकृतान्तस्य
रामस्य राजधानी आसीत् । तस्यां चैतुर्नाम राजा महा-
बाहुः वसन् (ख) प्राकारो नगरोमिव इमां क्षीणीं ररक्ष ।
तस्मिन् महीपती शमति महीम् अस्यां पृथ्वां रत्नदत्तो

भाष्यापत्तौ च तौ” इत्यमरः] । तो—दम्पती, धर्म—अतिशयपरिचरणरूपधर्मानुष्ठाने
एव, एका,—केवलः, न तु हत्याकरणरूपमन्दोद्दिश्यककर्मणि दात भावः (“एकै
मुख्यान्धकेवलाः” इत्यमरः), प्रवृत्तः,—अभिनिविष्ट तौ तादृशौ धर्मेकप्रवृत्तौ—
केवलधर्मान्तरतो (विष्णु ० । बह्व्री ०) । अर्हतं,—युज्यन्, ब्रह्मशापराधस्य योग्यो न
भवतः इत्यर्थः (अर्ह + लट्-तम्) ।

(व) एषा—संपश्यन्नाद्रातृणाम्, अन्यतरस्य—कस्याप्येकस्य, तां—ब्रह्महत्याम् ।

(श) अन्वधावत्—अन्वद्ववत्, अनुधावितवानित्यर्थः (अनु + धाव + लङ्-ट्) ।

(क) रक्षःकुलानां—राक्षससमूहानां, कृतः अन्तः—नाशः येन तस्य
(बह्व्री ०) ; यथा,—रक्षःकुलानां—राक्षसवंशानां, कृतान् इव कृतान्,—यमः
तस्य, नि शेषेण राक्षसवशीरमूलकत्वादिति भावः, रक्षःकुलकृतान्तस्य—राक्षसवंश-
नाशकस्य, राक्षसवंशयमस्य वा (विष्णु ०) ।

(ख) प्राकारः,—परिखावेष्टिततटदृश्यस्य कूटोपरिखापितः इटकादिरचितनगर-
वेष्टनं, प्राचीरविशेष इति यावत् । क्षीणीं—पृथ्वी, परिखावेष्टितप्राकारी यथा

नाम कश्चित् महाबणिक् प्रतिवसति स्म । तस्य नन्दयन्तीति (ग) समाख्यायां पद्मां रत्नवती नाम देवाराधनलब्धा सुता समजायत । सा (घ) पितृवेश्मनि रूपलावण्यविनयैः सहजैः गुणैः सह दिने दिने वृद्धिमवाप । ताञ्च यौवनशालिनीं वीक्ष्य केवलं महान्तो बणिजो न, राजानोऽपि तत्पितरं ययाचिरे । सा तु मनस्विनी पुरुषहेषणी वामवमपि भर्तारं न कामयते स्म, विवाहकथामपि श्रुत्वा प्राणान् त्यक्तुं यतते स्म । तेन तस्य पिता (ङ) वात्सल्यदुःखितस्तूणीं तस्थौ । स च (च) प्रवादस्तस्यामयोध्यायां सर्वत्र पप्रथे ।

(छ) अत्रान्तरे चौरैर्मुष्यमाणाः समस्ताः पीराः सम्भूय तं नृपं वीरक्रेतुं व्यजिज्ञपन्,—“प्रभो ! प्रतिरात्रं चौरैरिह वयं सुष्यामहे, ते तु नास्माभिलक्ष्यन्ते, तदिदानीं देवः प्रमाणम्” ।

रिपुपक्षात् नगरीं रक्षति, तथा स राजा प्राकारोपमनिजबाहुभ्यां पृथिवीमिसां शत्रु-
बलात् रक्षितवान् इति समुदायाथः ।

(ग) समाख्यायां—नाम्नाम् ।

(घ) पितृवेश्मनि—पितृगृहे । सहजैः,—स्वाभाविकैः, जन्मजा सह जाते-
रित्यर्थः ।

(ङ) वात्सल्य भावः वात्सल्यं तस्मात् वात्सल्यात्—खेदवशादित्यर्थः,
दुःखितः,—विषय इति यावत्, वात्सल्यदुःखितः,—कन्यायाः संसारमुखास्वादने
अनिच्छादशंनात् खेदपीडितमनाः सन्नित्यर्थः ।

(च) प्रवादः,—परम्पराऽऽगतवाक्यम्, एकस्मादन्यैः श्रुतं तद्वाक्यमित्यर्थः ।
पप्रथे—व्याप, व्याप्नो बभूवेत्यर्थः (प्रथ + लिट्-ए) ।

(छ) अत्रान्तरे—अस्मिन्नवकाशे, एतस्मिन्नाभ्यन्तरे इत्यर्थः । सम्भूयमाणाः,—
अपङ्क्तिमाणाः, अपङ्क्तिमाणाधनाः इति भावः (सुष + कर्मणि शानच्) । सम्भूय—
समिलित्वा (सम् + भू + क्त्वा) । राजौ राजौ प्रतिरात्रं—प्रत्येकरात्रौ (बीष्मः या-
मव्यग्रौ) । सुष्यामहे—वीर्यामहे, वीरितधना मूयामहे इति भावः (सुष + कर्मणि
लट्-महे), ते—चौराः । लक्ष्यन्ते—दृश्यन्ते (लक्ष् + कर्मणि लट्-प्रते) । देवः,—

इति पौरैर्विज्ञप्तो राजा तां (ज) पुरीमभितः तस्कराणामनु-
सन्धानाय कृद्धान् रात्रिरक्षकान् आदिशत् । ते च यदा
समन्विथ न तान् चौरानवापुः, तदा राजा स्वयं निशि
(भ) एकाकी गृहीतशस्त्रो भ्रमन् एकतः एकं, प्राकार-
पृष्ठेन यान्तं, निःशब्दपदसञ्चारविचित्रगतिकौशलं, मशङ्क-
लोलनयनं, मुहुः पृष्ठतः पश्यन्तं, कमपि पुरुषमपश्यत् ।
“अयं स चौरो मे पुरीं (ज) मुष्णाति एकचरः” इति
मत्वा स नृपस्तम्यान्तिकमुपययौ । ततः स चौरस्तं नृपं
दृष्ट्वा,—“कोऽसि ?” इति पप्रच्छ । राजाऽपि,—“चौरोऽहम्”

राजा भवानित्यर्थः (“राजा भद्रार्की देवः” इत्यमरः), एसाणं—प्रमाता, एतदप-
द्रवनिवारणे कर्त्तव्यनिर्णेत इत्यर्थः (“प्रमाणां हेतुमर्थादाशस्त्रेयत्ताप्रमादवु”
इत्यमरः) ।

(ज) पुरीमभितः,—समन्तात्, नगरस्य चतुःपार्श्वे इत्यर्थः (पुरीमिति अभितः-
शब्दयोगे २या०) । कृद्धान्—गुप्तान्, प्रच्छन्नतया अवस्थितानित्यर्थः (विण०), रात्रि-
रक्षकान्—निशाकालिकपुरीरक्षकराजपुरुषानित्यर्थः, आदिशत्—आज्ञापयत् (आ
+ दिश + लङ्-ङ्) ।

(भ) एकाकी—निःसङ्गाय एव [एक + “एकादाकिनिश्चासङ्गाये” (५।१।५२
पा०) इति आकिनिच्, तस्य लक् च] । एकतः,—एकस्या दिशि [एक +
“आद्यादिभ्यः उपसङ्गानम्” (वा०) इति सप्तम्याल्लसिल्], एकम्—एकाकिनं,
द्वितीयसङ्गायरहितमित्यर्थः । निःशब्दपदसञ्चारं—शब्दशून्यचरणचालनेन हेतुना,
विचित्रम्—अद्भुतं, विचित्रजनकमित्यर्थः, गतिकौशलं—गमननैपुण्यं यस्य तादृशं
निःशब्दपदसञ्चार-विचित्रगतिकौशलं—शब्दशून्यचरण-निक्षेपानुमितापूर्वगमनाभिज्ञम्
(विण० । बहुव्री०), मशङ्के—समये, कस्यापि दृष्टिविषयीभवमादिति भावः, अत
एव लीले—चञ्चली, इतस्ततो दृष्टिनिक्षेपादिति भावः, नयने यस्य तादृशं मशङ्क-
लोलनयनं—भीतिविह्वलचक्षुषमित्यर्थः (विण० । बहुव्री०) । पृष्ठतः,—पृष्ठदेशे,
पशदित्यर्थः [पृष्ठ + “आद्यादिभ्यः उपसङ्गानम्” (वा०) इति सप्तम्याल्लसिल्] ।

(ज) मुष्णाति—चौरयति (मुष + लट्-तिप्), एकः,—एकाकी एव, चरति
—क्षमतीति एकचरः,—असङ्गायः इत्यर्थः (एक + चर + पचाद्यच्) ।

इति तं चौरं प्रत्यवादीत् । तदाकर्ण्य स चौरः (८) सानन्दं तम् अभ्यधात्,—“तर्हि दिष्ट्या त्वं मे सुहृत्, तत् एहि मम गृहं, मित्राऽऽचारं तावत् करोमि” इति । तदाकर्ण्य स राजा,—“तथा” इत्युक्त्वा, तेनैव चौरिण सह वनान्तः प्राकारवेष्टितम् (८) अशेषभोगशोभाऽऽख्यं भास्वद्रत्न-विराजितं नवीनं बलिराजानार्धाष्ठितं पातालमिव तद्गृहं ययौ । तत्र प्रविष्टे तस्मिन् कृतासनपरिग्रहे राजानि स तस्करः गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश । क्षणे च तस्मिन् काऽपि दासी समेत्य तं नृपमवादीत्,—“महभाग ! कथं त्वमिह मृत्युमुखे प्रविष्टः ?

(८) सानन्दं—महर्षे (क्रिया वि०), तं—राजानम्, अभ्यधात्—अवाचत् [अभि + धा + लुङ्-ट “मार्तव्यासुपामभ्यः—” (२।४।७७ पा०) इति निघो लुक्] । दिष्ट्या—इष्टसूचकमित्यर्थः (“दिष्ट्या इष्टे मङ्गले च” इति मेदिनी) । मित्रे—सुहृदि, य आचारः,—आचरणं तं मित्राऽऽचारं—सुहृदि करणीयं व्यवहारमित्यर्थः ।

(८) अशेषाभ्यां—प्रभूताभ्यां, भोगः—धनं, सुखसाधनं द्रव्यजातमित्यर्थः (“भोगः सुखे धने चाङ्गैः शरीरफणयोरपि” इति मेदिनी), शोभा—सौन्दर्यं, ताभ्यां भोगशोभाभ्याम्, आख्यं—सम्पन्नं, सम्पद्युक्तमित्यर्थः, अशेषभोगशोभाऽऽख्यं—निखिल-भोग्यवस्तुजातपूषे रमणीयञ्च, अन्यत्र,—अशेषाणां—बहुविधानां, श्वेतरत्ननीलकण्ठादि-वर्णानां द्वित्रिचतुःशिरस्कानाञ्च इत्यर्थः, भोगानां—सर्पशरीराणां, सर्पाणामिति यावत्, या शोभा तथा आख्यं—पूर्णमित्यर्थः, अशेषभोगशोभाऽऽख्यं—सुकान्तिकविविधसर्प-पूर्णमित्यर्थः (वि० । श्या तत्पु०), भास्वद्रत्नः—अत्युज्ज्वलैः, रत्नैः—तथिभिः, एकत्र,—मानादेशात् अपहृत्य आनीतैः, अन्यत्र,—सर्पाणां शिरःसंस्थैः इत्यर्थः, विराजितं—शीभितं भास्वद्रत्नविराजितं—प्रोज्ज्वलमपिराजिविष्कुरितं (वि० । श्या तत्पु०) । बलिराजिनं—प्रह्लादपीतेषु तन्नाम्ना देव्याधिपेन, अनधिष्ठितम्—अनाजितं बलिराजानाधिष्ठितं—बलिराजाधिष्ठितं (पातालमित्यस्य वि० । श्या तत्पु०), पातालमिव इत्यनेन तस्य गृहं मृतिकानिघडस्य इति सूचितम् ; पाताले बलिराजा अस्ति, अस्य गृहं केवलं स एव नास्ति, अन्यत् सर्वं पातालसदृशमिति भावः ।

(ङ) एकचौरोऽनौ निर्गत्य त्वयि पापमाचरिष्यति, ध्रुवमयं विश्वासघातो, तदितस्त्वरितं व्रज” ।

इत्युक्तस्तथा स राजा द्रुतं निर्गत्य राजधानीं गत्वा निशि सैन्यानि (ठ) असज्जयत् ; ससैन्यस्यागत्य तस्य दस्योः तत् भूगृहं तैर्बलैरकणत् । अथ गृहं क्वं दृष्ट्वा स चौरः (ण) वृत्तं प्रति भेदमवगत्य, मरणे निश्चितमतिः शूरो युद्धाय निर्ययौ ; निर्गतश्च रणे अमानुषं विक्रमं कुर्वन् करिणां करान्, वाजिनां जङ्घान्, भटानाञ्च शिरांसि एक एव खड्गचर्मभृत् चिच्छेद । ततः (त) तं क्षपितानीकं नृपः स्वयमभ्यधावत् ।

(ङ) पञ्चः,—श्रेष्ठः, निपुण इति यावत् (“एकं सङ्ग्रामं श्रेष्ठे केवले-
तरथोन्निष” इति मेदिनी), स चामी चौरः एकचौर, —चौर्यनिपुणः (कर्मधा०) ।
पापम—अनिष्टमित्यर्थः, जननादिकपमिति यावत् ।

(ठ) असज्जयत्—समनाहयत्, असज्जस्त्रादिना सज्जितानि अकरोदित्यर्थः
(वसृज् + षिच् + लङ्) । भूगर्भस्थं गृहं भूगृह—मृतकालमवस्थ भवनमित्यर्थः
(शाकपाणि०) । बलैः,—सैन्ये (“वरुणिनी बल सैन्यम्” इत्यमरः), अकणत्—
—आक्रामत् (कृध् + लङ्) ।

(ण) वृत्तं—चारत, निजस्वभावमित्यर्थ, यद्वा,—वृत्तम—अतीतम्, अतीत-
विषयमित्यर्थ, स्वेनाचरितचौव्यादिकमिति यावत्, यद्वा,—वृत्तं—वृत्तं, जीविता-
मित्यर्थ (प्रतिशब्दार्थे २या० । “वृत्तं वृत्तौ दृढे सृते । अरिने वर्तुलं कन्द स्वतीता
धीतयोर्हत” ॥ इति हेम०) । भेद—स्फीटन, रङ्गप्रकाशमित्यर्थः । करान्—
शङ्खान् (“करो वर्षोपले रङ्गो पाथौ प्रत्यशुश्रूयोः” इति मेदिनी) । भटाना—
याजुषा (“भटा योधाश्च योद्धार” इत्यमरः) । खड्ग—ऊपाय, अस्त्र—फलक च,
“ढाल” इति ख्यात, विभर्ति—धारयतीत खड्गचर्मभृत्—आसन्नधारी । खड्गचर्म
+ भृत् + क्तिप् “कल्पस्य पति कृति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुक्] ।

(त) त—चौर, क्षपितानि—नाशितानि, अनोकानि—सैन्यानि (“अनोको-
ऽस्त्री रणे सैन्ये” इति मेदिनी) येन तं क्षपितानीकं—विध्वंसराजसेन (विश० ।
वदन्ती०) । अभ्यधावत्—अभ्यद्ववत्, आविष्टा आक्रमितवानित्यर्थः (अभि + धाव् +
लङ्-६) ।

स राजा खड्गविद्याऽभिज्ञः (घ) करयुक्तिमवलम्ब्य तस्य हस्तात् निस्त्रिंशं कुरिकाश्च जहार । ततोऽशस्त्रं तं मुक्तशस्त्रो मृपो बाहु-
युद्धेन चौरं धरण्यां (द) जीवयाहमयङ्गीत् । प्रातश्च नीयमानं
शूलाऽऽरोपणाय बध्यभूमिं तं (ध) सडिण्डिमं चौरं सा बणिक्-
कन्या हर्म्यपृष्ठतः रत्नवती ददर्श । तच्च (न) व्रणितं धूलि-
लिताङ्गमपि दृष्ट्वा सा काममोहिता तत्क्षणं पितरमुपेत्य
प्रोवाच,—“तात ! योऽयं बध्यभूमिं नीयते चौरः, अयमेव मया
भर्ता हतः, तदेनं मृपात् रक्ष, नो चेदहं एतमनुम्रिये” ।

तदाकर्ण्य पिता तामवादीत्,—“पुत्रि ! किमिदं भाषसे ?
चौरोऽयं पौराणां सर्वस्वहृत् राजपुरुषैः बधार्थं नीयते, कथम्
एनमहं (प) मृपतेः मोक्षयामि ? कीदृशी च ते प्रवृत्तिरियम् ?”
इति निभेत्यमानाऽपि यदा सा निर्वन्धं न तत्याज, तदाऽसौ

(घ) करयुक्ति—इत्यङ्गीकृतमित्यर्थः । निस्त्रिंश—खड्गं (“खड्गं तु निस्त्रिंश-
चन्द्रहासासिरिष्टयः” इत्यमरः) ।

(द) जीवतीति जीवः, तं जीवं—जीवन्तमित्यर्थः, गृह्णातीति जीवयाहं—
जीवनेन सहितं यथा भवति तथेत्यर्थः [क्रिया विध० । जीव + यङ् + “समूखा-
कृतजीवेषु इङ्प्रत्ययः” (१।४।३६ पा०) इति चतुर्थः] ।

(ध) डिण्डिमः,—कस्यापि विषयस्य आघोषककाली वादनीयः वाद्यभेदः,
तेन सहितं सडिण्डिमं—डिण्डिमवादनसाधनं (क्रिया विध०) ।

(न) व्रणः,—घातं, युद्धकालिकास्त्राघातजनित इत्यर्थः, सञ्ज्ञातः अस्मि इति तं
व्रणितं—अतारुणमित्यर्थः [विध० । व्रण + “तटस्य सञ्ज्ञातम्” (५।२।३६ पा०) इति
तारकादित्यादितच्] । भर्ता हतः,—पतिः कृत इत्यर्थः, अभ्युपदे चर्षिष्ठापित
इति यावत् । मृपात् रक्ष इत्यत्र [“भीमाघातां भयङ्कितः” (१।४।२५ पा०) इति
मात्वाभङ्ग-रक्षणातुयोगात् ५मी०] । अनुम्रिये—अनुमृता भवामीत्यर्थः [अनु + ऋ +
अर्चार् र ऋट्-ए “रिक्प्रथम्यङ्कु” (३।४।२८ पा०) इति रिक् “अधि युवातु—”
(६।४।७० पा०) इतीयङ्] ।

(प) मृपतेरिति [“भीमाघातां—” (१।४।२५ पा०) इत्यनेन मात्वाभङ्ग-भीष-
णातुयोगात् ५मी०], मोक्षयामि—मोक्षयामि, रक्षामीत्यर्थः (भीष + चिच् + षट्-

वैशिकं दुर्द्विद्वत्सलः राजानं समुपेत्य सर्वस्वेनापि तं चौरं बध-
मोक्षमयाचत । राजा तु (फ) हेमकोटिशतेः प्रलोभ्यमानो-
ऽपि तं स्वशरीरपचाऽऽनीतं सर्वापहारिणं चौरं न तत्खाज ।

ततः पितरि विमुखे प्रत्यावृत्ते सा बणिक्सुता बन्धुभिर्वास्त्र-
माणाऽपि (ब) अनुमर्त्तुं कृतस्नाना शिविकामारुह्य तस्य दस्त्रो-
र्बध्यभूमिमगात् ; पितरौ बान्धवाश्च रुढस्तस्तामुन्वगच्छन् ।
तस्मिंश्च समये (भ) बधकैः स चौरः शूलमधिरोपितः गलप्राग्-

मिप्) । निर्भक्ष्यमाना—ताद्यमाना (विच० । निर + भक्ष् + शिच् + कर्त्तृशि
ज्ञानच्), पिता इति शेषः । निर्भक्ष्य—चावडम् । ट्टितरि—कन्याया, बन्धुः,
—स्त्रिभ्यः दुर्द्विद्वत्सलः,—तनयाच्छेदपरवशः (विच० । ७मो तत्प०) । बधात्—
जीवननाशान्, मोक्ष—मुक्तिं बधमोक्षं—प्राप्तव्यमित्यर्थः ।

(फ) हेमा—सुवर्णाणां, स्वर्णमुद्राणामित्यर्थः, कोटिशते—शतकोटिसङ्ख्याकैः
हेमकोटिशतैः,—शतकोटिमहाकदोनादेरपि इत्यर्थः (करणे इया०) । स्वशरीरं—
निजदेह एव, पचः—मूत्रं (“पचो वराटमाने स्वात मूत्रे कावांपणे ल्हं” इति
विश्वः), तन चानीतं—पानं स्वशरीरपचाऽऽनीतं—निजदेहमूत्रेण क्रीतमित्यर्थः,
स्वशरीरमपि अथ सङ्गृहार्थं मूत्रस्वरूपेण तास्यानीति सङ्कल्प्य धृतमिति भावः,
यदा,—स्वशरीरमेव पचः,—मूत्रं, द्यूतादिषु कल्पितः नियमविशेषः इत्यर्थः,
शरीरं पतत् पतत्, एन गृह्णाम्येव, तदग्रतो जीवनमपि देयमित्येवं प्रतिज्ञा-
विशेष इति भावः (“द्यूतादौ कल्पिते चैव बहमुष्टौ मृतौ पचः” इति श्रावतः),
तेनानीतं स्वशरीरपचाऽऽनीतं—निजजीवनमपि पचत्वेनाक्रोक्तं चावडमित्यर्थः
(विच० । इया तत्प०) ।

(ब) अनु—सह, सकल्पितभक्षां इति शेषः (“अनु ङीमे सहाचै च
पचास्यादृष्टशरीरपि” इति मेदिनी), मर्त्तुं—प्राचाप्यकम् अनुमर्त्तुं—सहमरणात्
(अनु + म + तन्मुन्), कृतस्नाना—मर्त्तनमनन्यवसितायाः स्नानानुत्पन्नाकाङ्क्षा-
चारणादीनां क्षीबाचारत्वेनानुष्ठेयत्वात् स्नाता । माता च पिता च तौ पितरौ—
मातापितरौ [“पिता माता” (१।१।७० पा०) इत्येकशेषः] । रुढः,—आवृतः
(विच० । रुढ + शब्द) ।

(भ) बधते—हिंसति, हनोत्यर्थः, इति तैः बधकैः,—घातकैः [“बध

स्वधाऽऽगतां स्वजनान्वितां दृष्ट्वा, कथयतो जनात् वृत्तान्तं
शृण्वन्, क्षणमश्रूणि मुक्ता हसन् प्राणान् जहौ । ततः शूला-
दवतारितं चौरकलेवरमादाय सा साध्वी बणिक्कुता चिता-
मारोह ।

तस्मिंश्च क्षणे श्लेशाने कृतनिवासः भगवान् भैरवः अदृश्यः
अन्तरीक्षात् वाचमिमांमुवाच,—“पतिव्रते ! अस्मिन् (म) स्वयं-
वरपत्नौ तव अनया भक्त्या तुष्टोऽस्मि, तत् मत्तो वरं प्रार्थयस्व” ।
तस्मिंश्च सा वरदं देवं प्रणम्य वरं वव्रे,—“भगवन् ! अपुत्रस्य
मे पितुः पुत्रशतं (य) भूयात्, येनानन्यसुतोऽयं मां विना
प्राणान् न जह्यात्” । इतिवादिनीं तां साध्वीं देवः पुनरन्त-
रोक्षात् अभ्रवीत्,—“साध्व ! पितुस्ते पुत्रशतं भवतु, अन्यच्च
वर (र) वृणीष्व, त्वादृशी दृढसत्त्वा एतावन्मात्रं नाहेति” ।

हिसायाम्” इत्यस्य वध + क्तल् “जनिबध्नीय” (७।१।३५ पा०) इति उपधाया वृत्त्य-
भावः । गलन्तः,—नि.सरन्तः, प्राणाः,—असवः यस्य सः गलत्प्राणः,—आसन्न-
वृत्त्युरित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । कथयतः,—परस्परं वदन्वत्या अनुरक्तवृत्तान्त-
मालोचयतः इत्यर्थः । जहौ—तत्याज [हा + लिट् + क्तल् “जात औ क्तल्”
(७।१।३४ पा०) इति औ] ।

(म) स्वयम्—आत्मना, वरः,—वरणं स्वयंवरः, तेन तत्र वा कृतः पतिः,
—भर्ता तस्मिन् स्वयंवरपत्नी—स्वयंवरमनोजीतस्वामिनि (शाकपाणि०), यद्वा,—
स्वयम्—आत्मना, वरः,—वरणं यस्य तादृशः पतिः तस्मिन् स्वयंवरपत्नी—स्वयमेव
कृतं भर्तारि (कर्णधाम०) । मत्तः,—मत्तकायात् (अष्टाद + पञ्चम्याकसिन्) ।

(य) भूयात्—जनिषीष्ट [भू + लिङ्-यात् “लिङागिषि” (१।४।११६
पा०) इति लिङ्] । न—नास्ति, अन्य,—मत्तः अपरः, सुतः,—तनयः, सुता—
तनया वा यस्य सः अन्यस्य सुतः,—मद्व्यतिरिक्तापत्यान्तरविरहितः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(र) वृणीष्व—भजस्व, प्रार्थयस्वत्यर्थः (क्रादिगणोद्य—ठ + णोट्-स्व) ।
दृढम्—अचलं, सत्त्व—सत्त्वगुणः, स्वभावो वा, व्यवसायो वा, सङ्कल्प इत्यर्थः, चित्तं
वा (“सर्वं गुणे पिशाकादौ नले द्रव्यसमावयोः । आत्मने व्यवसायासुचितेऽप्यसौ

तदाकर्ण्य सा अवादीत्,—“देव ! यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तदैष मे भर्ता जीवतु, धार्मिकश्च सदा भवतु” इति । “एवमस्तु, अक्षतशरीरस्तव पतिः उत्तिष्ठतु, धार्मिकश्च भवतु, राजा वीर-केतुषांश्च तुष्यतु” । इति उक्तवति (ल) अदृश्यमूर्त्तौ शर्वे नभसि स्थिते सहसा स चौरो जीवन्नक्षतशरीरः समुत्तस्थौ । ततो (व) विस्मितहृष्टो रत्नदत्तो बणिक् तां रत्नवतीं चौरं जामातर-च्छादाय प्रहृष्टैर्बान्धवैः साङ्गं निजमन्दिरं प्रविश्य लब्धपुत्रवरः स्वाऽऽनन्दोचितमुत्सवमकरोत् । (श) ज्ञातवृत्तान्ततुष्टश्च राजा तदैव तं चौरमकवीरमानाय्य सेनापतिं व्यधात् । स च चौर्यात् निवृत्य तां बणिक्सुतां परिणीय धर्मरतः तया साकं सुखेन कालं निनाय” ।

तु कान्तु” इति मंदिनी) यस्याः सा दृढमत्वा—महासत्त्वगुणसम्पन्ना, स्थिर-स्वभावा वा, अटलसङ्कल्पा वा, दृढमना वा (विष्ण० । बहुव्री०), एतावन्मात्रं—केवलमेकवरं, नाहंति—न युज्यते, त्वत्पटुशौ साध्वी केवलमेकमात्रवरस्य योग्या न भवति, बरान्तरस्यापि योग्या इत्यर्थः ।

(ल) अदृश्या—दर्शनाविषयीभूता, मूर्त्तिः—आकारः यस्य तस्मिन् अदृश्य-मूर्त्तौ—दर्शनपथातीतरूपे (विष्ण० । बहुव्री०), शर्वे—भैरवे, महादेवे इत्यर्थः (सर्वव भावे ७मी०) ।

(व) आदौ विस्मितः,—आश्चर्यान्वितः, पश्चात् हृष्टः,—सन्तुष्टः विस्मित-हृष्टः,—मृतस्य पुनरुज्जीवनरूपासम्भवव्यापारदर्शनात् विस्मयं गतः, पुनः कन्या-जामातृश्लाभादतीतानन्दित इति भावः (विष्ण० । ज्ञातातुल्लिखत् स०) । स्वाऽऽनन्दो-चितं—निजप्रीत्यनुकूपं, यादृशः हर्षः अजायत तदुपयुक्तमित्यर्थः, अतिमहाकामिति यावत् (विष्ण० । इष्टो तत्पु० ७मी तत्पु० वा) ।

(श) ज्ञातः,—लोकमुखात् श्रुतः, यः वृत्तान्तः,—वार्ता, तेन तुष्टः,—प्रीतः ज्ञातवृत्तान्ततुष्टः,—चौरादेर्वृत्तान्तश्रवणात् परिहृष्टः (विष्ण० । इया तत्पु०), यथा,—आदौ ज्ञातवृत्तान्तः, पश्चात् तुष्टः,—विदितसर्ववार्ताः अत एव परितुष्टः (ज्ञातातु-ल्लिखत् स०) । एकः,—मुख्यः (“एके मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः), वीरः,—यूरः तम् एकवीरं—वीरश्रेष्ठं (विष्ण० । कर्मधा०), आनाय्य—आश्चर्यमर्थः, दूतादिभि-

इति कथामाख्याय वेतालो (ध) दत्तपूर्वशापभयं तं भूपं पप्रच्छ,—“राजेन्द्र ! ब्रूहि, सपिढकां समुपागतां तां बणिक्-सुतां दृष्ट्वा चौरैण शूलपृष्ठवर्तिना रुदितं हमितश्च किम् ?” । राजा प्रत्यवदत्,—“चौरैण अस्य अकारणबन्धोः बणिजः (स) नाऽऽनृत्यं लब्धमिति दुःखात् रुदितम् । ‘किमियं कन्या नृपानपि विहाय चौरे मयि अनुरक्ता !! अहो ! स्त्रीचित्तमति-विचित्रम्’ इति सविस्मयेन हमितश्च” । इतिवादिनस्तस्य महीपतेरंसात् स वेतालस्तत्क्षणमलक्षितः स्वं निलयं प्रत्य-पद्यत । राजाऽपि अविलुप्तधैर्यैस्तमनुसरन् तं शिशपातक-माजगाम ।

रिति शेषः (आ + नी + णिच् + ल्यप्) । व्यधात्—अकार्षीत् इत्यर्थः [वि + धा + लुङ्-द् “गातिस्था—” (१४७७ पा०) इति सिचौ लक्] ।

(ध) दत्त—विहितम्, उत्पादितमिति यावत्, पूर्वं—प्राक्, प्रागुल्लिखित-मिति यावत्, शापात् भय यद्ये तं दत्तपूर्वशापभयं—प्राक् प्रदर्शिताभिसम्पातभयं (विष्ण० । बह्व्री०) । सङ्गं पिवा वसन्ते यः सा ता सपिढकां—पिढसङ्घितां [“नटृतय” (४१४।१५३ पा०) इति कप्] । किम् ?—कथम् ? ।

(स) नाति कृत्यं—दयम्, उत्तमर्थे इति शेषः (“कृत्यं दये लसे दुर्गे” इति हेमः), यस्य सः अदृश्यः, तस्य भावः आनृत्यम्—कृत्यार्थं, राजसमीपं सर्वस्वे-नापि बधदृष्टनिवारणार्थं प्रयत्नोपकारकृत्वात् मुक्तिमित्यर्थः ।

अथ पञ्चदशकथा ।

ततो नृपः पुनस्तथैव गत्वा शिंशपामूलं, तं वेतालं प्राग्बत्
स्कन्धमारोप्य गन्तव्याभिमुखं गन्तुमारभे । वेतालोऽपि यान्तं
तं नृपं कथाम् (क) एतामाचचक्षे,—

“आसीत् नेपालराज्ये शिवपुरं नाम नगरम् । तत्र पुरा
यशःकेतुर्नाम नृपः यथार्थनामा प्रतिवसति स्म । स मन्त्रिणि
प्रज्ञासागरनामके राज्यभारं निवेश्य चन्द्रप्रभानाम्ना
(ख) महादेव्या समं भोगानसेवत ! (ग) कालेन गच्छता तस्य
तस्यां देव्यां शशिप्रभा नाम जगन्नेत्रशशिप्रभा कन्या समुद-
पद्यत । क्रमेण सा (घ) यौवनस्था कदाचित् मधुमासे
सपरिच्छदा उद्याने यात्रांस्व व्रष्टुमगमत् । अत्रान्तरे कथित्

(क) एता—वक्ष्यमाणान्, आचचक्षे—कथयामास (आ + चक्ष +
लिट्. ए) ।

(ख) महादेव्या—प्रधानमहिष्या, समं—सह ।

(ग) कालेन (इति अपवर्गे ३ या०) । जगतां—भुवनानां, लोकावस्थाना-
मिति भावः, यानि नेत्राणि—चक्षूषि, तेषां शशिप्रभा—चन्द्रिका, नेत्रतर्पकत्वात्
कौमुदीरूपेण्यर्थः, जगन्नेत्रशशिप्रभा—जगत्त्रयनयनहारिणीत्यर्थः, अतोव सुन्दरीति
भावः । समुदपद्यत—समजायत (सम् + उत + पद + लङ्. त) ।

(घ) यौवने—तारुण्ये, तिरुतीति यौवनस्था—युवतीत्यर्थः [यौवन + स्था +
“सुप्ति स्थाः” (१:२:४ पा०) इति कः “आतो कोपः इटि च” (६:४:६४ पा०)
इति आकारलोपः] । मधुमासे—चैत्रमासे (“स्त्राच्चैत्रे चात्र को मधुः” इत्यमरः),
सपरिच्छदा—सीपकवशा, राजतनयोचितवस्त्रालङ्कारयामानन्दप्रतिष्ठिता इत्यर्थः
(विष्णु०) । यात्रांस्व—देशासंगोत्सवं, यात्राशब्देनैव देशासंगोत्सवे लब्धेऽपि
पुनरुक्तवपदं “पञ्चनीषण्डं” “धनुज्यां” इत्यादिवत् न दोषाः । यथा,—यात्रा
—देशासंगोत्सवः, तत्र उत्सवम्—आनन्दजनकानुष्ठानं यात्रोत्सवे देवपूजाकपीत्-

(ङ) आख्यपुत्रो मनःस्वामी नाम द्विजयुवा यात्रादर्शनार्थ-
मागतः तां कुसुमावचयोद्यताम् उत्त्थितबाहुलतिकां लक्षितैक-
पयोधरां दृष्ट्वा मदनमोहितः तया हृष्टया सद्योज्ज्वलस्य मनसः
स्वामी नैवाभवत् । “किमियं (च) मनोभुवो रतिः वसन्त-
सम्भृतानि पुष्पाणि स्वयम् उच्चिनुते ? किं वा स्वयं वनदेवता
माधवमर्चयितुमागता ?” इति चिन्तयन्तं तं सा नृपनन्दिनी

सवाङ्मृतसुखवान्तरमित्यथः (“यात्रा तु यापनीपाथे गतौ देवास्त्रीकवे”
इति विश्वः) ।

(ङ) आख्यपुत्रः,—चनितनयः (“इभ्य आख्यो धनी” इत्यमरः) । कुसुमा-
वचयाय—पुष्पचयनाय, उद्यताम्—उद्यमवती कुसुमावचयोद्यता—पुष्पचयनप्रवृत्ता
(विश्व० । ४र्थी तत्प०), उत्त्थित, —ऊर्ध्वोत्थिता, बाहु, —एकभुजः, लतिका
—ता इव यथा ताम् उत्त्थितबाहुलतिकां—उत्थापितेकभुजबाहु (विश्व० ।
बहुव्री०), लक्षितः,—बाहुल्यलक्षणात् दृष्ट, एकः पयोधरः,—एकन यस्याः ता
लक्षितैकपयोधरां—दृष्टेकलक्षणी (विश्व० । बहुव्री०) । हृष्टया—प्रसुदितया, प्रफुल्ल-
चितया इत्यर्थः, उत्सवदर्शनेनेत भावः, “हृष्ट्या” इत्यत्र “हृष्ट्या” इति पाठे
—नेत्रविषयीभूतया (विश्व०) । मनसः स्वामी—स्वावचयस्य प्रभुः, शक्तिप्रभया
चित्तहरणादिति भावः, कामाववश, राजनन्दिन्यामेव चित्त समर्पयामासीत
अष्टाथः ।

(च) मनसि मनसो वा भवतीति मनोभूः तस्य मनोभुवः,—कामस्य
(मनस् + भू + क्तिप्) । वसन्तेन—वसन्तर्तुना, कामसर्वनेति यावत्, सम्भृतानि
—सम्यक् पुष्टानि वसन्तसम्भृतानि—वसन्ताविभावंदत्तानां बहुलतया सज्जातानीति
यावत्, कामसख्या वसन्तः कामपद्म्या रतेस्तवागमनं विदित्वैव स्वयसावि-
रभवत्, तेन च पुष्पाणि बहुलतया सज्जातानि, रतिस्तु सखिग्रीव्या स्वयमेव
तानि सखिनीतीति भावः, यद्वा,—वसन्तेन कक्षां, सम्भृतानि—रतेः सखीषाथै
प्राभाटंशान् एकत्र सङ्गृहीतान् इत्यर्थः (विश्व० । इया तत्प०) । स्वयम्—आख्याना,
स्वकदेवैर्यथैः, सख्यादरादिति भावः, उच्चिनुते—सङ्गृह्णाति (उच् + चि +
कृट्-ते) । स्वयं—मूर्त्तिसमोत्थयः । माधव—विष्णु वसन्तं वा (“वसन्ते माधवी
विष्णो नैमाख्ये मासि माधवः” इति श्रावतः) ।

समपश्यत् । सा च दृष्टमात्रे (छ) साङ्गे नव इव स्मरे तस्मिन् समुत्सुका पुष्पाणि च स्वाङ्गानि च नास्मरत् ।

इत्येवं यावत् तौ अन्योऽन्यानुरक्तौ चित्रलिखिताविवाऽऽस्तां, तावत् सहसा “हा हा” इति रवः समुदभूत् । “किमेतत् ?” इति (ज) समुत्क्षिप्तकन्धर पश्यतोस्तयोः उपलब्धान्यमदगन्धोत्थया रुषा भग्नाऽऽलानां मत्तो द्विपः निर्गत्य मागेदृमान् रुजन् पातिताधारणो लम्बमानाङ्कुशस्तत्राऽऽगात् । ततश्च परिजने (भ) सन्त्रस्तविद्रुते स मनःस्वार्भा युवा ससम्भ्रमं प्रधाव्य तां

(छ) साङ्गे—सावयवे, मूर्त्तिमति इत्यर्थः, न तु अनङ्गे इति भावः, नवे—अभिनवे, न तु पराये इत्यर्थः, हरकोपानलदग्धः पुरातनकानः अनङ्गः जातः, अयन्तु नवः कामः साङ्गः इति विलक्षणाऽयं कामादिति भावः । समुत्सुका—तद्दर्शनाय उद्युक्ता, उत्कण्ठिता वा । स्वाङ्गानि—मिजावयवान्, मिजसप्तमपीति भावः ।

(ज) समुत्क्षिप्ते—समुत्थापिते, कन्धरे—शीवे यस्मिन् ततः समुत्क्षिप्तकन्धरम्—उद्यतशीवं यथा तथा (क्रिया विष०), पश्यतोक्तयोः,—पश्यन्तौ तौ अनादृत्य इत्यर्थः [“बह्वी चानादरे” (२।३।२८ पा०) इति अनादरे बह्वी०], उपलब्धात्—विदितात्, आप्राप्तादिति यावत्, अन्यस्य—स्वतरस्य हस्तिन इत्यर्थः, मदगन्धात्—हान-वारिगन्धात्, उत्था—सञ्जाता तथा उपलब्धान्यमदगन्धोत्थया—प्रातगजमदगन्धाऽऽप्राप्यजनितया (विष०), रुषा—क्रोधेन, भयं—खण्डितम्, आलानं—बन्धनस्तम्भः (“आलानं बन्धनस्तम्भ” इत्यमरः) येन सः भग्नाऽऽलानः,—बन्धनस्तम्भं भङ्क्ता इत्यर्थः (विष० । बहुव्री०), मत्तः,—चरितमदः । मागेदृमान्—पथिष्ठान् स्थान् (शब्दार्थः ०मी तत्पु० वा), रुजन्—भञ्जन् (रुज + शब्द), पातिताः,—पृष्ठदेशात् निक्षिपितः, आधोरणः,—हस्तिपदः, हस्तिचालक इत्यर्थः (“आधोरणा हस्तिपदा हस्तारोहा निषादिनः” इत्यमरः), येन सः पातिताऽऽधोरणः,—निक्षिप्तचालकः (विष० । बहुव्री०) ।

(भ) आदौ सन्त्रस्तः,—वतिभौतः, पश्चात् विद्रुतः,—पलायितः तस्मिन् सन्त्रस्तविद्रुते—भीतप्रधाविते (विष० । आतानुलिप्तवत म० । भावे ०मी०) । ससम्भ्रमं—स्वर (क्रिया विष० । “सम्भ्रमस्वरा” इत्यमरः), प्रधाव्य—द्रुत गतत्वं

राजपुत्रीम् अङ्गैः किञ्चित् कृताश्लेषां भयप्रेमत्रयाऽऽकुलां दोर्भ्या-
मादाय गजगोचरात् सुदूरमनयत् । अथ कथमपि (ज) प्राप्ता-
परिजना तं युवानं पश्यन्ती माराग्निपुटपाकपच्यमाना सत्वरं
राजभवनमगात् ।

स तु युवा उद्यानात् तस्मात् स्वान्तःपुरप्रविष्टां तां दृष्ट्वा
समुत्सृज्य व्यचिन्तयत्.—“एतां विना नाहं क्षणमपि स्थातुं
जीवितुं वा (ट) समुत्सहे, तन्मम श्रीमूलदेवो नामात्र सिद्धो
धूर्त्तो गुरुर्गतिः” इति सञ्चिन्त्य कथमपि अवसिते तस्मिन् दिने
प्रातस्तस्य गुरोर्मूलदेवस्यान्तिकमगात् ; अपश्यच्च तं मित्रेण
शशिना नित्यसङ्गतम् । ततश्च समुपेत्य तस्मै प्रणम्य तत्

(म + घाव + ल्यप्) । अङ्गैः,—हस्ताद्यवयवैः, गात्रैर्वा (करणे इया०), किञ्चित्
—ईषत्, न तु गाढमिति भावः, कृतः आश्लेषः,—सम्बन्धः आलिङ्गनं वा यथा
सां कृताश्लेषां—संश्लिष्टान्, अङ्गसम्पृक्तमित्यर्थः, आलिङ्गितां वा (विष्ण० । बह्व्री०),
भयेन—त्रासेन, प्रेम्णा—प्रणयेन, त्रपया—लज्जया च, आकुलां—कातरानित्यर्थः
(विष्ण० । इया तत्पु०), दोर्भ्यां—बाहुभ्यां (“भुजबाह्व प्रवेष्टी दोः” इत्यमरः) ।
गजगोचरात्—हस्तिस्पर्शयोग्यस्थानात्, हस्तिप्राप्तिश्चादित्यर्थः ।

(ज) प्राप्ताः,—लब्धाः, परिजनाः,—अनुचरजनाः यथा सा प्राप्तपरिजना
—लब्धस्वजना (विष्ण० । बह्व्री०) ; मारः,—मदनः (“मदनो मन्मथो मारः”
इत्यमरः), अग्निः,—अजलः इव, सत्पापकत्वादिति भावः, तत्र पुटपाकेन—पुटः,
—पात्रविशेषः, तेन पाकः,—पचनं तेन पात्रविशेषाभ्यन्तरे अन्तर्गटसत्पापेनेत्यर्थः,
पच्यमाना—तप्यमाना माराग्निपुटपाकपच्यमाना—कामानलान्तर्गटहमाना, पुट-
पकद्रव्यं यथा अभ्यन्तरे दग्धं भवति बहिर्गं दृश्यते, तथा राजनन्दिनी अपि
कामानलान्तेन दृष्टये दृष्टमाना अभवत्, न तु बहिर्विति भावः ।

(ट) समुत्सहे—अमे, शक्नोमि इत्यर्थः (सम् + उत् + सङ् + लट्-ए) । सिद्धः,
—गुटिकासिद्धः इत्यर्थः, साधनप्रभावेण गुटिकाविद्यां वशीकृत्य कामरूपोति
भावः, धूर्त्तः,—मायो, जायाविद्याशौचीत्यर्थः (विष्ण० । “धूर्त्तान् शुण्डलबन्धे धूर्त्तो
चतुरमायिनीः” इति हेमचन्द्रः) । गतिः,—उपायः (“उपायो वक्तुं च गतिर्गति-
र्वा” गतिर्दशा” इति शाङ्कतः) । अवसिते—समाप्ते, अतिवाहिते इत्यर्थः [भावे

(ठ) स्वमनोषितं न्यवेदयत् । सोऽपि विहस्य तत् साधयितुं प्रत्यपद्यत ।

ततः स (ङ) धूर्त्तपतिः मुखे योगगुलिकां निक्षिप्य आत्मानं वृद्धब्राह्मणरूपमकरोत्, द्वितीयां गुलिकां तस्य मनःस्वामिनीं मुखे निक्षिप्य तं सुकान्तकन्यकारूपं व्यधाञ्च । अथ स धूर्त्त-
राजः तद्रूपं तं समादाय तं राजानमुपेत्य सभायां व्यजिज्ञपत्,
—“राजन् ! एक एवास्ति मे पुत्रः, तत्कृते दूरात् इयं कन्या
याचित्वा आनीता, परं स मे पुत्रः कापि गतः, तमन्वेष्टुमहं
यामि, तदेषा कन्या त्वया रक्ष्यतां, यावदहं सुतम् अन्विष्यामि,
त्वं हि विश्वास्यः रक्षिता” इति । तच्छ्रुत्वा शापभयेन स
भूपतिः “तथा” इति प्रतिपद्य सुतां शशिप्रभामानाययामास,
जगाद च तां,—“पुत्रि ! कन्यामिमां स्वमन्दिरे रक्ष, स्वपार्श्व-
मेवास्याः शय्यां प्रकल्पय” । इति पिताऽऽदिष्टया तया स कन्या-
रूपः द्विजयुवा मनःस्वामी निजमन्तःपुरं नौतः ।

अथ तस्मिन् मूलदेवे (ठ) यथारुचि प्रयाते, कन्यारूपः
स मनःस्वामी प्रियाऽन्तिके अहर्निशं तिष्ठन् कतिपयैः दिवसैः
सखीमिव प्रीतिविस्रम्भशालिनीं विदित्वा, एकदा विरहक्षामां

७मी० । अ + धो + ऋः “अतिस्रतिमास्यामिसिक्तिति (७।४।४० पा०) इति
इकारः] ।

(ठ) स्वमनोषितं—निजमनोऽभिलाषम् ।

(ङ) धूर्त्तपतिः,—साधाविश्रेष्ठः । योगेन—योगसाधनेन, लब्ध्वा—प्राप्तां,
गुलिकां—गुटिकां योगगुलिकां—साधनवशीकृतगुटिकां (शाकपार्थि०) । सुकान्ता
—अतिसमनीया, या कन्यका—कुमारी, सुकान्तकन्यका [कन्यधा० । “स्त्रियाः
पुंवङ्गावितपुंस्काद—” (६।१।३४ पा०) इति पुंवङ्गावः], तस्या रूपमिव रूपम्—
आकारः यस्य तं सुकान्तकन्यकारूपं—सुरूपकुमारीमूर्तिं (विधेय विध० । बहुव्री०) ।

(ठ) यथारुचि—यथेष्टम्, अभिलषितदेशमित्यर्थः (अज्ययौ०) । अहर्
निशं च अहर्निशं—रानिन्दिवं (इन्द्रेणवहावे कौटिलं ब्रह्मसूत्रम्) । प्रीत्या—प्रचयेन,

शयनीयलुठत्तनं तां राजसुतां रात्रौ आसन्नशयनस्थितः पप्रच्छ,
—“सखि ! किं त्वं दिने दिने पाण्डुरकान्तिः क्षीयमाणा
कान्तवियुक्तेव दुःखिता तिष्ठसि ? ब्रूहि, स्निग्धसुग्धे सखी-
जने मयि कोऽविश्वासः ? न चेत् मम वदिष्यसि, तदाऽहं न
भोक्ष्ये” । तटाकर्ण्य सा विनिश्चस्य शनैरब्रवीत्,—“सखि !
किं मे त्वयि अविश्वासः ? शृणु, कथयामि,—

एकदाऽहं यात्रां द्रष्टुं (ण) मधूद्यानं गताऽभूवम, अपश्यञ्च
तत्र कञ्चित् सुभगं हिममुत्तेन्दुसञ्जीकं दर्शनोद्दीपितस्मरं मधु-

विस्मयः,—विश्वासः (“ममौ विस्मयविश्वासौ” इत्यमरः). तेन ज्ञानेन—युज्यते तां,
यथा,—प्रीतिविस्मयाभ्यां ज्ञानेन इति तां प्रीतिविस्मयज्ञानिनीं—प्रेमविश्वासमसन्वितां,
मनःस्थामौ आत्मानं प्रीति राज्यकन्यां खेदज्ञानिनीं विश्वस्वाद्येत्यर्थः [ज्ञान +
“बहुत्वमाभीक्ष्ण्ये” (३।२।८१ पा०) इति णिनिः] । विरहश्च—विच्छेदेन, क्षामां—
कृपां [चै + क्तः “चायी मः” (८।२।५३ पा०) इति क्त-प्र्याने मः] विरहक्षामां—
प्रियविशेषकातरां (विष्ण० । ३।५।१३ तत्प०), अथभीये—अध्यायां, लुठनी—विचिपन्ती,
शिथिलं तिष्ठन्तीति यावत्, तनः,—चक्रं यस्याः तां शयनीयलुठत्तनं—अध्यातुडित-
देहा (विष्ण० । बहुव्री०) । आसन्ने—मनोपवर्तिनि, शयने—अध्यायां, स्थितः,—
आमनः आसन्नशयनस्थितः,—निजटप्यशयोपरि उपविष्टः (विष्ण० । ७।१।१३ तत्प०) ।
स्निग्धः,—खेदमप्यन्नः. अत एव सुग्धः,—मूढः, गुणदोषविचारानभिज्ञः इत्यर्थः,
केवलगुणदर्शीति भावः, तस्मिन् स्निग्धसुग्धे—खेदवशीभूते इत्यर्थः (कर्मधा०) ।
भोक्ष्ये—खादिष्यामि (भुज + लृट्-स्ये) ।

(च) मधौ—वसन्ते, यत् सदानम—आत्मीयं, विहारस्थानमित्यर्थः, तत्
मधूद्यानं—वसन्तकाले भ्रमणोपयोगि राजोद्यानमित्यर्थः (ज्ञानपाठिवा०) । सु—
शोभनं, भगं—श्रीः (“भगं श्रीकामनाहात्म्योऽख्ययत्नार्ककोर्तिषु” इत्यमरः) यस्य तं
सुभगं—सुश्रीकं (विष्ण० । बहुव्री०), हिमात्—तुषारात्, शिशिरकालिकादित्यर्थः,
सुक्तेन—अनादनेन, हिमावरणापगमात् प्रकाशितेन इत्यर्थः, इन्दुना—चन्द्रेण,
निधतर्पकेति भावः, समाना—तुल्या, श्रीः,—श्रीमा, सौन्दर्यमित्यर्थः, यस्य तं
हिमसुक्तेन्दुसञ्जीकं—वासन्तपूर्वशश्वरमनोहरमित्यर्थः, शिशिरे सवेदा तुषारादिते
नमसि चन्द्रः मलिनो दृश्यते, वसन्ते तु तुषाराभावात् निर्मले नमसि चन्द्रः स्फुटं

मासमिवालङ्कृतकाननं ब्राह्मणपुत्रम् । यावत् (त) इमे समुत्सुके
तन्मुखेन्दुयुतिसुधापायिनी लोचने मे चकोरायितुं प्रवृत्ते,
तावत् मदस्त्रावौ निरर्गलः अकालकालमेघनिभः महागजो
गर्जन् अकस्मात् तत्राऽऽगात् । (य) तत्सम्भ्रमाच्च परिजने भय-

दृश्यते मनोहरचातोव इति तदौपम्य [विष्णु० । बहुव्री० । “नद्युतश्च” (५।४।१५३
पा०) इति कप, समानस्य स-भावश्च], दर्शनेन—अवलोकनेनेव, न कृ साक्षिभ्येनेति
भावः, सद्दोषितः,—प्रज्वालितः, अर,—कामः, कामानल इति यावत्, येन
यस्मात् वा तं दर्शनोद्दोषितस्त्ररं—कामोद्दोषकम्, अतोव सुरुपमित्याशयः, मधु-
मासमिव—चैत्रमासमिव, अलङ्कृतं—शोभितम्, एकत्र,—नवपल्लवपुष्पादिना, अन्यत्र,
—रूपप्रभया इति भावः, काननं—वनम्, उपवनमिति यावत्, येन तम् अलङ्कृत-
काननं—भूषितोद्यानं, चैत्रमासस्य वसन्ताश्रयात् पुष्पादिविकाशनं काननशोभकत्व-
मवगन्तव्यं (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(त) इमे—परिदृश्यमाने, इति अङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं स्वकीयनेत्रद्वयदर्शनम् ;
समुत्सुके—प्रियदर्शनरूपेष्टसाधनाथमुद्युक्ते (विष्णु० । “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्य-
मरः), तस्य—ब्राह्मणपुत्रस्य, मुखमेव इन्दुः,—चन्द्रः तस्य द्युतिः,—शोभा, अन्यत्र,
—रश्मिः (“द्युतिः स्त्री रश्मिग्राभयोः” इति मेदिनी), सा एव सुधा—अमृतम्,
अन्यत्र,—तस्याः सुधा—तस्याः सुतममृतमित्यर्थः, तां पातुं शीलमगन्धी इति
तन्मुखेन्दुयुतिसुधापायिनी—तदामनशशधरकान्तिपौषपानशालिनी [विष्णु० ।
“सुप्यजातो णिनिकाच्छील्ये” (१।२।७८ पा०) इति णिनिः] । चकोरः,—पक्षि-
विशेषः, तददाचरितुं चकोरायितुं—चकोरवदाचरणं कर्तुमित्यर्थः, चकोरी यथा
अमृतसुधा विहाय नान्यत् किमपि पिबति, केवलं तज्जालस एव ऊर्ध्वमुखाज्जति, तथा
मम चक्षुषी अपि ब्राह्मणतनयस्य मुखं विहाय नान्यत् किमपि अपश्यतां, केवलं
तदासक्तो एव अतिव्रतामिति भावः [चकोर + “कर्तुः क्ङ् सखीपश्च” (१।१।१२
पा०) इति क्ङ् “अङ्गत्वावधातुकयोर्दीर्घ” (७।४।२५ पा०) इति दीर्घः, ततः
सुमुन्] । निरर्गलः,—निष्पतित्वः इत्यर्थः, पातितधोरणत्वात् इति भावः, अकाले
—असमये, वर्षातिरिक्तो समये इत्यर्थः, यः कालमेघः,—जलवर्षमेघः, तन्निभः,
—तत्सदृशः अकालकालमेघनिभः,—अनातं वज्रलदोषमः, गजस्य अतीर्कतीपस्त्रित्वा
वादङ्गवर्णत्वेन च अकालकालमेघसाम्यं (विष्णु० । निरुक्तमा०) ।

(य) तस्मात्—गजत्, सम्भ्रमः,—साध्वरं, भयमित्यर्थः, यथा,—तस्य सम्भ्रमः

विदुते भयविह्वला ग्रहं तेन विप्रपुच्छेण दोर्भ्यामुत्क्षिप्य दूरतो नीता ; तदा श्रीखण्डलिसेव सुधासिक्तेव न जाने, कामपि तदङ्गस्पर्शनं दशामन्वभवम् । क्षणेन च परिजनेन मिलितेन अवशाऽहमिहाऽऽनीता स्वर्गादिव भुवस्तले निक्षिप्ताऽस्मि । तदा प्रभृति (द) तैस्तैः सङ्कल्पैः कल्पितसङ्गमं तं प्राणदं प्रियं पार्श्वस्थमिह सदा पश्यामि, सुप्ताऽपि तमेव आश्लिष्यामि, किं बहुना, तमेव सततं चिन्तयन्ती कालं हरामीति । तदेष मां प्राणेश्वरविरहानलः दिवानिशं दहति” ।

इति तस्या वाक्सुधया पूरितश्रवणविवरः स मनःस्वामी सानन्दः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः आत्मप्रकाशनावसरोऽयमिति विविच्य सुखात् गुलिकां निष्कास्य स्वं रूपं (ध) प्रकटीचक्रे, जगाद च,—“सुन्दरि ! स एवाहं, यस्त्वया उद्याने दर्शनक्रीतश्चिरदासतां नीतः । त्वद्विरहाऽस्तुरोऽहमिदं कन्यारूपं गृहीत्वा त्वत्प्रकाशमागतोऽस्मि । तदिदानीं काम-सन्तप्तं मां (न) प्रसाददृष्ट्या निर्वापय” इति । एवं वदन्तं तं

—संवेगः, आगमनवेग इत्यर्थः (“सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरथोरपि” इति मेदिनी), तस्मात् तत्सम्भ्रमात्—तद्गत्यात् तस्यागमनवेगं दृष्ट्वा वा । श्रीखण्डः,—श्वेतचन्दनं, तेन लिप्ता श्रीखण्डलिप्ता—श्वेतचन्दनचर्चितता (विष्ण० । इया तत्पु०) ।

(द) तैस्तैः,—चालिक्रानादिरूपैः, सङ्कल्पैः,—मानसकर्मभिः, न तु वायिकै-रिति भावः (“सङ्कल्पः कर्म मानसम्” इत्यमरः), कल्पितः,—कल्पनाविषयो-क्तः, सङ्गमः,—संसर्गो यस्य तं कल्पितसङ्गमं—कृतसंसर्गमित्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) । हरामि—चतिवाङ्मयीत्यर्थः (हृ + लट्-मिप्) ।

(ध) अप्रकटन—अप्रकाशं, प्रकटं—प्रकाशं संप्रत्यमानं चक्रे प्रकटीचक्रे—प्रकाशीचकार (प्रकट + कृ + लिट्-ए अभुततडावे चिः) ।

(न) प्रसादपूर्णां दृष्टिः तथा प्रसाददृष्ट्या—सानुयङावलीकनेनेत्यर्थः (शाकपार्थि०), निर्वापय—शीतलीकुह [नि + वा + णिच् + “आतङ्गो—” (अश्व१६ पा०) इति पुङ् + लोट्-ङि] ।

प्राणेश्वरं प्राप्तं विलोक्य सा राजसुता क्षिप्रं (प) स्निहा-
ऽऽश्चय्यत्रपाऽऽकुला सहसा किञ्चर्त्तव्यविमूढा समपद्यत ।
ततश्च गान्धर्वविवाहेन (फ) कृतमङ्गलौ तौ प्रेम्णा परमेण तत्र
निभृतं तस्थुः । ततः स मनःस्वामी तत्र (ब) द्विरूपभृत्
तस्थौ, दिवा सगुलिकः कन्यारूपः, रात्रौ निष्कासितगुलिकः
पुमान् ।

अथ गच्छत्सु दिनेषु यशःकेतोर्नृपस्य श्यालको मृगाङ्क-
दत्तः मृगाङ्कदत्तां नाम निजां सुतां द्विजातये महामन्त्रिणः
प्रज्ञासागरस्य (भ) सूनवे महाऽऽङ्गस्वरपुरःसरं प्रददौ । तस्मिन्
मातुलपुत्र्या विवाहे सा राजपुत्रो शशिप्रभा निमन्त्रिता
मातुलगृहं प्रायात्, तथा सह सोऽपि कन्यारूपी मनःस्वामी

(प) स्नेहः—प्रेम, आश्रय—विश्रयः, नाथ्याः सत्तमा पुरुषाकारेण परि-
णमनादिति भावः, वपा—लज्जा, नवप्रणायमाग्निध्यसुलभा इति भावः, ताभि-
राकुला—श्रद्धा, युगपत् विविधभावावेशात् आत्मसंवरणाक्षमा इति भावः,
स्नेहाश्रय्यत्रपाऽऽकुला—प्रणयाद्भूतलज्जादिभावैरधीरा (विण० । बहुव्री०) । किं
कर्त्तव्यम्—अस्मिन् विषये किमाचरणीयं, तस्मिन् विमूढा—अज्ञा किञ्चर्त्तव्यविमूढा
—कर्त्तव्यनिर्द्धारणाक्षमा (विण० । ७मी तत्पु०) ।

(फ) कृतं—विहितं, मङ्गलं—सर्वाङ्गरक्षणम्, अन्योऽन्यप्राप्तिकपस्वामीष्टसिद्धि-
रिति यावत्, यदा,—मङ्गल—कल्याणं, परस्परमिन्नानन्द इति यावत् (“मङ्गला
सितदूर्वायामुमायां पुंसि स्मिजे । नपुंसकस्य कल्याणे सर्वाङ्गरक्षणेऽपि च” इति
मेदिनी) यथोपायं वा तौ कृतमङ्गलौ—सिद्धाभीष्टौ, जातागन्दौ वा (विण० ।
बहुव्री०) ।

(ब) द्वे—द्विप्रकारे, रूपे—आकारौ, स्त्रीपुरुषे इति यावत्, विभर्त्ति इति
द्विरूपभृत्—स्त्रीपुरुषधरः [द्विरूप + भृ + क्तिप् “द्वयस्य पिति—” (१।१।७१ पा०)
इति तुक्] । गुलिकया सह वर्त्तते यः सः सगुलिकः,—मुखधृतगुलिकः (विण० ।
बहुव्री०) । निष्कासिता—मुखात् बहिष्कृता, गुलिका येन सः निष्कासितगुलिकः,
—गुलिकाविहीनसुखः (विण० । बहुव्री०) ।

(भ) सूनवे—पुत्राय ।

समायात् । तत्र तं कान्तं कन्यकारूपं मनःस्वामिनं दृष्ट्वा
स मन्त्रिसुतः (म) स्मरव्याधवाणैर्नितरां हतोऽभवत् । तत-
स्तया (य) कपटकन्यया मुषितचित्तः स मन्त्रिसुतः स्वबधू-
सहितोऽपि शून्यमात्मानं मन्यमानः स्वगृहं जगाम ; आगत्य
च गृहं तन्मुखलावण्यध्यानासक्तो मोहमगात् । “किमेतत् ?”
इति (र) । सन्धान्ते परिजने उत्सवोऽभिहिते स प्रज्ञामागरः
पिता द्रुतं तत्रोपागमत् । तेन च पित्रा आश्वास्यमानः स
मोहात् (ल) प्रबुध्य प्रलपन्निव सोन्मादं मनोगतमुज्ज्वार ।
तच्च पराधीनं मत्वा तत्पितरि नितरां व्याकुले, विदितवृत्तान्तो
राजा तत्रैवाऽऽययौ । स राजा तं तथाविधं दृष्ट्वा (व) सप्तमीं
मदनावस्थां गतोऽयमिति मन्यमानो जगाद,—“कथं ब्राह्मण-

(म) स्मर,—काम, व्याध इव—समयुरिव, तस्य वाणे;—-शरैः स्मर-
व्याधवाणैः,—कामशरैः, नितराम्—अत्यशम् (अव्य०) ।

(य) कपटेन—कुशला, कन्या—कुमारौ तथा कपटकन्यया—कन्यारूप
धारिण्या, न तु वास्तवकन्येत्यर्थः (विष्ण०), मुषितचित्तः,—अपहृतमनः (विष्ण० ।
बहुव्री०) । तस्याः,—कपटकन्याया, मुखलावण्यस्य—वदनकान्ते, ध्याने—
चिन्तायाम्, आसक्तः,—निरतः तन्मुखलावण्यध्यानासक्तः,—मनस्वामिवदन-
श्रीमाचिन्तनाकृतः (विष्ण० । ७मी तत्पु०) ।

(र) सन्धान्ते—भोते, स्मरान्विते वा । उत्सवः,—आनन्दानुष्ठानम्, उत्तिष्ठतः,
—त्यक्तं येन तस्मिन्, यथा,—उत्सवात् उत्तिष्ठतः,—निवृत्तः तस्मिन् उत्सवोत्तिष्ठते
—लक्ष्मीस्तवे विरतीस्तवे वा (विष्ण० । बहुव्री० ५मी तत्पु० वा । भावे ७मी०) ।

(ल) प्रबुध्य—संज्ञाय, सज्जा लब्ध्वा इत्यर्थः (प्र + बुध् + ल्यप्), प्रलपन् इव
—अनर्थकं भावनाय इव, अलक्ष्यवाची इवेति यावत् (प्र + लप् + शल्), सोन्मादेन
—वातुल्यतया सज्ज वर्तते य. तद्वयथा तथा सोन्मादं—सोन्मत्तताकं (क्षिप्ता विष्ण०) ।
उज्ज्वार—उच्चारयामासेत्यर्थः (उत् + ण् + लिट्-णल्) ।

(व) सप्तमस्य पूरणीं सप्तमीम्—“अभिलाषचिन्तामृतिगुणकथनीयेनसम्पत्ता-
पाय । सोन्मादीष्व व्याधिर्जंकता मृतिरिति दृष्ट्वात्र कामदशाः” ॥ इत्युक्तासु स्मरस्य
इत्यस्य दशासु मध्ये सप्तमदशानुक्तादरूपमित्यर्थः, मदनावस्था—स्मरदशाम् । ब्राह्मणस्य

निक्षेपः कन्याऽस्मै दीयते ? तथा च विना नियतमसौ पश्चिमां दशां यास्यति, अस्मिंश्च विनष्टे अस्य पिता महामन्त्री अपि विनश्यति, अस्य च नाशे मे राज्यनाशः, तदत्र का गतिः ?” ।

इत्युक्ताः सर्वास्ताः (ग) प्रकृतयः प्राप्नुवन्,—“राजन् ! प्रजानां धर्मरक्षणं राज्ञां परमो धर्मः, तस्य मूलं मुक्तं विदुः, स च मन्त्रिष्ववस्थितः, मन्त्रिनाशे मूलनाशात् कथं धर्मरक्षा ? अस्य च सपुत्रस्य मन्त्रिणो द्विजस्य बधात् पापञ्च स्यात्, तस्मादामन्त्रोऽयं धर्मविप्लवः भवता अवश्यं परिहर्तव्यः । सा विप्र-न्यस्तकुमारिका मन्त्रिपुत्राय दातव्या, अथ कालान्तरे विप्रः आगमिष्यति, तदा तस्य प्रतिविधानं भविता” इति । एवं प्रकृतिभिरुक्तो नृपतिः “तथा” इति तां (घ) कूटकन्यां मन्त्रि-पुत्राय दातुं प्रत्यपद्यत ।

अथ लग्नं निश्चित्य राजसुतागृहात् आनीतः कन्यारूपः स मनःस्वामी तं महीपतिं जगाद,—“राजन् ! अन्येन अन्यार्थ-मानीतां मां यदि अन्यस्मै ददासि, (स) कामं तदस्तु, त्वं

—हहर्नाम्न्यारूपधरस्य मूलदेवस्य इत्यर्थः, निक्षेपः,—न्यासः, स्थाप्यधनमित्यर्थः, पुन-र्यदृष्ट्या स्थापिता भाविपुत्रवधूरिति यावत्, ब्राह्मणनिक्षेपः,—ब्राह्मणस्य स्वसधन-रूपिणीत्यर्थः (विष्णु ! इक्षी तत्पु०) । नियतं,—निश्चितम् । पश्चिमां—चरमां, दशसु दशामु, शेषां मूलरूपमित्यर्थः ।

(ग) प्रकृतयः,—पौरवर्गाः (“प्रकृतिर्गुणसाध्वे स्यादनाथादिव्यभावयोः । योनी लिङ्गे पौरवर्गे” इति मेदिनी) । तस्य—धर्मरक्षणस्य, मूलं—प्रधानकारण-मित्यर्थः, मन्त्रं—मन्त्रणम् ; मन्त्रं तस्य मूलं विदुः इत्यन्वयः । स च—सन्तः इत्यर्थः । आसन्नः,—समीपवर्ती । धर्मविप्लवः,—धर्मव्यसनम् ।

(घ) कूटेन—मायया, कपटेनेत्यर्थः (“मायादभाटिश्रेष्ठेषु स्त्रीरावयव-यन्त्रयोः । अशेषनेऽप्युते राशौ निषत्थी कूट इत्येते” इति भाष्यतः), कन्या तां कूटकन्यां—कपटकुमारीम् ।

(स) कामम्—चतुसती, स्त्रीकारार्थकमव्ययमितं, तदव्ययनर्हं स्त्रीकरीनी-

हि राजा, धर्माधर्मौ तवोचितौ ; अहन्तु ईदृशेन समयेन विवाहमिच्छामि, तावदहं धनं तात् पत्या एकशय्यां न नेतव्या, यावदसौ षण्मासान् तीर्थानि परिभ्रम्य न समायाति ; नो चेत् दन्तैः कृत्तजिह्वां मामवधारय” ।

इति तेन समये उक्ते, राज्ञा सम्बोधितः स मन्त्रिपुत्रः (ह) प्राप्तनिर्हतिः “तथा” इति प्रतिपद्य आशु तं परिणीय एकस्मिन् वामके वेतिरक्षिते तां मृगाङ्गदन्तां ताञ्च कूटबधूं स्थापयित्वा तीर्थयात्रायै प्रतस्थे । स च मनःस्वामी स्त्रीरूपस्तया

व्यथः (“कामं बाढेऽनमतिरेतनीः” इति हेमः), यथा,—कामस—अकामनीऽन-
भीटे, इच्छाऽभावेऽपि अगत्या स्वीकरोमीत्यर्थः (“अकामानुमती कामसमूयोपगमेऽपि च” इति वेदः) । तव—त्वया इत्यर्थः [“तस्य च वर्तमाने” (२।३।६० पा०)
इति कर्त्तरि ६४ी०], उचितौ—ज्ञातौ, यथा,—उचितौ—मितौ, तल्लो इत्यर्थः,
सीङ्गण्डीक्तिरियं, राज्ञा धर्माधर्मविवेचनं नास्ति, उभयमपि प्रयोजनानुगोधा-
दकुण्ठितमाचरन्ति ते, अतः अन्वायेमानोताया अन्वयौ दानं त्वयि न चितमिति
भावः (“उचितानु भवेत् त्वस्मै मिते ज्ञाने भमञ्जसे” इति मेदिनी) । समयेन—
अपथेन, निधमेन वा (“समयः उपथे भाषासम्पदोः कालसंबिदोः । सिद्धात्मा-
चारसङ्केतनिधमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निदेशे च” इति वैजयन्ती) । षण्मासान्—
मानवदृक् यावत् [“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति २५००] । कृता
—किन्ना, जिह्वा—रसना यथा तां कृत्तजिह्वां—किन्नरसनां (विष्ण० । बहुव्री०),
यदि महचनं भवजिह्वाङ्गीक्रियते, तदाऽहं किन्नरसनेव निर्वाचा तिष्ठामि, नेन किञ्चि-
दप्यात्मपानि इति ; यथा यदुक्तं, तत् कदाऽपि न वितथं भवेत्, यद्यहममृतवादिनी
भवियं, तदा जिह्वां मे शतखण्डौलस्य निक्षिपामि इति निश्चितं इति वा भावः ।

(ह) प्राप्ता—अधिगता, निर्हतिः,—सुखं (निर्हतिः स्स्थितावत्तं शमने च
सुखे स्थियाम्” इति मेदिनी) येन तादृशः प्राप्तनिर्हतिः,—जातामन्तः (विष्ण० ।
बहुव्री०) । वासः,—गृहं, स एवेति वासकः (स्वार्थे कञ्) ताञ्चान् वासके—
अवके, वेदः,—वेतसकता धार्यतया अथ्य चलीति वेधी—वेधधरः, दीवारिकाः
इत्यर्थः (वेध + अथ्यर्थे इति), तेन रक्षिते—गुप्ते वेतिरक्षिते—द्वाराधिष्ठित-
प्रतिहारिणि ।

मृगाङ्गदत्तया सह एकगृहे (क) समानशयनाशनस्तस्थौ ।
तथास्थितं तं कदाचित् सा मृगाङ्गदत्ता निशि वह्निःसप्तपरि-
जने शय्यागृहे रहसि प्राब्रवीत्,—“सखि ! कामपि कथा-
माख्याहि, मे निद्रा नास्ति” । तदाकर्ण्य स स्त्रीरूपो युवा
अस्ये कथामेकामकथयत्,—“सखि ! पूर्वमासीत् इला नाम
राजा सूर्यवंशभवः । गौरौशापेन स्त्रीत्वं प्राप्तस्य तस्य विश्वेक-
मोहनं रूपमासीत् ; तदेवलोच्य देवोद्यानगतंश्चन्द्रतनयो
बुधस्तां चकमे, तयोश्च सङ्गात् पुरुरवाः समजायत” । इति
कथां सङ्क्षेपेणाक्ता स धूर्तः पुनरुवाच,—“सखि ! इत्थं देवता-
ऽऽदेशात् मन्त्रौषधिवलाच्च कदाचित् पुरुषः स्त्री, कदाचन
स्त्री च पुमान् स्यात् ; तदेवं (ख) महतामपि कामजाः
संयोगा जायन्ते” । श्रुत्वैतत् सा (ग) मुग्धा तरुणी मृगाङ्ग-
दत्ता सहवासविस्रम्भात् प्राह,—“सखि ! श्रुत्वा ते इमां कथां
मे अङ्गं सिमिसिमायते, हृदयञ्चेदं सौन्दर्यं, तदेतत् किम् ?
ब्रूहि” । तदाकर्ण्य अङ्गनारूपः सः युवा तां प्रत्यवादीत्,—

(क) समाने—एके, अभिज्ञे इत्यर्थः (“समानः सत्समैकेषु विषु ना नाभि-
मारुते” इति मेदिनी), शयनाशने—शय्याभोजने यस्य सः समानशयनाशनः,—
एकतथायै एकवभोजौ च, यदा,—अश्नाति अन्न इति अशनं—भोजनपात्रम्, एके
शयनाशने—शयनीयभोजनाधारे, यदा,—समाने—समे, तुल्ये इत्यर्थः, शयनाशने—
शय्याभोजने यस्य सः अनुरूपशय्याशयो अनुरूपभोजौ चेत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ख) महतां—महात्मनां, देवादीनामित्यर्थः, कामजाः,—संयोगवासनोत्थाः ।

(ग) मुग्धा—सुन्दरी, मूढा वा, विद्यामन्त्रिणा इत्यर्थः (विष्णु० । सङ्घ-
क्तः । “सुग्धस्तु सुन्दरं मूढे” इति मेदिनी) । सहवासिन—एकत्रावस्थानेन
कृत्वा, विस्रम्भात्,—विश्वासान् (“बभौ विस्रम्भविश्वासा” इत्यमरः) सहवासविस्रम्भात्
—एकस्थानवसतिजनितोत्पन्नविश्वासात् (इया तरु० । इतौ पूमी०) । सिमिसिमः,
—वर्णजनितभावविशेषः, “शिरं शिरं” इति भाषा, तमनुभवति इति सिमिसिमायते
—विनिमिसरूपभावविशेषमनुभवति, दृष्यति इत्यर्थः [सिमिसिम + “सुखादिभ्यः”]

“सखि ! एतानि ते (घ) अपूर्वाणि कामचिह्नानि, मया एतानि अनुभूतानि, अहं तव न निगुह्ये” । इति तेनाज्ञा सा पुनरवादीत्,—“सखि ! त्वं मे प्राणसमा, तदहं त्वां किं न वच्मि ? (ङ) अपि केनापि उपायेन इह पुंसः प्रवेशः स्यात् ?” । एवमुक्तवतीं तां स धूतपतेः शिष्यो युवा विप्रः प्राह,— (च) “यद्येवं, तत्ते वदामि सखि ! अस्ति मे वैष्णवः प्रसादः, येनाह स्वेच्छया निशि पुरुषः स्यां, तदेषः अद्य त्वत्कृते पुमान् भवामि” । इत्युक्त्वा स मनःस्वामी मुखात् गुलिकामवताय परमसुन्दरस्वरूपं तस्यै अदशयत् । ततस्तयोस्तत्कालाचितरसः (छ) कोऽपि रतीक्ष्वः प्रावर्त्तत । ततश्च स तथा मान्दिसुत-भार्य्या साक दिवा नारो, रात्रौ पुमान् भूत्वा काञ्चित् कालमनयत् ।

अथ तं मन्त्रिसुतम् (ज) आसन्नाऽऽगमनकालं बुद्ध्वा तां

(१।१।१८ पा०) इति क्वङ् “अज्ञात्वावधातुकयादीर्घः” (७।४।२५ पा०) इति दीर्घः, ततः लट् ते] । सौदात—अवसाद गच्छात (सद + लट् । त) ।

(च) अपूर्वाणि—पुनरनुभूतानि । तव—त्वय्यर्थः ; (सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि ढ्यो०) । निगुह्ये—सङ्गुह्य, त्वं अज्ञात्वा इदमभाव मा सङ्गापथ, सत्यं ब्रूहीत्यर्थः (नि + गुह् + कश्चाच्च लट्-ए) ।

(ङ) अपि—प्रत्यक्षकमव्ययं (“गङ्गासमुच्चयमग्नश्चासम्भावनास्तपि” इति ज्ञातः) ।

(च) यद्येवम्—ईदृशी यदि ते पुरुषाकाङ्क्षा स्यादित्यर्थः । विष्णोरय वैष्णवः,—विष्णुसम्बन्धी, विष्णुविहित इत्यर्थः (विष्णु + अण्), प्रसाद,—चतुषष्टः । स्या—अवेवम् [अस + लिङ्-याम् “असीरज्ञोप” (६।४।१११ पा०) इति असीरकार-ज्ञोपः] । त्वत्कृत—तव निमित्त, तव वासनापूरणायामत्यर्थः ।

(छ) कोऽपि—अनिवचनीय इत्यर्थः ।

(ज) आसन्नः,—निजट्, आगमनकालः,—प्रत्यावर्त्तनसमयः यस्य तादृशम् आसन्नाऽऽगमनकालं—समीपप्रत्यावर्त्तनसमयं, प्रायः पुनर्वप्यागमनार्थः (विष्ण० ।

तद्वाय्यामादाय निशि स्वेरं पलाय्य कापि प्रायात् । ततश्च तं
वृत्तान्तं विदित्वा स मूलदेवः पुनः वृद्धिजाऽऽकृतिः शशिना
मित्तेण (भ) सम्भूय तं यशःकेतुमुपेत्य सविनयमब्रवीत्,—
“देव ! आनीतोऽयं मया पुत्रः, तद्देहि मे तां सुषाम्” इति ।
ततः स नृपः सम्पन्ना शपभौतः समभ्यधात्,—“ब्रह्मन् ! न
जानि सा ते सुषा क्व गता, तत् क्षमस्व, अस्माच्चापराधात्
स्वसुतां तव सुताय ददामि” । इत्युक्त्वा तं धूर्तराजं (ज) क्रोध-
निष्ठुरं विबुज्जाणं जरहिप्ररूपं कथञ्चिदनुनीय तत्स्थले कृततत्-
पुत्रव्यपदेशाय शशिने तां तनया शशिप्रभां यथाविधि प्रादात् ।
ततः स मूलदेवः तथाभूतो बधूवरौ नीत्वा स्व निलयं प्रायात् ।
ततस्तस्मिन् मनःस्वामिनि उपस्थिते तस्य मूलदेवस्य अग्रतः
तस्य शशिनश्च महान् विवादः समजायत । मन स्वामी
अब्रवीत्,—“एषा शशिप्रभा मङ्गां दीयतां, कन्यैवासी मया
गुरोरनुग्रहात् प्राक् परिणीता” इति । शशो प्रोवाच,—

वह्व्री० । स्वेरं—स्वच्छन्द, स्वाभिप्रायानुसारमित्यर्थं (क्रिया विध० । “मन्द-
स्वच्छन्दयोः स्वर.” इति शाश्वत.), पलाय्य—पलायनं कृत्वा [परा + अय + ल्यप्
“उपसर्गोऽस्मादयो” (८२।१८ पा०) इति अथोत्तरपदस्य उपसर्ग-रूपस्य
लत्वम्] ।

(भ) सम्भूय—मिलित्वा (सम् + भू + ल्यप्) । मे—मद्याम् । सुषा—
बधू, पुत्रवधूमित्यर्थः (“समा सुषाजनीबध्वः” इत्यमरः) ।

(ज) क्रोधेन—क्रोधेन, निष्ठुर—परुषं क्रोधनिष्ठुर—रीषकर्कशं (विध० ।
इया तत्पु०), वि—विशेष्य, विरुद्ध वा, ब्रुवाणं—कथयन् विबुजाणम्—अतिशयन
तिरस्कुर्वन्मित्यर्थः (वि + ब्रू + आणच्), जरन्—वृद्धः, विप्ररूपं,—त्रास्यरूपः तं
जरहिप्ररूपं—वृद्धत्रास्यरूपेण (विध० । कर्मधा०), यथा,—जरतो विप्रस्य
रूपमित्यर्थे रूपं यस्य त (वह्व्री०) । कृतः,—विहित, तस्य—विप्रस्य, पुनः इति
व्यपदेशः,—कलं यस्मिन् तस्मै कृततत्पुत्रव्यपदेशाय—पुनरेतिदत्तकपटपरिचयाय
(विध० । वह्व्री०) ।

“मूर्ख ! कोऽस्यास्त्वम् ? ममैवेषां भार्या, अग्निसाक्षिक-
मेषा पित्रा मङ्गं दत्ता” । इत्थं (ट) मायाबलिप्राप्तराजपुत्री-
निमित्तं विवदमानयोस्तयोः कोऽपि निर्णयः नाऽऽसीत् ।
तद्वाजन् ! त्वं मम ब्रूहि, कस्येयं भार्या (ठ) उपपद्यते ? एतं
मे संशयं हिन्य, समयय त्वया मम स्मर्यताम्” इति । इति
वेतालवचः श्रुत्वा राजा तं प्रत्यभाषत,—“मन्येऽहं शशिन
एवासौ (ड)” न्याय्या भार्या, यस्मै तत्पित्रा सर्वजनसमक्षम्
अग्निसाक्षिकञ्च धर्म्येण वर्त्मना दत्ता । मनःस्वामी तां चौर्येण
गाम्बर्वधमेतो भेजे ; चौरस्य (ढ) परस्वेषु स्वत्वं नैव कदाचित्
न्याय्यम्” इति । एतत् राज्ञी वचनं निशम्य स वेतालः पुन-
स्तथैव स्वं निलयं प्राप । राजाऽपि दृढप्रयत्नः पुनस्तत्र गत्वा
तं स्वान्धमधिरोप्य गन्तुं प्रवृत्ते ।

(ट) मायाबलिन—कलव्यवहारिणेत्यर्थः, प्राप्तायाः,—लब्धायाः, राजपुत्र्याः,
—राजकन्दिन्या, निमित्त—कारणं मायाबलप्राप्तराजपुत्रीनिमित्तं—कपटताऽऽनीत-
राजकुमारीहेतोः (६३ो तत्पु०), विवदमानयोः,—वैमत्यहेतुकं नामानिधं विरुद्धं
भावनायोः, मन्योऽन्य कलहायमानयोरित्यर्थः [वि + वद “भासनीपसम्भाषा—”
(१।१।४७ पा०) इति वैमत्ये आत्मनेपदानयमात् लटः शानच्] ।

(ठ) उपपद्यते—युज्यते (उप + पद + लट् ते) । किन्त्वि—खण्डय, निरासय
इत्यर्थः [क्तिद + लोट्-ङि “रुधादिभ्यः श्रम्” (१।१.७८ पा०) इति श्रमि कृते
“हुक्त्वर्थो ङेर्धिः” (६।४।१०१ पा०) इति ङेर्धि-भावः] । समयः,—नियमः,
जानन्नपि मृषाभाषणे शिरसः श्रतधामवनरूपं श्रापवचनमित्यर्थः ।

(ड) न्याय्या—उचिता, न्यायसङ्गता इत्यर्थः । धर्मादनपेतेन धर्म्येण—
धर्मविहितेन, यथाशस्त्रं वैवाहिककल्याणुष्ठानरूपेणेत्यर्थः, वर्त्मना—मार्गेण ।

(ढ) परस्वेषु—परधनेषु ।

अथ षोडशकथा ।

अथ राजा तं वेतालं नीत्वा गच्छति स्म । वेतालश्च तम-
ब्रवीत्,—“राजन् ! शृणु अपूर्वामिकां कथाम्,—”

अस्ति (क) हिमवान् नाम सर्वरत्नभूमिर्नगेन्द्रः । यो हि
गौरीगङ्गयोः हरभार्ययोस्तुल्यप्रभवः ; यच्च कुलभूभृताम् अग्रणीः
सूर्येणाप्यदृष्टपृष्ठदेशः अभिमानोन्नतः सर्वत्र गीयते ।
तस्य (ख) सानोरूपरि काञ्चनपुरं नाम पुरं रविणा न्यानीकृतं
रश्मिद्वन्द्वमिव विभाति । तत्र जोमूतकेतुरिति ओमान् विद्या-

(क) हिमवान्—हिमालयः । सर्वेषां रत्नानां—पद्मरागादिमणीनां, भूमिः,
—उत्पत्तिस्थानं सर्वरत्नभूमिः,—समसारजन्मप्रभवः (विष्णु० । ६३ौ तत्पु०), नगेषु
नगानां वा इन्द्रः,—श्रेष्ठः नगेन्द्रः,—पर्वतराजः (६३ौ वा ७मो तत्पु०) । तुल्यः,
—एकः, प्रभवः,—उत्पत्तिस्थानं तुल्यप्रभवः,—एकीउत्पत्तिस्थानं (कर्मधा०),
गौरी मेनकागमंगाता हिमालयतनया, गङ्गा च हिमाचलादुत्पन्ना, अतस्तयोरेक-
प्रभवत्वं, किञ्च उभे एव शिवेन परिणीते इति शास्त्रम् । कुलभूभृतां—“महेंद्रो
मलयः सन्नः शक्तिनामृजपर्वतः । विम्वश्च पारियात्रश्च सप्तान् कुलपर्वताः”
इत्युक्तानां सप्तानां पर्वतपर्वतानां, पर्वतश्रेष्ठानामपि इत्यर्थः । सूर्येणाप्यदृष्टपृष्ठदेशः
इति अत्युन्नतत्वादिति भावः, सूर्यस्तस्य कटकभागैर्नैव विचरति, अतस्तस्य पृष्ठदेशं
दृष्ट्वा न शक्नोतीत्याशयः (विष्णु० । वसुध्री०), अभिमानेन—गर्वेण, सर्वभूभृजः अर्द्ध
श्रेष्ठ इति दर्पणेत्यर्थः, उन्नतः,—उच्चशिरा इत्यर्थः, अभिमानोन्नतः,—दर्पोन्नतः
(विष्णु० । वसुध्री०) । गीयते—कथ्यते (गौ + कर्मणि लट्-ते), जनैरिति शेषः ।

(ख) सानोः,—प्रखल्य, पर्वतोपरिखल्यसमभूभागस्येत्यर्थः (“खुः प्रखल्यः
सागुरस्त्रियाम्” इत्यमरः) । अन्यासः न्यासः कृतः तत् न्यासीकृतं—निवेष्टीकृतं,
पुनर्यदृष्ट्या किञ्चित् कालं स्थापितमित्यर्थः (अभुततडावे च्चिः), विविधमणि-
रत्नादिविभूषितं काञ्चनपुरमेतादृशं मुञ्चत्वमासीत् यत्, दर्शनमात्रेणैव सूर्यमशुख-
जाह्नमेवेदम् एकत्र क्षुपीभूय समवस्थितमिति प्रतिभाति इति विग्रहावः ।

धरपतिः पुरन्दर इव (ग) मेरी समध्यवासः । तस्य गृहोद्याने कुलकृमाऽऽगतः कल्पतरुः स्थितः । स राजा जीमूतकेतुः तं देवस्वरूपं कल्पतरुमाराध्य तत्प्रसादात् (घ) जातिस्मरं बोधिसत्त्वांशसम्भवं दानवीरं महासत्त्वं सर्वभूतानुकम्पिनं गुरु-शुश्रूषणपरं जीमूतवाहनं नाम पुत्रं प्राप ।

कालेन सम्प्राप्तयौवनं तं स राजा (ङ) सङ्निस्तङ्गुणैः सचिवैश्च प्रेरितः यौवराज्ये अभिषिक्तवान् । कदाचित् यौवराज्यस्थितः स जीमूतवाहनः हितैषिभिः पिष्टमन्त्रिभिरुपेत्य जगदे,— “युवराज ! योऽयं कल्पतरुः सर्वकामदः (च) सर्वभूतानामधृष्यश्च तवोद्याने तिष्ठति, अयं तव सदा पूज्यः ; अस्मिन् अनुकूले स्थिते शक्रोऽपि नास्मान् बाधितुं शक्नुयात्, किमुतापरः ? ” ।

(ग) मेरी—सुमेरी, देवानामावासभूमिस्वरूपे इत्यर्थः । समध्यवास—अधितष्ठौ (सम् + अधि + वस + लिट्-णञ्) ।

(घ) जाति—पूर्वजन्म स्मरति यस्मादृश्यं जातिस्मरं—प्राक्तनजन्मवृत्तान्त-स्मरणमुक्तं (विष्णु० । जाति + श्चु + पचाद्यच्), बोधिसत्त्वः,—बुद्धदेवः, तस्य अत्रात् सम्भवं,—उत्पत्तयस्य तादृश्यं बोधिसत्त्वांशसम्भवं—बुद्धदेवांशसम्भृतं (विष्णु० । बहुव्री०), दाने—त्यागे, वीरः,—भटः, श्रेष्ठो वा (“वीरो जिने भटे श्रेष्ठे” इति हेमचन्द्रः) तं दानवीरं—दानधर्मयुक्तदयाभेदेन चतुर्विधेषु वीरेषु मध्ये वीरविशेषं, दातृश्रेष्ठमित्यर्थः (विष्णु० । ७मी तरपु०) ।

(ङ) सङ्गिः,—उत्तमैः । प्रेरितः,—प्रणोदितः, प्रालिप्त इत्यर्थः (विष्णु०) । अभिषिक्तवान्—निर्वाणितवान्, युवराजपदप्रदानार्थं नामातीर्थाङ्गतेजोर्लयेयं चापि क्षपितवानित्यर्थः (अभि + शिप् + क्वत्तु) ।

(च) सर्वभूतानां—निखिलप्राणिनां, सर्वप्राणिभिरित्यर्थः (कृदयोगे कर्त्तरि इष्टी०), न धृष्यः अधृष्यः,—धर्षयानर्हः, अपराजित इत्यर्थः [धृष् + “अर्हं कृत्यत्वच” (शङ्करदेवपा०) इति यत्] । तव—त्वयेत्यर्थः (कर्त्तरि इष्टी०) । चतुर्भुजः—प्रसङ्गे । शक्रः,—इन्द्रः । बाधितुं—पीकयितुं, पराजितुमिति यावत् । किमुत—किं पुनः ।

एतदाकर्ण्य स जीमूतवाहनः (छ) अन्तरचिन्तयत्,—‘अहो-
वत ! ईदृशममरपादपं प्राप्यापि पूर्वं पुरुषैरस्माकं तादृशं फलं
किमपि नासादितं, केवलं कैश्चिदपि कृपयैस्तैः कश्चिदपि अर्थ-
मर्थितः, तेन चात्मा च महात्मा चैवः उभौ लाघवं नीतौ,
तदहमस्मात् मनोरथमभीष्टं साधयामि’ इत्यालोच्य स महात्मा
पितुरन्तिकमाजगाम । आगत्य च (ज) विहिताशेषशृङ्खलाया
परितोषितं सुखमासीनं पितरमेकान्ते व्यजिज्ञपत्,—“तात !
त्वमेव जानासि यदेतस्मिन् संसारसागरे आशरीरमिदं सर्वं धनं
वैचित्र्यमवचञ्चत्, विशेषेण अचिरस्थायिनी प्रकाशपलायिनी

(छ) अन्तः,—मनसि । अहोवत !—खेदे अश्रुकम्पाया वा (अर्थ० ।
“अहोवतानुकम्पाया खेदे सन्धिधनेऽपि च” इति मेदिनी), पुरुषाणां कापण्य-
श्रुत्वा तान् प्रति खेदः, अश्रुकम्पा वा इति बोध्यम् । अमरपादप—देवतक
(“पञ्च देवतयो गन्धार पारिजातक । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पास वा हरिचन्दनम्”
इत्यमरात्) कल्पवृक्षश्च देवतकतम् । कृपयं,—कदर्थं, सुदृष्टयोरप्यर्थः, (विष्णु० ।
“कदर्थं कृपयन्नुदकिम्यवानमित्यथाः” इत्यमरः), ईदृशं देवदत्तं सर्वभीष्टप्रदं
द्रव्यं प्राप्यापि किमपि पारलौकिक श्रेयः असाधयित्वा केवलं तुच्छोदकसम्पदि अभि-
लाषात् तेषां कृपयञ्चम् अनुकम्पनीयत्वञ्च बोद्धव्यम् । तेन च—अकिञ्चित्कारण-
प्रार्थनकृतुना इत्यर्थः, महाधनिनः दानवीरस्य च समीपे अकिञ्चित्कारणवस्तुप्रार्थनं स्वस्य
नीचाश्रयत्वव्यञ्जकं दातुं तत् क्लान्तकरमिति एतादृशकर्मणा उभयोरेव लघुत्व-
सम्पादनमवगन्तव्यम् । अभीष्टं—प्रियम् ।

(ज) विहिता—कृता, वा अङ्गुली—कृता, विविधा इति यावत्, शृङ्खला
—परिचर्या तथा विहिताशेषशृङ्खला—सम्पादितविविधसंबन्ध-
करणे श्या० । आशरीरम्—आदेह, शरीरमारभ्येत्यर्थः [“आङ्मर्यादामिविध्योः”
(२।१।१३ पा०) इति अथ्यश्रीभावः] । वीचः,—तरङ्गस्य, विधमः,—विलासः, तद्वत्
अचञ्चल—अपलं, अचञ्चलसि इति यावत्, तरङ्गो यथा सत्यायैव विलीयते, इदं
शरीरं सर्वं धनजातञ्च तथा कल्पयैव कालेन विलीनं भवति न अचरतिष्ठतीति भावः ।
अचिरस्थायिनी—अवस्थायिनी, प्रकाशः,—प्रकाशोभावः, तदनन्तरमेव प्रकाशयिनी—
प्रकाशयनीत्या प्रकाशपलायिनी—उदयानन्तरमेव प्रकाशयनसमाप्ता (विष्णु० । आश-

सन्ध्याविद्युदिव चला लक्ष्मीः न कुत्रापि कदाऽपि स्थिरा, एकः परोपकार एवास्मिन् संसारे अनश्वरः युगान्तगतसाक्षिणी धर्म-यशसी प्रसूते । तात ! तत् क्षणिकेषु एषु सर्वेषु अस्माभिरीदृशः कल्पतरुः किमर्थं रक्ष्यते ? यैश्च पूर्वैरयं 'मम मम' इति आग्रहेण रक्षितः, तैरिदानीं कुत्र गतम् ? तेषां कस्यायम् ? अस्य वा ते के ? तस्मात् परोपकारैकफलसिद्धये त्वदाज्ञया इमं कामदं कल्पपादपम् आराधयामि" ।

अथ पित्रा "तथा" इति (भू) अभ्यनुज्ञातः स जीमूतवाहने कल्पतरुं गत्वा उवाच,—“देव ! त्वया अस्मत्पूर्वेषामभीष्टाः कामाः पूरिताः, तन्ममैकमनस्यं कामं परिपूरय ; यथा पृथ्वी-मदरिद्रां पश्यामि, तथा करोतु देवः । (अ) भद्रमस्तु ते, व्रज, लोकाय अर्थिने त्वं मया दत्तोऽस्मि" । इतिवादिनि कृताञ्जली जीमूतवाहने "त्यक्तस्त्वया एषोऽहं यातोऽस्मि" इति वाक्

पार्थिवः), सन्ध्या च विद्युश्च ते इव सन्ध्याविद्युदिव—सन्धेयं विद्युदिव च इत्यर्थः, सन्ध्याया मुहूर्तद्वयान्तकालान् मुहूर्तद्वयस्थित्यात्मिका सन्ध्या यथा अचिरस्थायिनी, तथा विद्युश्च यथा प्रकाशमातमेव पलायनपरा तथा लक्ष्मीरपि चला इति योजना । अनश्वरः,—अविनश्वरः [न + नञ् + "इणञ्"] (३.२.१६३ पा०) इति कर्णः, युगान्तानां—युगावसानानां, गतं—गतसङ्ख्या, तस्य साक्षिणी—साक्षाद्दृष्ट्वी युगान्तगतसाक्षिणी—पस्यांशक्तमेव पुनः पुनरावर्त्तमानबहुयुगचतुष्टयस्य प्रत्यक्ष-दर्शिनीत्यर्थः, "कीर्त्तयिष्य स कीवति" इति मिहान्तात् चर्मयज्ञसोरक्ष्यत्वान् इति भावः [चर्मयज्ञसो इत्यस्य विच० । ६ष्टौ तत्प० । युगान्तगत + साक्षात् + "माक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्" (५.१.८१ पा०) इति इनि; "अव्ययानां भवति" (वा०) इति टिप्पणः] । प्रसूते—जनयति (प्र + सू + लृट्-ते) ।

(भू) अभ्यनुज्ञातः,—अनुमत्तः । कामाः,—मनोरथाः । एकम्—एकमार्तम्, न द्वितीयमित्यर्थः, अन्यः,—असदृशः ("अन्योऽसदृशतरोः" इति हेमः), स न भवतीति तम् अन्यम्—सदृशं, तव साक्षात्प्राप्तुमर्हमित्यर्थः ।

(अ) भद्रं—शुभम् । अर्थिने—वाचकाय, दरिद्रायैति यावत् ।

तस्मात्तरोरुदभूत् । क्षणेन च स कल्पतरुः (ठ) दिवः समुत्पत्य
भुवि तथा वसूनि अवर्षत्, यथा न कोऽपि दुर्गत आसीत् ।
ततस्तस्य (ठ) तथा सर्वजीवानुकम्पया त्रैलोक्ये यशः पप्रथे ।

अथ (ड) तद्गोत्रजाः सर्वे मात्सर्यात् असहिष्णवः कल्प-
पादपरहितं तं जीमूतवाहनं सपितृकं सुजयं मत्वा सम्भूय च
तस्य राज्यापहरणाय योद्धुं समनहन्त । तदवलोक्य जीमूत-
वाहनः पितरमवादीत्,—“तात ! धृतायुधेन त्वया योद्धुं कस्य
शक्तिरस्ति ? किन्तु अस्य (ठ) पापस्य विनाशिनः शरीरस्य कृते
बन्धून् हत्वा कोऽङ्गपणो राज्यमाकाङ्क्षति ? तत् किं नो राज्येन ?
अन्यत्र क्वचित् गत्वा वयं धर्ममेव आचरिष्यामः, येन लोकयो-

(ट) दिवः,—आकाशात् (अपा० प्र० १०), दिवस्तुत्याद्यन्त्यर्थः वा (ल्यब्लोपे
प्र० १०) । वसूनि—धनानि (“रिक्थमृक्थं धनं वसु” इत्यमरः) । दुर्गतः,—दरिद्रः
(“निःस्वस्तुर्द्विविधो दीनो दरिद्रो दुर्गताऽपि सः” इत्यमरः) ।

(ठ) तथा—पूर्वोक्तकल्पतरुदानरूपया इत्यर्थः । पप्रथे—वितक्तार (प्रथ +
लिट् प्र) ।

(ड) तस्य—जीमूतवाहनस्य, गोत्रात्—वंशात्, जायते इति तद्गोत्रजाः,—
तद्वंशप्रभवाः, जीमूतवाहनस्य ज्ञातिभ्योः इत्यर्थः [तद्गोत्र + जन + “अन्त्येष्यपि
दृश्यते” (१।२।१०१ पा०) इति डः] । मत्स्यः,—अन्यग्रहणः (“मत्सरी-
ऽन्यग्रहणे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु” इत्यमरः), तस्य भावः तस्मात् मात्सर्यात्—
पराभ्युदयासहनस्वभावत्वात्, असहिष्णवः,—असहनाः, जीमूतवाहनस्य यशः सोढु-
मशक्तुवानाः इत्यर्थः [न + सङ् + “अलङ्कुञ्—” (१।२।१२६ पा०) इति ङणच्] ।
सुखिनं जितुं शक्यं सुजयम्—अनायासेन पराजितव्यं [सु + जि + “ईषद्दुःसुषु—”
(१।२।१२६ पा०) इति खल्] । समनहन्त—समवर्षयन्, कवचादिना आत्मनः
समसज्जयन् इत्यर्थः (सम् + नङ् + लङ्-अन्त) ।

(ठ) पप्रथमेन साधयति पापमस्यास्ति इति वा तस्य पापस्य—पाप-
कारिणः इत्यर्थः, शरीरलाभमन्तरा पापाचरणाशक्त्वात् तत्पापकृतेन शरीरस्यापि
पापत्वं बोद्धव्यम् (अर्थ-आदित्यादृच्) । बन्धून्—ज्ञातौ (“सगोत्रान्त्वज्ञाति-
बन्धुस्तत्तज्जनाः समाः” इत्यमरः) । अङ्गपणः,—अङ्गुष्ठः, उदाराशयो मङ्गलित्वर्थः ।

सभयोः सङ्गतिः स्यात् । कृष्णा एते (थ) दायादा राज्यलोलुपा मोदन्ताम् । इतिषादिनं तं जीमूतकेतुरब्रवीत्,—“पुत्र ! अहं त्वदर्थं राज्यमिच्छामि, त्वञ्चेत् कपया तत् जहासि, तदा वृक्षस्य मे तेन किम् ?” । इत्थं (त) कृताभ्यनुज्ञेन पित्रा मात्रा च समन्वितः स जीमूतवाहनः राज्यं विहाय मनयाचलमगात्, तत्र स रचिताऽऽश्रमः पितरौ शश्रूषमाणस्तस्थौ ।

एकदा स इतस्तनो भ्रमन् विश्वावसुनाम्न. (थ) सिद्धराजस्य तत्र निवासिनः पुत्रं मित्रावसुं नाम दृष्ट्वा सन्भाष्य च मित्रम् अकरोत् । ततश्चैकदा स जीमूतवाहनः उपवर्गे स्थितं देव्या गौर्यां (द) आसतन दृष्ट्वा प्रविवेश, ददर्श च तत्र उपवीणयन्तीं, सखीजनपरिवृता, शैलबालाऽऽराधनार्थं स्थितां, लोचनलावण्य-

लोकथोदभयो,—ऐहिकपारत्रिकयो, सङ्ग त,—शभाशया, दृष्टलाके यथाशयादि-
खाम परलोक आचक्ष्यन्मैत्रावसुनाम्न इत्यर्थः ।

(थ) दाय—प्रेतकथनम्, आददने—गृह्णन्ति इति दायादा,—बान्धवा, ज्ञातयः इत्यर्थः । [दाय + आ + दा + “आतोषोप—” (१११ १३६ पा०) इति कः । “दायादौ सुतव न्ववौ” इत्यमरः] । मोदन्ता—प्रीयन्ता (मुद + लोट् अन्ताम्) ।

(त) कृता—दत्ता, अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः, येन तेन कृताभ्यनुज्ञेन—विदितानु-
मोदेन, समर्थितपुत्रमार्धनेनेत्यर्थः (विष्णु० । बह्वृको०) । शश्रूषमाणः,—सेवमानः
[श्रु + शन् + “अभ्रमणमा सनि” (६४ १६ पा०) इति सनि परे दीर्घः, “श्राश्रु
श्रुदशा सनः” (१३५ ५० पा०) इत्यात्मनेपदविधानात् लट् शानच्] ।

(थ) सिद्धाः,—दैवयोगिविशेषा, तेषा राजा तस्य सिद्धराजस्य—
सिद्धाधिपस्य ।

(द) आसतनं—स्नानं, मन्दिरमित्यर्थः । उप—समीपे, वीणाया नायकीम्
उपवीणयन्ती—देव्याः समीपे वीणावादनपुरःसरं गानं कुर्वतीमित्यर्थः [विष्णु० ।
उप + वीणा + “मुष्णिमिन् —” (१११ ११ पा०) इति सूत्रस्य उक्तौ “प्रातिपदिकाङ्गात्वं
इत्येव सिद्धे वीणाचिह्नद्वयं सापेक्षेभ्योऽपि धिगर्थम्” इति नियमान् विष् +
मह] । शैलबाया—पार्वती, तस्या आराधनार्थं—पूजार्थं शैलबायाऽऽराधनार्थं

दर्शनेन लज्जितेरिव • निश्चलैर्मृगैराकर्ण्यमानसङ्गीतवीणारवाम्,
अञ्जनेन कृष्णां कर्णमूलं विमथ्रती • पाण्डवचमूमिव तारकां
बिभ्रती, परस्परपमर्देन सुखेन्दोरिव दर्शनमैतत्तमभिवान्छन्ती
उन्मुखी स्तनी दधती, धातुः सृष्टवती सृष्टिग्रहेणैव निपीडिते
बलीमग्नाङ्गुलीमुद्रे मध्ये क्षाममनोरमां कामपि कन्यकाम् ।

—गोरोपूजायम् । आकर्ण्यमानः, —श्रुयमाणः, सङ्गीतायाः, —संग्राह्यतायाः, कर्णं
ध्वनय्या इत्यर्थः । (“गीतं शब्दितगानयोः” इति जैनः), वीणायाः, —वक्त्रकायाः, रवः,
—शब्दः यन्मात्स्यम् आकर्ण्यमानसङ्गीतवीणारवां—श्रुयमाणवीणाध्वनां, यदा,—
आकर्ण्यमानः सङ्गीतस्य वीणायाश्च रवः यस्याकां (विष्णो । बहुव्री०) । अञ्जनेन—
कज्जलेन, कृष्णां—कृष्णवर्णां, सञ्चकज्जलरिखायुक्तामित्यर्थः, चमूपसे,—अञ्जनेन—
तदाख्यमहाराजविशेषेण उपलक्षितामित्यर्थः (इत्यभूतलक्षणे श्या०), कृष्णः
सङ्ग्राह्यत्वेनासामकोति तां कृष्णां—कृष्णाधिकृतामित्यर्थः (अश्व—आदिवादिषु),
कर्णमूलं—कर्णसमीपं, विमथ्रतीम्—आघट्टयन्तीं, स्पृशन्तीमित्यर्थः, आकर्ण्य-
विस्फारितामिति भावः, चम्वत्,—कर्णः,—तदाख्यः दुर्योधनसखा एव, मूलं—
प्रधानं, सङ्ग्रामे प्रधानभूतं कर्णमित्यर्थः, विमथ्रतीम्—आलोडयन्तीम्, उन्मुख-
यन्तीमित्यर्थः, यदा,—कर्ण एव मूलं यस्य तं कर्णमूलं—कर्णसेनापतिकसेन्यममूर्धं,
कृष्णाधिकृतैरेवैवन्दमित्यर्थः (वि + मन्य + शब्द, तां), पाण्डवचमू—पाण्डवसेनां,
तारकां—दृशं, लयनमित्यर्थः (“तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न ह्योर्दृशः । कनोनि-
कायाश्चैव न पुमान् वातरि विभु” ॥ इति मेदिनी) । परस्परपमर्देन—अन्वोऽन्व-
सङ्घर्षेण, अतिपीनतया परस्परसंश्लिष्टत्वादिति भावः । सृष्टवती,—सृष्टिकर्तुः,
सृजनं कृतवती इत्यर्थः, कन्याम् इति शेषः (सृज + कर्त्तरि क्तवतुः), सुख्या यङ्,—
यङ्गं तेषां सृष्टिग्रहेण—सृजनसमये सृष्टिद्वारा धारणेनेत्यर्थः, निपीडितं—कृशं; ननु
मध्यदेशस्य चेदोद्देशो कीमलता यत्, सृष्टिपीडनेनेव सः शीघ्रः सञ्जातः, तदा
पीडनकाले कीमलपदार्थे अकुलचित्क्रामीव मध्यदेशेऽपि अवश्यमेव अकुलचित्क्रामि
सम्भवति, तानि तु कथं न दृश्यन्ते इत्याहुः, वसति ।—वलीषु—उदररिखापरीषु,
मग्ना—अदर्शनं गतेति भावः, अङ्गुलीमुद्रा—अङ्गुलीरिखा यत्र तादृशं वलीमग्नाङ्गुली-
मुद्रे—विषलीश्रीमते इति भावः, मध्ये—कटिदेशे (श्रीपञ्चदिके ७मी०), मध्य-
देशावच्छेदे इति यावत्, क्षामा—कृशा, अत एव मनोरमा तां क्षाममनोरमां—
कथोद्देशं मनोहारिणीत्यर्थः (कथंवा०) ।

तथा च दृष्टया तन्वया स जीमूतवाहनः सद्यः (ध) दृष्टिमार्ग-
प्रविष्टया मुषितचित्तोऽभूत् । साऽपि तं (न) भूषितोद्यानम्
उत्कण्ठाविकारप्रदं कामाङ्गदाहवैराग्यात् वनमाश्रितं मधुमिव
दृष्ट्वा अनुरागविवशा तथा विहस्ततां भेजे, यथा सखीनां
व्याकुलतामधात् । ततः स जीमूतवाहनस्तस्याः सखीमपृच्छत्,
—“भद्रे ! 'तव सख्याः किं (प) धन्यं नाम ? की वा वंशोऽनया
अलङ्कृतः ?” । तदाकर्ण्य सखी प्राब्रवीत्,—“महाभाग ! इयं हि
नाम्ना मलयवती, मित्रावसोः स्वमा, मिद्धराजस्य दुहिता” ।
एवमुक्त्वा सा सखी सहृदया तं जीमूतवाहनं, महाऽऽगतं मुनि-
पुत्रम् अस्य (फ) नामान्वयी पृष्ट्वा तां मलयवतीं स्मितमिताक्षरम्
अवादीत्,—“सखि ! विद्याधरेन्द्रस्यास्य किमातिथ्यं न

(ध) दृष्टिमार्गेण—जीमूतवाहनस्य, नेत्रपथेन, नयनं विस्फापीकृत्य दर्शना-
वसरे इति भावः, प्रविष्टया—अन्तर्गतया दृष्टिमार्गप्रविष्टया—विस्फारितचक्षुःपथेन
हृदयान्तर्गतया (विष्णु०) ।

(न) भूषितम्—अलङ्कृतम्, उद्यानं येन तं भूषितोद्यानं—मण्डितोपवनम्,
उद्यानश्रीभावकं कमित्यर्थः, उत्कण्ठा—उत्कण्ठिका, प्रियजनविरहे तस्य सस्पृह-
आरब्धमिति यावत् (“चिन्ता तु क्षुतिराध्यानं कारणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्-
कण्ठिर्ह तस्मिन्, अभिध्या त्मयोरपि” इति शब्दार्थः), सा एव विकारः,—अन्वया-
भावः, तं प्रददाति इति तम् उत्कण्ठाविकारप्रदम्—उत्कालिकाजनकं, चित्तापहारक-
मिति भावः, कामस्य—मदनस्य, स्वसखस्य इति यावत्, अङ्गदाहात्—हरेण भक्ती-
कारणात्, वैराग्यं—निर्वेदः तस्मात् कामाङ्गदाहवैराग्यात्—सख्युत्तरणेन संसार-
नेत्युच्यते । मधुं—वसनम् । विहस्ततां—व्याकुलतां (“विहस्तव्यकुलो समी”
इत्यमरः) । अघात्—समपादि, विहितवतीत्यर्थः [धा + लुङ्-द “गातिस्था—”
(१।३।७० पा०) इति सिचौ लुक्] ।

(प) धन्यं—पुण्यवत्, प्रशस्यमिति यावत्, नामव्याजेन ईदृश्याः स्त्री-
लक्षणाभूतायाः आश्रयं प्राप्य तस्य लब्धसाधकं सञ्जातमिति धन्यपदप्रयोगाशयः ।

(फ) नाम च अन्वयः,—वंशश्च (“सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्धभिजनान्वयी ।
वंशोऽन्वयावः सन्तानः” इत्यमरः) तौ नामान्वयी—नामजनने (इत्य०) । किमेव—

करोषि ? जगत्पूज्य एषः अतिथिः प्राप्तः” । इति तयोक्ते सा सिद्धराजसुता तूष्णीं लज्जाऽवनताऽऽनना अभूत् । ततः सखी, —“लज्जावतीयं, (ब) मत्तोऽर्चा गृह्यताम्” इतिवादिनी तस्मै सार्धं मालामुपानयत् । स च जीमूतवाहनः (भ) प्रेमनिर्भरः तां मालामादाय तस्या मलयवत्याः कण्ठे समर्पयत् । साऽपि (म) तिर्यक्प्रसृतया स्निग्धया दृशा नीलोत्पलमयीमिव मालां तस्मै प्रत्यर्पयत् । इत्येवम् (य) अन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरयोस्तयोः एकां सिद्धराजसुतां काऽपि चेटो समागत्य जगाद,—“राज-पुत्रि ! जननी त्वां स्मरति, शीघ्रभागच्छ” । तदाकर्ण्य सा (र) कामेषुकीलितामिव सात्कां दृष्टिं प्रियमुखात् कथञ्चित्

ईषडाख्येन सह, मितं—स्वल्पम्, अक्षरं यस्मिन् तत् कृतमिताक्षरम्—ईषडाख्युक्त-परिमिताक्षरं यथा तथा (क्रिया विण०) ।

(ब) भक्तः,—मत्सकाशात् (उपदाने प्रसी० । पञ्चम्याकसिल्), अर्चा—पूजा, अतिथिर्विदित इति भावः । अर्चाय—पूजाविधये (“मूल्ये पूजाविधायर्चः” इत्यमरः) इदम् अर्थ्य—दूर्घोऽकाञ्चतादिकं (“मिष्यन्मघार्थं” इत्यमरः), तेन सह वचन्ते तां सार्धम्—अर्थ्यंसहितम् ।

(भ) प्रेम्णः,—लेश्वर्य, निर्भरः,—अतिशयो यस्य सः प्रेमनिर्भरः,—लेश्वर्यशयः, अतिशयप्रणयसम्पन्नः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), प्रेम्णा निर्भरः,—निःशेषेण परिपूर्ण इति वा (इया तत्पु०) ।

(म) तिर्यक्—वक्रभावेन, प्रसृतया—प्रेरितया, निश्चिन्तया इति यावत्, तिर्यक्प्रसृतया—सकटाक्षयत्यर्थः (विण०) । नीलोत्पलमयीमिव—नीलोत्पलयमिता-मिवेत्यर्थः, ईन्द्रीवरलोचनत्वादिति भावः ।

(य) अन्योन्यं—परस्परं, कृतः,—विहितः, अशब्दः,—शब्दरहितः, अवाचिकः इत्यर्थः, मानस इति भावः, स्वयंवरः,—आत्मनैव पतिपत्नीरूपेण वरणं ग्राह्यं तयोः अन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरयोः,—मिथः सम्पादितमात्मसंविवाहयोरित्यर्थः (विण० । बहुव्री० । निहारं वृत्ती०) ।

(र) कामिनी—कन्दर्पबाणे, कीलिता—बद्धा (“बद्धे कीलितसंयतो” इत्यमरः) कामिषुकीलिता—मन्त्रयवाणनिबद्धा (विण० । ७मी तत्पु०), इदं वदन्ति

आकृष्य कच्छ्रेण गृहमगात्, जीमूतवाहनोऽपि तद्गताऽऽत्मा
स्वमाश्रममयासीत् । अथ सा प्राणेशविरहाऽऽतुरा स्वां जननीं
दृष्ट्वा शयनीयं गत्वा आशु तत्र पपात ।

अथ सा (ल) अन्तर्गतकामाग्निधूमेनेव आविलनेत्रा,
सन्तापकथिताङ्गी, अश्रूणि प्रमुञ्चन्ती, सखीभिश्चन्दनैर्लिप्ता,
पद्मिनीदलैश्च वाजिता, शयने सन्त्या अङ्गे भूतले च न शर्म
लेगी । ततश्च (व) वासरे रक्तया सन्ध्यया सह कापि गते, चन्द्रे
च हसन्त्याः प्राच्या मुखं समाक्रम्य चुम्बति, सा स्मरेणाऽऽपूर्य-
माणाऽपि जीवितस्पृहाशून्या दूतीमम्प्रेषणादिकं लज्जया कर्तुं

जीमूतवाहनमुखादन्यत्र प्रेरयितुमशक्नोतीति भावः, यथा कश्चित् कसपि प्राणिनं
कस्मिंश्चित् शङ्खे रज्ज्वादिना दृढं सथस्य स्थापयत्, स च प्राणो तरङ्गानादन्यत्र
चलितं न शक्नोति, तथा कामोऽपि मलयवतीदृष्टि जीमूतवाहनमुखं प्रति अनु-
रागरज्ज्वा निजबाणे दृढं निबध्य स्थापितवान्, सा च तन्मुखात् दृष्ट्वा चक्षुषमप्यन्त्र
जेतुं न शक्नोति तात्पर्यम्, एतेन अतिरमणीयं जीमूतवाहनमुखं कामबाण
इव योषिदप्यायकमिति प्रतीयते ; सोत्का—सोत्सुकामित्यर्थः, सोत्कण्ठिनामित्यर्थो
वा (विष्णु०) ।

(ल) अन्तर्गतस्य—हृदि प्रच्छन्नं स्थितस्य, कामाग्नेः,—मदनानलस्य, धूमन
अन्तर्गतकामाग्निधूमेन—हृदिस्थितमदनानलधूमेन (इहो तत्पु०), आविलनेत्रा—
कलुषितनेत्रया, रक्तेष्वा इति यावत्, प्रियाप्राप्ता अविरतरौदनजनितनेत्रशोथस्य
कामाग्निधूमस्यशंजनितलोत्प्रेषा ; सन्तापेन—कामग्लान्या, कथित—निष्कृतं,
निःशेषेण पाकं प्राप्तमित्यर्थः (“निष्कृतं कथितम्” इत्यमरः), अङ्गं यस्याः सा सन्ताप-
कथिताङ्गी—कामाग्निदग्धावयवा, विवर्णदेहा इत्यर्थः (विष्णु० । दृष्ट्वा०) । अङ्गे—
सन्धौ, क्रीडे इत्यर्थः (“सन्धौ चिह्नयोरङ्गः” इत्यमरः) । शर्म—सुख (“शर्मभात-
सुखानि च” इत्यमरः) ।

(व) वासरे—दिवसे, नायके इति ध्वन्यते, रक्तया—चक्षुषवर्णया, अनुरक्तया
इति ध्वन्यते, सन्ध्यया—कथाचित् नायकयेति ध्वन्यते । कापि गते—अनिर्दृष्ट-
ग्रहेषु प्रस्थिते, निशायां समागतयामित्यर्थः, चन्द्रे—कस्मिंश्चित्नायके इति ध्वन्यते ।
प्राच्याः,—पूर्वदिग्बद्धाः, प्रेक्षया नायकाया इति ध्वन्यते । समाक्रम्य चुम्बति—

नाशकत्, निनाय च कच्छेण निशाम् । जीमूतवाहनोऽपि
तद्वियोगाऽऽर्त्तः (३) शयनस्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः,
नूतनोद्भिन्नरागोऽपि प्रोन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः, लज्जामूकोऽपि
कामजां पौडां वदन् निशामनैषीत् ; प्रातश्चोत्थाय नितान्त-
सुखकः तदेव गौर्यामन्दिरमगात् । तत्र तेन सख्या मुनिपुत्रेण
(४) पृष्ठतः आगत्य यावदसौ समाश्वास्यते, तावत् मदना-
मलाविह्वला सा मलयवती विरहासद्वा एकाकीनो गृहा-
न्निर्गत्य गुप्तं प्राणत्यागाय तत्र निर्जने समायात् । सा पादपा-
न्तरितं कान्तमलक्षयन्ती (५) उदयुलोचना देवीं गौरीं व्यजि-
ज्ञपत्,—“देवि ! तव प्रसादात् अस्मिन् जन्मनि यदि मया
जीमूतवाहनः पतिः न लब्धः, तदा अन्यस्मिन्नपि जन्मनि यथा
सरभस गृहीत्वा चुम्बति इत्यर्थः, प्राच्या दिशि चन्द्रोदये च सञ्जाते इति
भावः ।

(३) शयनस्थः,—शय्यायामवस्थितः, शय्यास्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः
इति विरोधः, कामस्य वशोभूतः, कामपौडित इति विरोधपरिहारः ; नूतनोद्भिन्नः,
—अभिन्नव्यपकाशितः, रागः,—रक्तवर्णः, यस्य सः नूतनोद्भिन्नरागः,—प्रत्ययप्रकाटत-
रक्तवर्णः, तथाभूतोऽपि, प्रोन्मिषन्ती—प्रकर्षेण प्रकाशमाना, पाण्डुरा—पाण्डुवर्णा,
कान्तिः,—चञ्चलावयव यस्य सः प्रोन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः,—प्रकाशमानपाण्डुच्छायः
(विष्णु० । बहुव्री०) ; रक्तोऽपि पाण्डुर इति विरोधः, नूतनोद्भिन्नः,—सद्यः सञ्जातः,
रागः,—चतुरागः (“रागस्तु मातृव्यं लोहतादिषु । क्लेशादावतुरागे च गान्धारादौ
वृषेऽपि च” इति मेदिनी) यस्य सः नूतनोद्भिन्नरागः,—अचिरपक्षात्प्रणयोऽपि
(विष्णु० । बहुव्री०), प्रोन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः,—अवहृष्टपाण्डुदंष्ट्रः इति परिहारः ;
लज्जया मूकः,—वचनरहितः लज्जामूकः,—लज्जया तृण्य स्थितः (विष्णु० । श्या
तत्पु०) तथाभूतोऽपि, कामजा पौडा वदन्—कथयन् इति विरोधः, वदन्—
पाण्डुरकान्त्यादिभ्यः प्रकाशयन्निति तत्परीहारः ।

(४) पृष्ठतः,—पश्चाद्वशात्, पश्चादनुसृत्येत्यर्थः (अथर्वकोषे ११० । पञ्चम्या
कासिन्) । समाश्वास्यते—सान्त्वयते (सम् + आ + षस + णिच् + कर्त्ताश्च लट्-ते) ।

(५) उद—उद्गतम्, अमु उदयुः उदयुषी—निर्गच्छहारिणी, लोचने—

स एव मे पतिर्भयात्, तथा प्रसादः क्रियताम्” । इत्युक्त्वा सा स्त्रोत्तरीयेण तत्क्षणम् अशोकतरुशाखायां, तस्या एव देव्या अग्रतः “ह्रा नाथ ! जीमूतवाहन ! विश्वविख्यातकर्णेनापि त्वया कथमस्मि न (ह) परित्राता ?” इत्युक्त्वा यावत् गले पाशं नियच्छति, तावत् इयमशरीरिणी भारती अन्तरीक्षात् ससु-
दभूत्,—“पुत्रि ! मा साहसं कार्षीः, भाविविद्याधरचक्रवर्ती जीमूतवाहनस्ते पतिर्भविष्यति” । इति दैवीवाचमाकण्ठ-
सवयस्यः जीमूतवाहनः हृष्टां तां प्रियामुपाजगाम । “एष ते देव्या वरः प्रदत्तः सत्यमेव” इति (क) तन्मित्रे सुनिपुत्रे तां बालां जल्पति, जीमूतवाहनस्तत्तत् पेशलं ब्रुवन् स्वहस्तेन व-
तस्याः कण्ठात् पाशममोचयत् ।

ततोऽकस्मात् तत्र पुष्पाणि (ख) चिन्वती काऽपि सखी तं व्यापारमवलोकयन्ती हृष्टा समेत्य तां सत्रीडया दृशा भुवं

नयने यस्याः सा उदञ्चलोचना—सासुनेवा (विष्णुः । बहुव्री०) । लब्धः,—प्राप्तः, प्रागेव मनसा पतित्वेन इतः इति भावः (लभ + कर्माणि क्तः), तव प्रसादात् लब्धः पतिः जीमूतवाहनः अस्मिन् जन्मान् यदि मे—मम न भूयात् इत्युत्तरेणान्वयः, लोकसाक्षिकपतिर्न भूयादित्यर्थः ।

(ह) परित्राता—रक्षिता, जीवनपरित्यागात् न वारिता इत्यर्थः (परि + त्रे + क्तः, स्त्रिया-टाप्), अहमिति शेषः । पाशं—रज्जुं, नियच्छति—निबध्नाति (नि + यञ् + लट्-ति) । साहसं—बलात्कारकृतकार्यं, पूर्वापरसर्वाविशेष-
हृदकारित्वमित्यर्थः, यद्वा,—साहसं—दमनं, आत्माविनाशरूपं दण्डमित्यर्थः (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्यं दमेऽपि च” इति मेदिनी) । भावी—आचरमेव भविष्यन्, विद्याधरेषु चक्रवर्ती—सार्वभौमः, आसमुद्रावतीशः इत्यर्थः, विद्याधर-
कासी चक्रवर्ती—सार्वभौमयेति वा (“चक्रवर्ती सार्वभौमः” इत्यमरः) ।

(क) तन्मित्रे—जीमूतवाहनस्य सुहृदि । जल्पति—कथयति (जल्प + शब्द-
तत्प्लुन्) । पेशलं—वचिरं, प्रियमित्यर्थः ।

(ख) चिन्वती—सङ्कलन्ती [चि + शब्द + “उजित्च” (४।१।६ पा०) इति

लिखन्तीं जगाद,—“सखि ! दिष्ट्या वर्द्धसे अभीष्टसिद्धितः ।
अद्यैव महाराजो विश्वावसुस्ते पिता मम सन्निधौ कुमारेण
मित्रावसुना विज्ञप्तः—‘तात ! जगन्मान्यः कल्पतरुप्रदः योऽयं
विद्याधरेन्द्रतनयो जीमूतवाहन इहाऽऽगतः, सः अतिथित्वेन
(ग) नः पूज्यः, तादृशश्चान्यो वरः न दृश्यते, तस्मादसौ मलय-
वत्या कन्यारत्नेन पूज्यताम्’ । ‘तथा’ इति राज्ञा (घ) अर्जितं,
भ्राता ते मित्रावसुः अस्य महाभागस्य आश्रममद्यैव गतः ।
मन्ये, सद्य एव ते विवाहो भविता, तत् स्वं मन्दिरमागच्छ,
एष च महाभागः स्वमाश्रमं यातु” । इति तया सख्या
अभिहिता सा शनैः प्रहृष्टा समुत्सुका च प्रायात् । जीमूत-
वाहनोऽपि शीघ्रमाश्रममाजगाम । आगत्य च मित्रावसोः
यथाऽभीष्टं कार्यं श्रुत्वा अभिनन्द्य च स्वां जातिं पूर्ववृत्तान्तञ्च
तस्मै समाचक्षते । ततो मित्रावसुः प्रीतः परितुष्टयोस्तत्पितो-
रावेद्य गत्वा स्वगृहं पितरौ तद्दार्तावर्णनेन समनन्दयत्,
अनयञ्च तस्मिन्नेव दिने स्वं गृहं जीमूतवाहनम् । ततश्च यथा-
यथं महोत्सवं विधाय, तत्रैव शुभे दिवसे तस्य विद्याधरेन्द्रस्य
मलयवत्याश्च विवाहविधिं निरवर्त्तयत् । ततो जीमूतवाहनः

लीप् । सत्रीडय—सलज्जया, दृशा उपलक्षिताम् (इत्यभूतलक्षणे श्या०) ।
लिखन्तीं—पादाङ्गुल्या रेखायुक्तां कुर्वतीमिति भावः [विष्ण० । लिख + शब्द +
“लगितश्च” (४।१।६ पा०) इति लीप्] । दिष्ट्या—वर्द्धयितुं कर्मव्ययम् (“दिष्ट्या वर्द्धे
मङ्गले च” इति मेदिनी), वर्द्धसे—वर्द्धयसे, सुखेन तिष्ठसीत्यर्थः (इध् + लट्-से) ।

(ग) नः—अस्माकम्, अस्माभिरित्यर्थः (ऋद्वयोर्न कर्त्तरि इङी०) । वरः,
—जानाता (“वरी जानातरि येष्ठे देवतादेरभीष्टिते” इति श्रावृतः) ।

(घ) अर्जिते—आदत्ते, समादरेण मित्रावसुष्वसि अनुमोदिते इत्यर्थः [भावे
७मी० । “अदत्तरीक्षपसर्गवदृतिः” इति निधमात् अत् + धा + क्त “दधातेर्ङिः”
(७।४।४२ पा०) इति ङिः “अद्यै ङीऽन्तरसाम्” ((८।४।६२ पा०) इति
सङ्क्ष यत्वम्] ।

सिद्धमनोरथः तथा नवोदया मलयवत्या सह तत्रैव कियन्तं कालं तस्थौ ।

एकदा (ङ) कौतुकाक्षिप्तचित्तः स मित्रावसुना सह मलयाद्रिं भ्राम्यन् समुद्रवेलामाससाद । तत्र (च) अस्थिसङ्घातान् पतितान् दृष्ट्वा स तं मित्रावसुं “केषामेते अस्थिसङ्घाः प्राणिनाम् ?” इति पप्रच्छ । ततः श्यालको मित्रावसुः तं कारुणिकमब्रवीत्,—“सखे ! शृणु, अत्र वृत्तान्तं सङ्क्षेपेण ते कथयामि,—

पुरा (छ) नागमाता कद्रुः तार्क्ष्यमातरं सपत्नीं विनतां सकपटपणनिर्जितां दासीतामनैषीत् । तेनैव वैरेण तार्क्ष्यस्तां

(ङ) कौतुकेन—अपूर्वव्यलदर्शनकौतूहलेन, आक्षिप्तम्—आकृष्टं, चित्तं—मानसं यस्य सः कौतुकाक्षिप्तचित्तः,—कुतूहलाक्रान्तमनः (विष्णु० । वडुनी०) । समुद्रवेलां—समुद्रतीरम् ।

(च) अस्थिसङ्घातान्—अस्थिसमूहान् ।

(छ) नागमाता—सपञ्जननी, कद्रुः,—तन्नामो कश्यपपत्नी, तार्क्ष्यः,—गर्हः (“गर्हस्तान् गर्हडस्तार्क्ष्यः” इत्यमरः), तस्य मातरं—जननीं तार्क्ष्यमातरं—गर्हप्रसू, समानः पतिः यस्याः सा तां सपत्नीं—समानपतिकं [समान+पति+“नित्यं सपत्न्यादिषु” (४।१।३५ पा०) इति नः, ततः निपातनात् समानस्य स-भावः “अन्तेभ्यो ङीप्” (४।१।५ पा०) इति ङीप्] । पण्येन—व्यङ्गेन, निर्जितां—पराजितां पणनिर्जितां (इया तत्प०), कपटेन—मिथ्याव्यवहारेण सह, पणनिर्जितां सकपटपणनिर्जितां—कृत्स्नाश्रयेण पञ्चवशीकृतानित्यर्थः (विष्णु०); पुरा किञ्च कद्रुविनतयोः सपत्नीः एवमाज्ञापः प्रकान्तः यत्, इन्द्रजयस्य स्वसु उच्चैःश्रवसः पुण्यवासाः वषेण कोदशाः ? कद्रुस्तु तान् कण्ठवर्षाणाह । विनता पुनः शुभान् इति । एवं स्ववचनस्य याचार्थसंस्थापनप्रवृत्तयोरुपशमोदयान् बादः समजायत । ततः कात्यायनैव पञ्चः स्थापितः सत्, याऽहं बादे पराजिता भविष्यति, सा अन्यस्याः आभरणानि च दासी भविता । एवं समर्थं कृत्वा उभेऽपि स्वं स्वं मन्दिरमगच्छताम् । ततो राक्षी कद्रुः पुत्राणाञ्च सर्वे विशास्य एवमाह यत्, ययमपुनरेव उच्चैःश्रवसं गच्छ, स कण्ठपुच्छयेत् प्रत्यानर्त्ततां, त्रेतपुच्छयेत् यूयं कण्ठवर्षाः तत्पुच्छकीर्णानि तन्ना

मातरं दास्यान्मोचयित्वाऽपि बलात् नागान् कटुपुत्रान् सदा पातालं प्रविश्य भक्षयितुं कांक्षित् जघान, कांक्षित् ममर्द च । इत्थं क्रमेण सर्वनागेषु व्यापन्नेषु सर्वक्षयमाशङ्क्य नागराट् वासुकिः प्रार्थनापूर्वं तार्क्ष्येण (ज) समयं व्यधात्,—‘खगिन्द्र ! एकमेकं नागं ते आहारार्थं प्रत्यहं प्रेषयामि अत्र दक्षिणोदधेः पुलिने, त्वया तु पुनः कदाचन पातालं न प्रवेष्टव्यं, सर्वेषु नागेषु एकपदे निहतेषु तव कः स्वार्थः ?’ इति नागराजः । नोक्ते स गरुडः स्वार्थदर्शी ‘तथा’ इति प्रत्यपद्यत । तदा प्रभृति दिने दिने अमी गरुत्मान् वासुकिप्रेषितमेकैकं नागम् अस्मिन् अम्बुधेः पुलिने भुङ्क्ते, एते च तेषां भक्ष्यमाणाणां नागानामस्थिसञ्चयाः कालक्रमात् गिरिशृङ्गनिभाः समपद्यन्त” ।

इति मित्रावसानं स्मृत्वा दुःखः स जीमूत-
वाहनः निजगाद,—“सखे ! शीघ्रः स राजा वासुकिः, यः

आमज्जत, यथा तानि क्षणवर्णानि प्रतीयन्ते । तेषां मातृनिर्देशात्तथा अकुर्वन् । अथ अम्बुधुक्ते समग्रौ गत्वा तत्पुच्छलांशानि क्षणान्धेवापश्यताम् । एवं कपटपणनिर्जिता विनता कट्टोः दासीत्वमगात् । ततः गते च सुचतुर्थे काले विनतागर्भे गरुडः सञ्जातः । समतोतबालावस्थस्य सः विदितमातृदासवृत्तान्तः नागानपृच्छत्, कौटुम्बिक-समयेन मातरं न दास्यान्मोचयितुमर्हथ यूयम् ? । ते च अन्धतमेव निष्पृथं स्थिरोचक्रुः, गरुत्मानापि दिवं गत्वा देवराजं विजित्य अमृतमानीय तन्मयी दत्त्वा मातरमभ्यर्चयदिति पौराणिकौ वार्ता ।

(ज) समयं—नियम (“समयः शपथे भाषासम्पदीः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसङ्गतान्यभावसरेषु च ॥ क्रियाकारि निर्देशे च” इति मेदिनी) । दक्षिणोदधेः,—दक्षिणदिगवस्थितसमुद्रस्य, पुलिने—जलमध्यादुत्थिते द्वीपे (“तीथा-
त्यतं तत् पुलिनम्” इत्यमरः । तत् इति द्वीपमित्यर्थः । “पुलिनं द्वीपमुच्यते” इति चिकावृक्षशेषः) । एकपदे—तत्काले, एकस्मिन्नेव काले इत्यर्थः (“एकपदं तत्कालं नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(भ) अन्तः,—मनसि, दुःखं, तेन सह वर्तते इति सानुदुःखः,—दुःखित-

स्वहस्तेन स्त्राः प्रजा विहिषे उपहारौकरोति । स (ज) क्लीवः धृताऽऽननसहस्रोऽपि एकेन आननेनापि,—‘मामग्रतः भुङ्क्ष्व गरुत्मन् !’ इति भाषितुं नाशकत् ? कथं वा निःसत्त्वः स्वकुलक्षये तार्क्ष्यमभ्यर्थयामास ? कथं वा तार्क्ष्यः कश्यपसुतो वीरः कृष्णवाहनः ईदृशं पापं कुरुते ? अहो ! मोहस्य प्रागल्भ्यम् !!” । इति उक्त्वा “असारेण देहेन अद्य एकस्यापि नागस्य जीवितरक्षणं क्षुर्याम्” इति मनसि सङ्कल्प्य स्थिते तस्मिन् मङ्गमत्त्वे जीमूतवाहने, मित्रावसांः पितुराज्ञया कश्चित् (ट) प्रतीहारः तयोराह्वानार्थमाजगाम । स तु जीमूतवाहनः,—“व्रज त्वमग्रतः, अहं पश्चात् यास्यामि” इति तं मित्रावसुं (ठ) विवृज्य स्वयं तत्रास्थात् । तस्मिंश्च गते जीमूतवाहनः तत्र (ड) वाञ्छितार्थोन्मुखो भ्रमन् दूरात् करुणं

मानसः । शोच—श्रीकाङ्, दयायोग्यः इत्यर्थः, दुर्बलत्वात् हीनत्वाद्वा इति भावः । विहिषे—अश्वे (सम्प्र० ४र्थो०) ।

(ज) क्लीवः,—अविक्रमः, दुर्बल इत्यर्थः (“पापे क्लीव नपुंसके षष्ठेऽन्वयवद-
विक्रमे” इति मेदिनी), धृतं—भोटम्, आननानां—मुखानां, सहस्रं शतं सः धृता-
ऽऽननसहस्रः,—सहस्रवदनः, वासुकेः सहस्रफलत्वादिति भावः (विष्ण० । वसुमी०) ।
अशकत्—अशमिष्ट [अश + लुङ्-द् “पुषादि—” (३१।५५ पा०) इति चौरङ्]
निःसत्त्वः,—दुर्बलः । अभ्यर्थयामास—ययाचे (अभि + अर्थ + णिच् + लिट्-बल्) ।
मोहस्य—अविद्यायाः, मूढताया इति यावत् (“अविद्यामूर्च्छाधीर्भौहः” इति
आज्ञतः), प्रागल्भ्यम्—चोदत्वं, निर्भयत्वं वा ।

(ट) प्रतीहारः,—वाःस्यः, चाररचक इत्यर्थः (“चारि वाःस्ये प्रतीहारः”
इत्यमरः) ।

(ठ) विवृज्य—व्यक्त्वा, सम्प्रेष्य इत्यर्थः (वि + वृज् + ल्यप्) । पश्चात्—
अशमिष्ट [स्त्रा + लुङ्-द् “गतिस्था—” (२।४।७० पा०) इति सिचौ लुक्] ।

(ड) वाञ्छिताय—ईप्सिताय, अर्थाय—प्रवीक्षणाय, नागजीवनरक्षार्थं निज-
जीवनदानरूपप्रवीक्षणसाधनायेत्यर्थः, सदा,—अर्थाय—वस्तुने, गरुडगमनरूपायेत्यर्थः

रुदितमशृणोत् । गत्वा च कियद्दूरम् उत्तङ्गशिलातलसमीपगम्
एकं दुःखितं युवानं सुन्दराकृतिं (ढ) राजभटेनेव पुंसा
आनीय तत्क्षणं त्यक्त्वा, रुदतीं वृद्धां मातरं सानुनयं निवर्त्तयन्
पुरुषमदाक्षीत् ।

अथ “कोऽयम् ?” इति जिज्ञासुः स यावदत्र करुणाद्वेषेताः
(ण) कृन्नः शृगवन् जीमूतवाहनस्तिष्ठति स्म. त्ववत् सा वृद्धा
दुःखभारातिपीडिता स्त्री युवानं तम् अनुशोचितुं प्रावर्त्तत. —
“हा शङ्खचड ! हा दुःखगतलाम्बित । हा गणिन् ! हा कुलैक-
तन्तो । पुत्र । क्वाहं त्वां पुनर्दृश्यामि ? वत्स ! त्वन्मुखचन्द्रे
गते स तव पिता शोकाभ्यकारपतितः वृद्धः कथं जीविष्यति ?
अर्ककरस्पर्शादपि यत्तव अङ्गं दृयेत, कथं तत तार्क्ष्यभक्षणजां
रुजां सोढुं शक्यति ? । विस्तीर्णनागलोकेऽपि विधात्रा
(त) नागाधिपेन च अभव्याया मे एकसुतस्त्वं विचित्य किं
लब्धः ? ” इति विलपन्तीं तां स युवा तनयः प्राब्रवीत्, —

(“अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः), अन्यथ. — उदयुक्तः । रुदितं—
रीदनं (“रुदभिरुदितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशने” इति न्यायात्) ।

(ढ) राजः,—रूपतेः, भटः,—थोडा तेन राजभटेन—राजसैन्येनेत्यर्थः ।

(ण) कृन्नः,—प्रच्छन्नः, गुप्तभावेनावस्थितः सन्नित्यर्थे (कृद + क्तः) । युवानं
तमिति (कन्प्रवचने २५०), अन्—लक्ष्योक्तव्य, शोचितुं—विलपितुं, शैतुभूत-
युवोपलक्षितः शोक इत्यर्थः । कुलस्य—वंशस्य, एकः,—अद्वितीयः, तन्तुरिव तन्तुः,
—सूत्रं, तत्सम्बोधने कुलैकतन्तो ।—वंशावलम्बनस्य रूप इत्यर्थः, द्वितीयसन्ताना-
भावात् सूत्रमिव त्वामेव आश्रित्य वंशोऽस्माकमद्यापि तिष्ठति, तवीच्छेदात् वंशोऽयं
निश्चयमेव पतिष्यतीति भावः । दूयेत—तप्येत, त्रिष्येत इति यावत् (दू + लिङ्-
इत्) ।

(त) नागाधिपेन—सर्पराजिन, वासुकिना इत्यर्थः, अभव्याया,—असङ्क-
चायाः, दुर्लभवाया इत्यर्थः । विचित्य—अपचित्य, उच्छिद्येत्यर्थः, (वि + चि +
ल्यप्) ।

“मातः ! दुःखार्त्तमपि मां किं भृशं (य) दुःखयसि ? गृहानेव निवर्त्तस्व, एष ते पश्चिमः प्रणामः, आगमनवेला चेयं गरुत्मतः” । तदाकर्ण्य,—“हा ! हताऽस्मि, को मे पुत्रमिह (द) पास्यति” इति सा वृद्धा दिक्षु प्रक्षिप्ताऽऽर्त्तलोचना भृशं चक्रन्द ।

एतत् सर्वमाकर्ण्य बोधिसत्त्वांशसम्भवः स जोमूतवाहनः दृष्ट्वा च सर्वं (ध) गाढकरुणा व्यचिन्तयत्,—“हन्त ! अयं शङ्खचूडो नाम नागः वासुकिना आहाराय तार्क्ष्याय प्रहितः, इयञ्चास्य जननी स्नेहेनान्वागता, एकसुता चेयं दुःखिनी नितान्तमार्त्ता विलपति, तदेनमेवमार्त्तम् एकान्तनाशिना देहेन यदि न रक्षामि साम्प्रतं, तस्मै निष्फलं जन्म धिक् !” इत्यालोच्य मुदा समुपगम्य जोमूतवाहनः वृद्धां तामुवाच,—“नागमातः ! अहं ते पुत्रं रक्षामि, मा रुद” । इति श्रुत्वा सा वृद्धा गरुडशङ्खिनी सन्त्रस्ता,—“तार्क्ष्य ! मां भुङ्क्ष्व मां भुङ्क्ष्व” इति जगाद । शङ्खचूडः प्राब्रवीत्,—“मातः ! नैषः तार्क्ष्यः, मा

(य) दुःखं—दुःखितं करोषि दुःखयसि—पीडयसि [दुःख + “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिच् + लट्-सिप्]. गृहान् (“गृहाः पुंसि च भूधाव” इत्यमरात् पुल्लिङ्गे बहुवचननिर्देशः) । पश्चिमः,—चरमः, शेषः इत्यर्थः ।

(द) पास्यति—रक्षिष्यति (पाल रक्षणे इति पा + लृट्-स्यति) । प्रक्षिप्तं—निक्षिप्ते, सञ्चालिते इत्यर्थः, आर्त्ते—पीडिते, कातरं इति यावत्, लोचने—मथने यथा सा प्रक्षिप्ताऽऽर्त्तलोचना—रक्षकान्वेषणाय इतस्ततः प्रेरितव्याकुलनेत्रा इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(ध) गाढा—अत्यर्था, करुणा—दया यस्य सः गाढकरुणः,—अतिदयालुः [विष्ण० । बहुव्री० । “गोस्त्रियोरुपमम्भनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ऋक्] । एमं—शङ्खचूडम् । एकान्तं नष्टं शीघ्रमस्येति त्रेण एकान्तनाशिना—अवश्यमेव क्षयिणेत्यर्थः [एकान्त + नश + “सुव्यमातौ णिनिप्ताच्छील्ये” (३।१।७८ पा०) इति णिनिः] । मुदा—इदं ।

त्रासं कार्षीः कायं चन्द्र इव (न) अन्तरिन्द्रियमाह्लादयति ।
 क्व चामौ तार्क्ष्यः भयमुत्पादयति ।” इति शङ्खचूडनोक्ते
 जीमूतवाहनोऽब्रवीत्,—(प) “अश्व ! अहं विद्याधरः ते
 सुतं रक्षितुमायातः ; स्वमेतत् शरीरं वस्त्रच्छन्नं गुरुत्मे क्षुधि-
 ताय दास्यामि, त्वमेतं सुतं नीत्वा गृहं व्रज” । तदाकर्ण्य
 वृद्धा अवदत्,—(फ) “मा मैवं, त्वं मम अधिकः पुत्रः, यस्य
 ईदृशेषु अस्मासु ईदृशौ कृपालुता” । एतदाकर्ण्य स जीमूत-
 वाहनः पुनरब्रवीत्,—“मातः ! न त्वमस्य मे मनोरथस्य भङ्गं
 कर्तुमर्हसि” । (ब) आग्रहेण एवं ब्रुवन्तं तं शङ्खचूडः
 अवादीत्,—“महासत्त्व ! त्वया सत्यं कृपालुता दर्शिता,
 नाहन्तु त्वच्छरीरेण स्वशरीरं रक्षितुमिच्छामि, रत्नव्ययेन
 को हि पाषाणं रक्षति ? मादृशैः स्वमात्रानुकम्पिभिर्विश्वम्
 आपूर्णं, येषां जगदनुकम्प्यं, तादृशा भवादृशा अतिविरलाः ।

(न) अन्तरिन्द्रियम्—अन्तःकरणं, मन इति यावत् ।

(प) अश्व !—मातः ! [“अन्त्यार्थनद्योक्तं” (७।१।१०० पा०) इति
 सन्धीधने अन्त्या-शब्दस्य क्लृप्तः] । स्वं—निजम् ।

(फ) मा मैवम् इत्यत्र वद इति शेषः । अधिकः,—शङ्खचूडात् गरीयान्,
 श्रेष्ठ इति यावत् ।

(ब) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकाभिनिवेशेनेत्यर्थः (“विनाऽपि तद-
 योगं द्वितीया” इति नियमात् सङ्गशब्दाभावेऽपि तदर्थस्य गत्यमानतया श्या० ।
 “आयङ्गोऽनुयङ्गासक्त्योराक्रमे यङ्गोऽपि च” इति मेदिनी) । वयमिव ह्यस्मान्दे इति
 तेः मादृशैः,—मत्सदृशैः [अकार + दृ + ह्रस्व + “ल्पादिषु” (३।१।६० पा०) इति कञ्
 “त्वमावेकवचने” (७।२।८० पा०) इति अकारो मादेशः “आसर्वनाम्” (६।१।८१
 पा०) इति आकारोऽन्तादेशः], स्वमात्रम्—आत्ममात्रं, केवलं निजमेवेत्यर्थः, अनु-
 कम्प्यते—दयते इति तेः स्वमात्रानुकम्पिभिः,—निजमात्रकृपालुभिः, केवलमात्म-
 जीवनरक्षार्थं यतमानैरित्यर्थः, स्थायंतत्परैरिति भावः (अनु + कम्प + यङादित्वात्
 णिनिः) । येषां—यैरित्यर्थः [“कृत्वानां कर्त्तरि वा” (१।१।७१ पा०) इति-कर्त्तरि

हे साधो ! अहं कलङ्कः (भ) शशिविम्बमिव शङ्खपालकुलं शुचि कलङ्कयितुं न च शक्यामि” । इति तं प्रतिषिध्यैव शङ्खचूडः मातरं पुनर्जगाद,—“अम्ब ! अस्मात् (म) कान्तारात् निवर्त्तस्व, अत्रैतत् नागानामष्टगुणकक्षितं कृतान्तलोला-पथ्यन्तरौद्रं बध्यशिलातनं किं न पश्यमि ? अहमिदानीम् अव्यथितं गत्वा गोकर्णाऽऽस्थमौश्वरं नत्वा द्रुतमागच्छामि, यावत् तार्क्ष्यो नागच्छति” इत्युक्त्वा मातरम् आपृच्छ च स शङ्खचूडो गोकर्णप्रणामार्थमगात् ।

“अस्मिंश्चेत समये तार्क्ष्य आगच्छेत्, तदा मे मनोरथः मिदः स्यात्” इति जीमूतवाहनो यावत् मनस्यकरोत्, तावत्

[३५०] अनुकम्पा—दयनीयम् (अनु + कम्प + यत्य) । (तादृशाः भवाद्दृशाः इति भादृशा इतिवत् भाष्यम्)

(भ) शशिविम्बं—चन्द्रमण्डलं (“विम्बीऽस्त्री मण्डलं त्रिषु” इत्यमरः), शङ्खपालः—षष्टनागनायकेषु अन्यतमो नागविशेषः, तथा च,—“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तत्तकः । कर्कोटः कुलिङ्कः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः ॥ अथोक्तः शङ्ख एव शङ्खपालः, तथा च,—“नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन त भाषितम् । ब्रह्मणा हि पुरा सृष्टा यदा नागास्त्वनेकशः ॥ अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात् त्रासुकिम् । तत्तकं भूमिपुत्रं कर्कोटश्च बुधं विद ॥ पद्मं हृदस्पतिं विद्यात् महापद्मं भागीशम् । कुलिङ्कः शङ्खपालश्च दान्तौ तु शनैश्चर ॥” इति । अष्टौ च शङ्खचूडस्य पूर्वपक्ष इति ज्ञातव्यम् ; तस्य कुलं—वंशं शङ्खपालकुलं—शङ्खपालान्वयं, शुचि—पवित्रं, निष्कलङ्कमिति यावत् ।

(म) कान्तारात्—दुर्गमवर्त्मनः, विपन्नदुःखस्थानादिति भावः (“कान्तारोऽस्त्री लङ्कारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि । पृषि व्याडिचुभेदं” इति मेदिनी) । अष्टगुणः,—रजैः, उच्चित—मिश्रम् (उच्च + क्तः), कृतान्तलोला—यमबलसितेन, इतस्ततः पथ्यन्त-र्याताम्बुद्वर्गनीदुद्वयेति भावः, पथ्यन्तं—समीपवर्तिप्रदेशोऽपि इत्यर्थः, रौद्रं—भीषणं, चौरवर्त्मनित्यर्थः, यदा तादृशं कृतान्तलोलापथ्यन्तरौद्रं—भीषणं चोरोर्जोलाचैवमिति यावत् (विच० । नटुग्री०) । आपृच्छ—निश्चासित्वा इत्यर्थः (आ + प्रच्छ + ल्यप् सन्प्रसारणश्च) ।

(य) आसन्नपक्षीन्द्रस्य पक्षपवनान्दोलितान् निवारणपरा-
निव तरुन् वीक्ष्य, 'गरुडाऽऽगमनवेलियमिति मत्वा जीभूत-
न्नाहनः परार्थप्राणदत्तया तां बध्यशिलामारोह । आरुढ-
मेव तं महासत्त्वं गरुडः सहसा निपत्य तस्मात् शिलातलात्
चञ्चा जहार, (र) जवाच्च सुतशोणितधारम् उत्खातशिरो-
रत्नं तं नीत्वा मलयान्द्रेः शृङ्गे भञ्जयितुमारभे । “एवमेव
(ल) प्रतिजन्म मे परार्थो देहः स्यात्, परोपकृतिरङ्गितौ
स्वर्गमोक्षौ मा भूताम्” इति तार्क्ष्येण भक्ष्यमाणस्य तस्यानु-
ध्यायतः विद्याधरेन्द्रस्योपरि नभस्तलात् पुष्पवृष्टिः पपात ।

अत्रान्तरे स रक्तधाराक्तशिरोमणिः तत्पद्मया मलयवत्याः

(य) आसन्नः,—समीपवर्तीत्यर्थः, पक्षीन्द्रः,—गरुडः तस्य आसन्नपक्षीन्द्रस्य—
आगतप्रायगरुडस्य (कर्मधा०), पक्षपवनेन—गरुडस्य पक्षवंगोत्यवायुना, आन्दोलि-
तान्—आलोलितान् पक्षपवनान्दोलितान्—पववातालीङ्गितान् (३या तत्पु०),
निवारणपरान्—प्रतिषेधतत्परान्, माऽत्रागच्छ, भूमिमिमां जीवशोणितेन मा दूषय
इति पवनान्दोलितशाखाप्रशाखादिरूपकसादृश्यवयवसञ्चालनेन समुपागच्छन्तं गरुडं
निषेधयत इव स्थितानित्यर्थः (विष्णु०) । दातुमिच्छा दत्त्वा [दा + सन् “सनि
भीमाघुरभलभ—” (७४।५४ पा०) इति अच इम् “अच लोपोऽभ्यासस्य”
(७४।५८ पा०) इति अभ्यासलोपः “अ प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रिया-
मकारप्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप्], परार्थप्राणादत्तया—अन्यस्य जीवमरणाद्यै
निजप्राणदानेच्छया ।

(र) जवात्—वेगात्, सुता—क्षरिता, शोणितधारा—रक्तसन्ततिः यस्य तं
सुतशोणितधारं—निर्गलितरक्तप्रवाहं (विष्णु० । बहुव्री०) । उत्खातम्—उत्पाटितम्,
उत्पतितमिति यावत्, शिरोरत्नं—चूडामणिः यस्य तम् उत्खातशिरोरत्नं—प्रथम-
मुकुटस्य प्रधानमणिर्विशेषं (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ल) जन्मानि जन्मानि प्रतिजन्म—प्रत्येकजन्मानि (वीसायामव्ययीभावः) ।
मा भूतां—न भवतां [“माङ्गि लुङ्” (३।३।१०५ पा०) इति भू + लुङ्-तां “न
माङ्गयोगे” (६।४।७४ पा०) इति अङागमप्रतिषेधः] । अनुध्यायतः,—चिन्तयतः
(विष्णु० । अनु + ध्ये + शब्द) ।

पुरोऽपतत् । तत् चूडारत्नं दृष्ट्वा सुविह्वला (व) श्वशुरयो-
रन्तिक्रम्या सास ताभ्यामदर्शयत् । तौ च दम्पती स्नोस्नं
चूडामणिं विलोक्य सहसा “किमेतत् ?” इति (श) सम्भ्रान्तौ
बभूवतुः । ततः (ष) स्वविद्याऽनुभावात् यथावृत्तमवेत्य
राजा जीमूतकेतुः राज्ञी च बध्ना मलयवत्या सह द्रुतं तत्र
यावत् गन्तुं प्रावर्त्तेतां, तावत् स शङ्खचूडस्तं गोकर्णशिव प्रणम्य
तत्राऽऽययौ, दृदर्शं च तत् शिलातलं रुधिदारुम् । दृष्ट्वैव “हा
हतोऽस्मि महापापः, भ्रुवं तेन महात्मना कपालुना मत्कृतं
गरुजते आत्मा दत्तः, तदन्वेषामि स महात्मा शत्रुणा क्व नीतः,
तच्चेत् जीवन्तमाप्नुयां तदा अयशःपङ्के न (स) मज्जेयम्”
इति उदश्वर्वदन् स निरन्तरं सान्द्रां पतिततां रक्तधारामनुसरन्
ययौ ।

अत्रान्तरे तं जीमूतवाहनं भक्षयन् गरुडस्तं हृष्टं विलोक्य
व्यचिन्तयत्,—“अहो ! (इ) अपूर्वः कोऽपि अयं महासत्त्वः

(व) श्वशुरः श्वशुरश्च तथो, श्वशुरयोः,—श्वशुरश्वशुरयोः [“श्वशुरः श्वशुरा”
(१।२।०१ पा०) इति एकशेषः] । अत्रच—नेत्रात्मना सह सास—सजलनेत्रं,
सरोदनमिति यावत् (“अस्तु नेत्रास्तु रोदनश्चास्मस्तु च” इत्यमरः), तदयथा तथा
(क्रिया विष्णु०) ।

(श) सम्भ्रान्तौ—ससाध्वसौ, सन्नसौ इत्यर्थः (“सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्नात्
संवेगादरथोरपि” इति मेदिनी) ।

(ष) स्वविद्याऽनुभावात्—निजज्ञानप्रभावात्, विद्याधराणां देवयोगित्वात्
भूतभविष्यवर्त्तमानज्ञानानुकूलशक्तिविशेषादित्यर्थः, इतन्—अतीतम्, अतीतव्यापार-
मित्यर्थः, तदनतिक्रम्य इति यथावृत्त—सर्वाटितव्यापारमित्यर्थः (अर्गतकर्मार्थे अव्ययी-
भावः) । प्रावर्त्तेतां—मारमेता (प्र + हत + लङ्-धातान्) ।

(स) मज्जेयं—निमग्नोन्मेषं (मज्ज + लिङ्-धातुम्) । सत्—उद्गतम्,
अस्तु—नेत्रजलं यच्च सः उदस्तु,—सजलचक्षुरित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।
सान्द्रां—घनान् ।

(इ) अपूर्वः,—बृहत्पूर्वः, विशदयनशक्तिरिव इत्यर्थः । महासत्त्वः,—महात्मा ।

मया भक्ष्यमाणोऽपि प्रहृष्यति, न तु प्राणैर्वियुज्यते, विभर्त्ति च लुप्तशेषेऽपि गात्रे रामाञ्चकञ्चुकम् । किञ्चास्य (क) उपकारिणोव दृष्टिर्मयि प्रसीदति ; तदेषः न नागः, कोऽप्येष महापुरुषः, तदेनं पृच्छामि, न पुनर्भक्षयामि” । इति (ख) विमृषन्तं त ताच्छे जीमूतवाहनः प्राह,—“पक्षिराज ! किं निवृत्तोऽसि ? अद्यापि मे देह मासशोणितं वर्त्तते, न च ते दृष्टिं पश्यामि, तत् पुनर्भुङ्क्ष्व” । एतदतिविचित्रमाकर्ण्य स पक्षिराट् तं पप्रच्छ,—“महात्मन् ! नेव त्वं नागः, तत् ब्रूहि, को भवान् ?” इति । “नाग एवास्मि, कोऽयं ते प्रश्नः ? (ग) प्रकृतमनुसर, को हि बालिशः प्रस्तुताथैविरुद्धमाचरेत् ?” ।

इत्थं जीमूतवाहने तार्क्ष्यं (घ) प्रेरयति, समुपेत्य स शङ्खचूडः दूरात् तमुवाच,—“विनतानन्दन ! मा महापापं साहसञ्च कथाः, कोऽयं ते भ्रमः ? न ह्येष नागः, नागोऽह-

अधिक लुप्तः, किञ्चित् शेषः तस्मिन् लुप्तशेषे—नष्टार्वाशष्ट (ज्ञातानालुप्तवत् स०), लुप्तात् श्रपः लुप्तस्य श्रप इति वा (५० तत्प० ६४ तत्प० वा) । कञ्चुकामव रामाञ्च रामाञ्चकञ्चुक—परजीवनरक्षणायोदात् नित्यीकृतं प्रीतिप्रपुलकामव्ययः, रामाञ्चस्य कञ्चुकसाधनान्तु खरस्पर्शं तरेखावत्त्वादिनाऽवगन्तव्यम् ।

(क) उपकारिण—उपकारकतरि, गरुडस्थोपकारकत्वान्तु निजजीवन-विसृज्जनेन परजीवनरक्षणरूपस्य कामस्य पुरकत्वादित्यवगन्तव्यम् ।

(ख) विमृषन्तं—विचारयन्तं (वि + मृष + शतृ) । दृष्टं—सौहित्यम, सदर-प्राप्तिर्नित्यं, चंद्रस्य अतिशयेन पूरणात् भक्षणेच्छायां विरतिमिति यावत् (“सौहित्यं तपंश्च दृष्टिः” इत्यमरः) ।

(ग) प्रकृतं—प्रस्तुतम्, आरब्धनित्यर्थः, अनुसर—अनुविधेहि, आरब्धं भोगं निःशेषेण समापयेत्यर्थः । बालिशः,—मूर्खः (“अज्ञे मूढयथाज्ञातमूर्खं वेधेय-बालिशः” इत्यमरः) ।

(घ) प्रेरयति—चोदयति, भक्षयाथैव प्रवर्त्तयति इत्यर्थः (प्र + इर + चिच् + शतृ) । साहसम्—अविमृशकारित्वं दुष्करं कथं वा (“साहसन्तु दमं दुष्कर-

मस्मि” । इत्युक्त्वा द्रुतमेत्य (ङ) तयोर्मध्ये विभ्रान्तं तार्क्ष्यं पुनः शङ्खचूडोऽब्रवीत्,—“गरुत्मन् ! कस्ते भ्रमः ? मे फणं द्वे च जिह्वे न पश्यसि ? किञ्चास्य सौम्यामाकृतिं न पश्यसि ?” इत्थं शङ्खचूडे वदति सा भार्या मलयवती पितरौ च सर्वेऽत्र सत्वरम् आययुः । तच्च विलुप्ताङ्गं पुत्रं दृष्ट्वाऽस्य पितरौ,—“हा पुत्र ! हा जीमूतवाहन ! हा कारुणिक ! हा वत्स ! हा परार्थप्रदत्तजौवित ! हा वैनतेय ! त्वया कथमिदमविसृष्ट्य समाचरितम् ?” इति विलपन्तौ भृशं रुदतुः । तत् श्रुत्वा तार्क्ष्यो भृशमनुतप्तो व्यचिन्तयत्,—“हा ! कथं बोधिसत्त्वांशसम्भवो मया मोहात् भक्षितः ? सोऽयं जीमूतवाहनः परार्थप्राणदाता, यस्य कृत्स्नेऽत्र जगति कीर्त्तिघोषणा भ्रमति !! तदर्हस्मिन् मृते पापस्य मे अग्निप्रवेशनं युक्तम्, अधर्मविषवृक्षस्य स्वादु

कर्मणि । अविमृष्टकृतौ धार्ष्यं” इति हेमः), मा कथाः,—न कुरु [कृ + “माङि लृङ्” (१।३।१७५ पा०) इति लुङ्-धास् “न माङ्योने” (६४।७४ पा०) इत्यङ्गागमप्रतिषेधः] ।

(ङ) तथाः,—गरुडजीमूतवाहनयोः । विभ्रान्तं—संशयं गतम्, अयं नागो वा अन्यो वा इति निर्णयाच्चमत्तया सन्दिग्धमित्यर्थः (वि + भ्रम + क्तः । विष्ण० । “अथ विभ्रमः । शोभायां संशये ह्रावं” इति हेमः) । फणं—फणां, द्वे जिह्वे—द्विधा विभक्ता जिह्वा इत्यर्थः, सपांणां दिगिज्जत्वात्, तथा च,—“अथ सपांनुवाचदं सवांन् परम-हृष्टवत् । इदमानीतममृतं निक्षेप्यामि कुशेषु वः ॥ स्नाता महलसंयुक्तास्ततः प्राप्नोत पन्नगाः ! । भवद्भिर्दिमासीनेः यदुक्तं तद्वचस्तदा ॥ अदासी चैव मातेयस्य प्रभृति आस्तु मे । यथोक्तं भवतामेतत् वचो मे प्रतिपादितम् ॥ ततः स्नातुं गताः सपांः प्रत्युक्ता तं तथेलुत । शक्तीऽप्यमृतमाचिष्य अगम विदिवं पुनः ॥ अथाऽऽगतास्तुद्देशं सपांः अधार्थिजस्तदा । स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ यत्रैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंसरे । तदिज्ञाय जतं सपांः प्रतिमायाः कृतञ्च तत् ॥ सीमस्थाननिदधेति दर्भासी क्षितिपुस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा सपांणां तेन कर्मणा ॥ अभवंवास्त-अश्वान् दर्भासीऽप्यपवित्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । दिगिज्ज्वाश्च कृताः सपांः शङ्खेन महात्मना” ॥ इति भा० पा० १४ अ० च०) ।

फलं किं पच्यते ?” इत्येवं चिन्ताकुले तार्क्ष्ये स जीमूतवाहनः
(च) बन्धून् समागतान् दृष्ट्वा निपत्य ब्रणव्यथया पञ्चत्वमवाप ।

ततस्तत्र शोकदीनयोस्तत्पित्रोः “हा हा” इति विलपतोः,
शङ्खचूडे च आत्मानं निन्दति, सा मलयवती (छ) अश्रुगद्गदं
नभो दृष्ट्वा पूर्वप्रसन्नां तां वरदां देवीमम्बिकामिति उपालभत,
—“मातः ! ‘विद्याधरचक्रवर्त्ती ते पतिर्भविता’ इत्यहं त्वया
आदिष्टा, तन्मम भाग्येन त्वं मिथ्यावादिनी जाताऽसि” । इत्युक्ताः
वत्यां तस्यां सा गौरी प्रत्यक्षोभूय,—“पुत्रि ! न मे वचो
(ज) मृषा” इत्युक्त्वा कमण्डलोरमृतेन तं जीमूतवाहनं सिषेच ;
तेन च सः अक्षतसर्वाङ्गः पूर्वाधिकतरद्युतिर्जीवन् सद्यः समु-
त्तस्थौ । अथ सा देवी सर्वेषु प्रणमत्सु, उत्थितं प्रणतं तं
जीमूतवाहनं प्राब्रवीत्,—“पुत्र ! तुष्टाऽस्मि ते अनेन देह-
दानेन, तदेषाऽहं निजैः पाणिना विद्याधरचक्रवर्त्तिपदे
त्वामभिषिञ्चामि” एवं वदन्ती देवी कलसाम्बुभिः तं जीमूत-
वाहनमभ्यषिञ्चत्, (झ) तेन च पूजिता तत्क्षणान्तिरोदधे ।

(च) बन्धून्—पितृदिस्त्रजानान् (“सर्गावधान्ववशातिषन्धुस्त्रजानाः समाः”
इत्यमरः) । पञ्चानां—चित्यपुत्रजीमरुद्गीमरुपाणां पञ्चमदामृतानां भावः तत् पञ्चत्वं
—मृत्युम् ।

(छ) अश्रुणा—अश्रुपरीधेन हेतुना, गद्गदम्—अस्यष्टाक्षरम् अश्रुगद्गदं—
बाष्पावरुङ्कणम् यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विष्णु ०), नभः,—अन्तरीक्षं, दृष्ट्वा—
अवलोक्य, आकाशं लक्ष्येत्यर्थः । इति—वक्ष्यमाणप्रकारेण, उपालभत—अदृश्यत्,
तिरश्चकारेत्यर्थः (उप + आ + लभ + लङ्-त) ।

(ज) मृषा—मिथ्या (अथ ० । “मृषा मिथ्या च विधमे” इत्यमरः) । अश्रुतेन
—जलेन, अक्षतवत् तज्जलस्य अक्षतसङ्घोषकत्वात् अक्षतसदृशेनेति भावः (“सखिलं
कमलं जलम् । पयः कौलालममृतम्” इत्यमरः) ।

(झ) तेन—जीमूतवाहनेन । तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हितवतीत्यर्थः [तिरश्च
+ आ + लिट्-ए “तिरोऽन्तर्धौ” (१।४।७१ पा०) इति समासः] ।

अस्मिंश्च समये नभसः दिव्याः कुसुमवृष्टयः (अ) पेतुः, नेदुश्च सहस्रं दिवि देवदुन्दुभयः ।

अथ गरुत्मान् विनतस्तं जीमूतवाहनमुवाच,—“चक्रवर्तिन् ! अहं (ट) पुरुषातिशये त्वयि अतिप्रीनोऽस्मि, येन अपूर्वोदारमतिना त्वया त्रिजगत्कीर्तुकावहं ब्रह्माण्डभित्ति-लिखितम् देदं चित्रं कृतम् ; तन्मामाज्ञापय, मत्तस्याभिमर्तं वरं वृणीष्व” । इतिवादिनं गरुडं स महासत्त्वः प्रावदत्,— गरुत्मान् ! सानुतापेन त्वया पुनर्नागा न भक्ष्याः, ये च (ठ) अस्थिशेषाः पूर्वं त्वया भक्षिताः, ते जीवन्तु” इति । “एवमस्तु, न भोक्ष्येऽहमतः परं नागान्, ये च प्राग्भुक्ताः, ते च जीवन्तु” इति तेन वरे दत्ते, ये नागा अस्थिशेषाः पूर्व-भक्षिताः, ते च सर्वे सद्यः समुत्तस्थः । ततः सर्वेषु सुरनाग-मुनिगणेषु सानन्देषु मिलितेषु स मलयचलः (ड) लोकत्रय-भूम्याख्यां लेभे । तस्मिंश्च काले गौर्ध्याः प्रसादात् सर्वे विद्या-

(अ) पेतुः,—वक्षशिरे [पत + लिट्-उच् “पत एकङ्लन्धे—” (६।४।२० पा०) इति अभासलोपः अकारस्य च एकारः], नेदुः,—दध्नुः (नद + लिट्-उच्, पूर्ववद्रूपसिद्धिः) ।

(ट) पुरुषेषु अतिशयः,—उत्कर्षवान् तस्मिन् पुरुषातिशये—पुरुषयेष्टे (७मी तत्प०) । अपूर्वा—अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वः, अमानवोति यावत्, उदारा—महती, मतिः,—इच्छा (“उदारो दाहृतमहतीर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्” । “मतिः स्त्रीच्छाधिधोः श्रुती” इत्यभयवःपि मेदिनी) यस्य तेन अपूर्वोदारमतिना—अम्बदुर्लभमदृष्टाश्रयेन (निष्प० । बहुव्री०) । ब्रह्माण्डं—जगत्त्रितयमेव, भित्तिः,—कुण्डं, चित्रनिष्पासायां इति भावः, तत्र लिखितं—चित्रितं ब्रह्माण्डभित्तिलिखितं—जगत्पटे सुदृढमङ्कितं (विश्व० । ७मी तत्प०), ब्रह्माण्डभित्तिलिखितत्वात् आकाशस्यायि इति भावः । आज्ञापय—आदिष्ट, क्षिते प्रियं करोमीति शेषः ।

(ठ) अस्थिशेषाः,—अस्थिसामावशिष्टाः, शृता इति भावः ।

(ड) लोकत्रयञ्च—भुवनत्रयञ्च, दिवनरनागलोकञ्च सर्वगतत्वरसातललोत्पन्नः,

धरेश्वराः तमद्भुतं (ढ) जीमूतवाहनोदन्तं विविदुः । ततश्च ते सर्वे समेत्य चरणावनताः तं (ण) मुदितबन्धुसुहृत्समेतं गौरीस्वकरक्तमहाभिषेकं हिमाद्रिं निन्युः । तत्र गत्वा स जीमूतवाहनः पित्रा मात्रा भार्यया मलयवत्या मित्रावसुना लोकोत्तरचरितेन शङ्खचूडेन च समं बहुरत्नशोभितां विद्याधर-चक्रवर्तितां भुञ्जानः सुखमध्यवासः ।

इति महतीं विचित्रां कथामाख्याय वेतालः पर्यपृच्छत्,—“राजन् ! ब्रूहि, शङ्खचूड़-जीमूतवाहनयोः कोऽधिकः (त) सत्त्वेन ? यदि जानन्नपि न वदसि, तदा पूर्वमेव दत्तः शापः सम्भावितः” इति । राजा अभवौत्,—(थ) “बहुजन्म-सिद्धमेतत् जीमूतवाहनस्य न चित्रं, श्लाघ्यस्त्वत्र शङ्खचूड़ः, यो मरणादुत्तीर्णोऽपि अन्यं प्राप्य सुदूरं गताय शत्रवे तार्क्ष्याय पश्चात् धावन् स्वं देहमुपानयत्” । एतत्तस्य नृपस्य वचनं

भूमिः,—प्यानं, सम्मेलनस्थानमिति यावत्, सुरनागसुनीनामेकत्र मेलनादिति भावः (“भूमिः क्षितौ प्यानमात्रे” इति हेमः), लोकवयभूमः इति आख्या—सत्रां लोक-वयभूम्याख्याः—विजगदास्पदाभिधानम् ।

(ढ) जीमूतवाहनस्य उदन्तं—उत्तान्तं (“वाक्तां प्रवृत्तिर्दन्तान्तः उदन्तः स्यात्” इत्यमरः), विविदुः,—भवजन्मः, ज्ञातवन्तः इत्यर्थः (विद + लिट्-उच्) ।

(ण) मुदितैः,—पुनर्जीवनप्राप्तां हृष्टैः, इत्युभिः,—पित्रादिभिः स्वजनैः, सुहृद्भिः,—मितेभ्यः, समेतं—सङ्गतं मुदितबन्धुसुहृत्समेतम्—आनन्दितस्वजनसखि-सहितम् (विष्णु । ३ वा तत्पु०) ।

(त) सत्त्वेन—सत्त्वगुणेन, स्वभावेन वा, चित्तेन वा, असुभिर्वा, अधिकाः,—येषः, अगवोर्मध्ये कः सत्त्वगुणाधिकः, उन्नतस्वभावो वा, उदारमना वा भङ्गाप्राप्तो वा इत्यर्थः ।

(थ) बहुभिः जन्मभिः,—पूर्वपूर्वजन्मभिः, सिद्धं—निष्पन्नम्, आचरितमित्यर्थः, बहुजन्मसिद्धं—जन्मजन्मान्तरीयसंस्कारवशात् अधिगतमित्यर्थः, एतत्—सत्त्व-मित्यर्थः । चित्तम्—आशब्धं, सङ्गसंस्कारत्वादिति भावः ।

निश्चय वेतासः शिंशपाऽन्तिकमगात् । राजाऽपि तमानेतुं
पुनः प्रययौ ।

अथ सप्तदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलमुपेत्य वेतालञ्च तं तथैव
स्वस्थमारोप्य चलितुमुपचक्रमे । वेतालञ्च तं पुनरब्रवीत्,—
“राजन् ! अमविनोदाय पुनरहमेकामाख्यायिकां कथयामि,
शृणु,—

पुरा गङ्गाकूले कनकपुरं नाम पुरमेकमासीत्, यस्मिन्
(क) धर्मस्य एकोऽपि पादः कलिना न विहतः । तत्राभवत्
यशोधराऽऽख्यो (ख) यथार्थनामा महीपतिः, यो हि धीरो
वेलाऽद्रिरिव क्षितिं विभ्रवात् ररक्ष । यस्य जगदाङ्गादकः

(क) चर्कस्य—पूर्वचतुष्पादधर्मस्येत्यर्थः । पादः,—चरणः, चतुर्धात्र इति
यावत् (“पादस्तुरीयो भागः स्वात” इत्यमर.), कलिना—तदाख्यचतुर्धनुर्मेन,
विहतः,—विनाशितः, सत्ये चतुष्पादः, वेतायां त्रिपादः, हापरे द्विपाद-
धर्मः तस्यौ, कली तु एकपादः चर्कः कलि पादत्रयस्यान्त्ये तेनैव पापेन भयं,
कनकपुरे तु राज्ञो यशोधरस्य पुण्यश्रासनप्रभावात् कलिना चर्कस्य एकोऽपि पादः
नैव भङ्गस्तुं शक्ते, सत्ययुगवत् पूर्वचतुष्पाद एव चर्कः विद्यते, राजाऽयं महाप्रभावः
पुण्यनाथ इति फलितम् ।

(ख) यथार्थनामा—यशोधर इति सार्वकलामा, महावज्रा इति यावत् ।
वेला—सीमा, सीमारूप इत्यर्थः (“वेला काली च सीमायामग्रे, कूलविचारयोः”
इति मेदिनी), ताडयः चद्रिः वेलाऽद्रिः,—मर्यादापर्वतः, मर्यादापर्वतास्तु ब्रह्माण्ड-
पुराणे ब्रह्मर्षिताः ; यथा,—“जाठरी देवकूटश्च पूर्वस्यान्दिमं पर्वतौ । तौ दक्षिणी-
नरदायामाकाशीकनिवधायतौ ॥ वेलासी हिमवासेव दक्षिणे वर्धपर्वतौ । पूर्वपक्षा-
वज्राक्षितावर्धनामव्यवस्थितौ ॥ निषधः पारियात्रश्च पश्चिमी वर्धपर्वतौ । तौ दक्षिणी-

(ग) चण्डप्रतापोऽखण्डमण्डलस्य विधिना चन्द्राकारविकीकृत्यैव विनिर्मितः । (घ) जनता यं पापभीकं यशोलुब्धं परस्त्रीषु चण्डं शीर्यैर्दार्यमयं विदन्ति । तस्य राज्ञः पुनः कश्चित् महाबन्धुक् प्रतिवसति स्म, तस्य उन्मादिनी नाम कन्याऽभवत् । यस्ता-मद्राक्षीत्, स मदनवाग्रहतः उन्मादवानिवाभूत् । तस्यां (ङ) यौवनस्थायां स बन्धुक् नीतिविद्वन् तं यशोधरं राजान-मुपेत्य व्यजिज्ञपत्,—“प्रभो ! त्रैलोक्यरत्नभूता मे कन्यैका प्रदेयाऽस्ति, तां देवस्य अनावेद्य अन्यस्मै न दातुमुक्ते, अस्मिन् भूमण्डले देव एव सर्वरत्नानां प्रभुः, तत् तां स्वीकृत्य मामनुगृह्णातु देवः” ।

इति तस्य वचनमाकर्ण्य स राजा निजान् ब्राह्मणान् तस्या

तराशामावाभीकनिवधायतौ” ॥ इति । स च चितिसमुद्रधीरत्नरेऽवस्थितः जल-प्रावणात् पृथिवीं रक्षति । विप्रवात्—राष्ट्रविषयेयात् जलप्रावणाच्च ।

(ग) चण्डप्रतापः,—तीक्ष्णभावः, अवध्यशासन इति यावत्, चण्डमण्डलः,—अविभक्तदेशः, कृत्यदेशाधिपतिरित्यर्थः, एकातपवीकृतसमयदेशः सदा इति यावत् (“मण्डलं देशविन्ध्योः । मुलकभेदे परिधौ गुणि दाद्वराजके ॥ सङ्घाते देशभेदे च” इति हेमः), चण्डमण्डलयन्त्रः जगद्व्राटक, चण्डमण्डलः सूर्यस्य चण्डप्रतापः, राजानि तस्मिन् जगद्व्राटकत्वचण्डप्रतापत्वाचण्डमण्डलत्वादि-गुणसङ्गात् चन्द्राको पवीकृतौ द्वावस्थितौ इत्युत्पत्त्या ।

(घ) जनता—जनसमूहः । परस्त्रीषु चण्डं—क्रीडं, परदारविसृज्जनित्यर्थः ।

(ङ) यौवने—युवभावे तिष्ठतीति तस्यां यौवनस्थायां—प्राप्तयौवनायां सत्या-नित्यर्थः (भावे ७मी०) । प्रदेशा—कन्यैषिद्वराय विवाहविधिना समर्पणीया, परिचाययितव्या इत्यर्थः । अनावेद्य—अविज्ञाय [आ+विद+क्यप्, न चावेद्य अनावेद्य “नलोपी नजः” (६।१।७१ पा०) इति नलो नज्य लोपे कृते “तस्मान्मुञ्चि” (६।१।७४ पा०) इति मुञ्चावनः] । अलक्ष्ये—अज्ञानी (अत्+लक्ष् + कट्-ए) । स्वीकृत्य—अङ्गीकृत्य, पवीत्रेण परिगृह्येत्यर्थः (चण्डं स्वीकृत्या इति क्+प्+ङ्+क+क्यप्) ।

लक्षणानि परीक्षितुं व्यसृजत् । ते ब्राह्मणा गत्वा तां त्रिलोक-
सुन्दरीं दृष्ट्वा सद्यः (च) क्षोभमगमन्, व्यचिन्तयन्, —“यदि
राजा इमां परिणयेत्, तदा राज्यमवसोदेत्, एतस्यामासक्त-
चित्तः स कदाऽपि न हि राज्यम् अवेक्षिष्यति, तस्मादेषा
सुलक्षणेति राज्ञे नाम्नाभिः कथनोद्यम्” इति । इत्येवं मनसि
सङ्कल्प्य ते राजान्तिकमाजग्मुः, ऊचुश्च, —“देव ! सा कुलक्षणा”
इति । तेन च स राजा तां बणिक्सुतां न स्वीचकार । ततः
तदाज्ञया स बणिक् तां कन्यां बलधराऽऽख्याय सेनापतये
प्रददौ । अथ सा भर्तृगृहे तेन भर्ता सुखेन (छ) अस्थात् ।

इत्थं (ज) गच्छति काले हेमन्तहस्तिनं प्रफुल्लकुन्दलता-
दन्तं मथिताम्बुजिनीवनं हत्वा लसत्पुष्पमञ्जरीकमरावलिः

(च) क्षोभं—चाञ्चल्यं, तस्यां राज्ञः अत्यासक्तिर्भायित भावः । पारथयेत्—
उच्येत् (परि + नी + लिङ् यात्) । अवसोदंत्—मथ्येत । अव + सद + लिङ्-यात्
“पात्राभाष्या—” (७३।७८ पा०) इति सोढादेशः ।

(छ) अस्थात्—अवासीत् [स्था + लुङ् इ “गार्ग्या—” (२।४ ७७ पा०)
इत्यादिना सिचौ लुक्] ।

(ज) गच्छति—अतिवहति । हेमन्तः,—हेमन्तः, स हसीव तं हेमन्तहस्तिनं
—गजसदृशं हेमन्तर्तुं, हेमन्तकालस्य धूमसदृशकृतभटिकावकुलत्वेन पद्मिनी
वल्ग्विभक्तत्वेन च धूमसदृशेन अम्बुजिनीकाननविभक्तकेन च गजेन साम्य-
मवगन्तव्यम् ; प्रफुल्ला—विकृषा, या कुन्दलता—कुसुमितकुन्दशाखा (“लता
व्रततिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम्” इति शाश्वतः), अथ कुसुमाना विकाराणि
तद्वयुक्तीषु लतास्तपि विकशितत्वापचारः, सा दन्त इव यस्य तम्, अन्तः,—कुन्दलता
इव दन्तः यस्य तं प्रफुल्लकुन्दलतादन्तं—पुष्पितकुन्दशाखारूपदन्तविशिष्टं, गजदन्तानां
श्रवणाद्दीर्घत्वाच्च कुसुमितकुन्दशाखीपस्य, अन्तथा केवलस्य खल्यस्य कुन्दस्य औपस्ये
तु गजदन्तसादृश्यद्वानिदोष स्यात् इति बोद्धव्यं (विष्णु० । षड्भूमी०), मथितं—
विखिञ्चितं, विनाशितमित्यर्थः, अम्बुजिनीवनं—पद्मिनीपङ्क्तं येन तं मथिताम्बुजिनी-
वनम्, एतच्च,—हेमपातनेन, अपरत्र,—अवगाहनेनेति भावः, विदलितपद्मिनीसङ्घं
(विष्णु० । षड्भूमी०) । लसन्ती—दीपमाना, या पुष्पमञ्जरी—कुसुममञ्जरी, सा

चूताङ्गरनखः कानने क्रीडन् मधुकर्मरी समाजगाम । तस्मिंश्च
काले वसन्तोत्सवं द्रष्टुं स राजा यशोधरः गजार्कटः निर्जगाम ।
(भ) तद्रूपेण सम्भाव्यविप्लवाः कुलयोषितः अपसारयितुं तदा
उद्बुध्य दत्तं डिण्डिमं श्रुत्वा मा उन्मादिनी परित्यागावमानिता
हस्यपृष्ठतः तस्मै राज्ञे आत्मानमदर्शयत् । स च राजा
(ज) सन्धुक्षितस्य मधुना मलयानिलैः कामाक्ष्योः ज्वाल-
ामिवोद्भतां तां दृष्ट्वा चुक्षभे ; तस्याश्च रूपं ममोभुवो जैत्रमस्त्र-
मिव हृदये गाढं प्रविष्टं निर्वर्णयन् क्षणात् मोहमगात् ।

केशरावलि .—मिहस्य सटामहतिरिव यस्य सः, अन्यत्र,—लसत्पद्मसङ्गरीष केशरा-
वलि यस्य स लसत्पद्मसङ्गरीकेशरावलि,—प्रोद्भिन्नकसुमवत्तरीरुपकेशरधारो
(विष्णु० । बहुव्री०), चूताङ्गराः,—चासमुकुलाः, नखा,—करकटा इव, अन्यत्र,
—चूताङ्गरा इव नखा यस्य सः चूताङ्गरनखः,—चासमुकुल इव नखधारी,
नखरायुधा हि मिहा तैरेव परान् दारयन्ति, वसन्तोऽपि चूताङ्गररूपेणास्त्रेण
विरहिहृदयान् दारयन्ति इति तस्मात्सम । मधुः,—वसन्तः, वसन्तर्तुरिति यावत्,
केशरी—सिंह इव, अन्यत्र,—मधुरिव केशरी मधुकेशरी—वसन्तकालरूपः सिंहः ।

(भ) तस्य—राज्ञः, रूपेण—सौन्दर्येण तद्रूपेण—राज्ञः सौन्दर्यसम्पत्त्या,
सम्भाव्यः,—सम्भावनादः, विप्लव,—आचल्यं यासा ताः सम्भाव्यविप्लवाः,—आशङ्क-
विकाराः, राज्ञः सौन्दर्यात्तदग्रदण्डनेन शङ्कनीयमानसविकाराः इत्यर्थः (विष्णु० ।
बहुव्री०) । उद्बुध्य—राजा बहिरागच्छति, सर्वां शृङ्गं तद्भजनमागोदपगच्छत इति
उत्प्रेः बाधसदृशेनैव बोधयित्वा (उत् + पुष + ल्यप्) । परित्यागेन—कुलचक्षेति
विन्ध्य .अनादृतात् प्रत्याख्यानेन, अवमानिता—अवज्ञाता परित्यागावमानिता—
अपहृष्टपरिभृता, तत्तु योषितामतीव मन्त्रुकारणमवगन्तव्यं (विष्णु० । ३५
तत्पु०), हस्यपृष्ठतः,—हस्यपृष्ठमाकृष्ट (ल्यब्लोपे ५मी०) ।

(ज) सन्धुक्षितस्य—उद्दीपितस्य (विष्णु० । सम + पुष + क्तः), मधुना—
वसन्तेन (कर्त्ता), मलयानिलैः,—दक्षिणस्यमलयपर्वतागतवायुभिः (शरत्के ३५०),
तस्य कामोद्दीपकत्वात् । ज्वाला—शिखाम्, अतीव सत्तापकत्वादिति भावः । चुक्षभे
—विचकार, अलक्षितो बहुवेत्यर्थः (चुभ + क्तिट्-ए) । मनसः सूः,—उत्पत्तिः इत्य-
मनसो भवति इति वा, मनसि भवति इति वा तस्य मनीषुवः,—कामस्य (मनश्च +

अथ स भृत्यैराश्वामितो राजधानीं प्रविश्य (ट) पृष्ठेभ्य-
स्तेभ्यस्तां प्रागुपनतोष्णिताम् उष्मादिनीं बुबुधे । ततः स राजा
तान् “कुलक्षणेयम्” इतिवादिनो विप्रान् देशान्निर्वास्य
(ठ) अनुदिनं तामिव समुत्सको दध्यौ,—“अहो ! जगन्निष्कलङ्गे
तस्या मुखे सति निर्लज्जो जडात्मा अयं शशी नित्यमुदेति ।

भू + क्षिप् । कैतं—जित् । अयसाधनमित्यर्थः [विष्णु० । जि + “टन्” (३।२।१३५
पा०) इति टन् “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति अणि कृते पूर्वपठवृद्धिः ।
“जैत्रस्त जैता” इत्यमरः] । निर्वर्णयन्—अवलीकयन् [निर् + वर्ण + “सत्याप—”
(३।१।२५ पा०) इति णिच् + लट् ; श्वादेशः । “निर्वर्णयन्तु निष्प्यानं दर्शनालीक-
जेचनम्” इत्यमरः] ।

(ट) पृष्ठेभ्यः,—जिज्ञासितेभ्यः, राजा इति शेषः, तेभ्यः,—भृत्येभ्यः । आदौ
उपनता—प्राप्ता, पितां दातुमिष्टत्वात् प्राप्तप्राया इत्यर्थः, पश्चात् उष्णिता—लक्ष्य-
ज्ञानं ब्राह्मणानां सुषमावण्यदोषात् त्यक्ता ताम् उपनतोष्णिताम्—उपस्थितां
परित्यक्ताचेत्यर्थः (विष्णु० । स्नातान्निष्ठवत् स०) ।

(ठ) दिने दिने अनदिनं—प्रतिदिनं (शीघ्रायामव्ययी०) । समुत्सकः,—
उत्कण्ठितः सन्, दध्यौ—खिलयामास (ध्रै + लिट् + लृत्) । जगत्सु—भुवनत्रयेष्वित्यर्थः,
निष्कलङ्गे—कलङ्कशून्ये जगन्निष्कलङ्गे—विभुवने एकमात्रकलङ्कविरहिते, केवलम्
अस्या मुखमन्तरा विभुवने नैवविधे किञ्चिद्व्यमलि, यत् कियताऽपि कलङ्केनामंसृष्टं
हृष्यते इति तात्पर्यम् ; यद्वा,—जगत निष्कलङ्कं यस्मात् तादृशे जगन्निष्कलङ्गे
(मुखे इत्यस्य विष्णु०), पृथिव्यां सर्वथा रमणीयं नैव किञ्चिदस्ति, इत्यपवाद-
प्रधान्ये इत्यर्थः, अतुलनीये—इति भावः । निर्लज्ज इति ।—निर्लज्जत्वस्य शशिन
वदं यत्,—अकलङ्कितः तस्या मुख्यं विद्यमानत्वेऽपि कलङ्कमलिनस्य आत्मनः
नित्यप्रकाशनम् ; जडः,—दिमयलः, आत्मा—स्वरूपं यस्य सः जडात्मा—अशिरमयः,
अथवा जडात्मा—अप्राज्ञः, मूर्खस्वरूपः इत्यर्थः, मूर्खमन्तरा कीदृशः कलङ्कितमात्मानं
प्रदर्शयति ? इति भावः (“जडा भिवाम् । शुकशिव्यां दिमयलमूकाप्राप्तेषु तु
विबु” इति विजयेदिन्यौ), जडात्मा—जलमयमखल इत्यर्थः, उलयीरभेदात्,
अन्तर्मखलस्य जलमयत्वे प्रमाणं यद्वा ‘सिद्धान्तशिरोमणौ,—“अन्तस्य दर्शने त्वयं
विजये,—अन्तौ हि जलमयः, तस्य खतो दीप्तिर्नास्ति, तस्य दूरस्थितजलमयस्य

कठोरौ हेमकलसौ गजकुम्भो च कर्कशौ अस्याः (ङ) पीनयो-
स्तुङ्गयोः पर्याधरयोः सादृश्यं न लभेयाताम् । (ट) काञ्ची-
नक्षत्रमालया विराजितम् अस्या जघनस्थलं कन्दर्पमातङ्ग-
मस्तकनिभं कं न विलोभयेत् ? ” । इत्येव तामन्तश्चिन्तयन्
राजा (ण) कामाग्निपुटपाकेन पच्यमानः दिवानिशं क्षीयते
स्म । (त) क्रिया निगूहमानश्च पृच्छद्वाः आसेभ्यः तत्

दृश्ययोग्यत्वात्, सूर्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्ता दशनयोग्यता तन्मण्डलस्य स्थानः-
स्थितत्वेऽपि” इत्यादि । अनेन ज्ञानिनः परानुग्रहजीवित इत्यलक्षोक्तं, ततश्च य ईदृशः
हेयः, स कथं निखिलादरभाजने तादृशे सुखे सत्यापि नित्यमुद्विष्टः ? उच्येव
तस्य उदयनम् इति प्रतीयते ।

(ङ) पीनयोः,—स्तूलयोः, तुङ्गयोः,—उन्नतयोः ।

(ट) काञ्चां—कटिभूषणविशेषे (“स्त्रीकन्या मेखला काञ्ची सप्तकी रसना
तथा” इत्यमरः), या नक्षत्रमाला—नक्षत्राणां मालिख सप्तविंशतिभौतिकैः कृता
रचना, यद्यपि “एकावल्याकथयिका । सेव नक्षत्रमाला स्थात् सप्तविंशतिभौतिकैः” ॥
इत्यमरौक्तैः सप्तावशतिभौतिकययिता एकयष्टिका एकावली एव नक्षत्रमाला-
शब्दाच्चा, तथाऽपि “एका यष्टिर्भवेत् काञ्ची” इत्यनेन काञ्चा अपि एकयष्टिक-
त्वात् सप्तविंशतिभौतिकययितायां तस्यां सादृश्यनिबन्धनः नक्षत्रमालाशब्दोपचारः ;
तथा काञ्चीनक्षत्रमालया—सप्तविंशतिभौतिकयष्टितरसनया । जघनस्थलं—क्रियाः
कटीपरीभागः (“पथान्नितम् स्त्रीकन्याः क्लीवे तु जघनं पुरः” इत्यमरः), कन्दर्प-
मातङ्गमस्तकश्च—गजकुम्भस्येत्यर्थः, ते कन्दर्पमातङ्गमस्तके, तन्निभं कन्दर्पमातङ्ग-
मस्तकनिभं—कन्दर्पसदृशम् उन्मादकं करिकुम्भसदृशं विशालक्षेत्यर्थः, एतेनास्या
जघनप्रदेशस्य अतीव रमणीयत्वमुद्दीपकत्वञ्च गम्यते । .

(ण) कामः अग्निरिव, सन्नापकत्वादिति भावः, तत्र यः पुटपाकः,—
अन्तर्निगूढः पाकविशेषः तेन कामाग्निपुटपाकेन—पच्यमानलज्जान्याभ्यन्तरिकपाक-
विशेषेणेत्यर्थः (कक्षां) । क्षीयते स्म—कृशीभूयते स्म [क्षि + कम्भकत्तरि खट्-ले
“क्षीयते इति कम्भकत्तरि” (का० सू० ३० ५ अ० २ अ० ५ सू०)] ।

(त) क्रिया—लज्जया, निगूहमानः,—गोपयन् [नि + गूह + मानच्
“ऊदुपधाया गीहः” (६।४।८ पा०) इति उपधायाः क्त], क्षीयताकारणमिति
शेषः, पृच्छद्वाः,—निश्चासमानेभ्यः [प्रच्छ + शब्द “यद्विद्या—” (६।१।२६ पा०)]

पौडाकारणं प्रकाशयामास । (थ) “अलं सन्तापिन, स्वाधीनां तां किं न भजसे ?” इति तैरभिहितः स धार्मिकः नरपतिः नैव तदनुमेने ।

ततो बलधरो नाम सेनापतिः तत् विदित्वा उपेत्य च चरणाऽऽनतः प्रभुम् (द) अभ्यर्थयामास,—“देव ! दासस्त्री सा तव दास्येव, न पराङ्मना ; अहञ्च स्वयं प्रयच्छामि, तदेनां मे भार्या गृह्णाण । (ध) अथवाऽहं ताम् इह देवकुले त्यजामि, तर्हि तस्या ग्रहणे न दोषः” । इति सेनापतिना निर्वन्धेन अभ्यर्थ्यमानोऽपि सान्तःकोपं तमुवाच,—“अहं राजा भूत्वा कथमौदृश्यमधमं कुर्याम् ? मयि धर्मम् (न) अतिक्रामति कः स्ववर्त्मनि तिष्ठेत् ? भक्तोऽपि त्वं कथं मा पापे परलोकमहा-

इति सम्यग्वारणम्], आमेभ्यः,—स्वेभ्यः, स्वजनैश्च इत्यर्थः (“आमी लब्धे स्वसत्त्वयो,” इति मीदनी), यथा,—आमेभ्यः,—प्रत्यायतेभ्यः, विश्वस्तुष्टश्च इत्यर्थः (“आमः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) ।

(थ) अलं—निषेधाद्येकमव्ययम्, अलं सन्तापिन—सन्तापं मा कुरु इत्यर्थः (“गन्त्यमानोऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका” इति नियमात् गन्त्यमानाक्रिया-ऽपेक्षया साधकत्वेन करणे श्या०), स्वाधीना—निजाऽऽयत्ता, निजसमापतेः पत्नीत्वात् तस्याः स्वाधीनत्वम् । अनुमने—अनुसुष्टे, स्वीकृतवानित्यर्थः [अनु + मन + लिट्-ए “अत एकइलमध्ये—” (६।४।१२० पा०) इत्यभ्यासत्पीपः, अकारस्य च एकारः] ।

(द) अभ्यर्थयामास—यथाचि (अभि + अर्थ + णिच् + लिट्-णल्) । पराङ्मना—परस्त्री, दासस्त्रान्तिके वस्तुनि प्रभोरेव स्नायत्वात्, यदाह कात्यायनः,—“दासेनीदा त्वदासो वा साऽपि दासीत्वमाप्नुयात् । यस्मादभर्ता प्रभुलक्षाः स्नायन्धोनः प्रभुर्यत्” ॥ इति । “दासस्य तु धनं यत् स्नात स्नामी तस्य प्रभुः स्युत” ॥ इति ।

(ध) अथवा—पञ्चान्तरे, परस्त्रीति मत्वा यदि न गृह्णाति तदा इति भावः । देवकुले—देवगृहे, देवता साचीकृत्य इति भावः । तस्याः ग्रहणे न दोषः,—मया परित्यक्तायाः तस्या अस्त्रान्तिकत्वात्, अस्त्रान्तिकधनस्य च राजाधिकृतत्वात् अर्थात् इति भावः ।

(न) अतिक्रामति—उल्लङ्घयति (अति + क्रम + ऋट् । भावे ०भो०) । स्ववर्त्मनि

दुःखहेतौ क्षणमुखावहे नियोजयसि ? यदि त्वं धर्मपत्नीं विहास्यसि, तदा त्वां न क्षमिष्ये । मादृशः को हि तादृशं धर्मविप्लवं सहेत ? तत् (प) वरं मृत्युः” इति उक्त्वा स राजा तं निषिषेध । (फ) उत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि त्यजन्ति, न सत्पथम् । (व) तथैवार्थयमानान् सर्वानपि पौरजानपदान् मिलितानपि स राजा सुदृढनिश्चया निराचकार । ततः क्रमेण तेनैव (भ) अरज्वरभवोष्मणा अभोक्ष्यं प्रक्षीणदेहः स राजा यशोधरः यशःशेषतां प्रययौ ; सेनपतिश्च प्रभोस्तथा विलय-मसहिष्णुः अग्निविवेश, अनिर्वचनीयं हि भक्तचेष्टितम् ।

इति कथामाख्याय स्कन्धस्थितो वेतालः तं पप्रच्छ,—

—निजकर्मव्यपदे । धर्माय—सह धर्माचरणाय, पत्नी ता धर्मपत्नी—सहधर्मिणी (धर्मो मृत्यु०), विहास्यसि—त्यज्यसि (वि + हा + लट्-त्यसि) ।

(प) वरं—मनाक्प्रियः, इदमर्थं कृत्वा जीवनरक्षणपेक्षया मृत्युरपि प्रियः इत्यर्थः (“देवाहृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लोव मनाक्प्रिये” इत्यमरः) ।

(फ) उत्तमसत्त्वा,—सरस्वभावा ।

(व) तथैव—उत्तमकारणैव, सेनापतिप्रदर्शितरीत्यैवेत्यर्थः, अर्थयमानान्—याचमानान् (अर्थ + णिच् + मानच्) । पौराः,—पुरवासिनः, नागरिका इत्यर्थः, जानपदाः,—जनपदवासिनः, नगरादन्वयं देववासिन इत्यर्थः (“भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेवार्थाः” इति मोदनी), पौराश्च जानपदाश्च ते तान् पौरजान-पदान्—नगरवासिनः, देववासिनश्चेत्यर्थः, यद्वा,—पौराः,—पुरवासिनः, ये जान-पदा,—जनाः, तान् पौरजानपदान्—पुरवासिजनान् (कथभा०), पौरा,—पुरवासिनः, जना, जानपदाः,—नगरवासिनश्च जनाः तानिति वा । निराचकार—प्रत्याख्यो, निवारयानासेत्यर्थः (नि + आ + कृ + लिट्-अकृ) ।

(भ) अरज्वरात्—कामज्वरात्, भवः,—उत्पत्त्यर्थस्य तादृशेन कथना—सत्पापेन अरज्वरभवाक्षया—कामज्वरमन्तापेन (कथभा०), अक्षोष्ण—निवृत्त्यर्थम् । यश्च एव शेषः, तस्य भावक्षणाः यश्च शेषता—कीर्त्तमानावाश्रयता, मृत्युमिता यावत् । विलयं—मृत्युमित्यर्थः । भक्तचेष्टितम्—अनुरक्तसंन-धनद्वारः ।

“राजन् ! एतयोः सेनापतिमहोभूतोः कोऽधिको मतः ? त्वया पूर्वदत्तशपम् अनुष्मृत्य वक्तव्यम्” । राजा अवदत्,—“अहं राजानमधिकं मन्ये” । तदाकर्ण्य वेतालः (म) साक्षेपमब्रवीत्,—“राजन् ! सेनापतिः कथं नाभ्यधिकः ? यः स्वामिने तथाविधां स्वभार्यां सुचिरेण ज्ञाततद्भोगसुखास्वादोऽपि समुपानयत्, प्रभौ च पञ्चत्वमागते तद्भक्त्या आत्मानमग्निसादकरोच्च ; राजा तु अनास्वादिततद्भोगस्तस्य भार्या जहौ” ।

वेतालेनैवमुक्तः स राजा विहस्य पुनरब्रवीत्,—“यद्यपि एतत्, तथाऽपि (य) नातिचित्तं तत्, कुलपुत्रो हि सेनापतिः, स भक्त्या तथाऽकरोत्, प्राणैरपि भृत्यानां स्वामिरक्षणं व्रतम् । राजानस्तु (र) मदाध्याता गजा इव निरङ्कुशा विषयोन्मुखा धर्ममर्यादाशृङ्खलां छिन्दन्ति । तेषां हि

(म) साक्षेपं—समक्षं, किञ्चिन्निर्मलं इत्यर्थः । तथा सह भोगः तद्भोगः, तत्र यत् सुखम्—आनन्दः, तस्य आस्वादः,—रसः, ज्ञातः,—अनुभूतः, तद्भोगसुखास्वादः,—तत्सम्भोगानन्दरसः येन सः ज्ञाततद्भोगसुखास्वादः,—विदित-तत्पुरुषसुखमाधुर्यः (विष्णु० । बह्वृक्ष०), समुपानयत्—समुपाहरत्, उपायनी-कर्तुमैच्छदित्यर्थः (सम् + उप + आ + नी + लङ् ।)

(य) नातिचित्तं—नातिविषयकरमित्यर्थः । कुलपुत्रः,—सत्कुलोत्पन्नः इत्यर्थः । व्रतं—निश्चयः, अवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

(र) मदन—दान-वारिणा, गर्वेण च (“मदो रेतसि कक्ष्यां गर्वे हर्षेभ-दानयोः” इति विश्वः), आध्याताः,—परिपूर्णा इत्यर्थः, मदाध्याताः,—मदनमत्ताः, गर्विताश्च । निरङ्कुशाः,—अङ्कुशो नाम गजताडनविशेषः, तदन्यायताः, अङ्कुशताडने-नापि वशीकर्तुमशक्ता इत्यर्थः, अन्धव,—निर्वाधा इत्यर्थः, अतिक्रान्तशालना इति यावत्, विषयेषु—कारिण्यादिषु भोग्यद्रव्येषु, अन्धव,—सकृच्छन्दनवनितादिषु भोग्यद्रव्येषु, उन्मुखाः,—प्रवणाः विषयोन्मुखाः,—भोग्यद्रव्यामत्ताः (विष्णु० । उभौ तत्त्वं) । धर्मस्य मर्यादा—स्थितिः (“मर्यादा कौमनि स्थितौ” इति मेदिनी), शृङ्खला—निगड इव, नियामकत्वादिति भावः, तान्, अन्धव,—धर्ममर्यादा इव

(ल) उद्विक्तचित्तानाम् अभिवेकाभ्युभिः समं विवेको विगलति ।
 (व) चलच्चामरमारुतैरुडूय तेषां वृद्धोपदिष्टशास्त्रार्थरजांसि
 उत्तिष्ठन्त्यन्त इव । (श) आतपत्रेण च सत्यं सूर्यालोक इव
 निवर्त्यते । (ष) विभूतिवात्यया चोपहृता दृष्टिः मार्गं नैक्षते ।

प्रकृता तां धर्मासूर्यादाप्रकृता—धर्मास्थितिरूपं निगडमित्यर्थः, किन्तु—कृतान्ति,
 उल्लङ्घयन्तीत्यर्थः (छिद + लट् + अन्ति) ।

(ल) उद्विक्तचित्तानां—विषयप्रवणमनसामित्यर्थः, अभिवेकाय—राज्याधि-
 कारप्राप्त्यर्थे यथाविधि स्वाभावात्, यत् अन्तु—बहुतीयाङ्गतं जलं तेः अभिवेकाभ्युभिः,
 —राज्याभिवेकजलैः । विवेकः,—विचारः, इदं सत् इदमसत् इति विवेचना इत्यर्थः,
 विगलति—नश्यति, यदेव अभिवेकार्थे शिरसि निक्षिप्तमस्य भूमौ गलति, तदेव
 विवेकोऽपि पलायने इत्यर्थः ।

(व) चलन्तः,—चान्दोलयन्तः, ये चामराः,—वालय्यजनानि, तेषां मारुतैः,
 —वायुभिः चलच्चामरमारुतैः—व्यजनानिलैः, उडूय—उड्डीयेत्यर्थः (उत + धृ +
 खप्) । वृद्धैः,—प्रवयोभिः, अ चाध्याःदभिरिति यावत्, उपदिष्टाः,—अनुश्रिताः, ये
 शास्त्रार्थाः,—शास्त्रप्रतिपादितविषया, ते रजांसि—पांशवः इव, मन्मानभिज्ञतया
 अकिञ्चित्कराद्येन आसत्त्वभावादिति भावः, तानि वृद्धोपदिष्टशास्त्रार्थरजांसि—
 धूलिराशिवत् अकिञ्चित्कराणि शास्त्रशासनानीत्यर्थः, अत्र “मारुतः” “उत्सेप” इति
 वाक्यद्वयबलात् शास्त्रार्थे रजस्वारीपः बोध्यः, उत्तिष्ठन्त्यन्ते—उत्पत्यन्ते (उत + क्षिप
 + कर्ताणि लट् + अन्ते), वृद्धेभ्यः यत् किञ्चित् शास्त्रज्ञानमार्जितं, तत् सर्वं वायुवर्गेन
 धूलिराशिवत् चामरानिलसेवनगर्भरेण विभीयते इति भावः ।

(श) आतपत्रेण—कृत्रेण, कृत्रचामरादीनां राजलक्ष्णत्वात् इति भावः, सत्यं
 —तथ्यं, राज्ञां कूटव्यवहारपरायणत्वादिति भावः, कृत्रेण यथा सूर्यालोकं निवार्यन्ते,
 तथा राजलक्ष्णातपत्रमपि शिरसि धारणमात्रमेव सत्यव्यवहारात् राजानं विसृज्य-
 करोतीति भावः ।

(ष) विभूतिः,—ऐश्वर्यं, वात्या—वातसमूहः इव, प्रकृतिविपर्ययासकत्वादिति
 भावः, तथा विभूतिवात्यया—सम्यद्रूपप्रकृतवायुना । मार्गे—सत्यं, पन्थानं च, प्रवल्-
 वातीकृतधूलिराशिरुद्धा दृष्टिर्यथा मार्गदर्शनेऽसंमर्षां भवति, तथा ऐश्वर्यराशीनां
 चाकचत्वेन कलुषिता दृष्टिः सद्विदमसादवमिति विवेक्तुं नैव शक्नोतीति
 तात्पर्यम् ।

जगद्भिजयिनोऽपि ते ते नहुषादयो राजानः (म) मारमोहित-
चेतसः तां तां विपदं प्राप्तवन्तः । एष राजा पृथिव्याम्
एकच्छत्रोऽपि यत्तया उन्मादिन्या चपलया लक्ष्म्या इव
विमोहितोऽपि प्राणानपि तत्याज, न पुनः अमार्गे पदं निदधे,
तेनासौ वीरः मे अधिको (ह) मतः” ।

इत्याकर्ण्य नृपतेर्वाक्यं स वेतालः स्कन्धवर्त्ती पुनः स्वमेव
पदं मायया प्रायात् । राजाऽपि अचलचित्तस्त्वं तथैवानुमसार ;
आरब्धे सुदुष्करेऽपि महतां मध्ये विरामः कुत एव इति ।

अथ अष्टादशकथा ।

ततः स राजा (क) क्रव्याद्भिः परिवृते, ज्वालाविलो-
रसनेर्भूतैरिव चिताग्निभिः समन्तादतिरौद्रे तस्मिन् पिटवने
तस्यां क्षपायां तं शिंशपातरुमपेत्य तत्र वेतालविकृतान्
सदृशाकृतीन् तस्मिन् तरौ लम्बमानान् सुवहन् प्रेतकायान्

(स) मारय—मदनेन (“मदनी मन्मथी मारः” इत्यमरः), मोहित—मोहं
यतः, चेतः,—चित्तं येषां ते मारमोहितचेतसः,—कामविसृग्धचिता. (विष्णुः ।
बहुव्री०), ता ता—सर्पयोन्मादिप्राप्तिरूपमित्यर्थः ।

(ह) मतः,—स्वीकृतः, विवेचितः इत्यर्थः ।

(क) क्रव्य—मांसम् अदतीति तैः क्रव्याद्भिः,—मांसाग्निभिः प्राग्भिः
(“क्रव्यात् रजसि पृथि स्यात् मांसाग्निमन्त्रिककः” इति मेदिनी) । ज्वाला—
शिखा, विलोका—चक्षणा. रसना—जिह्वा इव येषां तैः, अन्धत्वं,—ज्वाला इव
विलोका रसना येषां तैः ज्वालाविलोरसनेः,—लोलजिह्वावत् परिदृश्यमान-
शिखावद्भिः, अन्धत्वं,—प्रज्वलिताग्निशिखावत् परिदृश्यमानजिह्वैः (विष्णुः । बहुव्री०) ।
अतिरौद्रे—अतिभीषण्ये । पिटवने—श्लक्ष्णानि (“श्लक्ष्णं व्यात् पिटवन्” इत्यमरः) ।
क्षपायां—रात्रौ । वेतालीन विकृतान्—विकृतिं प्रापितान् (विष्णुः । इत्या संसु०) ।

अशङ्कितमद्राचीत्,—“अहो ! किमेतत् ? किंवा अयं माखी
वेतालो मे कालं क्षिपति, यया इह भूयसाम् एषां कं प्राज्ञं
न वेत्ति । यदि (ख) असिद्धार्थस्य मे राक्षिरयं गच्छति, ततोऽहं
वर्जितं प्रवेक्ष्यामि, न तु ज्ञास्यतां सदृश्ये” इति चिन्तयत-
स्तस्य राज्ञी निश्चयं ज्ञात्वा मत्स्वतुष्टः स वेतालः तां मायां
संजहार । ततोऽसौ एकमेव नरकलीवरे स्थितं वेतालं दृष्ट्वा
तथैवावतार्यं अंसेन गृहीत्वा पुनः प्रतस्थे । प्रस्थितश्च तं स
वेतालः प्राब्रवीत्,—“राजन् न (ग) विरज्यसि चेत्, तदिमा
कथां कथयामि, शृणु,—

अस्ति (घ) गौर्वा तपसा परितुष्टहतेन शम्भुना
असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेनैव स्वयं निर्मिता भोगवत्प्रमरावर्त्या-

क्षिपति—क्षतिवाङ्मयतीत्यर्थः, यया—मायया (करणे इया०) । भूयसा—बहुनाम्,
एषां—अवनानां (निङांरे इष्टी०) ।

(ख) असिद्धार्थस्य—असम्पन्नप्रयोजनस्य, निष्फलप्रयत्नस्य इत्यर्थः (विष्ण० ।
बहुव्री०) । प्रवेक्ष्यामि—अन्तर्गमिष्यामि (प्र + विश् + लृट् + आमि) । ज्ञास्यताम्—
अज्ञतकार्यतया जनानामुपकासास्पदतामित्यर्थः । सत्त्वेन—व्यवसायेन, निश्चय-
नेत्यर्थः (“द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्ती तु जन्तुषु” इत्यमरः), तुष्टः,—धीतः
सत्स्वतुष्टः,—सङ्कल्पदार्ढ्यदर्शनेन जट इत्यर्थः (विष्ण० । इया तत्प०) । संजहार—
सबन्धे, सहतवानित्यर्थः (सम् + ज + लिट्-णल्) ।

(ग) विरज्यसि—विरक्तोभवसि [वि + रज्ज् + लट्-सिप् “अनिदिता—”
(६।४।२४ पा०) इति उपधाया नकारलोपः] ।

(घ) गौर्वा (कर्त्तरि इया०), तपसा (करणे इया०), आदौ परितुष्टः,
पश्चात् हतः,—मत्प्रतीयम् ईदृशीमेका परी निम्नादि इत्येवंरूपेण दुर्गया प्राक्षितः,
नियुक्तो वा, तेन परितुष्टहतेन—पार्वत्यासपत्न्यया सन्तुष्टेन अत एव स्नेहया
सत्प्राथम्यापुरणाद्युपश्रुतेनेत्यर्थः (विष्ण० । कर्मभा०) । न सामान्यः,—इतरसुलभः,
यः गुणोत्कर्षः,—गुणातिशयः, तव लुब्धेन—लोलुपेन असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेन
—गुणानां विशिष्टतया उत्कर्षसम्पादनचतुरैवेत्यर्थः, गुणज्ञेन स्वयमपि बुद्धिना
इति भावः ; स्वयं निर्मिता इति उज्जयिन्याः महाकाव्याख्यप्रसिद्धलिङ्गसूच्यधि-

स्तृतीयः उज्जयिनी नाम पुरी । यस्याम् (छ) उदारसुकृतिनः नामाभोगेन उपहंसिताः स्वर्गमपि न कामयन्ते ; यस्यां वरयोषितां कुक्षेषु कार्कश्यं, लोचनेषु चापलं, भ्रूषु भङ्गिः । यस्याश्च निशासु (च) तमः, कविवक्रोक्तिषु वक्रत्वं, दन्तिषु मदः, मुक्ताचन्दनशङ्खेषु जाणमासीत् । तस्याश्च चन्द्रप्रभो नाम राजा अभवत् । (छ) देवस्वामीति विद्युतो बहुधन-

ष्ठानत्वात् गौरीतपसा तुष्टो हरः तत्प्रायेणापुरणाय गुणात्कवभूयिष्ठां सर्वपरी-
खलानमृतां पुरीमुज्जयिनीं स्वयमेव निश्चितवानिव इत्यभिप्रायः ; भीमवती—
पातालस्थिता नागराजपुरी (“नदीनगर्थीनांगानां भीमवती” इत्यमरः) । तृतीया—
तृतीयसङ्ख्यापूरणकारिणी, भीमवत्यमरावतीत्यङ्गिनीत्यर्थः ।

(छ) उदाराः,—महत्त्वः, सुकृतयः,—पुण्यानि एषां सन्तीति तादृशाः
उदारसुकृतिनः,—महापुण्यवन्तः (विश्व०) । उपहंसिताः,—वह्निताः (उप +
हन् + क्तः) । वरयोषिताम्—उत्तमाङ्गनानाम् । कार्कश्यं—काटिन्धं, कुक्षेषु एव
कार्कश्यं स्थितं, न लोकाव्यवहारेषु कार्कश्यमित्यर्थः, तत्रत्याः सर्वे जनाः प्रतीव
कीमत्प्रकृतय आसन् इति भावः । “लोचनेषु” “भ्रूषु” इत्युभयत्रापि वरयोषिता-
मित्यनुवृत्तं, चापलं—चाञ्चल्यं, लोचनेषु एव चापलं, न लोकाव्यवहारेषु इत्यर्थः,
सर्वे तत्रत्या धीरा विवेकिनश्च इति भावः । भङ्गिः,—कौटिल्यं, वक्रता इत्यर्थः,
अत्रापि पूर्ववत् व्याख्या, सरलप्रकृतयः सर्वे तत्रत्या इति भावः ।

(च) तमः,—अन्धकारः तमोगुणश्च, निशासु एव तमः,—अन्धकारः परन्तु
न जनेषु तमः,—तमोगुणः इत्यर्थः, सर्वे जनाः सास्त्रिकाः राजसा वा तत्रस्था इति
भावः, एवमुत्तरत्रापि व्याख्यानमनुवृत्तं सङ्गमनीयम् ; कवीनां वक्रोक्तिषु—
काव्याङ्गभेदेषु, तदाख्यालङ्कारेषु वा, काकुवचनेषु वा कविवक्रोक्तिषु—काव्येषु
इति भावः, वक्रत्वम्—असुबोधार्थं, क्रूरत्वञ्च, काव्यविशेषेषु एव वक्रत्वं परन्तु
जनेषु न वक्रत्वम्—क्रूरत्वमिति, सर्वे तत्र उदारा इति भावः, दन्तिषु—मण्डिषु,
मदः,—दाह-वारि, गर्भश्च, सर्वे विभीताः तत्र आसन्निति भावः, जङ्गल—शीतल
मुखंश्च च (“शीतं गुणं तदृच्छी. सुवीमः शिशिरी जङ्ग.” इत्यमरः “जङ्गं मुखं
हिमाघात” इति विश्व०) भावः आद्य-श्लेषं, मुखंता च, सर्वे विहांसः तत्र
इति भावः ।

(छ) देवस्वामी इति, गार्वा इति शेषः, विद्युतः,—विद्यामः ।

सम्पन्नः बहुयज्ञः बहुभुतश्च कश्चिद्विप्रः तस्य भ्रमात् अस्मीत् ।
तस्य तनयश्चन्द्रस्वामी नाम कदाचित् (ज) कामपि विचिन्तैः
कृष्णसाराभेनेनैरिवाद्येनिरन्तरम् 'अत्र कम् आस्मिन्नामः' इति
विपद्भिर्विव वीक्षितां, 'कोऽसौ अस्ति, यस्य अलकापतेरपि
श्रियं न हरामि' इति द्यूतकृतां कलहस्वनैरुच्चैर्वदन्तीमिव
द्यूतकारमहागोष्ठीं द्यूतेन क्रीडितुं ययौ ।

तां प्रविश्य स क्रमात् तैः (भ) कितवैरद्येर्दीव्यन् वस्त्रा-
टिकं हारयित्वाऽपि अन्यत् धनमहारयत् । यदा तु तद्धनं

बहुवः,—अनेके, यज्ञाः,—यागाः अर्वाहिततया सति यस्य सः बहुयज्ञः,—सम्पा-
दितबहुयाग इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०), बहुभिः सुतानि—शास्त्राणि ("सुतं
शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः) अधीतत्वेन सति यस्य सः बहुभुतः,—अधीतविविधशास्त्रः
(विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ज) कामपि—अनिर्दिष्टानित्यर्थः, विचिन्तैः,—पातितैः एकत्र,—कटाचार्यम्,
अन्वयः,—क्रीडाधर्मित भावः, पदस्यास्य निरन्तरमित्यनेन सम्बन्धः, निरन्तरं विचिन्तै-
रित्यर्थः, कृष्णसाराभेः,—कृष्णसाराख्यसगविशेषनेत्रसदृशैरित्यर्थः, मनोहारिभिरिति
भावः, आकर्षकविशालतया सुगन्धतया च कृष्णसारनेत्रं यथा मनोहारि, अथोऽपि
स्य प्रति आकर्षकत्वात् तथा मनोहारकः इति कृष्णसाराभेरित्यनेन गम्यते । अद्येः,
—पाशकैः (करणे ङ्या० । "अद्यास्तु देवना पाशकाश्च ते" इत्यमरः) । विपद्भिः,—
विपत्तिभिः (कर्त्तृभिः), अलक्रीडकानां विपदः अवशम्भाष्यत्वात् तदस्यानस्य
विपदाकुलतया नेत्रसदृशपाशकहारा विपत्कृतैकतरस्यानस्य दर्शनोत्प्रेषणत्वं
बोद्धव्यम् । अलकापतेरपि—कुबेरस्यापि, श्रियं—सम्पदं, धनाधिपोऽपि यदि
द्यूतासक्तो भवति, तदा तमपि निःश्रयितसम्बन्धं करोमि द्यूतस्य धननाशकत्वात्
इति भावः । द्यूतकृतां—द्यूतक्रीडकानां, कलहस्वनैः,—विवादबोधकत्वनिभिः ।
द्यूतकाराणाम्—अथधूर्तानां, महती—विशाला, गोष्ठी—सभा ("गोष्ठी सभा-
सत्तापथीः श्लिष्याम्" इति मेदिनी) तां द्यूतकारमहागोष्ठीम्—अथक्रीडकानां
महतीं सभामितिम् ।

(भ) कितवैः,—द्यूतकृद्भिः ("धूर्तोऽप्येवौ कितवोऽथधूर्तो द्यूतकृतमाः"
इत्यमरः), प्रयोगककर्तृभिरित्यर्थः । दीव्यन्—क्रीडन् [दिव + कृट् + भ्रञ् "इति अ"
(ऋ१।७७ पा०) इति दीर्घः] ।

तैर्याचमानं नादात्, तदा (अ) सभिकेन साऽवष्टभ्य लगुडैः
 अताप्यत । लगुडाहतसर्वाङ्गः स विप्रसुतः प्राषाणमिव निश्चलम्
 आत्मानं मृतमिव कृत्वा तस्थौ । तथैव च (ट) द्वित्रान् दिवसान्
 तस्मिन् तत्र अवस्थिते, क्रूरः स सभिकः तान् कितवान्
 अभाषत,—“अनेन पाषाणकं श्रितं, तदेनं क्वचित् अन्धकूपे
 नीत्वा क्षिपत, अहं युष्माकम् एतद्देयं धनं दास्यामि” । इति
 तिनोक्ताः कितवास्तं चन्द्रस्वामिनम् उत्तिष्ठप्य (ठ) कूपगवेषिणः
 दूरम् अरख्यं निन्युः । तत्राऽऽगच्छ कश्चित् वृद्धः कितवस्तान्
 अन्यान् एवमब्रवीत्,—“अयं तावत् प्रायशो मृतः, तत्
 किमनेनाधुना कूपे क्षितेन ? तदिहैव एनमुज्झित्वा गत्वा
 कूपे उत्क्षिप्तं वक्ष्यामः” । इति तस्य वचस्ते सर्वे “तथा”
 इति प्रतिपद्य तथैव तं त्यज्ज्ञा गताः ।

अथ गतेषु तेषु कितवेषु स चन्द्रस्वामौ समुत्थितः तत्र
 शून्यमेकं शिवमन्दिरं विवेश । तत्र किञ्चित् समाश्रय्य
 सुदुःखितचिन्तयामास,—(ड) “हा कष्टं ! विश्वस्तोऽहं धूर्तैः

(अ) सभिकेन—मृतकारकेण, द्युताध्यवेषेत्यर्थः (“सभिकाः मृतकारकाः”
 इत्यमरः) । अवष्टभ्य—आक्रम्य, प्रतिबध्य इत्यर्थः [अव + कृन्ध + ल्यप्
 “अनिदिता—” (६।४।२४ पा०) इति उपधाया नलोपः “अवाद्या—” (८।१।६५
 पा०) इति षत्वम् । “अवष्टब्धोऽविद्वरे स्यादाक्रान्ते चावस्थिते” इति मेदिनी ।
 अताप्यत—प्राक्रियत (ताड + णिच् + कर्मणि लङ् तन्) ।

(ट) द्वौ वा त्रयो वा सहस्रा येषां तान् द्वित्रान्—द्वौ वा त्रीन् वेत्यर्थः
 [विष्णु० । बहुव्री० । “बहुव्रीहौ सङ्घाये उज्ज्वलुगवात्” (३।४।७३ पा०) इति
 उच् । तस्मिन्—चन्द्रस्वामिनि । पाषाण एव पाषाणकः (स्त्राये कपुत्रत्ययः) तन्
 पाषाणकं—पाषाणत्वं, प्रितम्—आश्रितम् ।

(ठ) कूपम्—अन्धकूपमित्यर्थः, गवेषयन्ति—अन्वेषयन्ति । इति तान् कूप-
 गवेषिणः,—कूपगवेषिणः [विष्णु० । बहुव्री० । “बहुव्रीहोऽभ्यो” (३।२।८२ पा०)
 इति णिनिः] ।

(ड) हा कष्टम् ॥ इति शिदसुर्वकमव्ययम्, विनक्तः,—जातविनासः, तेष्वः

कितवैः मायया मुषितः, तदीदृशः नमः पांशुधूसराङ्गः क्व
यामि ? पिता बन्धुः सुहृदाऽपि दृष्ट्वा किं मां वदेत् ? तदिहैव
साम्प्रतं स्थितोऽस्मि, नक्तञ्च क्षुण्णशान्तये निर्गत्य कथमपि
भोजनं प्रति यतिष्ये” इत्यालोचयतस्तस्य क्लान्तस्य दिगम्बरस्य
मन्द्रीकताऽऽतपो रविस्त्यक्ताम्बरः अस्ताचलमगात् । तावच्च
(ढ) भूतिलिप्ताङ्गः महाव्रती शूलधरो ह्यर इवापरः
क्षत्तिपापसः तत्राऽऽजगाम । स चन्द्रस्वामिनं दृष्ट्वा,—
“कोऽसि ?” इति पृष्ट्वा, तस्मात् वृत्तान्तं श्रुत्वा च प्रणतं
तमवादोत्,—“भद्र ! त्वं ममाऽऽश्रमं प्राप्तः क्षुत्क्लान्तोऽतिथिः,
तदुत्तिष्ठ, कृतज्ञानो मम (ण) भिक्षाभागमाहर” । इति
तेनोक्तश्चन्द्रस्वामी तमब्रवीत्,—“भगवन् । विप्रोऽहं कथं तव
भिक्षाभागं भोक्ष्ये ?” । तदाकर्ण्य सः (त) सिद्धस्तापसः निजां

त्वक्षविश्रास इत्यर्थः । पाशुना—धूम्रा, धूसराणि—धूसरवर्णाणि, ‘अङ्गानि यस्य सः
पाशुधूसराङ्गः,—धूलिधूसरितावयव (विष्णु० । बह्व्री०) । साम्प्रतम—अधुना,
दिवाभागे इत्यर्थः । नक्त—रात्रौ (अथ्य०) । दिगैव अम्बर—वस्त्र यस्य स तस्य
दिगम्बरस्य—विदम्बरस्य, मन्द्रीकृत,—स्वलीकृत, आतप,—प्रकाश (“प्रकाशो
द्योत आतप” इत्यमरः) येन स मन्द्रीकतातप,—इलीकृतद्योत, निजतेजः
सङ्हरन् इत्यर्थः । त्यक्त—विस्मृतम्, अम्बर—व्योम, आकाशमिति वाच्यं
(“अम्बरं न हयोर्व्योमं सुगन्धन्तरवस्त्रयो” इति मेदिनी), येन स त्यक्ताम्बरा,—
परिहृतमभीदेशः, गगनसङ्कुल विहाय इत्यर्थः ।

(ढ) भूत्या—भक्षणा (“भूतिभक्षानि सम्पदि” इत्यमरः), निजम् अङ्गं यस्य
स भूतिलिप्ताङ्गः,—भक्षयिषितावयव (विष्णु० । बह्व्री०), महत—उत्कटं, व्रत—
नियमः अथ अस्तीति महाव्रती—उत्कटतपस्वी [“आश्रयतः समानाधिकरन्ध-
जातीययो” (६३४६ पा०) इति महतस्य आकारः] ।

(ण) भिक्षाया,—भिक्षितवस्तुनः, भिक्षालब्धवस्तुस्थेयः (“भिक्षा कृती
च याज्ञायां सेवाभिक्षितवस्तुनो” इति विश्वः), भागम्—अंशं भिक्षाभागं—
भिक्षितद्रव्यांशम्, आहर—श्लोक्य, गृह्णार्थेत्यर्थः (आ + हृ + क्रीटिङ्) ।

(त) सिद्धः,—योगसिद्ध इत्यर्थः (विष्णु०) । निजाम्—आत्मीया, निज-

मठिकां प्रविश्य अतिथिवासस्थेन इष्टसम्पादिनीं विद्यां संस्मार । (थ) स्मृतोपस्थिताश्च तां, “किं करोमि ?” इतिवादिनोम्,—“अमुष्य अतिथेरातिथ्यं कुरुष्व” इति शशास ।

तथा “तथा” इत्युक्ते, सहसा तत्र सोपवनम् अङ्गनाजन-
सहितं मौक्तिकं पुरमुत्पन्नं स चन्द्रस्वामी ददर्श । (द) विस्मितं
तस्माभ्येथ तस्मात् पुरात् विलासिन्यः,—“भद्र ! उत्तिष्ठ, एहि,
स्नाहि, भुङ्क्ष्व, भजनः स्वामिनीम्” इति उक्त्वा अभ्यन्तरं
नीत्वा स्नापयित्वा अनुलिय परिधाप्य च अन्यत् वासमन्दिरं
नित्यः । तत्र च प्रविश्य स युवा एकां सर्वाङ्गसुन्दरीं (ध) धात्रा
कौतुकादिव निर्मितां कामपि वरारोहं ददर्श ; तथा च समु-
त्थाय अर्द्धासनोपवेशितः दिव्यमाहारं विविधानि फलानि
भुक्त्वा गृहीतताम्बूलः पर्यङ्गशय्यायां तत्कामोगसुखेन निशाम्
अनयत् । प्रातः प्रबुद्धश्च तत्र तमेव शिवाऽऽलयं ददर्श, न तां

वसतिमित्यर्थः, सुप्तो मठः मठिका तां मठिका—पर्यङ्गालासिन्यर्थः [मठ + “सत्वे”
(५।३।८५ पा०) इति कन्, स्त्रियां टाप्, अकारश्च च इकारः] ।

(थ) आदौ श्रुत्वा, पश्चात् उपस्थिता तां स्मृतोपस्थिता—स्मरणानन्तरसमागतं
(विष्णु० । आतातुल्लिखत् स०), ताम्—इष्टसम्पादिनीं विद्याम् । शशास—आज्ञा-
पयामास (शास + लिट्-षष् । “शासनं राजदशोर्व्यां खेखाऽऽज्ञाशास्त्रशास्त्रिषु”
इति मेदिनी) ।

(द) विस्मितं—सहसा सोपवनं साङ्गनाजनञ्च मौक्तिकं परं दृष्ट्वा आश्चर्यान्वितम् ।
अभ्येथ—समागत्य (अभि + आ + इ + ल्यप्) । विलासिन्यः,—शङ्कराभावभाविता-
कादव्यः । भज—सन्तोषय, रमस्व इति यावत् (भज + लोट्-ङि), अः,—अस्माकम् ।
अनुलिय—सुगन्धिचन्दनकुसुमादिना गात्रं अशुद्धित्वा (अनु + लिट् + ल्यप्),
परिधाप्य, वस्त्रमिति शेषः (परि + आ + लिट् + ल्यप्) ।

(ध) धात्रा—विधिना, कौतुकादिव—सौन्दर्यदृष्टिर्विषये कौतुकी मे दक्षता
सङ्गाता इति परीक्षितुं कौतुहलादिवैत्यर्थः । वरः,—श्रेष्ठः, आरौहः,—निवृत्तः

दिव्याङ्गनां, नापि पुरं तत् (न) तथाविधपरिच्छदयुतम् । ततः स समुद्दिग्नो निगेत्यं मठिकायां स्मिताननं (प) पृष्टरात्रि-
वृत्तान्त त तापसं व्यजिज्ञपत्,—“भगवन् ! त्वयसादात्
रजन्यामहं सुखमुषितः, किन्तु तथा दिव्याङ्गनया विना मे
प्राणा यास्यन्ति” इति । तदाकर्ण्य स तापसो हसन्नब्रवीत्,—
“इहैव तिष्ठ, पुनर्नक्तं तथैव ते सुखं भविष्यति” ।

इति तेन व्रतिना अभिहिते स चन्द्रस्वामी तस्य तापसस्य
प्रसादात् (फ) प्रतिक्षपं तान् तान् भोगान् अभुङ्क्त । शनैश्च
तस्य तं विद्याप्रभाव विदित्वा (ब) विधिचादितः स चन्द्रस्वामी
त तापस प्रसाद्य एकदा ययाचे,—“भगवन् ! यदि सत्यं
शरणागते मयि ते कृपा जाता, तदेता विद्या म देहि, यस्या
अग्रम् ईदृशं प्रभावः” । इति निवेन्त्यात् प्रार्थयमानं तं स तापसः

अस्यासां वरारोहाम्—अत्युत्तमा इत्यर्थः (“वरारोहो मत्तकाशित्युत्तमा वरवर्णिनी”
इत्यमरः) ।

(न) तथाविधे,—तादृशे, परिच्छेदः,—वसनभूषणादिभिरुपभोगैः, द्रव्यैरित्यर्थः,
युत—सयुक्तं तथाविधपरिच्छदयुत—तादृशद्रव्यादसमानतामत्यर्थः ।

(प) पृष्ट,—जिज्ञासत, रात्रिवृत्तान्त,—रात्रौ व्यापार येन त पृष्टरात्रि-
वृत्तान्त—जिज्ञासितरजनौवाचं (१ वच० । बहुव्री०) । उवाच,—अवाक्यत [वच +
“गन्धर्वाकम्पय” (१४७२ पा०) इति ककारत्त “वसातस्तुधोरट्” (७१५२
पा०) इतोऽट्, “शासिबसि—” (८१५६० पा०) इति घत्वम्] ।

(फ) अपाया अपाया प्रतिक्षप—प्रत्येकरात्रौ (वीष्णायामव्ययी०) । अभुङ्क्त
—असेवत, अनुभूतवानत्यर्थ [भुज् + लङ् त “भुञ्जीलवने” (११५६६ पा०)
इत्यात्मनेपदम्] ।

(ब) विधिना—देवेन (“विधिवंधाने देवे च” इत्यमरः), बोधितः,—
प्रेरित विधिबोधित,—दुरदृष्टनाशत इति यावत् । प्रसाद्य—अनुयाय्य, सेवामदया
प्रसन्न कृत्वा इत्यर्थः (प्र + सट् + ल्यप् + ल्यप्) । शरण—गृह, रक्षितारं वा
✓ (“शरणं गृहपरिवर्तिनीः” इत्यमरः), आगत—प्राप्ते शरणाऽऽगत—मनङ्गुलीपरिवर्ति,
रक्षितारं वा प्राप्ते वा, तथापि ते इत्यर्थः (विष्ण० । १५५ तत्पु०) ।

प्रत्यवादीत्,—“भद्र ! एषा विद्या (भ) तव असाध्या, असी
 अन्तर्जले साध्यते, तत्र चैषा जपतः साधकस्य विमोहाय तथा
 मायाकालं सृजति, यथा स सिद्धिं न लभेत । स हि (म) आपक-
 स्तत्र पुनर्जातं बालकमात्मानम् ईक्षते, ततो युवानं कृतदारं
 जातात्मजम् ; ततः सुहृदयं मे, शत्रुरयं मम इति मिथ्या
 प्रपश्यति ; न च इदं जन्म, नापि विद्यासाधने प्रवृत्तिं स्मरति ।
 यस्तु चतुर्विंशतिवर्षं तथा जपन्, जन्म ख स्मृत्वा, तत्तत्
 (य) मायाविजृम्भितं विदित्वा तद्वशो वङ्गिप्रवेशं कुरुते, स
 एव परमार्थतो जलोत्तोर्यः सिद्धविद्यां पश्यति, एषा च
 सुशिष्यस्यैव सिध्यति, अस्यानापेक्षात् गुरोरपि विनश्यति ।
 मत्सिद्धैव ते फले सिद्धे किं ते अमुना (र) आग्रहेण ? मम
 सिद्धिहानौ एषा तदैव विनश्यति” । एवं तपस्विनोक्तेऽपि म

(भ) तव—तव (कदयोगात् कर्त्तरि ६४ी०), न साधयितुं शक्त्वा असाध्या
 —अविद्याद्वन्द्व्या, दुर्लभा इत्यर्थः [न + सिध + शिच् “सिध्यतेरपरलोपिके”
 (६।१।४८ पा०) इति एव आत्मन् “अहं कथ्यत्वचश्च” (१।१।१६८ पा०) इति यत्] ।
 अन्तर्जले—जलान्तरं, जलमध्ये अवस्थायैत्यर्थः, साध्यते—सम्पाद्यते, आयतोन्निवर्तते
 इत्यर्थः, जनैरिति शेषः (साध + क्त्वाचि लट् ते) । जपतः,—जपं कुर्वतः (जप +
 षट्, षट्) ।

(म) आपकः,—जपकलां (जप + ण्वल्) । कृताः,—सम्पादिताः, गृहीता
 इति बावन्, दाराः,—स्त्री येन त कृतदारं—परिणीतम् ।

(य) मायया—रूपदेव, विजृम्भत—प्रकाशितं मायाविजृम्भितं—मिथ्या-
 प्रपश्यतिम् । तद्वशः,—मायिकमिदं सर्वमिति ज्ञात्वा विद्यासाधनेष्वाधीनं सज्ज इत्यर्थः,
 वङ्गिप्रवेशं—मायिके एव अग्रे प्रवेशमित्यर्थः । परमायतः,—तत्त्वतः, असाधतः
 इत्यर्थः । अस्याने—अपामि, अयाम्यग्रिष्ये इत्यर्थः, अपेक्षात्—दानात् अस्यानार्पणात्
 —कुशिले सम्प्रदानात् ।

(र) आग्रहेण—आग्रह्या (“आग्रहोऽनुग्रहाऽऽपत्तोरप्राप्तेः अग्रहेऽपि च”
 इति मेदिनी) । सिद्धिहानौ—सिद्धिचये सति, तपस्यायाः फलसीमकालातिक्रमे
 हानौत्यर्थः, सर्वेष्वेव ज्ञान्यवस्था, अविष्णुत्वादिति भावः । विनश्यति—विनीयमाना,

चन्द्रस्वामी,—“अस्मामि सर्वं, (स) मा तावदन्न भगवन् । चिन्ताभूः” इति तं तापसम् अन्नवीत् । ततः स तापसः तस्मै तां विद्यां दातुं प्रतिपेदे । आश्रितानुरोधेन किं हि न कुर्वन्ति साधवः ? ।

ततो नदीतीरं गत्वा स तापसस्तमन्नवीत्,—“वत्स ! विद्यां जपन् यदा तां मायां द्रष्टुमिच्छसि, तदा मम (वृ) विद्यया बोधितो मायाग्निमेव प्रविशेः, अहं हि तवैव जपतो नदीतटे स्थास्यामि तावत्” इत्युक्त्वा शुचिस्तमाचान्तं शुचिं चन्द्रस्वामिनं तां विद्यामध्यापयामास । ततस्तस्मिन् गुरौ तौरास्थिते स चन्द्रस्वामो तं मूर्ध्ना प्रणम्य (श) सरभसं तां नदीमवततार । अवतोरण्य तस्यामन्तर्जले तां विद्यां जपन् सहसैव तस्यायया विमोहितो मिथ्या सर्वं जगद्वृत्तान्तं विस्मृत्य, अन्यस्यां पुरि

अपवात्यतीत्यर्थः । [वि + नश् + लृट् सति “मन्त्रिणशोभाञ्च” (अ१।६० पा०) इति लुम्] ।

(स) मा—न, नास्तीत्यर्थः (निषेधाशङ्कमन्त्रः । “मा वारणे विकले च” इति मेदिनी) । चिन्ताया भू,—स्थान (“भू स्थानमात्रे कथिता धरण्यानपि यावति” इति मेदिनी) चिन्ताभू,—चिन्तास्थानं, चिन्तोत्पत्तिकारणमिति यावत् ।

(वृ) विद्यया—विद्याप्रभावेत्यर्थः, बोधितः,—निजवर्णमानावस्थां आरितः सन्नित्यर्थः (वृ + विच् + क्त), मरकता दृष्टमपि मायाधि—कल्पाय (शाक कथि०), प्रविशेः (प्र + विश् + विधी लिट्-यास्) । तव (अवे इत्थि०) । आचान्तं—कृताचमनम् [आ + चम + शिच् + क्त “युक्तं विभाषा” (अ१।१५ पा०) इत्यनेन इट्-निषेधः “अनुनसिक्तम्—” (६।४।५ पा०) इति उपधाया दीर्घः “चेरिति” (६।४।५१ पा०) इति चिन्तो क्षीपः “न त्वस्य निजमान्” (न०) इति निजमाभावात् न क्लृप्तेः] । अध्यापयामास—पाठयामास [अधि + इ + शिच् + “लोकजीनां चो” (६।१।४८ पा०) इति एचः चास्ते “अतिज्ञोद्यी—” (७।१।३६ पा०) इति पुनश्च “कामप्रत्ययादा—” (१।१।३५ पा०) इति चाम्, ततः “कृत्वात्—” (१।१।४० पा०) इति अक्षोरलुप्रयोगे लिट्-कल्] ।

(श) सरभसं—अग्निं सहसै वा (“रभसो वेगवर्धनीः” इति मेदिनी) ।

कस्यापि विप्रस्य पुत्रत्वेनोत्पन्नः शनकैर्वृष्टिं गतः, (घ) कृतोप-
नयनोऽधोतविद्यः कृतदारस्य दुःखसुखसन्निभः क्रमात् सम्प्राप्ता-
पत्यः समभवत् । ततश्चात्र पुत्रदारस्नेहाऽऽसक्तस्तदाचरन्
(स) बह्वरतिः पितृभ्यां बान्धवैश्च सह कियन्तं कालं तस्थौ ।

इत्थं मिथ्याजन्मान्तरक्लेशमनुभवतस्तस्य (ङ) कालप्रबोधिनीं
विद्यां कारुणिको गुरुरसौ प्रायुङ्क्त । स चन्द्रस्वामी जन्मान्तर-
गतः तद्विद्याप्रयोगेण सद्यः प्रबोधितः आत्मानं तच्च गुरुं स्मृत्वा
तच्च मायाजालमवेत्य (क) विद्यासाध्यफलमाप्तुम् अग्नि-
प्रवेशाय उद्यतस्तैर्निषेधिर्निर्वृत्तामगुरुबन्धुभिः पर्यवारि । तैश्च
बहुधा वार्यमाणोऽपि दिव्यसुखलोलुपः स सबान्धवः

(घ) कृतं—सम्पादित, पित्रादिनेति शेषः, उपनयनं—यज्ञसूत्रधारणाद्यं
मन्त्रारविशेषः यस्य तादृशः कृतोपनयन, —उपोपधीतः (विष्णु० । बृहन्नी०),
अधोता—सम्यक्पठिता, विद्या—शास्त्र येन सः अधोतविद्यः, —ब्राह्मेऽधीती ।
दुःखसुखाभ्या सन्निभः,—संमत्तः, ऐक्यं गत इत्यर्थः, (“सम्भदः समुदये समुक्ते”
इति मेदिनी), दुःखसुखसन्निभः,—कदाचिद्दुःखेन कदाचिदुवा सुखेन बाहुतः
संमत्तस्यः ।

(स) बह्वरतिः,—पुत्रादिषु दृढानुरागः (विष्णु० । बृहन्नी०) । बान्धवैः,—जातिभिः ।

(ङ) कालं—उपयुक्तसमयं, प्रबोधिनीं—आरिका, यथा,—कालस्य—समयस्य,
कोऽयं समयः, यदाऽङ्गमीदृक्तया अवस्थितोऽस्मि इत्येवमुपस्य इत्यर्थः, प्रबोधिनीं
कालप्रबोधिनीं—निगावस्थाविशेषज्ञापकमित्यर्थः । कस्या ग्रीष्मस्य काराणकः,
—उदात्तः [कस्या + “ग्रीष्मम्” (४।४।६१ पा०) इति ठक्] । प्रायुङ्क्त—
न्ययोजयत् (प्र + युज् + लृङ्-त) ।

(क) विद्याया—आराधितया इष्टसम्पादनाख्यविशयेत्यर्थः, साध्यं—साधनीयं,
प्राप्यमिति यावत्, यत् फलम्—इष्टसम्पादनशक्तिरूपमित्यर्थः, विद्यासाध्यफलं—विद्या-
सम्येष्टसम्पादनसामर्थ्यामित्यर्थः । निषेधिः,—निवारयज्ञः (नि + षध् + लट्, मट्,
लेः) । पर्यवारि—पर्यवेष्टि [परि + वृ + कर्त्तृणि लृङ्-तम् “चिच् भावकस्योः”
(१।१।६६ पा०) इति ल-प्रत्यये परं चिच् “चिचो लृक्” (६।४।१०४ पा०) इति
। तस्य लृक्] ।

(ख) सञ्जितचितं नदीतीरमगात् । तत्राऽऽगत्य च वृषौ पितरौ भार्यां बालापत्न्यानि च (ग) रुदन्ति दृष्ट्वा मोहात् पुनरचिन्तयत्,—“कष्टम् ! अनलं विगतो मे सर्वे इमे स्वजना म्रियन्ते, न च गुरोस्तद्वचनं सत्यं वा मृषा जानामि, तत् किम् अग्निं प्रविशामि ? उत गृहम् ? अथवा गुरोस्तद्वचः कथं मिथ्या तादृशप्रभावशालिनः ? तदग्निमेव प्रविशामि कामम्” इति पथ्यालोच्य स चन्द्रस्वामी अग्निमेव प्राविशत् ; प्रविश्य च अनुभूतहिमस्पर्शी विस्मितः वज्रेः शान्तभयः तस्मात् नदीतोयात् उत्थाय तटमवाप । तत्रात्थाय स्थितं तं गुरुं दृष्ट्वा पादयानिपत्य पृच्छन्तं तम् अग्निशैत्वान्तं सर्वं वृत्तान्तमवर्णयत् ।

ततः स गुरुस्तमुवाच,—“वत्स ! मन्ये त्वया कश्चिदत्र (घ) अपचारः कृतः, अन्यथा अग्निः कथं ते शीतो जातः ? एतस्या विद्यायाः साधने एतद्वि अदृष्टम्” । तदाकर्ण्य स चन्द्रस्वामी प्रावदत्,—“भगवन् ! नात्र कश्चिन्मयाऽपचारः कृतः स्मर्यते” । ततः स तद्गुरुः जिज्ञासुस्तं विद्यां सस्मार, न च सा तस्य वा तच्छिष्यस्य (ङ) आविरभूत् । अथ तौ नष्टविद्यो विषण्णो ततो जग्मतुः” ।

(ख) सञ्जिता—कल्पिता, चिता—सूतशय्या यत्र तं सञ्जितचितं—प्रसूतोक्तचितिकं (विष्० । बृह० ।) ।

(ग) रुदन्ति—क्रन्दन्ति (विष्० । रुद + रुट्, तानि) । कष्टं—खेदसूचक-मव्ययम् । जानाम्—अनिच्छन्त्या ओकारावकमव्ययम् (“अजानानुमतौ जानाम्” इत्यमरः) । वज्रेः—वज्रेः [“भोमार्थानां भववज्रम्” (१।४।२५ पा०) इत्य-पादाने ५मी०] ।

(घ) अपचारः,—निषिद्धाचरनमिच्छाः, अदृष्ट—दुर्भाग्यमित्यर्थः ।

(ङ) आविरभूत्—प्रकाशिताऽभूत् [आविस् + भू + सुङ् + “कषादिचि-

इति कथामाख्याय वेतालस्तं भूपं पप्रच्छ,—“राजन् ! संशयमेतं मे (च) ह्रिन्धि, केन हेतुना विहितेऽपि यथोद्दिष्टे कर्मणि विद्या तयोर्नष्टा ?” । एतदाकर्ण्य स राजा तं वेतालं प्रत्यवोचत्,—“योगेश्वर ! जानं, भवान् मे कालम् एवं (छ) क्षिपति, तदपि ते ब्रवीमि, दुष्करेणापि कर्मणैव पुरुषस्य न सिद्धिर्लभ्या, शुद्धेनैव कर्मणा । तत्रास्य (ज) मन्दस्य विप्रयूनश्चित्तं प्रबोधितमपि यत् विकल्पते स्म, तेनास्य विद्या सिद्धिं न गता, अस्यानदानाच्च गुरोर्विनष्टा” । इति तस्य मृपस्य वाचं निशम्य स वेतालः पुनः स्वं निलयं प्रत्यपद्यत । राजाऽपि अश्रियिलयन्नः तमन्वेष्टुं धावति स्म ।

अथ एकोनविंशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपातलं गत्वा वेतालं स्कन्धे आरोप्य

डाचश्च” (१।४।६१ पा०) इत्यनेन चाविःशब्दस्य ऊर्थादिगणे पठितस्य गतिमज्ञाश्रयत्वात् “ते प्राग्धातोः” (१।४।८० पा०) इति पूर्वनिपातः । “प्राक्काश्च प्रादुराविः स्मात्” इत्यमरः] ।

(च) ह्रिन्धि—छुल्लिख, अपनीदयेत्यर्थः (छिद + लोट्-हि) । विहिते—अनुष्ठिते, यथोद्दिष्टे—यथोपदिष्टे, उपदेशानुसारिणि इत्यर्थः ।

(छ) क्षिपति—प्रेरयति, अतिबाहयति इत्यर्थः (क्षिप + लट्-तिप्) । पुरुषस्य—पुरुषैकेत्यर्थः (छद-योगात् कर्त्तरि इडो०) ।

(ज) मन्दस्य—मूढस्य, अभाग्यस्य वा (“मन्दाः श्वेरास्वरोगान्मूढाभाग्यजनैश्चराः” इति प्राकृतः) । विकल्पते स्म—भाष्यमिह, मुक्तवाक्यं सत्यं भवति स्यात् वा इति सन्देहे स्म इत्यर्थः (वि + कृप + लट्-ते । “विकल्पः पुंसि भावी च कल्पनै” इति मेदिनी) ।

तथैव प्रातिष्ठत, वेतालोऽपि तं गच्छन्तं (क) न्यगादीत्,—

“राजन् ! अपरां हृद्यां कथां ते आख्यामि, श्रूयताम्,—

अस्मि वक्रोत्तर्कं नाम सुरपुरोपमं पुरम् । तस्मिन् सूर्यप्रभे
नाम इन्द्रसमः भूपतिरासीत्, यः (ख) सौकर्योद्यतया
मूर्त्या दत्तानन्दो हरिरिव वसुन्धरामिमां समुद्रृत्य चिरं

(क) न्यगादीत्—अवादीत् (नि + गद + लुङ्-ट) ।

(ख) मुकर एव सौकर्यं (स्त्राघे ष्यञ्) तस्मिन् सौकर्ये—प्रजानां
सुखसम्पादके कर्मणीत्यर्थः, उद्यतया—प्रवृत्तया, यथा,—मुकरस्य—आदिवराहस्य
कर्म सौकर्यं—पृथ्वीभारवहनरूपमित्यर्थः, तस्मिन् उद्यतया—पृथ्वीभारवहने कृतोद्-
योगवैयर्थ्यं, यथा,—मुकरस्य इय सौकरी तथा सौकर्यां—मुकरसम्मान्यन्त्या, आदि-
वराहसम्बन्धिन्या इत्यर्थः, द्विवहारिधिमग्नपृथ्वीसमुद्ररण्यमन्तादिति भावः, अस्मिन्
पक्षे इव-शब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तथा इव, उद्यतया—उन्नतया इत्यर्थः, विष्णुपक्षे,—
मुकरस्य इय सौकरी (मुकरशब्दः दन्त्याऽपि दृश्यते, तथा च,—“ताम्रव्या अपि
दन्त्याश्च आम्बुमुकरपाशवः” इति श्र-भेदः) तथा सौकर्यां—वाराह्या, वराह-
सम्बन्धिन्या इत्यर्थः, तथा उद्यतया—क्रमवर्द्धनेन चतुष्कृतवैयर्थ्यः । हरिरिवेति ।—
हरिर्यथा जलधिजलनिमग्नो वसुधामिमां दत्तेन समुद्रृत्य चिरं बभार, तथा अयं
राजाऽपि द्विवहारिधिमग्नो पृथ्वीं स्वभुजवलेन समुद्रृत्य चिरं बभार इत्यर्थः । वराह-
रूपिणो हरेः पृथिव्युद्धरणकथा हरिवशे यथा,—“ततो महात्मा मनसा दिव्यं
रूपमचिन्तयत् । किं नु रूपमहं कृत्वा उद्धरेयं वसुन्धराम् ॥ जले निमग्नो धरणीं
येनाहं वै समुद्धरे । इति सन्निवृत्त्य मनसा हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ जलक्रोडा-
वधिसंख्यात् बाह्वहं रूपमन्वरेत् । हरिकुडरणे युक्तसंदाऽभूदस्य भूमिपुङ्गवः” ॥ इत्या-
रम्भ—“रूपमाख्याय विपुलं वाराहममितं हरिः । पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविशेन्न रसा-
तलम् ॥ * * * । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रामधः प्राविशत् गुरुः । अग्निः
सञ्छादितानुर्वीर्यं तं तामाच्छन्तं प्रजापतिः ॥ रसातलजले मग्नो रसातलतलं गतः ।
प्रमुखोक्कितार्थाय दृष्टाऽयेणोज्ज्वलराम ॥ ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवी-
धरः । मुनीन् पूर्वं सहसा चारयित्वा धराधरः ॥ ततो जगाम निवांश-
मेदिनीं तस्य धारणात् । चकार च नमस्कारं तर्ह्यं देवाय विष्णवे ॥ एवं
यज्ञवराहस्य भूत्वा लोकाद्विनाशिनः । उद्धृता पृथिवी देवी सागरान्धुधरा पुरा” ॥
इत्यन्तेन ।

भुजे बभार । अस्य च (ग) प्रभोः धूमासङ्गेषु अश्रुपातः,
शृङ्गारि मारसंलापः, हाःस्थेषु हेमदण्डाः राट्टेषु आसन् ।
इत्थं सर्वसम्पदाधारस्य तस्यैका (घ) अनिर्वृतिरासौत् यत्
भन्तःपुरिकासु स्थितास्तपि पुनो नोदपद्यत ।

अत्रान्तुरे ताम्रलिप्यां पुरि धनपालो नाम धनवता-
मग्रणीर्महाबणिक् प्रतिवसति स्म । तस्य धनवती नाम
एका कन्या विद्याधरौव शापात् सुरलोकाद्दिश्युता समजनि ।
तस्यां यौवनस्थायां स बणिक् पञ्चतामवाप । तदनं सर्वं

(ग) प्रभोः,—अधिपस्य, राज्ञ इत्यर्थः, धूमासङ्गेषु—धूमसम्पर्केषु, नेत्रादौ
इति शेषः, धूमासङ्गेषु अश्रुपातः, न तु शोकपीडादितः, एतेनास्य राज्ञः महा-
प्रभाववत्त्वं पुण्यवत्त्वञ्च सूचितम्, एवमुत्तरवापि उच्येत् । मारसंलापः,—आरविषय-
कोऽन्वोन्वाऽऽलापः, परस्परं कामसम्बन्धिनी कथा इत्यर्थः, न तु शृङ्गारादन्वय
विषय मारसंलापः,—परस्परं व्युत्पत्तिविषयिणी सङ्ख्या (“मारो-मृत्यो आरे विन्दे”
इति मेदिनी । “संलापो भावश्च मिथः” इत्यमरश्च), हारि तिष्ठन्तीति तेषु हाःस्थेषु
—हारपालेषु [“प्रतीहारे हारपालहाःस्थिताःस्थितदर्शकाः” इत्यमरः । हार्
+ स्था + “सुपि—” (१।२।४ पा०) इति कः], हेमदण्डाः,—सौवर्ण्यचट्टविशेषाः,
तेषां तद्गुणस्य आचारत्वादिति भावः, न तु प्रज्ञासु कासुचित् हेमदण्डाः,—पर-
स्त्रीगमनादिदोषेण कर्षपरिमितसुवर्णप्रदानरूपदण्डाः इत्यर्थः, “कर्षं सुवर्णस्य सुवर्ण-
संज्ञम्” इत्युक्तेः । सुवर्णदण्डविधानार्हः अपराधी यथा जनौ,—“न सञ्जायां परस्त्रीभिः
प्रतिविद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णे दण्डमर्हति” इति ॥ अग्निपुराणे-
ऽप्युक्तं यथा,—“प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णे दण्डयेत् वृषः” । दद्याद्देतुं न यः पालो
गृहीत्वा भक्तवैतनम् । स तु दण्डः अतः राज्ञा सुवर्णे बाऽप्यरचिता ॥ वृषस्तु
विफलं कृत्वा सुवर्णे दण्डमर्हति” ॥ इति । अनेन तस्य राज्ये न केऽपि लङ्घितमन्यादाः
आसन् इति व्यञ्जितम् ।

(घ) निर्वृतिः,—सुखं (“निर्वृतिः स्तब्धतावसं गमने च सुखे स्थियाम्” इति
मेदिनी) । सा न भवतीति अनिर्वृतिः,—असुखम् । अन्तःपुरस्य इमाः अन्तःपुरिकाः तासु
अन्तःपुरिकासु—अवरोधवर्तिनीषु पत्नीषु इत्यर्थः । न उदपद्यत—न समजायत, वन्नीषु
पत्नीषु वर्तमानास्तपि एकोऽपि पुनः तस्य नाभवदित्येव असुखकारणमिति निष्कर्षः ।

(ङ) राजसाहाय्यात् तद्गोत्रजैराक्रान्तम् । ततो हिरण्यवती नाम तस्य वणिजो गेहिनो (च) अप्रकटस्थितानि रत्नाभरणानि गृहीत्वा तथा दुहित्वा धनवत्या साकं दायादभयात् पलाय्य गुप्तं निशि गृहात् निर्ययौ । सा (छ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेनान्वकारिता सुताहस्तावलम्बिनी कच्छात् पुरात् बहिः प्रायात् ।

तत्र (ज) सन्तमसे यान्ती विधियोगात् अलक्षितं शूलाग्रारोपितस्थितं चौरम् असेन अताडयत् । स चौरः,—“मम जीवः (भ) त्वदंसाघघट्टनया अधिकपीडितः, हा ! क्षते क्षारमेतन्मे केन दत्तम् ?” इत्यभाषत । ततः सा वणिग्बधूः,—“कौऽसि ?” इति भयात् पप्रच्छ । ताञ्च चौरः

(ङ) राजसाहाय्यात्—तद्देशीयराज्ञ आनुकूल्यात्, तस्य—धनपालस्य, गोत्रजैः,—वंशजैः (“सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्वभिजनान्वयौ । वशोऽन्वयायः सन्तानः” इत्यमरः) तद्गोत्रजैः,—धनपालस्य ज्ञातिभिः, आक्रान्तम्—अधिकृत, बलाद्गृहीतमिति यावत् ।

(च) अप्रकटम्—अप्रकाशं यथा तथा, अप्रकटे—अप्रकाशं स्थाने इति वा, स्थितानि—रक्षितानि अप्रकटस्थितानि—अन्वेषासंज्ञाततया स्थापितानि, गुप्तानीति यावत् । गुप्तम्—अप्रकाशम्, अन्यैरलक्षितं यथा तथैत्यर्थः ।

(छ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेन वहिध्वान्तेन—बाह्यान्वकारेण, नैशान्वकारेणेत्यर्थः, अन्तर्ध्वान्तेन—आन्तरान्वकारेण, चित्ताप्रसादरूपेणेत्यर्थः, अन्वकारिता—कृतान्वकारा, आच्छन्ना इत्यर्थः, बाह्यान्वकारिणाच्छन्ना सती अदृष्टा, आन्तरान्वकारेण आक्रान्ता सती अप्रसन्नचित्ता इति भावः ।

(ज) सन्तमसे—विष्णुस्तमसि, सर्वदिग्ग्यापिन्वन्वकारे इत्यर्थः [सम् + तमस् + “अवसमन्वेभ्यस्तमसः” (५।४।७९ पा०) इति समानान्तः प्रत्ययः । “तमः । विष्णुः सन्तमसम्” इत्यमरः] । विधियोगात्—दैववशात् । शूलाग्रे—शूलोपरि, आरोपितम्—उभोलितस्तेति तत् स्थितस्तेति शूलागरोपितस्थितं—राशप्रकृतेः शूलशिखराधिष्ठापितावस्थितम् (विश्वचमसमासः)- ।

(भ) तव अंसाघेण—स्त्वन्वप्राप्तेन, स्त्वन्वदेशेनेति यावत्, घट्टना—ताडना तथा अंसाघघट्टनया—स्त्वन्वाघातेन । क्षते क्षारमित्यत्र इव-शब्दः लुप्ती द्रष्टव्यः, अतस्त्वन्मे स्ववचनप्रयोग इवेत्यर्थः, एतत्—घट्टनमित्यर्थः ।

प्रत्युवाच,—“अहं चौरः इति (ज) सूचितः, अद्यापि शूले
स्थितस्यापि पापस्य मे असवः नोत्क्रामन्ति । भवतु आर्य्ये !
ब्रूहि मे, का त्वम् ? क्व च प्रयासि ?” इति । तदाकर्ण्य सा
वणिक्पत्नी सर्वं (ट) स्त्रोदन्तं तमाह स्म, तावच्च भगवान्
श्वेतभानुः प्राचीमुखमुदभासयत् । ततो दिक्षु (ठ) प्रकाशासु
स चौरस्तां वणिक्सुतां धनवतीं दृष्ट्वा तां तस्मात्तरमुवाच,—
“आर्य्ये ! शृणु मे एकां प्रार्थनां, काञ्चनसहस्रं ते दास्यामि,
त्वमिमां ते सुतां मद्यां द्रेहि” । “किमेतया दत्तया ते ?”
इति सस्मितं तया अभिहितः स चौरः पुनरब्रवीत्,—
“नास्ति मे गतायुषः पुत्रः, न चापुत्रो (ड) लोकानभ्रुते,
तदेषा मदाज्ञया कुतश्चित् पुत्रं जनयेत्, स मे क्षेत्रजः पुत्रो

(ज) सूचितः,—विद्वः, विहित इत्यर्थः । (“सूचना व्यवहारे दृष्टौ
गम्यतेऽभिनयेऽपि च” इति मेदिनी), राजपुरुषैरेति शेषः । असवः,—प्राणाः ।
(असुप्राणशब्दो नित्यबहुवचनो, “पसि मूल्यासवः प्राणाः” इत्यमरः), उश्रामन्ति
—अपगच्छन्ति, वडिर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः [उत् + क्रम + लट्-प्रान्ति “क्रमः परस्परद्वन्द्वः”
(७।१।७६ पा०) इति दीर्घः] ।

(ट) स्त्रोदन्त—निजहन्तान् (“वार्तां प्रवर्तिहन्तान् उदन्तः श्वात्” इत्यमरः) ।
आह स्म—उवाच [ब्रू + लट्-तेप् “ब्रूवः पचाना—” (१।४।८४ पा०) इति लिपी
अल्, ब्रूवश्चादादेशः] । श्वेता,—शुभाः, भागवः,—किरण्या यस्य स, श्वेतभानुः,—
सितायः, चन्द्र इत्यर्थः, प्राच्याः,—पूर्वस्थाः दिशः, मुखम्—अंशविशेषमित्यर्थः, तत्
प्राचीमुख—पूर्वदिगङ्गनाऽऽगमम्, उदभासयत्—उददीपयत् (उत् + भास +
चिच् + लङ्-ट्), स्त्रीदशैवेति भावः ।

(ठ) प्रकाशासु—स्रुटासु, चन्द्रोदयेनात्यकारापगमात् प्रव्यक्तासु सतीषु
इत्यर्थः (“प्रकाशोऽतप्रसिद्धे स्थात प्रकाशातपयोः स्रुटे” इति विश्वः) ।

(ड) लोकान्—अगांढिलोकामित्यर्थः, अभ्रुते—प्राप्तातीत्यर्थः (अभ्र + लट्-ते) ।
कुतश्चित्—कस्याश्चित् पुरुषात्तरात् । क्षेत्रे—कक्षेत्रे, श्वेतस्य जीवस्य प्रीडितस्य वा
क्षेत्रे इति यावत्, जनयते—पुरुषात्तरैश्च यथाशास्त्रनियोजितेन उत्पद्यते वः वः क्षेत्रजः,
—क्षेत्रियः, “यस्यक्षेत्रः प्रवृत्तस्य जीवस्य व्याधितस्य वा । सप्तर्षेण नियुक्तायां स पुत्रः

भविता, इत्थहमेतां प्रार्थये, तन्मे मातः ! सफलयाभीषितम्” । तदाकर्ण्य सा बणिग्योषित् लोभात्,—“तथा” इति प्रतिपद्य कुतोऽपि (ढ) सलिलमानीय चौरस्य तस्य पाणौ,—“सुतेयं मे तुभ्यं दत्ता” इति अपातयत् ।

अथ स तद्गृहितरि यथाक्तामाज्ञां दत्त्वा तां बणिग्योषितमवादीत्,—“गच्छ मातः ! समुप्य वटस्य अधः खनित्वा तन्मे रक्षितं स्वर्णसहस्रं गृह्णाण । (ण) गतामोक्ष मे देहं युक्त्या दाहयित्वा, अस्थीनि तीर्थे निक्षिप्य च, समुता वक्रोत्सकं पुरं व्रज, तत्र सूर्येप्रभे राजनि सौराज्यसुखिते जने निरूपद्रवनिश्चिन्ता यथेच्छं स्थास्यसि” इत्युक्त्वा दृषितः तयोपाहृतं जलं पीत्वा शूलव्यथया समुत्क्रान्तजोवितः समभवत् । ततः सा बणिक्पत्नी गत्वा तस्मात् वटवृक्षतलात् स्वर्णं गृहीत्वा

धेवजो मतः” ॥ इत्युक्तलक्षणकः हादशविधपुत्रमर्थी पुत्रभेद इत्यर्थः [धेव + जन + “सप्तम्या जनेडः” (१।१।२७ पा०) इति डः । “धेव शरीरे केदारो सिद्धस्थानः कलवयो” इति मेदिनी] । इति—अस्माद्धेतोः (अय्य०) । सफल्य—पूरय इत्यर्थः (सफल्यशब्दात् कर्तव्यार्थे णिचि लोट्-ङि) ।

(ढ) सलिलमिति ।—टानकानि हस्ते जल्पपदानस्य शास्त्रसम्मतत्वात्, तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—“द्रव्यस्य नाम गृह्णीयात् ददानीति ततो बदेत् । तोय दद्यात् तथा दाता दाने विधिरयं क्षुनः” ॥ इति । आपसत्वेऽप्युक्तं,—“सर्वांस्तुदकपूर्वाणि दानानि यथाशक्ति वोढारि” इति ।

(ण) गतामोः,—गतपाचस्य. स्रतस्येत्यर्थः । युक्त्या—न्यायेन, यथाविधि इत्यर्थः, यथा,—युक्त्या—योगेन, केनचिदपाशेनेत्यर्थः (“युक्तिः स्त्री न्याययोगयोः” इति मेदिनी) । सौराज्येन—सुराज्येन हेतुना, सुखिते—सञ्जातमुखे सौराज्यसुखिते—राज्ञः सुशासनमुखेन प्राप्तसुखे इत्यर्थः । निरूपद्रवेष—उपद्रवराहित्येन हेतुना, निश्चिन्ता—निर्भावनान् निरूपद्रवनिश्चिन्ता—निर्विघ्ननिर्भावनान् सती (विच० । इषा तत्पु०) । उपाहृतम्—आनीतम् (उप + आ + ह + क्तः) । समुत्क्रान्तम्—अपगतं, जीवितं—जीविनं यस्य सादृश्यः समुत्क्रान्तजीविनः,—विगतपाच इत्यर्थः (विच० । चतुर्थी०) ।

मसुता सुगुप्तं भर्तुः सुहृदो गृहमगात् । तत्र स्थित्वा च युक्त्वा
तञ्चौरकलेवरं टाङ्गयित्वा तदस्थीनि च तीर्थेषु ज्ञेययामास ।

अथान्येद्युर्गृहीतगुप्तार्था मसुता प्रयान्तो क्रमेण वक्रोलकं
पुरम् आसमाद । तत्र वसुदत्तनाम्नो बणिजः सकाशात् गृहमेकं
क्रौत्वा तया धनवत्या सुतया सह तस्मिन्नुवास । तस्मिन्नावमरे
विष्णुस्वामीति कश्चित् (त) उपाध्यायस्तत्र वसति स्म ; तस्य
मनःस्वामी नाम अतिरूपवान् कश्चित् विप्रः शिष्योऽभवत् ।
स (थ) विद्याभिजनसम्पन्नोऽपि यौवनमत्तः तत्रत्यां हंसावलीं
नाम विलासिनीं चकमे । सा च (द) सौवर्णदौनारशतपञ्चकं
भाटिम् अन्वहमग्रहोत् । तावन्ति च धनानि अप्राप्य असौ
विप्रयुवा नितरां क्षामवपुस्मिन्ताऽऽकुलोऽभवत् । एकदा सा
बणिकसुता हृम्येष्टा तादृशं क्षामकलेवरमपि (ध) अभिरामं
तं युवानं दृष्ट्वा तद्रूपेणाऽऽकृष्टचित्ता भर्तुञ्चौरस्य आदेशं
स्मरन्ती मातरमुवाच,—“अम्ब ! विप्रसुतस्यास्य रूपयौवनं
“विश्वस्य नयनामृतवर्षिणी पश्य” । एतदाकर्ण्य तस्मिन्

(त) उपाध्यायः,—“एकदेशतु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्या-
पयति त्वत्पथमुपाध्यायः स उच्यते” ॥ इत्युक्तलक्षणकः अध्यापकः (“उपाध्यायो-
ऽध्यापकः” इत्यमरः) ।

(थ) विद्या—ज्ञानम्, अभिजनः,—कुलं, सहजज्ञातत्वमित्यर्थः, यदा,—
अभिजनः,—ख्यातिः (“अवेदभिजनः ख्याती जगन्मयां कुलध्वजे । कुलोऽपि च
पुमान्” इति मेदिनी), ताभ्यां सम्पन्नः,—युक्तः विद्याऽभिजनसम्पन्नः,—विद्याकुल-
समन्वितः विद्याख्यातिमनन्वितो वा (विष्णु ० । ३ या तत्पु ०) । विलासिनी—भोगिनी,
वारविलासिनीमिति यावत्, चकमे—कामयामास (कम् + लिट्-प) ।

(द) सौवर्णदौनारशतपञ्चकं—पञ्चशतसुवर्णमुद्रां, भाटि—सम्पन्नमित्यर्थः ।
क्षामं—बीजं, वपुः,—शरीरं यस्य सः क्षामवपुः,—कश्याङ्कः ।

(ध) अभिरामं—मनोहरम् । आदेशम्—आज्ञां, कुतचित् पुत्रवान्तरात् विमज-
पुत्रसञ्जननरूपमिति भावः । अस्म—मार्गे परिदृश्यमानमित्यर्थः । नयनयोः,—चक्षुषीः,

(न) बद्धभावां तामवेत्य सा बणिक्पत्नी व्यचिन्तयत्,—
“दुहित्रा मे भर्तुराश्रया कश्चित् सुतार्थं वरणीयः, तस्मादेव
एव किं नाभ्यर्थ्यते ?” इत्यालोच्य कामपि चेटीं तमानेतुं
व्यसृजत् । सा च चेटी विजने गत्वा तस्मै (प) तत्सन्देशं
शशंस । स च द्विजयुवा (फ) व्यसनीं तदाकर्ण्य तामभाषत,
—“यदि हंसावलोहितोः दोनारशतपञ्चकं मङ्गं दीयते, तदा
एकां यामिनीं गच्छामि” । इति तनोक्तया चेत्या आगत्य
तथैवाक्ता बणिक्स्त्री तस्या हस्तेन तस्मै तद्वनं प्राहिणोत् ।
तदादाय मनःस्वामो तस्या दुहितुरावासं ययौ, आगत्य च
स (ब) चकोर इव ज्योत्स्नां तां ददर्श ननन्द च । तथा समं
(भ) सन्ध्यागलोलया तां रात्रिं नीत्वा प्रातः सुगुप्तं निर्गत्य
यथाऽऽगतमगात् । साऽपि बणिक्सुता तस्मात् सगर्भाऽभूत् ।

असृतं—सुधाभिव, वर्षमः,—सिञ्चतः इति तादृशं नयनान्तर्वाषिणो—नेत्रसुधा-
स्वाविणो, नयनतर्पणकरे इत्यर्थः (विष्ण० । हृष + यङादित्वात् णिनिः) ।

(न) बद्धः,—अमुक्तः, मुहूर्तं सज्जात इत्यर्थः, भावः,—अभिप्रायः, चित्तविकार
इति यावत्, यस्याः सा ता बद्धभावा—जातानुरागमित्यर्थः (विष्ण० । बह्व्री०) ।
वरणीयः,—सत्कारपूर्वकं निथोजनीयः, भर्तृस्थाने इति शेषः । चेटी—दासीम् ।
व्यसृजत—प्रेरयदित्यर्थः (वि + सृज + लङ्-ट्) ।

(प) तस्याः,—द्विरण्वय्याः धनवत्या वा, सन्देशं—वाचिकं, वाक्येन यत्
कथितं तदित्यर्थः (“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः), तत्सन्देशं—तस्या
वचनमित्यर्थः, शशंस—कथयामास (शृणु + लिट्-णञ्) ।

(फ) व्यसनी—स्त्र्यासक्तः, कामासक्त इति यावत्, यदा,—व्यसनी—पापी,
अशुभाचारी वा, सर्वत्रैव वेष्टाऽऽसक्तत्वादिति भावः, हंसावलोहितामे निष्कलीयमी
वा (“व्यसनन्वयुधे सक्तौ पानस्त्रोन्मगधादिषु । देवानिष्टक्षेत्रे पापं विपत्तौ निष्कली-
याम” इति मैत्रिणी) ।

(ब) चकोर इव ज्योत्स्नां—चकोरो यथा ज्योत्स्नां दृष्टा नन्दति, तथा
सोऽपि तां दृष्टा ननन्देत्यर्थः ।

(भ) सन्ध्यागलोलया—सुरतक्रीडया ।

अथ कालीन सा सुलक्षणं पुत्रमसूत । तां सुतोत्पत्त्या
परितुष्टां समाह्वां निशि हरः स्वप्ने (म) प्रदर्शितवपुरादिदेश,
—“हेमसहस्रेण युक्तम् इमं शिशुं राज्ञः सूर्यप्रभस्य द्वारि
नीत्वा मञ्चस्थं कृत्वा त्यज, एवं ते ज्येष्ठं भविता” इति समा-
दिष्टा हरेण सा वणिक्सुता तन्माता च प्रबुध्य अन्योन्यमूचतुः,
तत्त्यजतुषु भगवत्प्रत्ययात् तं राजद्वारं नीत्वा बालकम् ।
(य) तावच्च तमपि सूर्यप्रभं पुत्रचिन्तासमुत्सुकं नृपं स्वप्ने
भगवान् दृषध्वजस्तथैव समादिशत्,—“राजन् ! उत्तिष्ठ,
सिंहद्वारि सकाञ्चनो बालकः तिष्ठति केनापि स्थापितो-
ऽतिसुलक्षणः मञ्चस्थितः, तं द्रुतं गृह्णाण” । इति शशुना-
ऽऽदिष्टः स राजा प्रातः प्रबुध्य तथैव हाःस्थैः प्रविश्य विज्रतः
स्वयं निर्ययौ । दृष्ट्वा सिंहद्वारे सहेमचयं मञ्चस्थं शिशुं (र) रेखा-
च्छ्रद्धाजगदुपाणिपादं शुभाऽऽकृतिं,—“शशुना दत्तोऽयं

(म) प्रदर्शितं वपुः,—निजविषयः येन तादृशः प्रदर्शितवपुः,—निकमूर्त्तं
दर्शयित्वेत्यर्थः (विष्णु । बहुव्री०) । मघे—खट्वायां (“मञ्चपथ्यरूपस्य द्वाः खट्वाया
समाः” इत्यमरः), तिष्ठति इति तादृशं मञ्चस्थं—पथ्यरूपमाधिनित्यर्थः [मञ्च +
स्था + “सुपि स्थः” (श१।४ पा०) इति कः] । ज्येष्ठं—कुलजम् । प्रबुध्य—जागरित्वा ।
भगवति—हरे, प्रत्ययात्—विश्वासात् भगवत्प्रत्ययात्—शिववाक्ये विश्वासातिशया-
दित्यर्थः (७मी तत्पु०) ।

(य) तावत्—तदा, यदा भगवतो समाह्वां स्वप्ने प्रत्यादिदेश, तदैवेत्यर्थः ।
दृषः ध्वजः,—चिह्नं यस्य सः दृषध्वजः,—शहरः, तस्य दृषवाहनत्वादिति भावः ।

(१२) रेखा—दण्डाकारचिह्नविशेषः, कृतं—कृताकारचिह्नविशेषः, ध्वजः,—
पताकाकारचिह्नविशेषः, तेषाम् अङ्कः,—चिह्नं, रेखा वा, तदाकृतिरेखा
इत्यर्थः, यथा,—तेषाम् अङ्कः,—स्थानम्, अवस्थानमित्यर्थः (“अङ्को रूप-
भेदानभिन्नरेखाऽऽनिभूषणे । रूपकान्तिरूपकोमते स्मने” इति मेदिनी),
पाणिपादे—करचरचे यस्य तं रेखाच्छ्रद्धाजगदुपाणिपादं—दण्डच्छ्रद्धाजगद-
चिह्नितकरचरचं, रेखादीनां राजचिह्नत्वम् राजसम्बन्धात्त्वमिति भावः, शुभाऽऽकृतिं

समुचितः पुत्रः” इति सानन्दं हुवन्, स्वयं बाहुभ्यां गृहीत्वा
अन्तःपुरं विवेश ; ‘महोत्सवं’ कृत्वा च द्वादशेऽहनि पुत्रं
नाम्ना चन्द्रप्रभमकरोत् । इत्थं स राजपुत्रचन्द्रप्रभः क्रमेण
(ल) वपुषेव गुणौघेनापि आश्रितानन्ददायिना सर्वान् समनु-
रञ्जयन्, शनैर्युवा सन् शौर्य्यौदार्य्यश्रुतादिभिरावर्जितप्रकृति-
मण्डलः पृथिवीभारवहनक्षमः समजायत ।

अथ सूर्यप्रभः पिता तादृशं त दृष्ट्वा राज्ये^० अभिषिच्यैव
वृद्धो वाराणसीं ययौ । ततश्च तस्मिन् (व) नयशालिनि तनये
पृथ्वीं शासति स राजा तच्च वाराणस्यां तौव्रतपसा तनु-
मज्जहात् । ततः स धार्मिको नरपतिः चन्द्रप्रभः पित्रनिधनं
श्रुत्वा (श) अनुशोच्य कृतक्रियः सर्वान् सचिवान् अभ्यधात्,—
—सुन्दराकारमित्यर्थः । समुचितः, —सुयोग्यः इत्यर्थः । द्वादशेऽहनि—द्वादशदिनसि,
तत्रैव नामकरणस्य श्रुतेरिति तत्त्वान्, यैदुक्तम्,—“एकादशे द्वादशे वा पिताऽस्य नाम
कुर्व्यात्” इति श्रुतिः ।

(ल) वपुषेव—शरीरेणैव, गुणौघेनापि—गुणसमुद्भूतापि, रमणीयमूर्त्तिं यथा
आश्रितजनानामानन्ददायिनी अभूत्, तस्य गुणराशिरपि तथैव आनन्ददायकः अभूत्,
रूपवान् गुणवान् स वासीत् इति भावः । समनुरञ्जयन्—प्रीणयन् (सम् + अन्
+ रञ्ज + णिच् + शब्द) । शौर्य्यं—शूरत्वम्, औदार्य्यम्—सदारता, दानशीलता
इत्यर्थः, श्रुतं—शास्त्रज्ञानं तदादिभिः शौर्य्यौदार्य्यश्रुतादिभिः,—वीरत्वदातृत्वविद्या-
वत्त्वादिभिः, आवर्जितं—वशीकृत, प्रकृतिमण्डलं—पौरवर्गः (“प्रकृतिगुणसाख्ये
व्यादमाख्यादिसमावयौः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे” इति मेदिनी) येन सः आवर्जित-
प्रकृतिमण्डलः,—वशीकृतप्रजाममूहः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(व) नयन — नीत्या, नीतिशास्त्रानुभूतितत्त्वव्यापारेणेत्यर्थः, शासते—शीभते,
‘सर्वोत्कर्षेण वर्धते’ इति तादृशि नयशालिनि—राजनीत्यभिज्ञे [नय + शाल
+ “बहुलसामीप्ये” (३।२।८१ पा०) इति णिनिः] । अजहात्—अत्यजत्
(हा + लङ् ६ ।)

(श) अनुशोच्य — शोकं कृत्वा (अनु + शृच् + णिच् + ल्यप्), पितरमिति
शेषः, जहात्—मन्त्रादिना, जहात्—कथं, शास्त्रादिकथं इत्यर्थः, यथा,—क्रिया—

“तातस्य कनापि नाहमनृणा भावतु क्षमः, तथाऽपि स्वहस्तेन अस्य एकां निष्कृतिं ददामि, गङ्गायामस्य अस्थीनि नीत्वा क्षिपामि, गयाञ्च गत्वा सर्वेपिठभ्यः पिण्डं ददामि, एतत्प्रसङ्गेन च मे तीर्थयात्रा भविष्यति” । इत्युक्तवन्तं राजानं मन्त्रिणो व्यजिज्ञपन्,—“देव ! न तावादिदं ते कर्तुं युक्तं, राज्यं हि (ष) बहुच्छिद्रं, पितृपुत्रक्रिया च ते पुरोहितेनापि सम्पद्यते । (स) स्वधर्मपालनात् तीर्थयात्रा न ते साधीयसी, बहुपापं क पाप्यत्वम् ? नित्यगुप्तः पार्थिवश्च क ?” । इति मन्त्रिणां वचः समाकर्ण्य चन्द्रप्रभोऽब्रवीत्,—“अलं (ह) विकल्पेन, पितृर्धे अवश्यमेव मया गन्तव्यम् ; तीर्थानि च मया गन्तव्यानि यावत् अहं शक्नोमि, पश्चात् क्षणविनश्वरं शरीरं कां वेत्ति

निष्कृतिं, याद्वत्पेषादिना पिठकृत्वात् युद्धारत्यर्थः (“क्रिया तृपायचैष्ट्योः । चारभे निष्कृतौ पूजामन्त्रधारणकर्मम्” ॥ इति मेदिनी), येन सः कृतक्रियः,—निर्वसितोद्ध-
देष्टिककर्म इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । अन्वधात्—अवोचत् [अभि + धा + लृङ्-ट्
“गातिष्या”—(२।४।७७ पा०) इति सिचो लृक्] । निष्कृतिम्—कृत्वायुद्धिकपुं निष्कृतिं,
यदा,—निष्कृतिम्—उद्धार, गयाक्षेत्रे पिण्डदानेन प्रतप्तसुक्तकृपांमिति यावत् ।

(ष) बहुक्षिद्राणि—दूषणानि, विपुप्रयुक्तभेदादिदोषाः इत्यर्थः (“क्षिद्रं विवररन्ध्र-
कृतं । गतं द्वात्रिं” । “क्षिद्रं दूषणरन्ध्रयोः” इति हैममेदिन्यौ), यस्य यत्र वा त बहुच्छिद्रं
—प्रभुतटोपाऽऽकरमित्यर्थः, राजानुपस्थितौ अमात्यादीन्वहानि भेदयित्वा विपुभि
षाश्वसात्करणादिति भावः, पितृपुत्रक्रिया—तीर्थयात्रादिना पितृपुत्रकारसाधन-
मित्यर्थः ।

(स) स्वधर्मपालनात्—प्रजापालन-राज्यरक्षणरूपराजधर्मानुष्ठानादित्यर्थः । इय-
मनयोरातिशयेन धाव्यो इति साधीयसी—प्रशस्यतरा [साधु + “दिवचनविभज्यो—”
(५ श५७ पा०) इति वृंशसुनि कर्त्तुं “टः” (६।४।१५ पा०) इति भस्य टेलीपः,
ततः प्रगित्वात् डोष्], बहुपाप—बहुपापफलमित्यर्थः, अनशनक्षेत्रादिवहुदुःखकर-
त्वादिति भावः । नित्यगुप्तः,—नित्यं सुरक्षितः ; तद्वद् यत् उभयोर्महद्वैषम्यवृत्तयर्थे,
पाप्यत्वपार्थिवत्वयोः तुल्यत्वेन न जायते इति भावः ।

(ह) विकल्पेन,—विरुद्धकल्पेन, वैमत्येनेत्यर्थः, पितृर्धे—पितुः परलोके

किं भावि ? यावदहमागच्छामि तावत् युष्माभिः राज्यं रक्ष्यम्” इति । इत्थं राज्ञां निश्चयं श्रुत्वा मन्त्रिणस्तूष्णीमासन् । ततः स भूपतिः सर्वं (क) प्रयाणसञ्चारं सज्जं चक्रे ।

अथ शुभेऽहनि स राजा स्नातो (ख) हुताग्निः ब्राह्मणानर्चयित्वा, सज्जितं रथमास्थाय प्रयतः शान्तवेगः सामन्तान् राजपुत्रान् पौरजानपदानपि आसीमान्तानुयायिनः सन्निवर्त्य सम्भाष्य च, ब्राह्मणैर्वाह्नारूढैः पुरोहितेन च सह प्रतस्थे । गच्छंश्च पथि विचित्रदेशभाषादिविनांकनविनोदितः क्रमात् बहून् देशान् (ग) क्रामन् जाङ्गवीं प्राप, ददर्श च तां जल-कल्लोलपङ्क्तिभिः जीवानां त्रिदिवारोहसोपानपङ्क्तिं सृजती-

सुखभागार्थेन इत्यर्थः । भावि—भविष्यतीत्यर्थः । [भु + “भविष्यति गम्यादयः” (३।३।३ पा०) इति भविष्यदर्थे णिनिः] ।

(क) सञ्चरति अनेन इति सञ्चारः तं सञ्चारं—गोऽश्वशकटादिकं, प्रयाणाय—गमनाय, प्रयाणे—गमनकाले इति वा, सञ्चारं प्रयाणसञ्चारं—यात्रोपयोजन-यानवाहनादिकमित्यर्थः, यद्वा,—सञ्चार्यते—स्थानान्तरं गीयते यत् तत् सञ्चारम्—आवश्यकौयट्यादिकं, प्रयाणाय प्रयाणे वा सञ्चारं प्रयाणसञ्चारं—यात्रोपयोग-द्रव्यजातमित्यर्थः (४र्थी० ७मी वा तत्प०), सज्जं—सम्भृतं, सज्जं इतीत्यर्थः (“सज्जः स्यात् सज्जके सम्भृते द्विषु” इति मेदिनी) ।

(ख) हुतः,—होमेनार्चितः, अपिष्येन तादृशः हुताग्निः,—अनुष्ठितहोमविधिः (विष्ण० । बहुव्री०) । प्रयतः,—पवित्रः, वाह्यशुद्धिमयश्च इत्यर्थः (“पवित्रः प्रयतः पूतः” इत्यमरः), शान्तः,—निवृत्तः, वेगः,—कामादौणा मनोदोषाणां प्रसरः यस्य सः शान्तवेगः,—नियतेन्द्रिय इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०), सामन्तान्—स्वराज्या-नन्तरवर्तिटंशाधिपान्, करदानिति यावत् । आसीमान्तं—राज्यसीमान्तपथ्येनान्, अनुयायिन् ये ते तान् आसीमान्तानुयायिनः,—सीमान्तपथ्यन्तमनुगमनशीलान् [अनु + या + यडादित्वात् णिनिः, “आतो युक्—” (७।३।३ पा०) इति युक्] ।

(ग) क्रामन्—चतिगच्छन् [क्रम + णटः शब्दः “क्रमः परलोपटेषु” (७।३।७ पा०) इति दीर्घः] । जलस्य कल्लोलपङ्क्तिभिः,—महत्तरङ्गराशिभिः, सोपानवत् उत्तरोत्तरमुज्ज्वलतीभिरिति भावः (“अशोनिषु । महत्कल्लोलकल्लोलौ”

मिव, हिमवत्प्रभवां गौरीं प्रतीर्थया शम्भोः क्रोडया कृत-
केशग्रहां देवर्षिगणवन्दिताम् । ततश्च राजा रथादवरोह्य
यथाविधि कृतस्नानविधिः पितुः सूर्यप्रभस्य अस्थीनि गङ्गा-
ऽम्बसि निचिक्षेप । तत्र च यथाविधि दानानि दत्त्वा कृत-
आहो रथमारुह्य प्रस्थितः क्रमेण प्रयागं तीर्थमवाप । तत्र
चोपोष्य कृतस्नानः आहूतदानादिकञ्च यथाविधि कृत्वा वारा-
णसीं जगाम । तस्याञ्च त्रीणि दिनानि उपोष्य वृषभध्वज-
मर्चयित्वा गयां प्रति प्रययौ ।

क्रमेण नानाविधानि वनानि गिरीन् नदीश्चातिक्रम्य
(घ) गयाशिरः प्राप । तत्र विधिवत् (ङ) भूरिदक्षिणं आङ्गं

इत्यमरः) । तदिवा रोहाय—स्वर्गाधिरोहणाय, सोपानपद्धतिम्—आधिरोहणोपार्जनं
(“पङ्कतिः पङ्क्तिवत्संज्ञाः” इति मेदिनी) तदिवाऽऽरोहसोपानपद्धति—स्वर्गोत्थाना-
ऽऽरोहणश्रेणिं, कश्चित् शिरोऽग्रादिकमारुह्युः यथा सोपानश्रेणिसाधनेन उक्तिर्ज्ञातः,
तद्वत् स्वर्गाऽऽरोहकामानां गङ्गायामवगाहकामानां सोपानवदुत्तरीतरमुन्नताय-
मानाभिः सहोत्थाराग्नीभिः गमनमार्गे निष्ठांतीव गङ्गा इति निष्कर्षः । हिम-
वत्प्रभवा—हिमाक्षयनन्दिनीं, गौरीं—सपत्नीं, आस्युत्सङ्गवर्तिनीमिति भावः, ईर्ष्या
—सपत्नीसुभ्रमया इति भावः, शम्भोः—हरस्य, पत्युरिति यावत्, क्रोडया—
अवशयेत्यर्थः (“क्रोडा केशिप्रकारे ष्यात् स्त्रेणाऽवज्ञानयोरपि” इति मेदिनी),
सपत्नीविहेषजनितयेति भावः, कृतः केशानां यङ्, —यङ्णं यथा तां कृतकेशयङ्
—मुष्टिधृतकेशानित्यर्थः, सपत्नीसमादराद्विष्णुतया इति सपत्नीसङ्गिणौ कस्या
पि आत्मवाङ्मन्यविषयापक्षिण्या इति वा भावः, जाङ्गल्याः शिबिशिरोनिवासत्वादेव-
मुच्येति मन्तव्यम् ।

(घ) गयाशिरः,—पञ्चक्रीडयापि गयाक्षेत्रमध्ये क्रोडमितं गयासुरस्य शिरोनिधान-
स्थानं, तथा च,—“मुखप्रठाञ्च पूर्वोक्तान् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे । सङ्घे क्रोडग्रथं मानं
गयेति ब्रह्मणेति स्म ॥ पञ्चक्रीडं गयाक्षेत्रं क्रोडमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये सर्वतीर्थानि
त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥ आङ्गद्वयो गयाक्षेत्रे पितृभामवृणो हि सः । शिरसि
आङ्गद्वयसु कुक्ष्यां शतमुदरेत् ॥ (वायु पु० गयाभा० १ म च०) इति ।

(ङ) भूरयः,—प्रभूताः, दक्षिणाः,—यज्ञायने तत्कालेचः साङ्गताथे यथाविधि

विधाय गयाकूपे पिण्डं ददतोऽस्य पिण्डमादातुं तयो
मानुषपाणयः समुत्तस्थुः । तदवलाक्य स राजा (च) विभ्रान्तः,
—“किमेतत् ?” इति विमूढमतिः “कस्मिन् पाणौ पिण्डं
क्षिपामि” इति निजान् ब्राह्मणानुवाच । “देव ! अयं
तावटकक्षीरस्य पाणिनिश्चितं, यस्मिन् लाहमयः (क) शङ्कुर्दृश्यते,
द्वितीयस्य करोऽयं ब्राह्मणस्य, यतो धृतपवित्रां दृश्यते, तृतीयस्यायं
पाणिर्महाराजस्य साङ्गुलीयः सुलक्षणो विभाव्यते ; तन्न
विज्ञां वय, कायं पिण्डो निक्षेप्यः, किमिदं भवेत्” इति । इति
तैद्विजैरुक्ता राजा निश्चयं कर्तुं नाशकत्” ।

इति विचित्रां कथामाख्याय वेतालः स्कन्धस्थित एव,
पप्रच्छ,—“राजन् ! कस्मिन् हस्ते स पिण्डो देय इति संशयं
क्षिप्सि, स्मर्यतां त्वया (ज) प्राक्तनः समयः” इति । राजा-
ऽब्रवीत्,—“वेताल ! यतोऽसौ राजा चन्द्रप्रभः जैत्रजः
चौरस्यैव पुत्रः, नान्ययोः, तस्मात् चौरहस्ते एव स पिण्डो

दानविशेषः यत्र त स्मरदक्षिण—प्रचुरदानयायक (विष्णु० । बहुव्री०) । गयाकूपे
—गयास्थे कूपभेदे, तत्र पिण्डदानस्य विधानात्, यदुक्तं वायव्ये,—“आत्मजा
वाऽन्यजो वाऽपि गयाकूपे यदा तदा । यन्नाद्या पातयेत् पिण्डं तं नवेत् ब्रह्म
शान्तम्” ॥ इति ।

(च) विभ्रान्तः,—मंथराकुलः इत्यर्थः ।

(क) शङ्कुः,—अस्त्रावर्णः, सान्निध्यनमाधन इति यावत् (“शङ्कुः पव-
शिराजाले सङ्गाकोलकशम्भुषु । श्यानीऽस्त्रभेदयोर्भेदे” इति छेसः) । धृतपवित्रः,—
गृहीतकृषः (“पवित्रं त मध्ये तस्मै कुशं जले । अर्धोपकरणे चापि पवित्रा तु
नदीभिदि” इति छेसः) ।

(ज) प्राक्तनः,—पूर्वतनः, प्रथमकृत इति यावत्, समयः,—अपयः,
जानन्नपि निष्ठाकथने शिरः शतधा स्फुटनरूपः, सत्यकथने च वेतालस्य पुनः
अशेषावस्थावन्नप्रकारेण इति यावत् (“संभयः अपथावारकासिद्धात्संविदः”
इत्यमरः) ।

देयः । विप्रस्य (भू) जनकस्यापि स पुत्रो न भवितुमर्हति, तेन हि धनेन एकां रजनीम् आत्मा विक्रीतः । 'राज्ञः सूर्यप्रभस्यापि (ज) संस्कारदानवर्द्धनादिभिः असौ पुत्रो भवेत्, यदि तत्कृते मन्त्रस्थस्यास्य स्वर्णसञ्चयो न प्राप्येत ; राजा सूर्यप्रभो न्यस्तधनेनास्य वर्द्धनादिकमकरोत्, तस्मात्ता यस्य हस्ते समर्पिता, यस्याऽऽज्ञया राज्ञस्तस्य चन्द्रप्रभस्य जननं, यस्य च तत् निखिलं धनं तस्मात्ता समासादितं, तेनैव विप्रसुतात् वीजं क्रीतं, तस्यैव चौरस्य स क्षेत्रजः पुत्रः, तस्मात् तस्यैव हस्ते पिण्डो देय इति मे मतिः' ।

इत्याकर्ण्य स वेतालः पुनरलङ्घितः नृपस्कन्धात् तमेव शिंशपातकमाश्रयत् । राजाऽपि तथैव निश्चलप्रतिघ्न-
स्तमन्वसरत् ।

अथ विंशकथा ।

ततः स राजा शिंशपान्तिकं गत्वा पुनस्तं वेतालं स्कन्धे आरोप्य मौनी तथैव चचाल । वेतालोऽपि स्कन्धवर्त्ती तं

(भू) जनकस्यापि—उत्पादकस्यापि ।

(ज) संस्कारः—चौडीपनयनादिकर्मविशेषः, दानम्—चतुर्विधविद्यादिदण्डं, वर्द्धनं—वृद्धिप्रापणं, तदादिभिः संस्कारदानवर्द्धनादिभिः—पौषणादिभिरिति यावत् । तत्कृते—तस्य निमित्तं, बालकाद्यमित्यर्थः । यस्य—चौरस्य इत्यर्थः । समासादितं—प्राप्तम् । तेनैव—धनेनैव । वीजं—शुक्रम् ।

मौनिनमवलोक्य प्रोवाच,—“राजन् ! कस्येऽयं (क) निर्वन्धः ? गृहं गच्छ, रात्रिसुखं सेवस्व, कुभिच्चास्तस्यान्तिकं मां नेतुं न ते युक्तम्, आग्रहातिशयश्चेत् तव, तदा पुनरिमां कथामाख्यामि, शृणु,—

अस्ति चित्रकूटं नाम नगरम् ; तत्राऽऽसीत् (ख) प्रणयि-
चक्षुषाममृताऽऽसारवर्षी राजशिरोमणिश्चन्द्रालोको, नाम ।
विद्वांसः यं (ग) शीर्ष्यकरिणः आलानं, दानस्योत्पत्तिनिकेतनं,
रूपस्य च विलासभवनं वदन्ति स्म । सर्वसम्पत्पूर्णस्यापि
सदृशीं भार्यामप्राप्तवतस्तस्य हृदि महानुद्वेगः सम-
भवत् ।

एकदाऽसौ राजा उद्वेगविनोदाय (घ) अश्वीयसैनिकपरि-

(क) निर्वन्धः,—बन्धनिवेशः । रात्रिसुखं—नेत्रविहारविश्रामादिकम् ।

कुभिचोः,—अश्वीयसैनिकः ।

(ख) प्रणयिचक्षुषा—प्रणयः,—प्रेम यात्रा वा^१ (“प्रणयः प्रणये प्रेरितश्चात्राविश्रमधोरपि” इति मेदिनी), स एषामस्तीति प्रणयिनः तथा प्रणयिना—
स्निग्धानां, सुहृदमित्यर्थः, याचकानां वा, चक्षुषां प्रणयिचक्षुषा—सुहृदप्रयत्नानां
याचकप्रयत्नानां वा, अमृताऽऽसार—पोषणधारा, वर्षतीति तादृशः अमृताऽऽसार-
वर्षी—सुधाधारास्त्रावी, चन्द्रालोको यथा अमृतमर्याकरणेन स्वप्रणयिणा द्रष्टृणां
याचकानां चक्षुराणां वा नेत्रतर्पको भवति, तथाऽयं राजा निजसुहृदा खेदप्रदानेन
याचकानां वन्दनेन वा नेदानन्ददायकः सञ्जातः, इति भावः, बन्धुवन्धनः
दाता वा अयं राजा इति निष्कर्षः ।

(ग) शीर्ष्य—शूलं, करिणिव—हस्तोव तस्य शीर्ष्यकरिणः,—विक्रमनामकः,
आलानं—बन्धनस्थानम्, आलाननिबद्धाः करिणो यथा नाग्यश्च गन्तुं शक्नुवन्ति,
शीर्ष्यमपि तथा तस्मै राजानमेकं हिला नाग्यश्च गन्तुं शक्नोति इत्यर्थः, एकधीरः ख
इति भावः, दानस्य उत्पत्तिनिकेतनं—जन्मस्थानं, स एव एको दाता इति भावः,
रूपस्य च विलासभवनं—क्रीडागारम्, अतीव रूपवानिति भावः ।

(घ) अश्वानामिने अश्वीयाः,—अश्वसन्धानिनः, ये सैनिकाः, तेऽपरिहृतः,

वृत्तो मृगयाऽर्थं महाऽटवीं जगाम । तत्र (ङ) निरन्तरैः शरैः
वराहवृन्दानि श्यामलानि तमांसीव रविः करैः भिन्दन्
समरदुर्मदान् मिहान् शरशय्यासु शाययन्, शरभांश्च पर्वतो-
पमान् कुलिशकर्कशप्रासपातैः पातयन् विचचार । इत्थं
मृगानन्विष्यन् (च) तीव्रपाणिप्रहारेण वाजिनं भृशं ताडया-
मास, स च वाजौ कशाघातेन पाणिघातेन च गाढं ताडितो
विषमं समञ्चागणयन् क्षणात् वाताधिकजवेन तं भृपं वना-
न्तरं नयन् दश योजनानि अतिक्रमयामास ।

इत्थं (छ) बाहे चालिते राजा दिक्षोऽहमुपेत्य भ्रमन्
ग्रान्तः आरात् एकं विपुलं सरो ददर्श । तत्र गत्वा च तुरगं
(ज) विपर्याणं कृत्वा, स्नातपीतं तरुच्छायासु कतिपयानि

—वांष्टतः अश्वीयसेनिकपरिवृतः,—अश्वारोहसेनसमूहपरिवांष्टतः (विष्ण० ।
इया तत्पु०) ।

(ङ) निरन्तरैः,—अविरलैः, मुहूर्तमुहूर्तान्तरे इत्यर्थः । तमांसीव—अन्धकारा-
सीव । करैः,—किरणैः, सङ्घसङ्घाकरैरिति यावत्, भिन्दन्—विध्वज्, अन्वव,—
दूरीकुर्वन् इत्यर्थः (भिद + लट् शब्द), सूर्यो यथा स्रष्टिः किरणजालैः श्याम-
वर्णानि अन्धकाराणि विदारयति, तथा राजा श्यामलानि वराहवृन्दानि प्रभृतेः शरै-
र्विदारयामास इति निष्कर्षः ; समरदुर्मदान्—रणदुर्गन्तान् (विष्ण० । ७मौ तत्पु०) ।
शरभान्—“अष्टपादुर्ध्वनयनं कर्दपाटवत्पुष्टयः” इत्युक्तलक्ष्यमृगविशेषान् । कुलिश-
कर्कशप्रासपातैः,—बलवत्कठोरकुलाख्यास्त्रप्रहारैः ।

(च) तीव्रः,—प्रचण्डः, पाणिप्रहारः,—गुल्फाधीभागाघातः (“तद्गुन्धिर्घटिके
गुल्फो पुमान् पाण्यन्तयोर्वधः” इत्यमरः) । तेन तीव्रपाणिप्रहारेण—पाटयतिः पञ्चाद-
भागव्य गुल्फाधीटिगस्य दारुणताडनेनेत्यर्थः । वाताधिकजवेन—वायोरप्याधिकजवेन ।

(छ) बाहे—अश्वे (“तरङ्गाश्चतुरङ्गमाः । वाजिवाहावंगम्यं—”
इत्यमरः) । दिक्षोऽहं—दिग्भ्रानिम् । आरात्—समीपे (अथ० । “आरादूर-
समीपयोः” इत्यमरः) ।

(ज) विपर्याणं—विगतपण्ड्यनं, पृष्ठादपनीतचर्मामनादिकमित्यर्थः ।
स्नातपीतमिति अन्तर्भूतप्लव्यप्रयोगो ज्ञेयः, स्नापितपावितमित्यर्थः (स्नाताशु-

यवमानं तस्मै दत्त्वा च, स्वयं ज्ञतस्नानः मलिलं पिबन्
विगतश्रमो रम्येषु तत्तत्प्रदेशेषु दृष्टिं निक्षिपन् कस्यचित्
अशोकतरोरधस्तात् कामपि आमुक्तपुष्पाऽऽभरणं वल्कलांशुक-
शोभिनीं बहुमुग्धजटाजूटमविशेषमनोरमां सखीद्वितीयाम्
आश्चर्यरूपां मुनिकन्यां ददर्श, चिन्तयामास च कामशराहतः,
—“केयम् ? किंस्वित् सावित्री सरसौषु स्नातुमागतः ? आहो-
स्वित् स्वामिविभ्रष्टा गौरी पुनस्तपः कर्तुं प्रवृत्ता ?
तदेनामुपसृत्य वार्त्तामुपलभे” इत्यालोच्य शनैस्तस्याः समोप-
माययौ । साऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा तद्रूपेण समाकृष्टचित्ता
(भ) प्रारब्धपुष्पस्रक्स्रजहस्ता व्यचिन्तयत्,—“कोऽयमौदृक्
अस्मिन्नरम्ये ? विद्याधरः कोऽपि वा ? चरितार्थं ममाद्य दृशौ”
इत्थं वितर्क्य त्रपया तिर्यक् पश्यन्ती उत्थाय सोरस्तम्भाऽपि

लिप्तवत् स०) । यवसानि—घासान् (“घासो यवसम्” इत्यमरः) । आमुक्तानि
—पिलडानि, परिहितानीत्यर्थः, पुष्पाभरणानि—कुसुमभूषणानि यथा ताम्
आमुक्तपुष्पाभरणा—धृतकुसुमालङ्कारां (विष्० । बहुव्री०), वल्कलं—हृत्कलकं,
तदेव अंगुक्तं—वस्त्रं (वस्त्रमाच्छादनं वासयेत् वसनमङ्गकम्” इत्यमरः),
तेन शोभते इति तादृशौ वल्कलांशुकशोभिनी—हृत्कलपुष्पवसनपरिहृता (विष्० ।
बहुव्री०), बहुलं—संयतेन, मुग्धं—सुन्दरेण (“मुग्धस्य सुन्दरे मूढे” इति मेदिनी);
जटाजूटेन—जटाकलापेन, सविशेषं मनोरमा—मनीषारिणी ता बहुमुग्धजटाजूट-
सविशेषमनोरमा—जटाकलापेनापि चित्तहारिणीमित्यर्थः (विष्० । ३५ तत्प०),
सखी एव द्वितीया यस्याः तां सखीद्वितीयाम्—एकमात्रसङ्घचरिसङ्घिता (विष्० ।
बहुव्री०) । किंस्वित् आहोस्वित् इत्यव्ययद्वयं वितर्काधिकम् । उपलभ्य—आस्मानि
(उप + लभ + लृट् + ल्ये) ।

(भ) प्रारब्धायां—गुम्फितं प्रवृत्तायां, पुष्पस्रजि—कुसुममाख्ये, सखी—
निवह्वी, निव्यांपारस्विकी इत्यर्थः, सखी यस्याः सा प्रारब्धपुष्पस्रक्स्रजहस्ता—
विरतमाख्ययवनन्यापारा (विष्० । बहुव्री०) । चरितार्थं—सम्पन्नप्रयोजने, सफले
इत्यर्थः, अचक्षुषी हि रूपदर्शनप्रयोजनके, अथ लोकातीतरूपदर्शनेन तयोः कृतावेता

गन्तुं प्रावर्त्तत। अथ राजा तामुपेत्याब्रवीत्,—“सुन्दरि! प्रथम-
दृष्टस्य दर्शनमात्रार्थिनः दूराऽऽगतस्य जनस्य (ज) स्वागतादिक-
मास्तां, कोऽयमाश्रमिधर्मः यदेतस्मात् पलाय्यते ?” । इति तेन
राज्ञाऽभिहिते विचक्षणा तदोया सखी तत्र राजानमपवेश्य
अतिथिसत्क्रियामकरोत् ।

अथ राजा तां सविनयम् (ठ) अप्राचीत्,—“भद्रे ! अनया
तव सख्या कः पुण्यवान् वंशः अलङ्घियते ? कानि वाऽस्याः
कर्णरसायनानि नामाक्षराणि ? कथं वा अनया कुसुम-
सुकुमारमिदं वपुः ईदृशे वयसि तापस्या वृत्त्या विजने कदर्थी-
क्रियते ?” । एतत् राजवचनमाकर्ण्य सखी तं प्रत्यभाषत,
—“महाभाग ! एषा महर्षेः कण्वस्य कन्यका मेनकासम्भवा
आश्रम एव वर्द्धिता इन्दौवरप्रभा नाम । अस्मिन् सरसि
पितुरनुज्ञया स्नातुमागता । इतो नातिदूरं अस्याः पितु-
राश्रमः” ।

इत्यभिहितो राजा सम्यद्दृष्टः तुरङ्गममारुह्य तां
कन्यां याचितुं महर्षेः कण्वस्यऽऽश्रममगात्, प्राविशञ्च
(ठ) विनीतवेशः तमाश्रमं वह्निःस्थापितवाहः । प्रविश्य च राजा
सञ्जाता इति तात्पर्यम् । तिथ्येक्—वक्रदृष्ट्या, कटाक्षेनेत्यर्थः । सीरुकाभाऽपि—
सात्विकभाषोदयात् ऊरुकाशवत्यपि, ऊर्वोः सन्ध्यात् गन्तुमक्षमा सत्यपि
इत्यर्थः ।

(ज) स्वागतादिकं—सुखेनागमनं सञ्जातम् ? इत्यादिकं प्रश्न, सर्वाश्रमिष्ठा-
माचारविशेषमित्यर्थः । पलाय्यते, भवत्या इति शेषः ।

(ठ) अप्राचीत्—अजिज्ञासिष्ट (प्रच्छ + लृङ्-ट) ! कर्णरसायनानि—
रसायनाख्यौषधविशेषवत् कर्णसुलपण्यानि । तापस्या—तपःसम्बन्धिन्या, वृत्त्या—
आचारेण, तपस्याचरणेनेत्यर्थः । कदर्थे कदर्थे क्रियते कदर्थीक्रियते ?—क्रियते
(कदर्थ + कृ + अभूततद्भावे चिः, ततः कन्धेणि लट्-ते) ।

(ड) विनीतवेशः,—अनुदितपरिच्छदः, सगयावेशं परिहृत्य ज्ञानभाव-

(ङ) जटावल्कलधरैः पादपैरिव तापमैः परितुतं तंजसा चन्द्रमिव आङ्गादिनं तम् ऋषिं कण्वमद्राक्षात्, दृष्ट्वोपेत्य तं पादयोर्ववन्दे । सोऽपि ज्ञानी मुनिः कृताऽऽतिथ्यं विश्रान्तं तमभाषत,—“वत्स ! चन्द्रालोक ! शृणु यदहं वक्षिष्ये तं हितं, संसारोऽस्मिन् प्राणिनां मृत्युभयं यादृक्, तदहं जानामि, तत् निरर्थकं कथमिमान् मृगादीन् (ढ) हंसि ? भोतुरक्षार्थमेव धात्रा क्षत्रस्य शस्त्रं सृष्टं, तत् धर्मेण प्रजा रक्ष, कण्टकान् समुन्मूलय ; हस्त्यश्वादिभिः साधनैः चलां लक्ष्मीं साधयितुं यतस्व, राज्यसुखं भुङ्क्ष्व, दानं देहि, दिक्षु यशांसि विभक्तिं, कृतान्तक्रीडितं मृगयाव्यमनं परित्यज ; यत्र हन्तुर्हन्त्यमानस्य च तुल्यप्रमादताऽस्ति, तेन बह्वनर्थन अनेन व्यापारेण किम् ?

मवलम्बेति भावः । वदिः,—आश्रमवाङ्मदेश्च, व्यापितः,—रक्षितः, वाङ्,—अश्वः येन सः वदिः व्यापितवाङ्,—वदिः परित्यक्ततुरङ्गः (विष्णु ० । बहुव्री ०) ।

(ङ) जटा,—लघुकचान्, परस्परनलिप्रकेशानित्यर्थः, अश्ववत्,—मूलानि (“जटा लघुकचं मूलं माभ्याम्” इति मेदिनी), वल्कलानि—वृक्षत्वचः, एकवत्,—परिधेय- तथा, अश्ववत्,—साङ्गिकतया इति ज्ञातव्यम्, अरन्तीति तैः जटावल्कलधरैः,— जटावल्कलवसानैः, जटावल्कलमयकौष । पादयोः (शेषे ६४०) ।

(ढ) हंसि—मारयाति (हन + लट् + सिप्) । जतात् वायते इति चक्षः तस्य चक्षस्य—आश्रमात् चक्षिष्येत्यर्थः, भीताभयदानमेव चक्षशब्दस्य धौगिकोऽर्थः इति तात्पर्यम् । कण्टकान्—दोषान्, क्षुद्रशब्दान् वा (“कण्टकः क्षुद्रशब्दो च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्च च द्रुमाङ्गे च कण्टको मत्स्वरूपश्च” इति विश्वः) । साधनैः,—उपायैः, यथा,—साधनैः,—सैन्धे (“हस्त्यश्वरथपादात् सेनाङ्गं स्यात्तु- एयम्” इत्यमरात् सेनाङ्गानां हस्त्यश्वादौनां सैन्धवप्रायकनाधनशब्देन व्यपदेशो ज्ञातव्यः । “साधनं अतमंस्कारं सैन्धे सिद्धौषधी गती । निवर्तनोपायमद्वे दापनेऽनुगतं धने” इति मेदिनी) । साधयितुं—वशीकर्तुमित्यर्थः (साध + णिच् + क्तृन्) । विभक्ति- विभक्तारय इत्यर्थः (वि + कृ + लोट् + णि), कृतान्तक्रीडितं—यमविलसितं, कृतान्तस्य मृत्युदेवतत्वात् कृतान्ताचारवत् आपरणमित्यर्थः । तुल्यप्रमादता—समानविपत्तिमत्त्वा,

पाण्डोर्नृपस्य वृत्तं त्वया किं न श्रुतम् ?” । एतदाकर्ण्य मुनि-
वचनं कार्यज्ञो नृपः (ण) समभिनन्द्य प्रत्यभाषत,—“भगवन् !
अनुशिष्टोऽस्मि, महान् अनुग्रहो मे कृतः अनेन अनुशासनेन ।
अथ प्रभृति मृगयानिवृत्तोऽभवं, प्राणिनो निर्भयाः सन्तु” ।
तदाकर्ण्य मुनिरब्रवीत्,—“तुष्टोऽस्मि तवामुना प्राणिष्वभय-
दानेन, तदीप्सितं वरं वृणीष्व” इति । ततः स (त) कालज्ञो
नृपतिरब्रवीत्,—“भगवन् ! प्रसन्नोऽमि चेत्, सुतामिन्दोवरप्रभां
मह्यं देहि” । इत्यर्थितः स मुनिस्तस्मै स्त्राताऽऽगतां तामप्सरः-
सम्भवां कन्यां प्रददौ । ततः कृतविवाहः (थ) मङ्गलालङ्कृतः
तां मुनिपत्नीकृतप्रसाधनाम् उदायैस्तापसैरानिजाश्रमात्
कृतानुयात्रामिन्दोवरप्रभां भार्यामादाय वाजिनमारुह्य राज-
धानीं प्रतस्थे ।

एतस्मिन्नन्तरे दूराध्वगमनक्लान्तं तं नृपं वीक्ष्य भगवान्

किञ्चिद्व्यलक्षणे जाते एकेनान्यस्य अवयवविनाशमभावमतयेति भावः । पाण्डो-
र्नृपस्य—पाण्डुराजस्य, वृत्तं—चरितमित्यर्थः, पाण्डुमहाराजः सर्वदा मृगयान्यसनी
मृग्या रममाणं मृगरूपिणं कमपि मुनिं मृगबुद्ध्या शरेण निजघान, स च मुनिः
अपृच्छरमणमुखः “एव तवापि मृत्युभावी” इति तं शशाप इति वार्ता ।

(ण) समभिनन्द्य—प्रशस्य, मुनिवचनमिति शेषः । अनुशिष्टः,—उपदिष्टः
[अनु + शिष + क्तः “शास इटङ्ङ्लोः” (६।४।३४ पा०) इत्युपधाया इत, “शासि-
वसिषकोनां—” (८।३।६० पा०) इति षत्वम्] । अनुशासनेन—उपदेशेन ।

(त) कालज्ञः,—अवसरवित्, यदा चाहर्षं वक्तुं युज्यते तदभिज्ञः ।

(थ) मङ्गलं—विवाहरूपमङ्गलकर्मणि, मङ्गलाय—विवाहरूपमङ्गलकर्मणे
इति वा, अलङ्कृतः,—भूषितः, कृतप्रसाधना इत्यर्थः, यदा,—मङ्गलेन—अभीष्टपूर्ति-
जनितश्रेयसा हेतुना, अलङ्कृतः,—जातशोभः मङ्गलालङ्कृतः,—कल्याणभूषितः
(विष्णु० । ७मी ४४ीं श्या तत्पु० वा) । उदायै,—उदयुभयः, निर्गतनेत्रोदकोरित्यर्थः
(विष्णु० । बहुव्री०) । निजाश्रमात्—निजतपोवनात्, वा—प्रभृति आनिजाश्रमात्—
तपोवनहीनापव्यंशम् ।

सहस्ररश्मिः खिन्नः इव अस्ताचलशिरसि समुपाविशत् । दृष्ट्वा च (द) रात्र्यभिसारिका मृगनेत्रा क्रमादुद्रिक्तमन्याया ध्वान्त-
नीलपटप्रावृता । तस्मिंश्चावसरे राजा जलाशयतीरवर्त्तनं
(ध) शाखापल्लवसंच्छन्नशालश्यामलस्यलम् अश्रुत्यपादपं दृष्ट्वा
“इह रात्रिं वसामि” इति मनसि अकरोत् । ततस्तुरगादवतीर्थ्य
तस्मै वाजिने दृष्योदकं द्रष्ट्वा वाप्यास्तस्याः सलिकानि पौत्वा
प्रियया सह विश्रामम् । तत्कालञ्च (न) शशलाञ्छनः सरागः

(द) रात्रिः अभिसारिका इव इति रात्र्यभिसारिका—कालार्थं सङ्केतस्थानानु-
यायिनी रजनो, अन्यत्र,—रात्रिरिव अभिसारिका रात्र्यभिसारिका—कालार्थिनी
सुतो सङ्केतस्थानं गच्छन्ती काचिदङ्गना, मृगः,—मृगशिरी मन्त्रं, नेत्रं—नेत्रमिव
प्रकाशकमित्यर्थः, यस्यां रात्रौ सा मृगनेत्रा—रात्रिमिश्रिषः, मार्गशीर्षस्य ऋषो-
विंशदिनानन्तरं सङ्क्रान्तेः पूर्वपथ्येना काचित् रात्रिरित्यर्थः, अथहायचस्यान्यसमाहेतु
काचित् रात्रिरिति यावत्, अन्यत्र,—मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्याः सा मृगनेत्रा
—हरिणसीचना काचित् नायिका (“मृगनेत्रा रात्रिभेदे विशिष्ये शीघ्रतया”
इति मेदिनी) । उद्रिक्तः,—प्रवृत्तः, मन्यथः,—कामपिला यस्या सा उद्रिक्तमन्याया
—उद्बुद्धकामावापा इत्यर्थः, अन्यत्र,—उद्रिक्तः,—आविर्भूतः, मन्यथः,—कामः,
अरवाञ्छा इत्यर्थः, यस्याः सा उद्रिक्तमन्याया—कामवेगिनी (विष्णु० । बह्व्री० ।
“मन्यथः कामपिलाया अपित्ये कुतुसापुत्रे” इति मेदिनी), ध्वान्तम्—अन्धकारः,
नीलपट इव—ऊष्णवस्त्रमिव, अन्यत्र,—ध्वान्तमिव नीलपटः, तेन प्रावृता
—अवगुह्यता ध्वान्तनीलपटप्रीवृता—तिमिररूपऊष्णवसनारता, ऊष्णपद्मनिशासु
अभिसारिकायां ऊष्णवसनावरणेन अभिसरन्निवसन्ता तथात्वमिति मन्यन्त्यम् ।

(ध) शाखापल्लवसंच्छन्नं—लताकिसलयवाहकं, तच्च तत् शालश्यामलस्य—
शालहरितश्यामवर्णस्य, मधेद्वयप्रचुरतया मधकाभमित्यर्थः (“शालकः शालहरिते”
इत्यमरः), सल्लं—भूः यत्र तादृशं शाखापल्लवसंच्छन्नशालश्यामलस्यल्लं—
लताकिसलयवासीर्धनवद्वयप्रचुरहरितभूमिकमित्यर्थः (विष्णु० । बह्व्री०) । रात्रिम्
—[“अकरोत्कथातुभि—” (वा०) इति कालस्य कर्मत्वम्] ।

(न) शशः,—मृगः, लाञ्छनं—चिह्नं, यस्य सः शशलाञ्छनः,—मृगाङ्कः,
अन्य इत्यर्थः, कामो काचित् पुत्रवत् इति ध्वन्यते ; सरागः,—रक्तवर्णः, उद्बुद्धमन-

तिमिरांशुकहारो समाक्रम्य प्राच्या मुखं चुचुम्बे ।
 (प) चन्द्रकिरणैः समाश्लथ्य प्रसाधिता वीतमानावकाशाः
 शेषाश्च दिशो विरजुः । अत्रान्तरे (फ) लतागुल्माववरप्रसृतै-
 रैन्दवैः रत्नटोपाभैः करैस्तनुमूले अवभासिते स राजा
 तामिन्दौवरप्रभां नवसङ्क्रमरसोक्तासामाश्लथ्य सुरतीक्ष्णं
 सिधेवं, विस्रंसयामास च तस्यास्त्रपामिव नीवीं, खण्डयामास
 च दशनेस्तस्या मुग्धभावमिवाधरं, रचयामास च यौवन-
 वेलाया चन्दस्य रक्तवणतायाः प्राकृतकत्वात्, सानुरागश्च (“रागस्तु मातृव्यं
 भांडितादिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च” इति मेदिनी),
 तिमिरम्—अन्धकारम्, अश्रुकं—वस्त्रमिव, अन्यत्र,—तिमिरमिव अश्रुकम्, उभय-
 द्वाप आवरकत्वसाधन्यादिति द्रष्टव्यम् ; तत् कर्तुम्—अपसारयितुं शीलमस्य इति
 तिमिरांशुकहारो—तिमिररूपवस्त्रापसरणशीलः । प्राच्या,—पूर्वाशयाः, कस्या-
 श्चिन् नाशिकायाश्च इति ध्वन्यते ।

(प) चन्द्रकिरणैः, इत्येव इति ध्वन्यते । प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, चन्द्रेण,
 केनचित् नायकेन चेति शब्दः, अत एव वीत,—विगतः, मानस्य—अभिमानस्य,
 एकत्र,—प्राच्याः दिशः मुखचुम्बनजनितस्य, अन्यत्र,—कान्तान्तरमुखचुम्बनजनित-
 स्यात् भावः, अवकाशः,—अवसरः यासां ताः वीतमानावकाशाः,—अपगतमान-
 प्रभारा इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(फ) लतागुल्माववरप्रसृतैः,—लतागुल्मान्तरालनिर्गतैः, इन्दोरिमे ऐन्दवाः तैः
 ऐन्दवैः,—चान्द्रैः, चन्द्रमन्त्रिभिरित्यर्थः । करैः,—किरणैः । अवभासिते—उद्दीपिते,
 आभांकिने इत्यर्थः । नवसङ्क्रमस्य—अपूर्वपतिसङ्क्रांसस्य, यो रसः,—आस्वादः,
 यथा,—नवसङ्क्रमं यो रसः,—रागः, अनुराग इत्यर्थः (“शङ्करादौ विषे बोध्यं
 तित्कादौ द्रवरामयः । देहसातुप्रभेदं च पारदस्वादयोः पुमान्” इति मेदिनी),
 त्रैन सङ्क्रांसः,—आनन्दः यस्याः ता नवसङ्क्रमरसोक्तासा—प्रथमसुरतसुखानुभवा-
 भांडिता (विष्णु० । बहुव्री०) । विस्रंसयामास—शथिलयामास (वि + संस +
 शिच् + लट्-बल्) । नीवीं—कटीवस्त्रबन्धनं, कटीवस्त्रवर्धनमित्यर्थः (“क्लोकटी-
 वस्त्रवन्धेऽपि नीवीं परिपण्डेऽपि च” इत्यमरः) । मुग्धभावं—मूढभावं, अज्ञता-
 मित्यर्थः, सारल्यमिति यावत् । यौवनं—तारुण्यमिव, इष्यः,—इक्षी, तस्य कुम्भयोः,
 —शिरःस्थमासपिण्डयोः (“कुम्भो राक्षसकरे इक्षिमूर्धौ राक्षसाकरे” इति

दिपकुम्भयोः तस्याः कुचयोः सद्वनवनचक्रमाला इव
नखक्षतानि, चक्षुर्भू च मुहुः सर्वतो लावण्यामृतनिष्पन्द-
मिव पिबन् मुखं कपोली नयनं च । इत्थं तथा सह
(ब) निधुवनक्रोडया तत्र तां निशां चणमिवानयत् ।

अथ प्रातः समुत्थाय कृतसान्ध्यविधिः स्वसैन्यानुसन्धानाय
तथा कान्तया सह प्रयातुमुखकोऽभवत् । तावच्च रजण्यां
(भ) विलुप्तकमलिनीशोभं भियेव अस्ताचलकुहरप्रलोनं
ध्वस्ततेजसं निशापतिं हन्तुकाम इव क्रोधादाताम्र-
तरराचिषि प्रसारितकरैरुत्तिष्ठतचन्द्रमण्डले विवस्वति,

मेदिनी । यौवनारपकुम्भयोः—तारुण्यगजकुम्भमदृशयारथः । मति—प्रशलात्, यानि रत्नानि—सन्धयः, तैः नवाः,—प्रत्ययाः, नखचमालाः,—समविश्रुतिभौतिकैः यथिताः एकावलीविशेषाः (“एकावल्येकयाष्टका । सैव नखचमाला स्यात् सन-विश्रुतिभौतिकैः” इत्यमरः) ता इव सद्वनवनचक्रमाला इव—समविश्रुतिभौतिक-खचितमहाघञ्जावलीमाला इव इत्यर्थः । लावण्यां—“मुक्ताफलपुष्पाद्यायाश्चरत्-त्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावप्यमिहोच्यते” इत्युक्तलक्षणः कान्तिविशेषः, तदेव चन्द्रनिष्पन्दः—मुखादिवः तं लावण्यामृतनिष्पन्दं—सौन्दर्यमुधारयन् ।

(ब) निधुवनक्रोडया—मुरतलीलया (“भवेन्निधुवनं लभ्ये मुरतं च नपुंसकम्” इति मेदिनी) ।

(भ) विलुप्ता—विध्वता, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, शोभा—सौन्दर्यं येन तं विलुप्तकमलिनीशोभं—विनष्टकमलिनीप्रमोद, निशाया पांशुनीना मुद्रितोभवनव्यभावा-दिति भावः (विष्णु० । बहुव्री०), भियेव—कमलिनीशोभाहरणजनितभयेनेवेत्यर्थः, सूर्यादिति शेषः, अस्ताचलकुहरप्रलोनम्—अस्तशिखरमग्नहरलुकायितं, ध्वस्तम्—ऊर्ध्वासनमनात् क्षयितं, तेजः,—प्रभा यस्य तं ध्वस्ततेजसं—क्षीयप्रभं (विष्णु० । बहुव्री०) । आतासतरम्—ईदृशतासवरम् (अत्र स्वायंकररूप), रोषिः,—प्रभा (“सुः प्रभादृग्दृक्स्त्रिभूभाण्डवियतिदीपयः । रोषिः शोषिकमे क्रौवे” इत्यमरः) यस्य तस्मिन् आतासतररोचिषि—अवधामे इत्यर्थः, दृश्यते च लोके क्रुद्धः अरुणामो भवतीति ; प्रसारितकरैः,—विस्तारितकरैः, विस्तारितहृदयैः, उत्तिष्ठतम्—उत्थातितं, चन्द्रमण्डलं ज्ञेयं तस्मिन् उत्तिष्ठतचन्द्रमण्डले—दूरापसारितचन्द्रबिम्बे,

अकस्मात् विद्युत्पिशङ्गजटः कञ्जलश्यामसः कालमेव इव
 कश्चित् अन्धमालाकृतोत्तंसः केशयज्ञोपवीती ब्रह्मराक्षसः
 नरशिरोमांसं खादन् कपालेन शोणितं पिबंश्च समा-
 जगाम । सः अट्टहासं विमुच्य क्रुधाः अग्निं वमन्निव
 (म) दंष्ट्राकरालो राजानं तं निर्भर्त्सन्नब्रवीत्,—“पाप !
 ज्वालामुखं त्वाम मां ब्रह्मराक्षसं विद्धि, एष चाश्वत्था मे निवासः
 देवैरपि न लङ्घ्यते, सोऽयं त्वया स्त्रिया सह समाक्रम्य परि-
 भुक्तः, तदविनयमिदानीं भुङ्क्ष्व, दुराचार ! एषोऽहं कामोप-
 हतचेतसः ते हृदयमुत्पाद्य भोक्ष्ये, शोणितञ्च पास्यामि” । तदा-
 कार्ष्णं तच्च घोरं राक्षसमवध्यमवेक्ष्य, दृष्ट्वा च कान्तां भय-
 विह्वलां, भयात् राजा सविनयमवादीत्,—“अजानता मया ते
 (य) अपराधं, तत् क्षमस्व । तवाऽऽश्रमेऽहमतिथिस्त्वां शरणं

चन्द्रमण्डलमपसाध्यं उदिने सति इत्यर्थः । विद्युदिक्—तद्विदिक्, पिशङ्गी—पिशङ्ग-
 वणां, जटा—वृषकेशः यच्च सः विद्युत्पिशङ्गजटः,—पिशङ्गवर्णजटाधारी, अन्धसः,
 —विद्युत् पिशङ्गी जटा इव यत्र तादृशः विद्युत्पिशङ्गजटः,—तद्वितान् । अन्धाणां—
 नराणांमुदरस्थनालोविशेषाणां, मालाभिः कृतः उत्तंसः,—कर्णपूरः, कर्णभूषण-
 मित्यर्थः, शिखरी वा, शिरोभूषणमित्यर्थः (“उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शिखरी चावतंस-
 वत्” इति विश्वः), येन सः अन्धमालाकृतोत्तंसः,—कर्णाभरणोक्तान्धमालः शिरो-
 भूषणोक्तान्धमालो वा (विश्व० । बृहती०), केशयज्ञोपवीती—केशकृतयज्ञोपवीतधारि
 * (आकृपा०) । कपालेन—शिरोऽङ्गु (“कपालोऽस्त्री शिरोऽङ्गु स्नात् घटादौः
 ब्रह्मन् प्रजै” इति मेदिनी) ।

(म) दंष्ट्रा—दीर्घदन्तेन, करालः,—भीषणः दंष्ट्राकरालः,—भीमदन्तः
 (विश्व० । इशा तत्पु०) । अश्वत्थः,—अश्वत्थवृक्षः । लङ्घ्यते—अतिक्रम्यते, अवहेल्यमितुं
 शक्यते इत्यर्थः (लङ् + लिच् + क्तञ्चि लट्-ते), सोऽयम्—अश्वत्थवृक्षः । समाक्रम्य
 —अभिभूय, अवस्थान्तेत्यर्थः, परिभुक्तः,—स्त्रीसन्धोसेन दूषित इत्यर्थः । अविनयं—
 पूज्यव्यतिक्रमम्, औद्धत्यपक्षमिति भावः ।

(य) अपराधं—अशुचितम्, अपराधः कृत इत्यर्थः (अप + राध + क्तः) ।

गतः, दास्यामि च ते ईक्षितं (२) पुरुषं यशं, येन ते हृत्ति-
भविता ; तत् प्रसौद, क्रोधं परिहर” । इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य
स ब्रह्मराक्षसः शान्तकोपः,—“अस्तु, को दोषः ?” इति विविध
प्रत्यभाषत,—“राजन् ! यः सप्तवर्षीयः महासत्त्वः विवेकवान्
ब्राह्मणपुत्रः स्वेच्छया त्वदर्थमात्मानं दद्यात्, यश्च हन्यमानं
तस्मात्ता हस्तयोः, तत्पिता च पादयोः सुदृढं महीतले
भस्त्रिवेश्य (ल) अवष्टभाति, सप्तदिनाभ्यन्तरे तादृशं पुरुषं स्वयं
खड्गप्रहारेण महासुपहारीकरोषि चेत्, तदा ते इमं न्यङ्कारं
क्षमिष्ये, अन्यथा त्वां सपरिच्छदं सद्यो नाशयिष्यामि” ।
श्रुत्वेतत् स राजा भयात्,—“तथा” इति प्रतिपेदे । सोऽपि
ब्रह्मराक्षसः तत्क्षणात् तिरोबभूवे ।

अथ राजा चन्द्रालोकस्तया इन्दोवरप्रभया सह हया-
ऽऽरुढः सुदुर्मेना इतस्ततः सैन्यानि (व) विचिन्वन् प्रायात् ।
“अहो ! अहं मृगयया मदनेन च विमोहितः (श) अकाण्डे
पाण्डुरिव विनाशं गतः, अस्व रक्षसः तादृशः उपहारः कुतो
लभ्यते ? तदिदानीं निजमेव नगरं यामि, पश्यामि, किं भावि”

(२) पुरुषं यशं—वलिनिमित्तकञ्चानकपेच कल्पितं मातृवर्धनत्वम्,
“पशुर्नृणादिदेवाजि नाऽन्यं पशुं दर्शने” इति मदिनीवचनेन पशुशब्दस्य कामार्थक-
त्वात्, कामस्य च वलिकर्माणि प्रशस्तत्वात् पुरुषरूपं काममिति बोध्यम् ;
अथवा दुर्गेतिवृत्तस्य पुरुषस्य शान्त्यपशुमध्ये पाठात्, पशुस्थाने तस्मापि गन्धीनस्य
शालसम्भृतत्वाच्च पुरुषपशुम् इति मन्यम् ; तथा च—“गौरविरजाऽप्राऽन्तरो
नर्दभां नमुन्यति सप्त शान्ताः पशवः” इति ।

(ल) अवष्टभाति—प्रतिबध्बति [अव + सम् + लट्-तिप् “ववाञ्च-
ल्लनानिदृष्ट्यधीः” (८।३।६८ पा०) इति चत्वम्] । न्यङ्कारं—नीषोक्तं,
मयादाशङ्कनमित्यर्थः, अवमाननमिति यावत् । सपरिच्छदं—सपरिवारम् ।

(व) विचिन्वन्—वन्विष्यन् (वि + चि + लट्-प्रह) ।

(श) अकाण्डे—अववसरे, अकाण्डे इत्यर्थः । भावि—भविष्यतीत्यर्थः ।

इति ध्यायन् सः समन्तात् अन्विष्यन् स्वसैन्यं स्वनगरं
चित्रकूटश्च प्राप । तत्र अनुरूपभार्यालाभेन परितुष्टाभिः
प्रकृतिभिः महीक्ष्वे विहितेऽपि अन्तर्गतविषादस्य तस्य
(ष) दुःखदुःखेनैव दिनशेषो व्यपगमत् । द्वितीयेऽहनि स
रहसि मन्त्रिभ्यः तं सर्वं वृत्तान्तमाचक्षे । तेषाञ्चैकः सुमति-
मन्त्री प्रत्यब्रवीत्,—“देव ! विषादस्ते मा भूत्, अहमन्विष्यन्
तादृशमुपहारमानेष्यामि, विचित्रा हि मेदिनी” । एवं राजान-
माज्ञास्य स मन्त्री (स) सौवर्णीं शिशुप्रतिमामकरोत् । “यः
(ह) सप्तवर्षदेशीयः विप्रपुत्रः सत्त्ववान् आत्मानं मातापित्रो-
रनुज्ञया ब्रह्मरक्षसः उपहाराय प्रयच्छति, यश्च हन्यमानस्ताभ्यां
मातापित्रभ्यां हस्तपादे प्रगृह्यते, राजा तत्पित्रोरुपकारार्थं
ग्रामशतसङ्घितां रत्नयुक्तामिमां सौवर्णीं प्रतिमां तस्मै दास्यति”
इति तां शिशुप्रतिकृतिं भ्रामयन् स मन्त्री अजस्रं पटहोहोषण-
मकारयत् ।

एतदाकर्ण्य एकस्मिन् (क) अग्रहारे कश्चित् द्विजशिशुः
सप्तवर्षदेशीयाऽपि अतिधीरः अद्भुताकृतिः बाल्येऽपि सदा
परहिते रतः प्रजानां पुण्यपरिपाक इव मूर्तिमान् उद्घोषकान्
प्रोवाच,—“भद्राः ! युष्मदर्थे अहमात्मानं टटामि, तिष्ठत, पितरौ
बोधयित्वा द्रुतमागच्छामि” इति . तानभिधाय, तैश्चानु-

(ष) दुःखदुःखेनैव—निरतिशयदुःखेनैवेत्यर्थः ।

(स) सौवर्णी—सुवर्णविकारां, काचनमयीमिति यावत् [सुवर्णं + “तस्य
विकारः” (४।३।३४ पा०) इत्यण्] ।

(ह) ईषदूनः सप्तवर्षः सप्तवर्षदेशीयः,—किञ्चिदपूर्णसप्तवर्षः [“ईषदसमाप्तो
कल्प्यदेश्यदेशीयरः” (५।३।६७ पा०) इति देशीयरः] ।

(क) अग्रहारे—ग्रामे । अद्भुताकृतिः,—अपकृष्टरूपः । प्रजानां—जनानां
(“प्रजा स्यात् समती जने” इत्यमरः), पुण्यपरिपाकः,—पुण्यपरिचामः, पुण्या-
नुष्ठानस्य फलमित्यर्थः, प्रजानां बहुपुण्यफलं तादृशः परहितप्रती जायते

मतः स बालः गृहं गत्वा रचिताञ्जलिः पितरावब्रवीत्,—
 “अम्ब ! तात ! अहं सर्वसत्त्वार्थम् एतं विनश्वरं देहं ददामि,
 तन्नामनुजानीतम्, इमाञ्च राजदत्तां हेमरत्नमयीं ग्रामशता-
 न्विताम् आत्मप्रतिकृतिं गृहीत्वा वां वितरामि, एवं सति मम
 युष्मदानृष्यं परार्थस्य सिध्यति, युवाञ्च चिरमदरिद्रौ बहून्
 पुत्रानवाप्स्यथः” । इतिवादिनं तं सहसा तौ पितरौ
 अवोचतां,—“पुत्र ! किमेतत् भाषसे ? वातेन किं
 (ख) क्षुभितोऽसि ? किं वा ग्रहगृहीतोऽसि ? अन्यथा कथमेवं
 प्रलपसि ? को हि अर्थः शिशुं घातयेत् ? कस्य शिशुः देहं
 दद्यात् ?” । एतत् पित्रोर्वचः श्रुत्वा स बालः पुनरुवाच,—“नाहं
 बुद्धिमोहात् ब्रवीमि, शृणुतं मे (ग) अर्थवत् वचनम्,
 अवाच्याशुचिपूर्णं जगुप्सितं दुःखक्षेत्रं शरीरमिदम् अचिरात्
 विनाशि, तदेतेन अत्यमारेण यदि किञ्चित् सुकृतमुपाचर्यते,
 तदेव अस्मिन् संसारे सारमिति बुधैरुच्यते, सर्वभूतोपकारा-
 दन्यत् किमस्ति सुकृतम् ? तत्रापि पित्रोर्भक्तिश्चेत् साध्यते, तदा

इत्याशयः । बोधयित्वा—ज्ञापयित्वा (बुध + णिच् + क्ता) । रचिताञ्जलिः,—
 कृताञ्जलिः । अम्ब !—मातः [अम्बा इति शब्दस्य सम्बद्धौ “अम्बाशमथीकृत्यः”
 (भा१।१०७ पा०) इति कृत्यः] । सर्वसत्त्वार्थं—सर्वप्राणिनिमित्तं, सर्वजीवोपकारार्थ-
 मिति यावत् । अनुजानीतम्—अनुमन्यताम् । वा—युवाभ्यां [“युष्मदन्वयोः षष्ठी-
 अनुपूर्वीतिर्वाक्ययोगात्तत्रावी” (पा१।२० पा०) इति . अनुपूर्वीदिवचनस्य युष्मदः
 वाभादेशः] । अवाप्स्यथः,—लप्स्यथे (अव + आप + लृट्-ल्यप्) ।

(ख) क्षुभितः,—व्याकुलितः, आक्रान्त इति यावत् । ग्रहेण—पूतनादि-
 बालग्रहेण, गृहीतः,—आक्रान्तः ग्रहगृहीतः,—पूतनादिग्रहपीडितः । प्रलपसि—
 अनर्थकं वक्षि (प्र + लप + लृट्-ल्यप् । “प्रलापोऽनर्थकं वक्षः” इत्यमरः) ।

(ग) अर्थवत्—युक्तियुक्तमित्यर्थः । अवाच्यानि—वक्तुमशक्यानि, व्यकारजनक-
 त्वादिति भावः, यानि अशुचीन—स्वेदमूत्रपुरीषाद्यपवित्रद्रव्याणि, तैः पूर्यन् अवाच्या-
 शुचिपूर्णे—व्यकारजनकमूत्रपुरीषादिद्रव्यपूरितम् । सुकृतं—पुण्यं (“साहसंभक्तिर्वा

देहादन्यत् किमिव अधिकं सम्पत्स्यते ?” । इत्येवं धीरवचनैः
सुदृढनिश्चयः स शिशुः शोचन्तौ पितरौ (घ) स्वमनोषित-
मङ्गीकारयामास ; गत्वा च राजभृत्येभ्यः तां हिरण्ययीं
शतग्रामशासनसहिताम् आनीय ताभ्यां पित्रभ्यां प्रददौ ।

अथ तान् राजभृत्यानग्रतः कृत्वा स बालकः पित्रभ्याम्
अन्वितः चित्रकूटं नगरं प्रति प्रायात् । तत्र प्राप्तम्
(ङ) अखण्डिततेजसं तं बालकं रक्षारक्षमिव दृष्ट्वा नृपतिः
भृशं ननन्द । तच्च (च) रचितमाख्याविलेपनं गजपृष्ठमारोप्य
सपित्रकं तत् ब्रह्मरक्षसः सदनं निनाय । तत्र तस्याश्वत्थस्य
पार्श्वतः (छ) मण्डलमालिख्य पुरोहितेन कृतपूजेन वञ्चो
कृते स ब्रह्मराक्षसः मुक्तादृष्टासः, स्वाध्यायं पठन्, घूर्णन्,
रक्तासवक्षीवः, मुहुः श्वसन्, जृम्भमाणः, नेत्रैर्ज्वलन्, दिशः
देहच्छायया अन्धकारिताः कुर्वन् ज्वालामुखो महारौद्रदर्शनः

पुण्यं येयसौ सुकृतं इवः” इत्यमरः) । भक्तिः,—सेवा । साध्यते—क्रियते इत्यर्थः
(साध+कश्चि अट्-ते), पुनरिति शेषः ।

(घ) स्वमनोषितं—निजामिच्छितम्, मङ्गीकारयामास—स्वीकारयामास ।
शतग्रामाणां शासनं—लेखम्, एते ग्रामाः अर्थे दत्ताः इत्येवं दानप्रतिपादकं
पत्रं, लिपिविशेष इत्यर्थः, यद्वा,—शतग्रामा एव ग्रामानि—राजदत्तार्थः (“शासनं
राजदत्तार्थं लेखाग्रामास्त्रशास्त्रिषु” इति मदिनी), तत्सहितां शतग्रामशासन-
सहितां—ग्रामशतदानपत्रसंयुक्ताम् ।

(ङ) अखण्डिततेजसम्—अज्ञानप्रभं, महासत्त्वमिति यावत् । रक्षायै—
निजश्रीयनप्राप्त्यै, रक्ष—बहुमुख्यमर्थमिव रक्षारक्षमिव—रक्षाकवचमिवेत्यर्थः ।

(च) रचिते—दत्तं, माख्याविलेपने—माख्याचन्दने यस्मै च तं रचितमाख्याविलेपनं
—माख्याचन्दनादिभूषितम् ।

(छ) मण्डलं—कालमरेखासन्निवेशेन रचितं पदार्थविशिष्टं, सर्वतोभद्र-
मण्डलादिकमिति यावत् । स्वाध्यायं—वेदान्त्यर्थः । रक्तं,—शोणितमेव, आसन्नः,
—मद्यनिशेधः, तेन जीवः,—मत्तः रक्तासवक्षीवः,—रक्तपातीत्यतः । जृम्भमाणः,

प्रादुरभूत् । ततो राजा तं दृष्ट्वा विनोतः प्राब्रवीत्,—
“भगवन् ! अयं तवं अभिमतो नरोपहारः समानोतः,
अथ स सप्तमो दिवसस्ते प्रतिज्ञायाः, तत् प्रसीद, गृह्णाण
इममुपहारं यथाविधि” । इति राज्ञाऽर्थितः स ब्रह्मराक्षसः
जिह्वया (ज) सूक्ष्णो लिङ्गं तमुपहारभूतं विप्रसृतमव-
लोकयामास । क्षणे च तस्मिन् स बालो महासूक्ष्मो हृष्टो
व्यचिन्तयत्,—“अनेन स्वदेहदानेन यन्मया सुकृतम् अर्जितं,
तेन मे स्वर्गो वा (भ) निरूपक्रियो मोक्षो मा भूत्, जन्मनि
जन्मनि मे परार्थो देहो भूयात्” । इति तस्मिन् चिन्तयत्येव
क्षणात् (ज) पुण्यदृष्टिमुचां देवानां विमानैः नभस्तलमापूर्यत ।

अथ तस्य ब्रह्मराक्षसः पुरतः स्थापितं तं बालं माता करयोः
पिता चरणयोरग्रहौत् । ततो यावत् खड्गमाकुल्य राजा तं
(ट) जिघांसति, तावत् स शिशुस्तथा जहास, यथा स्रब्रह्म-

—वदनं व्याददत् (जृम् + लटः शानच्) । महारौद्रम्—अत्युग्र, दर्शनम्—अव-
लोकनं यस्य सः महारौद्रदर्शनः,—अतिभयानकाकारः (विष्० । बहुव्री०) ।

(ज) सूक्ष्णो—पीठप्रान्ती (“प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्णो” इत्यमरः), लिङ्गं—
पराग्रन्थ इत्यर्थः (लिङ् + लटः शब्द) ।

(भ) निः,—नास्ति, उपक्रिया—उपकारः यस्मिन् स निरूपक्रियः,—उप-
कारसामर्थ्यविरहितः, मोक्षे सञ्ज्ञाने पुनर्जन्माभावात् कदापि कस्यापि उपकार-
करत्वासम्भवात् मोक्षस्य निरूपक्रियत्वं, स्वर्गस्य तु न तथा, यतः निवर्तितकालस्वर्ग-
भोगावसाने पुनर्जन्मनात् परीपहारसम्भावना आसीत् इति स्वर्गस्य न निरूप-
क्रियत्वमिति बोध्यम् ।

(ज) पुण्यदृष्टि—कुसुमवर्षाच्च, सुखनि—निश्चिपन्तीति तादृशानां पुण्यदृष्टि-
मुचां—कुसुमवर्षिणाम् । विमानैः,—ज्योतमानैः । आपूर्यत—व्याप्यत (आ + पूर
+ कर्त्तृणि कङ्-त) ।

(ट) जिघांसति—इत्युक्तिरिति [जृन् + सन् + “सन्त्यङीः” (१।१।८
पा०) इति, द्वित्वं “सन्त्यङः” (७।४।७८ पा०) इति चत्वारिण्यस्य चत इकारः

राक्षसास्तं सर्वं स्वं स्वं कमं त्यक्त्वा तन्मुखप्रेक्षिणः कृताञ्जलयः प्रह्लादाभवनम् ।

इति विचित्रां कथामाख्याय स वेतालस्तं पुनरब्रवीत्,—
“राजन् ! तेन बालकेन तादृशे तस्मिन् प्राणान्तसमये यत्
हसितं, तस्य को हेतुः ? महदत्र कौतुकं मम, यदि न वक्ष्यसि
जानन्नपि, तदा ते मूर्धा शतधा विदलिष्यति” । एतदाकण्य
स राजा तं प्रत्यभाषत,—“शृणु तस्य शिशोर्हसि अभिप्रायम् :
यो हि दुर्बलो जन्तुः भये प्रत्युपस्थिते प्राणार्थं मातरं पितरं,
तदभावे राजानं त्राणार्थं विधात्रा निर्मितम्, (ठ) एषाञ्चालाभे
देवतामाक्रन्दति, तस्य एकोऽपि एतेषु आश्रयो भवेत्, अस्य तु
सर्वमेव अन्यथा जातम् ; पितृभ्यां हस्तपादं रुद्धम् अर्थ-
दृष्टव्या, राजा च आत्मानं त्रातुं स्वयं हन्तुमुद्यतः, ब्रह्मरक्षः
देवतमपि तस्य भक्षणार्थमुपस्थितम् । (ड) अध्रुवस्य अन्तविरसस्य
आधिव्याधियुक्तस्य देहस्यार्थं विमूढानामोटक् विडम्बनं, यच्च

“अभ्यासाच्च” (७।३।५५ पा०) इति हस्य कुलम् “अज्जनगमां सर्गि” (६।४।१६
पा०) इति हन्तर्दोषः, ततः खट्-तिप्] । प्रह्लाः,—विनताः ।

(ठ) एषा—मातापितराम् । आक्रन्दति—आह्वयति, क्रन्दति वा (आ +
क्रन्द + खट्-ति । “आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः । आतप्येपि च” इति
मैदिनी) । अन्यथा—विपरौतम् । अर्थदृष्टव्या—धनलिप्तया (“दृष्ट्वा स्यात्तर्ष-
लिप्तयाः” इति मोदनी) । देवतं—देवता, देवयोगितात् तस्य देवतात्वमव-
गन्तव्यम् ।

(ड) अध्रुवस्य—अनिश्चितस्य, अस्याधिनः इति यावत्, अस्ते—परिणामे,
बाह्वेकदशाध्यामित्यर्थः, विरसस्य—अप्रोत्तिकरस्येत्यर्थः, सर्वकण्ठम् असामर्थ्यात्
विविधव्याधियोजितत्वाच्चेति भावः, आधिः,—मानसो व्यथा (“पुंस्वाधिर्मानसो
व्यथा” इत्यमरः), आधिव्याधियुक्तस्य—मानसशरीरव्याधियुक्तस्य । विडम्बनं—
तिरस्कारः, अर्वादिखालसया प्रक्षेप्यतिरिति भावः ।

ब्रह्मविष्णुतद्गादयोऽपि अवश्यं विनाशिनः, तत्रेषाम् ईदृशानां शरीरस्थैर्यवासना काऽपि ? एतत् मोहवैचित्र्यमेषां दृष्ट्वा वाञ्छितं सिद्धञ्च मत्वा आश्चर्य्येहर्षोदयात् स द्विजशिशु-
जहास” । इति राजवचनमाकर्ण्य स वेतालः तस्य स्कन्धात्
भूयोऽपि स्तब्धं निलयमाससाद । राजाऽपि दृढसङ्कल्पस्तमनु-
ययौ । अश्वानिर्धोनामिव सतां हृदयमक्षोभ्यं हि ।

अथ एकविंशकथा ।

अथ राजा पुनः शिशुपामूलं गत्वा तं वेतालं स्कन्धेनादाय
सत्वरं प्रतस्थे । तच्च प्रस्थितं दृष्ट्वा स्कन्धवर्त्ति स वेतालः
प्राब्रवीत्,—“राजन् ! (क) उद्गाढकन्दर्पामिकां कथां शृणु,
कथयामि,—

अस्ति अमरावतीव परा (ख) सुकृतिनां दिव्यश्रुतानां
कृते धात्रा विहितता विशाला नाम पुरो । तस्यामासीत्
(ग) सञ्चक्रनन्दनः श्रीमान् आक्रान्तबलिराजकः पद्मनाभ इति
विश्रुतो नृपतिः । तस्मिंश्च राजनि तस्यां नगर्यां महाबर्णिक

(क) उद्गाढः,—अत्यर्थः, कन्दर्पः,—कानः, कामप्रसङ्गः इति यावत्, यत्र
तादृशम् उद्गाढकन्दर्पं—प्रगाढमन्यथविषयिणीम् (विष्णु । बह्व्री०) ।

(ख) सुकृतिनां—पुण्यवतां, दिव्यश्रुतानां—स्वर्गभट्टानाम् ।

(ग) सञ्चक्राणां,—साधुसमूहानां, नन्दयतीति नन्दनः,—आनन्दप्रदः
सञ्चक्रनन्दनः,—सञ्जनरञ्जनः, शिष्टपालयिता इति यावत्, अत्यन्त,—सत्—
उत्कृष्टं विद्यमानं वा, अक्र—सुदर्शनार्थं, नन्दनः,—नन्दनार्थः खड्गः इत्यर्थः, यस्य
सः (खड्गा नन्दकः” इत्यमरः) । आक्रान्तम्,—अभिभूतं, पराजितमिति यावत्,
बलि—वधवत्, राजकं—राजसमूहः (“अथ राजकम् । राजन्वकस्य नृपातिर्वाजस्य वा
गणं क्रमात्” इत्यमरः) येन सः आक्रान्तबलिराजकः,—वशीकृतप्रबलराजसङ्घः,

अर्थदत्तो नाम धनैः (घ) विजितधनपतिः प्रतिवसति स्म । तस्म
अनङ्गमञ्चरौति एका सुता उदपद्यत, (ङ) यया सुरसुन्दरी-
प्रतिकृतिर्धात्रा दर्शिता । तेन बणिजा ताम्रलिप्तिनिवासिने
मणिवर्मनाम्ने बणिजे सुता सा प्रदत्ता । एकापत्यतया च
(च) अतिवत्सलः स बणिक् तां भर्तृयुक्तां कन्यामनङ्गमञ्चरीं न
तत्याज । स तु मणिवर्मा रोगिणः कटुतिक्तमौषधमिव तस्या
अनङ्गमञ्चर्याः (छ) द्वेषो बभूव । भर्तुस्तु तस्य सा सुन्दरी
जौवितादपि कृपणस्य सुचिरसञ्चिता समृद्धिरिव प्रियतराऽभूत् ।

एकदाऽसौ मणिवर्मा उत्कण्ठया पित्रोरन्तिकगमनाय
ताम्रलिप्तं प्रातिष्ठत । ततो दिनेषु गच्छत्सु (ज) तीक्ष्णसूर्यांशु-
सायकैः प्रोषितानां निरुद्धमार्गः निदाघकालः समुपस्थितः ।

अन्वयः,—आकालः बलिराजः,—बलिनामा देवाधिपतिः येन सः, पद्मनाभः,—
तदाप्यः राजा विजुष । विजुतः,—विज्यातः ।

(घ) विजितः,—पराभूतः, अचरीकृत इति यावन, अनपतिः,—कुबेरः
येन सः विजितधनपतिः,—खर्वीकृतधनेनरः, कुबेरादपि अनवानिति भावः
(विच० । बहुव्री०) ।

(ङ) यया—अनङ्गमञ्चर्या (करणे इया०), सुरसुन्दरीप्रतिकृतिः,—
देवाङ्गनाप्रतिमा, अनङ्गमञ्चरीं सृष्टा देवाङ्गना अपि ईदृश्य एव भवन्ति
इति विद्याया व्यापितम् इति निष्कर्षः, देवाङ्गनासदृशी सा आसीदिति
भावः ।

(च) अतिवत्सलः,—अतिस्निग्धः, अतिशयेन खेदपरायण इत्यर्थः । भर्तृयुक्ता
—पतिमङ्गिता, कन्यानामातरं व्यष्टि एव ररच इति समुदायार्थः ।

(छ) द्वेषः,—विदेषपात्रम् ।

(ज) तीक्ष्णः,—प्रखण्डः, सूर्याश्वः,—सूर्यकिरणाः, सायकाः,—शरा
इव तैः तीक्ष्णसूर्यांशुसायकैः,—प्रखरसूर्यमयूखदपनावसंधैः (करणे इया०),
प्रोषितानां—आश्रयानाम् । निदाघकालः,—वीर्यशर्तुः, प्रस्तरसूर्यास्तपसन्महाः पश्चिम-
कालः जलं भरणक्षमम् इति फलितम् ।

(भ) वसन्तविरहात् ककुभां मुखनिःश्वासा इव मल्लिका-
पाटलाऽऽमोदमेदुरा मंरुतो वान्ति स्म । (ज) पवनोद्धृता
रेणुराजयः तप्तया भुवा घनागमायेव गगनं प्रहिता दूत्य इव
समुत्पेतुः । दिवसा अपि कठोरातपतापिताः (ट) आकाङ्क्षित-
तद्वच्छायाः पथिका इव चिरेण यान्ति स्म । (ठ) निशास
चन्द्रांशुपाण्डुरच्छायाः गाढाश्लेषसुखप्रदं हेमन्तं विना

(भ) वसन्तविरहात्—शीघ्रागमनेन वसन्तापममनजनितशोकादिति भावः,
मुखनिःश्वासा इव इति उपमानसाधन्यात् कान्तविरहादिति भ्रान्तिः, ककुभां—
दिशां, दिगङ्गनानामिति यावत्, पूर्ववत् कासाधिप्रायिकानामिति भ्रान्तिः ("दिशस्तु
ककुभः काशा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः), मुखनिःश्वासा इत्यनेन निःश्वासे
सौगन्ध्यं नाधिकादाय पद्मिनीत्वं व्यञ्जितं, पथिका एव मुखादिषु सौगन्ध्यस्य विद्य-
मानत्वादिति भावः ; मल्लिकापाटलशब्दोः—तदाख्यपुष्पविशेषयोः, आमोदम—अति-
दूरप्रसारिमनोहरगन्धेन ("विमर्द्दीत्ये परिमलः गन्धे जनमनोहरे । आमोदः सोऽति-
मिहारी" इत्यमरः), मेदुराः—सान्द्रस्निग्धाः, प्रगाढदृष्टिजनना इत्यर्थः (विष्० ।
इथा तत्पु० । "सान्द्रस्निग्धन्तु मेदुरः" इत्यमरः) । वान्ति—प्रवहन्ति (वा + लट्
अनि), यथा काचित् कान्तवियोगविक्षया दीर्घे निःवसति, तथा दिगङ्गना अपि वसन्त-
कान्तवियोगात् मुखेन, मल्लिकापाटलामोदमेदुरमद्वच्छलेन निःवसन्ति इति मन्यन् ।

(ज) पवनोद्धृताः,—वातेन उरिच्यताः । तप्तया—आतपपौकितया, भुवा—
पृथिव्या, घनागमाय—मेषानगमाय, सन्तापशान्त्यर्थे जलदस्य आह्वानायेत्यर्थः
("घनो मेघे मूर्त्तगुणे त्रिषु भूते निरन्तरे" इत्यमरः) । प्रहिताः,—प्रेरिताः,
आतोत्थिता धूलिराशयः आतपतप्तया उचिन्वा सन्तापशान्त्यर्थे मेषाह्वानाय प्रेरिता
दूतीसमूहा इव प्रतीयिरे इति निष्कर्षः ।

(ट) आकाङ्क्षिताः,—अभिलषिताः, उरुचा छायाः,—अनातपाः तेषु येष ते
आकाङ्क्षिततद्वच्छायाः,—इष्टद्वच्छायाश्रीतसमूहानां (विष्० । बहुव्री०), दिवसपथे,
—येषु दिवसेषु तद्वच्छाया आकाङ्क्षणीया इति, पथिकपथे,—वैः पथिकैः तद्वच्छाया
आकाङ्क्षिते इति आशयः ; आतपतापिताः पथिका, यथा गन्तुमन्वयताः उच्यन्तायायां
विश्वस्य विश्वस्य सुदीर्घकालेन मत्तम्यमभ्यासं यान्ति स्म, दिवसा अपि तथैव सुदीर्घ-
कालेन अतिक्रामन्ति, येषां दिवसस्य सुदीर्घतादेवमुपेक्षा इति मन्यन् ।

(ठ) निशाः,—राशयः, काचित् निरद्विष्यत्येहि भ्रान्तिः, चन्द्रांशुना—चन्द्रकिरणेन,

अतिदुर्बलतां ययुः । एतस्मिन् समये चन्दनानुलिप्ताङ्गी
(ङ) परिहिततनुवसना स्वगृहवातायनस्थिता अनङ्गमञ्जरी
केनापि आसेन सुहृदा सहितं भव्यं युवानं रतिप्राप्तये
मञ्जरन्तं नवीत्यत्रं स्मरमिव कमलाकरनामानं राजपुरोहित-
सुतं ददर्श । सोऽपि (ठ) कमलाकरः इन्दोरिव मूर्त्तिमुपरि-
स्थितां तं कान्तां दृष्ट्वा सानन्दः कुमुदाकरतामभजत । तदा

ज्योत्स्नयेति यावत्, शुक्लपद्मे इति भावः, पाण्डुराः,—पाण्डुवर्णाः, छायाः,
—कान्तयः यासां ताः, अन्यत्,—चन्द्रायना—चन्द्रकिरणेन, चन्द्रादयदृशनेनेवेति
भावः, पाण्डुराः,—पाण्डुवर्णाः, छायाः,—कान्तयः यासां ताः, चन्द्रोदयस्य विरहिणी-
नामतिस्तनापकत्वादिति भावः, यद्वा,—चन्द्रायवत्—चन्द्रकिरणवत्, पाण्डुराः छाया
यासां ताः, विरहस्तप्तानां पाण्डुवर्णत्वादिति भावः, चन्द्रायपाण्डुराच्छायाः,—चन्द्र-
किरणपाण्डुकान्तयः (विष्णो बहव्री०), गाढाश्लेषः,—निर्विडालिङ्गनं, सुखप्रदः,
—प्रोत्तिदायकः, श्रेयनिवारणायेति भावः, यत् तम्, अन्यत्,—गाढाश्लेषेण—निर्द्विधा-
लिङ्गनेन, सुखं प्रददातीति तादृशं गाढाश्लेषमुखप्रदं—प्रगाढालिङ्गनसुखदायक-
मित्यर्थः, हंसन्तं, कश्चित् कालञ्चेति ध्वनिः । अतिदुर्बलताम्—अतिचौणताम्, एकत्वं,
—स्वल्पत्वद्वयम्, अन्यत्,—शरीरकाण्डं लक्षणे—मिति भावः, यौगकानयाया अतोष
रुल्लादेवमुपेचेति बोध्यम् ।

(ङ) परिहितं—पिधानोक्तं, तनु—सूत्रं (“सोकात्पञ्चलकाः श्रुत्वा सूत्रं दधे
कशं तनु” इत्यमरः), वसन् यया सा परिहिततनुवसना—परिहिततनुवसना । आसेन—
प्रत्ययितेन, विश्रुतेनेत्यर्थः, (“आतः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः) । भव्यं—शुभं, सुन्दराकार-
मिति यावत् । रतेः,—कामपट्याः, प्राप्तये—लाभाय रतिप्राप्तये—निरूपयानसत्त्वानाये-
त्यर्थः । नवीत्यत्रम्—अभिनवसजाते, हरकोपान्तरे मञ्जरीभवनात्तरं पुनर्जातमित्यर्थः ।

(ठ) कमलाकरः,—पद्माकरः, सपद्मललिताराय इत्यर्थः, यद्वा,—कमलाकरः,
—पद्मनिबद्धः, पद्मसमूह इत्यर्थः (“आकरी निवहोपंथिस्थानयेष्ठपु कथ्यते” इति
मैदिनी), तस्मान्ना युवा च, इन्दोरिव मूर्त्ति—चन्द्रस्य मूर्त्तिमिव, चन्द्रवदाह्लाद-
जननीं अम्बाननाच्चेति भावः । कान्ता—नारी (“कान्ता नाय्या प्रियङ्गी स्त्री”
इति मैदिनी) । कुमुदाकरतां—कैरवाकरतां, कैरवसमूहतामित्यर्थो वा, अभजत
—प्राप्नोत्, कमलाकरः कुमुदाकरतामभजत इति विरोधः, कमलाकरनामा कश्चिन्
युवा, कुमुदाकरस्य भावः, तत्तां कुमुदाकरतां—प्रफुल्लतामित्यविरोधः, निमि

तयोः (ण) यूनोरन्योन्यावलोकनं स्मरस्य गुरोरनुज्ञया अचूर्णं मनःसंवलनमभूत् । इत्थं तां दृष्ट्वैव स कमलाकरः सद्यो मदनाविष्टः सुहृदा तेन कथञ्चित् स्वं भवनमनीयत । सा चानङ्गमञ्जरी तथैव मन्मथमोहिता सख्या सुखात् तन्नाम-
धामनो श्रुत्वा तथैव सह शनैः (त) वासकं विवेश । तत्र तं कान्तं सञ्चिन्तयन्ती कामज्वरातुरा शयनीये केवलं लुठन्ती किमपि नापश्यत् नाप्यशृणोत् ।

इत्थं गतेषु द्वितेषु दिनेषु सत्रपा सभया विरहेण कृशपाण्डुरा (थ) दुष्प्रापप्रियमश्लोगनिराख्या नक्तमेकदा गवाक्षप्रेरित-
करेणेन्दुना आकृष्टेव सुप्ते परिजने निर्गत्य मरणनिश्चया

चन्द्रोदये कुमुदानां विकीर्णं कुमुदाकराणामपि विकलरत्नेन प्रतीयमानत्वान् इति कुमुदममूहानां विकीर्णशोलत्वादिति वा भावः, चन्द्रं पश्यन् कुमुदाकरो यथा मोदते, चन्द्रमूर्तिमिव अनङ्गमञ्जरीं पश्यन् कमलाकरोऽपि तथा मुमुह इति निष्कर्षः ।

(ण) युवती च युवा च तयोः यूनीः,—तरुणयोः [“पुमान् स्त्रिया” (१।२।७ पा०) इति एकशेषः] । गुरीः,—गुरुरूपस्य इत्यर्थः । अचूर्णं—चूर्णं विनाऽपि, मनःसंवलनं—हृदयस्य सम्बलकमित्यर्थः, न हि द्रवपदार्थादन्यत् किमपि द्रव्यं चूर्णीभूतं विना परस्परं मिलितं भवति, अत्र तु कामस्य गुरुरूपस्य प्रभावेण चूर्णं विनाऽपि परस्परमनमो संयोजनमिति अपूर्वप्रभावः खलु गुरुरिति भावः ।

(त) वास एव वासकः तं वासकं—वासगृहम् (स्थाप्यं कण्) ।

(थ) दुष्प्रापस्य—दःखेन प्राप्तमशक्यस्य, प्रियस्य—चित्तहर्तुः, सश्लोगी—सश्लोगविषये, निराख्या—निरपेक्षा, निराशा इत्यर्थः, यथा,—निराख्या—यत्र विरहिता, दुष्प्रापत्वबुद्धौवेति भावः, दुष्प्रापप्रियसश्लोगनिराख्या—दुर्लभप्रियसमा-
गमनिराशा, प्रियसमागमं दुर्लभं मत्वा प्रतिश्रवविरहिता इत्यर्थो वा । गवाक्षेण—
वातायनमार्गेण, प्रेरितः,—चालितः, करः,—हस्त इव करः,—किरणो येन तेन गवाक्षप्रेरितकरेण—वातायनपथप्रसृतकिरणेन (विष्णु० । बहुव्री०), अवाकृष्ट इति
प्रेरितसामर्थ्यात् कर इव कर इति उपमितिः समासो बीडव्यः, यथा कश्चित्
कमपि करेणाकृष्ट्य बहिर्निःसारयति, तथा इन्दुरपि करेणैव करेण अङ्गुलीखा-

स्वगृहोद्यानवापीं तदुत्तलवर्त्तिनौमगात् । तत्र पित्रा कृत-
प्रतिष्ठां कुलदेवतां चण्डीं समुपेत्य प्रणम्य स्तुत्वा च व्यजिज्ञपत्,
—“देवि ! अस्मिन् जन्मनि चेत् न मया कमलाकरः पतिः
प्राप्तः, तदा अन्यस्मिन् जन्मनि स मम पतिर्भूयात्” इति प्रार्थ्यं
तस्या देव्याः पुरतः अशोकपादपे स्त्रोत्तरौयेण पाशं विरचया-
मास । तत्रैव तस्याः सा आमा सखी प्रबुध्य वासके तामदृष्ट्वा
(द) चिन्वती देवात् तदुद्यानमगात्, तत्र चागत्य तां गलै
पाशं योजयन्तीं दृष्ट्वा “मा मा” इत्युक्त्वा प्रधाव्यैव तस्यास्तं
पाशमच्छिनत् । साऽपि तां हृतपाशं निजां सखीं प्राप्तां दृष्ट्वा
अतिदुःखिता भूमौ पपात ।

ततश्च सख्या तथा समाश्वासिता पृष्ट्वा च दुःखहेतुं
समुत्थाय तामकथयत्,—“सखि मालति ! दुर्लभे तस्मिन्
प्रियसङ्गमे पित्रादिपरतन्त्राया मे मरणात् परं सुखं नास्ति”
इति ब्रुवाणा भृशमनङ्गशराग्निज्वलिता (ध) नैराश्यानिश्चयवती
मोहं जगाम । “हा कष्टं ! स्मरस्य (न) शासनं तथा दुर्लभं,
यथा इयमेतां दशां नीता” इति विलपन्ती सा मालती सखी
तां शीताम्बुपवनादिभिः शनैराश्वासयामास, चकार चास्याः

माङ्गल्यं वर्द्धिरजयत् इति तात्पर्यम् ; चन्द्रकिरणस्य विरहिणीनामतिमलापकत्वात्
तदवर्द्धयन्तया मरणनिश्चया गृहान्निर्गम्य इति आशयः ।

(द) चिन्वती—चिन्तयन्ती (चि + छटः शब्द, उगितेति ङीष्) । पाशं—
रज्जुम् । मा मा—न न, निश्चल निश्चल इति शेषः ।

(ध) नैराश्या—प्रियसङ्गमे निराश्रयमेव, निश्चयः,—निश्चितम् अस्ति
अस्मा इति नैराश्यानिश्चयवती—समधिकनिराशा सतीत्यर्थः (विच० । बहुव्री० ।
अस्मिन् मनुष्ये) ।

(न) शासनम्—आज्ञा, त्वमेतेन सह तूष्णे वक्तव्यताम् इत्येवंप्रकारादेव;
इत्यर्थः (“शासनं राजदत्तौर्थां स्तेषांशाशास्त्रशास्त्रिणु” इति मेदिनी) । नीता,
करेणेति शेषः, शासनवद्वनादिति भावः ।

तापोपशान्तये नलिनीदलैः शय्यां, ददौ हृदये तुङ्गिनशोतलं
हारम् । ततः सा अगङ्गमञ्जरी लब्धमञ्जरा शनैः तां सखीम्
उद्वाप्यां प्रोवाच,—“सखि ! हारादिभिः नायं मे अन्तर्दाहः
प्रशाम्यति, यदि मां जीवितामिच्छसि, तदा सुयुक्ता तेन
कान्तेन योजय” । एवंवादिनो तां स्नेहाऽऽर्द्रा मालती
प्राब्रवीत्,—“सखि ! प्रायेणाद्य निशा गता, तत् प्रातरेव इह
तं ते प्रियतमं (प) सङ्केतेन आनिष्यामि, तस्मादालम्ब्य धृति-
मधुना स्वं निवेशनं गच्छ” इत्युक्तवत्यै सख्यै साऽगङ्गमञ्जरी
तुष्टा कण्ठादाकृष्य हारं पारितोषिकं दत्तवती । “गच्छावं
इदानीं स्वगृहं, ततः प्रातः कार्यसिद्धये गन्तव्य त्वया” इति
तां सखीमुपदिश्य सा स्वमावासं प्राविशत् ।

अथ प्रातः सा मालतिका केनाप्यनुपलक्षिता तस्य कमला-
करस्य भवनं चिन्वती गत्वा तत्रोद्यानतरुमूले चन्दनाद्रेपाञ्जनी-
दलशय्यायां स्थितम्, एकेन (फ) रहस्यविदां सुहृदा कदली-
दलवीजनैराश्वास्यमानं, कामाग्निना दन्दह्यमानं, तं कमलाकर-
भद्राक्षोत् । सा तु,—“मम मत्स्या विना एतस्य ईदृशी कामावस्था
स्यात्, न वा” इति वेदितुं प्रच्छन्ना (व) विनिश्चयं तस्यौ । तावत्

(प) सङ्केतेन—अभिसारण, मनागताश्रयकस्य भावविशेषस्य शङ्कादिना
प्रकाशनेनेत्यर्था वा । आलम्ब्य—आख्याय (आ + लबि + ल्यप्), धृति—धैर्यम् ।
निवेशनं—भवनम् ।

(फ) रहस्यं—गोपनीयम्, अगङ्गमञ्जरीदर्शनेन मित्रं प्रच्छन्नमदनविकार-
विशेषमिदं यः (“रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्” इति मीदगी), वाक्त्
इति तेन रहस्यविदा—मन्त्रज्ञेन सखिना इत्यर्थः । कदलीदलैः,—रश्मापत्रैः कृतान्न-
वीजनानि—व्यजनसाध्यानि तैः कदलीदलवीजनैः,—रश्मापत्रैस्तद्व्यजनानि
(शाकपा०) । दन्दह्यमानम्—यतिशयेन गदितं दह्यमानं (दह + यङ् + लट्; शानच्) ।

(व) विनिश्चयं—विशेषेण निश्चयं यथा तत्रां (क्रिया विष्णुः, वेदितुमर्थमेतान्वयः,
निश्चयरूपेण ज्ञातुमर्थः ।

सुहृत् स कमलाकरमवादीत्,—“मित्र ! क्षणमत्र मनोरमे उद्याने दत्तदृष्टिः (भ) अन्तःकरणं विनोदय, मा भृशं व्याकुलतां गमः” । तदाकर्ण्य स सुहृदं तं जगाद,—“मम अनङ्गमञ्जर्या मनो हृतं, (म) तदिदं मदीये शरीरे एव नास्ति, कुतो विनोद-यामि ? स्मरेणाहं शून्यहृदयो बाणतूणीकृतोऽस्मि, तत् यथा तां मनश्चोरीं प्राप्नोमि, तथोपायं विधत्स्व” । इति तेनोक्ते सा मालती निःशङ्का सम्प्रहृष्टा समुपेत्य आत्मानं प्रदर्श्य तमुवाच,— (य) “सुभग ! अनङ्गमञ्जर्या तवान्तिकं प्रहिताऽस्मि, निःसृष्टाऽहं ते सन्देशं ब्रवीमि ; क एष शिष्टधर्मः, यत् हठात् हृदयं प्रविश्य मुग्धाया मनः सुषित्वा गम्यते ? चित्रमिदं, तथाऽपि वामदृशा तथा अधुना मनोहराय तुभ्यं देहोऽपि प्राणैः सह दातुमिष्यते । सा हि सन्तप्तान् दिवानिशं हृदि ज्वलितस्य कामाग्नेर्धूमानिव निःश्वासान् विमुञ्चति, मुहुश्चास्याः

(भ) अन्तःकरणम्—अन्तरिन्द्रियं, मन इत्यर्थः ।

(म) तदिदं—मनः । शून्यहृदयः,—शून्यमनाः (“चित्तं चेतो हृदयं स्थानं हृदयानसं मनः” इत्यमरः) ; अनङ्गमञ्जर्या हृदयहरणात् तस्य शून्यत्वमव-गन्तव्यम् । बाणानां—शराणां, पञ्चसङ्ख्याकानामिति भावः, तूणीकृतः,—तूणीरुक्तः, आधारीकृत इत्यर्थः, बाणतूणीकृतः,—दण्डोक्तः (विष्णु), पञ्चशरः शून्यहृदयं सा वेदनाबाधरहितं मत्वा निजपञ्चसङ्ख्याकानामिव शराणामाधारीकृतवानित्यर्थः, सामञ्जस्यं बाणैः पौड्यतीति भावः ।

(य) सुभग !—कामिनोविमोहन ! । प्रहिता—प्रेरिता (प्र + हि + क्त, स्त्रिया टाप्) । निःसृष्टा—प्रेरिता, यदा,—निःसृष्टा—मध्यस्था, उभयोरेव मङ्गलसाधने व्यापृता इत्यर्थः । सन्देशं—वाचिकम् । वामे—सुन्दरे, दृशौ—नेत्रे यस्याः तथा वामदृशा—वामलोचनया, यदा,—वामः,—कामः, दृशोः,—नयनयोः अस्यस्याः तथा वाम-दृशा—दृशेन जनितामङ्गया (“वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वस्तु-प्रतीतमव्येषु द्विषु नाख्यां स्त्रियाम्” इति मेदिनी), अथच वामदृशा—विपरीतदर्शनया, विपरीतदर्शनत्वेन यतः यः खलु मज्जशौरः, तस्मै एव प्राणैः सह देहसापि दानेच्छा, चित्रमपीदमेव ।

(१) साञ्जना वाष्पविन्दवः वदनाभोजसौरभलुब्धा मधुकराः
इव सम्पतन्ति, तत् यंदौच्छसि, तदा उभयोः शिवं वचिम” । इति
मालत्या तथोक्तः कमलाकरः प्रोवाच,—“भद्रे ! तवेयं वाक्
(ल) विधुरावस्थां बद्धभावाच्च मे प्रियां वदन्ती भयं करोति,
आश्वासयति च । तदेका त्वमेवात्र गतिः, तत् यथोपायं
कुरुष्व” । इति तेनोक्ते मालती प्रत्यवोचत्,—“अद्य तामनङ्ग-
मञ्जरीं गुप्तं नक्तं स्वभवनोद्यानं प्रापयिष्यामि, त्वं तत्र वाह्यतः
तिष्ठे, ततस्त्वां सुयुक्त्या तत्र प्रवेशयिष्यामि, इत्थं युवयोः
समागमो भविता” । इति कथयित्वा तं विप्रपुत्रमानन्द्य मालती
कृतार्थां गत्वा तामनङ्गमञ्जरीम् अभ्यनन्दयत् ।

अथाङ्गा सह दिनपतौ (व) सन्ध्यानुरागिणि क्वापि गते
वासवाशया स्नाने इन्दुतिलकेन प्रसाधितं, पद्माकरं त्यक्त्वा
श्रीरिदानीं मां प्राप्तेति हर्षात् उत्फुल्लवदने विशदे कुमुदाकरे

(१) साञ्जना,—कञ्जलमियाः, कञ्जलयुक्तत्वेन वाष्पविन्दूनां क्षणवर्षत्वात्
तत्र मधुकरत्वोपेक्षा । शिव—मङ्गल, मङ्गलजनकं वाक्यमित्यर्थः ।

(ल) विधुरावस्था—विकलदशां, कामसन्तापजामतिदुःखकरीमवस्थामित्यर्थः,
बद्धभावां—जाताभिप्रायाम्, अनुरक्तामित्यर्थः, मे—मह्यम् । भयं करोति—कारय-
तीत्यर्थः (अन्तर्भूतव्यत्ययप्रयोगोऽयं), विधुरावस्थतया भयं कारयति, बद्धभावतया
च आश्वासयतीति कर्माऽऽप्तानुसन्धेयः ।

(व) सन्ध्याम् अङ्गु—लल्यीकृत्य, रागः,—रक्तता अस्यासीति तस्मिन्
सन्ध्यानुरागिणि—सन्ध्यायामरूपवर्णे, अथच, सन्ध्यानास्रां कन्यायामनुरागवति
(अक्षयं इति), क्वापि गते—अदर्शनं गते, अस्मिं गते इत्यर्थः, वासवाऽऽशया—
पूर्वदिशा, इन्द्रस्य पूर्वदिगधिपतित्वात् । इन्दुः—चन्द्रः, तिलकमिव तेन इन्दुतिलकेन
—तिलकवत् प्रतीयमानचन्द्रेण, यथा काचित् तरुणी प्रसाधनकाले कपोलललाटादि-
स्थाने तिलकादिकं रचयति, तथा वासवाशा युवतिरपीति भावः । पद्माकरं
—पद्मसरोरं, पद्ममूढमिति वा (“आन्तरा निवहोत्पात्तस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति
मेदिनी) । श्रीः,—लज्जीः, तस्याः पद्मालयत्वात्, अथ च, श्रीः,—श्रीमा, इदानीम्

हसति, स कामी कमलाकरः प्रसाधिताङ्गः समुत्सुकः स्त्रैरं
कान्तायास्तस्या गृहोद्यानहारि समुपागमत् । मालती च
तामनङ्गमञ्जरीं कञ्छात् (श) गमितवासरां युक्त्वा तत्
गृहोद्यानमानिनाय, आनीय तां चूतशाखिनां तलेषु
समुपवेश्य निर्गत्य तत्र तं कमलाकरं प्रावेशयत् । स च प्रविश्य
पात्य इव (ष) पत्रौघघनपादपमध्यवर्तिनीं क्षायामिव
तामनङ्गमञ्जरीमद्राक्षीत् । यावच्च स तामुपैति, तावत् सा दृष्ट्वैव
प्रधाव्य कामाऽऽवेशहृतव्रीडा कण्ठे तं सहसाऽग्रहीत् । “क्व
यासि ? लब्धोऽसि मया मनस्तस्कर !” इत्यालपन्ती तत्क्षणं सा
(स) अतिहर्षभरस्तब्धनिःश्वासा पञ्चतामगात्, पपात च महीपृष्ठे
वातरुग्णा लतेव, विचित्रं वत कामस्य विषमः क्रमः । तत्

—अधुना, रात्रौ इत्यर्थः, पद्मानां दिवाविकाशिलात् तव दिवसे शोकिष्ठति, रात्रौ
पुनः चन्द्रादये कुमुदसमूहे विकशिते पद्मसमूहे च मुदिते लब्धाः कमलवनं त्यक्त्वा
कुमुदाकरमागच्छतीत्याशयेत्यर्थः । स्त्रैरं—मन्दं मन्दम् ।

(श) गमितः,—आतवाहितः, वासरः,—दिवसे यथा ता गमितवासराम्
—अतिक्रान्तादिवसा, धैर्यधारणासहिष्णुतयेति भावः । चूतशाखिनाम्—आम्र-
वृक्षानाम् ।

(ष) पत्रौघेन—पद्मसमूहेन, घनानां—मान्द्राणां, निविडानामित्यर्थः,
निरन्तरालानामिति यावत्, पादपानां—वृक्षाणां, मध्यवर्तिनीं—मध्यस्थां पत्रौघ-
घनपादपमध्यवर्तिनीं—घनसन्निविष्टपद्मसमन्वितवृक्षमध्यास्थिता (विष्णु० । बहुव्री०),
क्षायामिव—अनातपमिव, सुशीतलामिति भावः, सन्तप्तः पांथक् यथा सुशीतलां
वृक्षच्छायां दृष्टा दृष्यति, तथा कमलाकरोऽपि कामसन्तापहारिणां वृक्षाधःस्थां
तां शैत्यसम्पादनौ दृष्टा अदृष्यत् इत्याशयः ।

(स) अतिहर्षभरणे—प्रबलानन्दवेगेन, कम्पः,—रुद्धः, निःश्वासी यस्याः सा
अतिहर्षभरस्तब्धनिःश्वासा—अत्यानन्दीदयनिरुद्धासर्वंगा सतीत्यर्थः । वातन—प्रबल-
वायुना, रुग्णा—भयं वातरुग्णा—वायुना भया (विष्णु० । इत्या तत्पु०), लतेव—
शाखैव । वत—खेदाशंकमन्ययम् । क्रमः,—आक्रमणं, शक्तिर्वा (“क्रमश्चाशुक्रमं
शक्तौ कल्पे आक्रमणंऽपि च” इति मेदिनी) ।

अशनिपातमुग्रं दृष्ट्वा स कमलाकरः सद्यः,—“हा ! हा !
किमेतत् !” इत्युक्त्वा मूर्च्छिता निपपात । अणेन च लब्ध-
संज्ञस्तां प्रियामङ्गमारोप्य आलिङ्गन् परिचुम्बन् बहु विलपञ्च
तथा दुःखातिभारेण प्रसङ्गं न्यपीड्यत, यथा तस्यापि तदा
हृदयमस्फुटत् । अथ तौ तथा (६) क्षीणौ दृष्ट्वा रजनी क्रिया
भिया च क्षीणेवाभवत् ।

अथ प्रातरुद्यानपालेभ्यस्तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तयोर्बन्धुजनः
(क) त्रपाऽऽस्यदुःखमोहाऽऽकुलः तत्राऽऽगात्, कर्त्तव्यमूढस्य
चिरमवाङ्मुखः समभवच्च । हा ! कष्टं (ख) कुयोषितः कुल-
खलीकारहेतवः । तस्मिंश्चावसरे तस्याः पतिः मणिवर्मा
अनङ्गमञ्जर्यां सोत्कण्ठः ताम्ब्रलिप्तितः पिढगृहात् समाययौ ।
स श्वाशुरं गृहं प्राप्य तं व्यापारमवेक्ष्य च वाण्यान्वलोचनो
(ग) ध्यायन् तदेवाद्यानमागत्य भार्यां तामन्यसहितामपि
गतासुं दृष्ट्वा शोकाग्निज्वलिताङ्गः सद्यः प्राणान् विजहौ ।

ततः सर्वस्मिन् जने कोलाहलाऽऽकुले क्रन्दति ज्ञात-
वृत्तान्ताः सर्वे पौरास्तत्र समाययुः । अथ अनङ्गमञ्जर्याः
पित्रा पूर्वं प्रतिष्ठापिता सन्निहिता देवी चण्डी निजैः

(६) क्षीणौ—विशीर्णौ, सूतौ इति यावत् । क्रिया—लज्जया । क्षीणेव—अयं
गतेव, रात्रिरवसितेति भावः ।

(क) त्रपा—लज्जा, लोकावादजनितेति भावः, आस्यर्थ—कथमोढग-
घटनं घटितमिति विषय इत्यर्थः, दुःखमोहा—तदियोगजनितौ इति भावः,
ते तैः आकुलः,—आकुलः त्रपाऽऽस्यदुःखमोहाकुलः,—लज्जाविषयादिभिराक्रान्तः
सन्नित्यर्थः । अवाङ्मुखः,—अधोमुखः ।

(ख) कुयोषितः,—दुश्चरिषाः स्त्रियः, कुलस्य—वंशस्य, खलीकार—अप-
कृतौ, अपवादविषयीकरणे इत्यर्थः, हेतवः,—कारणानि कुलखलीकारहेतवः,—
वंशकलङ्कारणानि ।

(ग) ध्यायन्—चिन्तयन् (ध्ये + लट् + श्च) । गतासुं—वृत्तान्तम् ।

(च) गणैः सकृपैः विज्ञप्ताऽभूत्,—“मातः! त्वदाकारप्रतिष्ठापयिताऽयमर्थदत्तः सदैव ते भक्तो बणिक्, तदस्य अस्मिन् दुःखे दयां वितरतु भगवती” इति । एतत् गणेभ्यः श्रुत्वा (ङ) शरण्या सा शङ्करो,—“शान्तानङ्गास्त्रयोऽपि एते जीवन्तु” इति समादिशत् । अथ सर्वेऽपि सुप्रबुद्धा इव क्षणात् तत्प्रसादात् जीवन्तो गतमन्मथाः सुमुत्तस्थुः । ततो दृष्ट्वा तद्व्यापारं सानन्दे तत्रत्ये सर्वस्मिन् जने, कमलाकरः लज्जाऽवनतमुखः स्वगृहं प्रायात् । अर्थदत्तोऽपि तां (च) क्लीतां सुतामनङ्गमञ्जरीं भर्तृसहितामादाय सोत्सवं गृहं प्रविवेश” ।

इति कथां कथयित्वा तस्यां रात्रौ पथि स वेतालः तं (छ) क्षौणीपतिमगदत्,—“राजन्! कस्यैतेषु अनुरागमरणे मोहातिरेकः ? जानंश्च न चेत् वदसि, तदा स पूर्वोक्त एव शापः स्मरणीयः” । तदाकर्ण्य राजा तं प्रत्युवाच,—“योगेश्वर ! एतेषु मणिवर्मा एवातिमूढः, यो हि भार्यामन्यपुरुषाऽऽसक्तः सृतां दृष्ट्वैव कोपकाले, (ज) प्रत्युत रक्तः शुचा प्राणानमुञ्चत्” ।

(च) गणैः,—डाकिनौयोगिनोगणैः, यद्वा,—गणैः,—प्रमथैः, शिवानुचरभेदे-रित्यर्थः (“गणः प्रमथमङ्गरीषे अष्टासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) ।

(ङ) शरण्या—शरणागतरक्षणपरा । शान्तः,—निवृत्तः, अनङ्गः,—कामः शेषां ते शान्तानङ्गाः,—प्रशमितकामसन्तान्पाः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(च) क्लीतां—लज्जितां [क्ली + क्तः “नुदविदीन्दवाग्ना—” (ऋ० ५६ पा०)] इति निष्ठा-तस्य वैकल्पिकः नकाराभावः, ताम् ।

(छ) क्षौणी—धरणी (“धरा धरिणी धरणिः क्षौणी ऽप्या काश्यपी क्षितिः” इत्यमरः), तस्याः पतिं क्षौणीपतिं—राजानम् । अनुरागिण्य—आसक्त्या हेतुना, मरणं तस्मिन् अनुरागमरणे—आसक्तिहेतुकस्य (इथा तत्पु०), मोहः,—अविद्या, अविवेकिता इति व्यावृत्तः, तस्य अतिरेकः,—आधिक्यं मोहातिरेकः,—मौख-भावस्थम् ।

(ज) प्रत्युत—वैपरीत्येन, क्षीपीयतसमये क्षीपमजला इत्यर्थः (अथ०),

इति निगदितवतस्तस्य नृपतः स्कन्धात् स वेतालः सहसा स्वं
निलयं प्रतस्थे । राजाऽपि भूयस्तथैव कृतप्रयत्नस्तमन्वधावत् ।

अथ द्वाविंशकथा ।

अथ राजा तमेव शिंशपातकं गत्वा तच्च वेतालमादाय
स्कन्धे आरोप्य च गन्तव्यभूमिमभिप्रतस्थे । तच्च प्रस्थितं
पथि पुनः वेतालः प्राक्रमत वक्तुं,—“राजन् ! (क) साधु,
सुसत्त्वस्त्वं, तदपूर्वामिमामपरां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्राऽऽसीत् धरणीवराहो
नाम भूपतिः । तस्य (ख) ब्राह्मणभूयिष्ठे राज्ये ब्रह्मस्थला-
भिधोऽग्रहारोऽभवत् । तत्र विष्णुस्वामी नाम कोऽपि द्विजः
प्रतिवसति स्म, तस्य (ग) हविर्भुज इव स्वाहा नाम भार्याऽभूत् ।
तस्यां तस्य चत्वारः सुता जज्ञिरे । ते च कालक्रमेण पितरि

रक्तः,—अनुरक्तः (“रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते खीरिते विभु” इति मेदिनी),
शुचा—शोकेन ।

(क) साधु—शीमनम्, इति प्रशंसावादोऽयम् । सुसत्त्वः,—उत्तमसत्त्वः,
महामित्यर्थः ।

(ख) ब्राह्मणाः भूयिष्ठं—बाहुल्येन यत् तस्मिन् ब्राह्मणभूयिष्ठे—विप्रबहुली
(विष्णु । बहुती०) ।

(ग) हविः,—घृतं साम्राज्यं वा, हवनीयद्वयमित्यर्थः (“हविर्होतव्य-
मावे च सर्पिष्यपि नृपुंसकम्” इति मेदिनी), भुनक्ति—अस्वादयति इति तस्य
हविर्भुजः,—अग्नेः, स्वाहा नाम—अग्रेथवा स्वाहा नाम भार्या अस्ति, तथा विष्णु-
स्वामिनोऽपि स्वाहा नाम भार्या आसीत् इत्यर्थः ।

स्वर्गते प्रातिभिर्हृतसर्वस्वा (घ) मिथो मन्त्रयाश्चक्रुः,—“इह
अस्माकं गतिर्नास्ति, तदन्यत्र वयं ब्रजामः” इति मन्त्रयित्वा
यज्ञस्वल्गाभिधे ग्रामे मातामहाऽऽवासं बहुभिर्दिनैरगमन्, तत्र
मातामहाभावात् मातुलैः सुसत्कृताः स्वाध्यायतत्परास्तस्युः ।

कालक्रमेण ते (ङ) अकिञ्चनाः भोजनाच्छादनादिषु तेषां
मातुलानामवज्ञाभाजनतां जग्मुः । ततः (च) स्वजनजेनावमानेन
हतात्मनां तेषां ज्येष्ठः रहसि तानब्रवीत्,—“भ्रातरः ! किं
क्रियते ? सर्वे विधिकृतमवधारयत ; पुरुषस्येह कस्यचित् क्वचित्
किमपि कर्तुं न शक्यम् । अहं हि उद्देगेन भ्राम्यन् काननं
प्राप्तः अयं (छ) विपन्नस्थितं सस्ताङ्गं पुरुषं भुवि अद्राक्षम्,
अचिन्तयश्च तां गतिं स्पृहयन्,—‘अयं हि धन्यः, यः दुःखभारं
विमुच्य स्थितः’ इति सञ्चिन्त्य तत्कालं मरणनिश्चयं कृत्वा
ब्रह्माग्रलम्बिना पाशेन आत्मानमुदलम्बयन् ; यावच्च विसंज्ञस्य

(घ) निवः,—परस्परम् । गतिः,—उपायः । सुसत्कृताः,—अतिशयेनाहताः,
स्वाध्यायतत्पराः,—वेदाध्ययननिरता इत्यर्थः ।

(ङ) नास्ति किञ्चन—किमपि येषां ते अकिञ्चनाः,—निर्धनाः, भोजना-
च्छादनादिषु—अन्नवस्त्रादिषु ।

(च) स्वजनजेन—आत्मीयजनकृतेन । हतः—प्रतिहतः, भग्नः इत्यर्थः
(“मनीहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतर्थं सः” इत्यमरः), आत्मा—हृतिः, धैर्यमित्यर्थः,
मनी वा (“आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । हृतावपि मनीषायां
अरोरब्रह्मणोरपि” ॥ इति मेदिनी), येषां तेषां हतात्मनां—विलुप्तधैर्याणां
भग्नमानसानां वा । विधिकृतं—दैवकृतम्, अस्माकमिदमवमाननमिति शेषः ।
पुरुषक—पुरुषेण [“कृत्यानां कर्तारि वा” (२।१।७१ पा०) इति कर्तारि
इटी०] ।

(छ) विपन्नस्थितं—वृत्तमित्यर्थः, सस्ताङ्गं—स्तलितावयव, विगच्छित-
कृपापादादिकमित्यर्थः । गतिं—दर्शनां, स्पृहयन्—अभिलषन्
(स्पृह + चिच् + भट्) । उदलम्बयन्—ऊर्ध्वमदीक्षयन्, उदबलमित्यर्थः (उत् +

मे असवी न निर्यान्ति, तावत् त्रुटितपाशोऽहं महीतले पतितोऽस्मि, लब्धसंग्रह्य केनापि कृपालुना पुंसा तत्क्षण-
मागतेन पटमारुतेराश्वास्यमानमपश्यम् । ततः स मामब्रवीत्,
—‘सखे ! कथय, विद्वानपि (ज) कं प्रति एवं खिद्यसे ?
सुकृती सुखमाप्नोति, दुष्कृती दुष्कृतादेव दुःखमाप्नोति,
नान्यतः । दुःखात् यदि तवेदृशः समुदयोगः, तत् सुकृतं
समाचर, आत्मघातेन कथं (भ्र) नारकदुःखमभिवाञ्छसि ?’
इत्युक्त्वा मां समाश्वास्य स पुमान् क्वापि गतः । अहश्च तादृशं
मरणोद्यमं त्यक्त्वा इहाऽऽगतः । तदेवं विधौ अनिच्छति मरण-
मपि न लभ्यते ; इदानीं तपसा तीर्थे तनुं दाहयामि, येन
पुनरहं निर्धनतादुःखभागौ न स्याम्” ।

इत्युक्तवन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठाः प्राप्नुवन्,—“आर्य्य ! अर्थेर्विना
कथं प्राप्नोऽपि दुःखेन बाध्यते ? किं न ज्ञायते, यदर्थानां
(ज) शरदम्भचला गतिः, आहृत्य रक्ष्यमाणाऽपि यत्नेन अन्त-
विरसा असम्प्रेत्री च वेष्ट्या श्रीष कस्य कदा स्थिरा ? तत्

खवि + णिच् + लङ्-अम्) । असवः,—प्राणाः । त्रुटितपाशः,—क्षिन्नरज्जुः, बन्धन-
रज्जुं कृत्वा इत्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । पटोत्था मारुताः तैः पटमारुतैः,—
वस्त्राच्चलसंचालनजैः वायुभिः (शाकपा०), आश्वासमानं—सान्त्वयमानम् (आ +
श्वच् + णिच् + कर्त्तृणि लटः शानच्), आत्मानमिति शेषः ।

(ज) कं प्रति—किमुद्दिश्य इत्यर्थः, खिद्यसे—किंयसे (खिद + लट्-से) ।
दुष्कृती—पापी ।

(भ्र) नारकं—नरकसम्बन्धि, दुःखं नारकदुःखं—नरकभोगयातनाम्,
“असूयार्थं नाम ते लोका अन्वेन तमसाऽऽवृताः । तासु प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के
त्याह्वयन्तो जनाः” ॥ इतीशोपनिषद्वचनात् आत्मघातिनो नरकभोगस्वावश्य-
म्भावित्वं बोध्यम् ।

(अ) शरदम्भवत्—शरत्कालिकमेवम्, चला—चलसा, अचिरस्थाविनीत्यर्थः,
शरदम्भवत्—शरदोपमेवम् चलाविनीत्यर्थः । आहृत्य—समुपाश्रित्य (आ + ह

उद्योगिना मनस्विना स गुणश्च कोऽपि उपाजनीयः, येन हठात्
 “बद्धा अर्थहरिणः सुखमानीयते” । इति भ्रातृभिरुक्तो ज्येष्ठः
 क्षणात् धैर्यमवलम्ब्य उवाच,—“को गुणस्तादृक् अर्जनीयो
 भवेत् ?” इति । ततः सर्वे ते विचिन्त्य परस्परं वदन्ति स्म,
 —“पृथ्वी (ट) विचिन्त्य किमपि विज्ञानं वयं शिञ्चामहे” ।
 एवं निश्चित्य सर्वे (ठ) समागमे सङ्केतस्थानमुक्त्वा एकैकशः ते
 चत्वारो भ्रातरश्चतस्रो दिशः प्रययुः ।

अथ गच्छति काले सर्वे सङ्केतनिकेतने मिलिताः,—“केन
 किं शिञ्चितम् ?” इति अन्योन्यमपृच्छन् । अथैषामेकोऽब्रवीत्,
 —“मया ईदृक् विज्ञानं शिञ्चितं, येन (ड) अस्थिशकलं
 प्राप्य यस्य कस्यचिदपि प्राणिनः तस्मिन् तदुचितानि मांसानि
 उत्पादयामि” । एतदाकर्ण्य तेषु द्वितीयोऽवदत्,—“अहं तथा

+ ल्यप्) । अन्ते—परिणामे, विरसा—दुःखदायिनी, अन्त्यत्,—अन्ते—परिणामे,
 धननाशान्ते इत्यर्थः, विरसा—विगततामा अन्तविरसा—परिणामे पीडाकारिणी
 (विष्णो० ७मी तत्पु०), असति—अमाधी, गोचजने इति यावत्, मैत्री—मित्रता,
 अनुराग इत्यर्थः, यस्याः सा असम्यैवो—नोचपुरुषानुरक्ता । स्त्रिया—अचञ्चला,
 एकपुरुषानुरक्ता इति भावः, वेष्ट्या लज्जीव कटाऽपि एकस्मिन् पुरुषे चिरं तिष्ठतीति
 न दृश्यते इत्याशयः । गुणः,—विद्याशौच्यादिरुत्कर्षापादको भावविशेषः, रज्जुश्च
 (“गुणो मौल्यामप्रधाने रुपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौच्यादिसत्त्वादिसम्बन्धा-
 द्वात्तरज्जुश्च” इति मेदिनी) । अर्थः,—धनं, हरिण इव स अर्थहरिणः,—हरिण्यादि-
 रूपो मृगः (कर्म० । उपनिषि स०), सुखम्—अक्षेणम् ।

(ट) विचिन्त्य—अनुसन्धाय [वि + चि + ल्यप् “जलस्य पिति—” (६।१।७१
 पा०) इति तुक्] ।

(ठ) समागमे—प्रत्याठश्च परस्परमेलने इत्यर्थः, सङ्केतस्थानं—निर्धारित-
 स्थानविशेषमित्यर्थः, प्रत्याठश्च सर्वे असुकस्थाने सङ्गता भविष्यामः, यः अये
 आगमिष्यति, स अन्यान् प्रतीक्ष्य स्यात्यति इत्येवंरूपं नियमविशेषमिति यावत् ।

(ड) अस्थिशकलम्—अस्थिरुण्डम् । तस्मिन्—अस्थिशकले, तदुचितानि—
 यस्य जलोरस्थि, तज्जलपृष्ठांगीनीत्यर्थः ।

विज्ञानमशिक्षे, यथा सञ्ज्ञातमांसे अस्थिशकले तत्प्राणिसम्भव-
लोमानि त्वचश्च जनयितुं पारयामि” । तृतीयोऽवदत्,—“मया
ईदृशं विज्ञानमधिगतं, येन (ढ) जातत्वज्ञांसलोमनि प्राण्य-
वयवान् चक्षुरादौन् सष्टुं जाने” । चतुर्थोऽवादीत्,—“अहम्
उत्पन्नावयवं प्राणैर्युक्तं कर्तुं शक्नोमि” । एवं ते परस्परमुक्त्वा
विज्ञानपरीक्षणाय चत्वारोऽपि अस्थिखण्डमानेतुमट्ठ्ठीं ययुः ।
विधिवशाच्च ते तत्र सिंहस्य अस्थिखण्डं प्रापुः, जगद्गुह्यं अवि-
ज्ञातविशेषास्तदेव । एकस्तत्समुचितैर्मांसेस्तदस्थिखण्डमयोज-
यत् । द्वितीयस्तस्य त्वचां लोमानि च उदपादयत् । तृतीयोऽपि
समग्रैरिन्द्रियैस्तदपूरयत् । चतुर्थस्तु यदा तस्य सिंहोभूतस्य
जोवितमदात्, तदा (ण) उद्धूतसटाभारोऽतिभयङ्करः दंष्ट्राकराल-
वदनः खरनखाङ्गुशः सिंहः समुत्तस्थौ । स च स्वीत्पादकान्
तान् चतुरोऽपि समुत्थाय अबधौत्, प्राविचच्च सद्योऽरण्यम् ।

एवं ते द्विजपुत्राः सिंहनिर्माणदोषात् सर्व एव विनाशं
गताः । दुष्टं जन्तुमुत्थाप्य कस्य वा सुखं भवेत् ? इत्थं प्रति-
कूले विधौ यत्नेनोपार्जितो गुणः न सम्पत्तये, प्रत्युत विपत्तये
एव भवति । (त) मूले दैवे अविकृते प्रज्ञानवारिणा सिक्तः
पौरुषपादपः नयाऽऽलवान्नः प्रायः फलति” ।

(ढ) जातानि त्वज्ञांसलोमानि यत्र तादृशं जातत्वज्ञांसलोमानि—उत्पन्न-
अश्रमपिशितलोमानि (विष्णु० । बहुव्री०), प्राणिनि इति शेषः ।

(ण) उद्धूतः,—उत्पन्नः, सटाभारः,—केशरसमूहः (“सटा जटाकेशरयोः”
इति मेदिनी) यस्य सः उद्धूतसटाभारः,—सञ्ज्ञातकेशरराशिः (विष्णु० । बहुव्री०) ।
खराः,—तीक्ष्णाः, नखाः अङ्गुशाः,—अस्त्रविशेषा इव यस्य सः खरनखाङ्गुशः,—
अङ्गुशाकारतीक्ष्णखरः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(त) मूले—मूलवत्पदे, कार्यविही प्रमाणकारणे इति यावत् । अविकृते—
प्रगुणोभूते, अशुक्ले इति यावत्, प्रज्ञानं—प्रकृतं ज्ञानं, वारि इव तेन प्रज्ञानवारिणा
—विशिटज्ञानरूपजलेन । पौरुषं—पुरुषकर्म प्रयत्नादिकं, पादपः,—वृक्ष इव

इति कथां समाख्याय निशि गच्छन्तं तं भूपतिमपृच्छत्,
—“राजन् । पूर्वकृतं शपथं स्मृत्वा वद, क एषां सिंहनिर्माणे
विशेषेण अपराध्यति ?” । इति श्रुत्वा राजाऽसौ मौनी व्यचिन्त-
यत्,—“अयं पुनर्गन्तुमिच्छति, यातु, पुनरहमेनमानेष्टामि”
इति निश्चित्य तमवादीत्,—“यस्तेषां मध्ये सिंहस्य प्राणदाता,
स एव पापकृत् ; प्राणिविशेषमबुद्धा युक्तिबलात् यैर्मांसत्वग्-
लोमावयवनिर्माणं कृतं, तेषामज्ञानात् नैव दोषोऽस्ति, येन
तु सिंहाकारं दृष्ट्वाऽपि विद्याप्रकाशकामेन प्राणास्तस्य दत्ताः,
तेनैव ता ब्रह्महत्याः कृताः” । इति राज्ञो वचनं निश्चय्य स
वेतालः स्वमेव धाम प्रायात् । राजाऽपि पुनस्तमनुसरन्
शिशपाऽन्तिकमगात् ।

अथ त्रयोविंशकथा ।

ततः स राजा शिशपातदमुपेत्य मौनी^४
(क) दर्शितानेकवैकृतं तं वेतालं स्कन्धे नीत्वा प्रातिष्ठत ।
वेतालोऽपि कन्धे स्थितः तम् अब्रवीत्,—“राजेन्द्र !

पीरुषपादपः,—चेष्टादिकपठणः, नयः,—नीतिः, चालबालं—दण्डमूले सेकार्थं
वहादिनिर्भितः जलाधारः इव यस्य सः नयाऽऽलवालः,—नीतिरुपालवाल-
शोभितः ।

(क) दर्शितं—राज्ञे प्रदर्शितम्, अनेकं वैकृतं—विचारः, विकृतकपादिक-
मिति यावत्, येन तं दर्शितानेकवैकृतं—प्रदर्शितविधिविकृताकारम् ।

(ष) अकार्येऽप्येतस्मिन् ते दुर्वारो ग्रहः, तत्ते अमविनोदायं कथामिमां कथयामि, शृणु,—

आसीत् कलिङ्गदेशे शोभावती नाम पुरी, यस्यां (ग) दिवीव सुकृतिनः प्रतिवसन्ति स्म । (घ) प्रद्युम्न इव ऐश्वर्यवीर्यातिशयेन विद्युतः प्रद्युम्नो नाम नृपतिः समूर्जित-
शासनस्तां शशास । यस्मिंश्च राजनि (ङ) चापेषु गुणापकर्षः, सुरजेषु कराऽऽहतिः, युगेषु कलिः, प्रज्ञासु च तीक्ष्णता

(ष) अकार्ये—अनिष्टोत्पादके कर्मणोत्पद्यः । दुःखेन वारयितुं शक्नोति दुर्वारः, —दुर्निवारः (दुर् + उ + घञ्), यद्गः,—निबन्धः, आघटः इत्यर्थः (“यद्गोऽनुयद्ग-
निर्बन्धयद्गेषु रण्योद्यमे” इति मेदिनी) ।

(ग) दिवीव—स्वर्गे इव ।

(घ) प्रद्युम्न इव—कामदेव इव, कृत्स्नयोगभञ्जः कृष्णात्मज इवेति यावत्, अतिरूपवानिति भावः । समूर्जितं—समधिकवत्त्ववत्, शासनम्—आज्ञा यस्य सः समूर्जितशासनः,—अव्याहताज्ञः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(ङ) चापेषु—धनुःषु, न तु मानवेषु इति भावः, गुणस्य—मौल्याः, अपकर्षः,—आकर्षणं, धनुःषु गुणाकर्षणं, न तु मानवेषु गुणस्य—शौख्येदादिख्यादेः, अपकर्षः,—उत्कर्षाभावः, न्यूनता इति यावत्, गुणापकर्षः,—गुणाभावः, तत्र सर्वे वीराः विशिष्टेण गुणवत्तया आसन् इति भावः । सुरजेषु—सदृशस्वभावभेदेषु, न तु मरुषु इति भावः, करेण आहतिः,—आघातः कराऽऽहतिः,—कराघातः, वाद्यकाले करतलेन ताडनमित्यर्थः, सुरजेषु कराऽऽहतिः, न तु प्राणिषु कराऽऽहतिः,—चपेटाघातः, तत्र सर्वे गीतवाद्यतत्पराः अकार्येजुगुप्सिताश्च आसन् इति भावः । अथवा,—कराय—राजदंयकराय इत्यर्थः, आहतिः,—पीडनं कराऽऽहतिः,—राजयाज्ञाषष्ठभागाद्यं पीडनमित्यर्थः, सर्वे सम्पन्नतया यथानिर्दिष्टकरप्रदातारः आसन्निति भावः । युगेषु—सत्वादिषु चतुर्षु, न तु प्रज्ञासु इति भावः, कलिः,—तटाव्यजघन्ययुगः, युगेषु कलिः, न तु प्रज्ञासु कलिः,—कलङ्कः (“कलिः स्त्री कलिकायां ना शराजिकलङ्के युगे” इति मेदिनी), सर्वाः प्रज्ञास्तत्र परस्परं मित्रभावेन व्यवसन्निति भावः । प्रज्ञासु—बुद्धिषु, न तु आचरणेषु इति भावः, तीक्ष्णता—कुशलयत्नं खरता, प्रज्ञासु तीक्ष्णता, न तु अन्धोऽन्धवारणेषु तीक्ष्णता—दृष्टता इत्यर्थः, सर्वे तत्र शान्तिप्रिया अर्वाचिषत इति भावः ।

अश्रूयत । (च) तस्याश्च पुनः क्वचित् प्रदेशे यज्ञस्थलाभिधानो बहुविजः कश्चिदग्रहारः नृपेण प्रतिष्ठापितः । तत्र कश्चित् वेदपारगो महाधनो (छ) अग्निहोत्री पूजितातिथिदेवः यज्ञसोमो नाम ब्राह्मणः समवाप्नोत् । तस्य वार्धके अनुरूपायां भार्यायाम् एक एव सुतः समुदपद्यत । स च बालः पितुः प्रयत्नात् दिने दिने वर्द्धमानः शुभलक्षणयुतः देवसोम इति पित्रा कृतनामधेयः पितरोरतिस्नेहपात्रतामगात् ।

अथ प्राप्ते षोडशे वर्षे स बालकः विद्याविनयादिभि-
रावर्जितसमस्तजनः सहसा ज्वरेणाऽऽक्रान्तः पञ्चतामवाप ।
ततः परासुं तं दृष्ट्वा समाश्लिष्य च “हा हा” इति रुदन्
यज्ञसोमः भार्यया सहितः स्नेहात् दाहाय न जहौ । “ब्रह्मन् !
(ज) गन्धर्वनगरस्येव संसारस्य गतिं परावरज्जोऽपि किं न
वेत्ति ? । ये हि राजानः (झ) अमरमन्या अस्मिन् भूलोके

(च) तस्याः,—शाभावत्याः । बहवः विजाः,—ब्राह्मणा यत्र तादृशः बहुविजः,
—अनेकब्राह्मणाधिष्ठित इत्यर्थः ।

(छ) अग्रये ह्यते अत्र इति अग्निहोत्रं—मन्त्रकरणकर्वाङ्गस्यापनपूर्वक-
तद्देश्यकहोम, तदस्य अस्तीति अग्निहोत्री—अग्निस्थापनपूर्वकं प्रातरादिकालवये
अग्निहोत्रहोमकर्ता, साग्निक इत्यर्थः (अग्निहोत्र + मन्त्रे इति) । समवाप्नोत्—
समवास्थित (सम + वस + लुङ्-ट) ।

(ज) गन्धर्वनगरस्येव—गन्धर्वनगरस्येव, अशुभमृचनार्थं शून्याधिष्ठानकस्य नगरा-
कारस्य नीलपीतादिमेघरचनाभेदस्यैवेत्यर्थः, अस्तीत्यस्य ज्ञपविनाशिनश्चेति भावः,
यद्वा,—गन्धर्वनगरस्य—गन्धर्वनगरवत् सायामयस्य इन्द्रजालस्येत्यर्थः । परं—श्रेष्ठम्,
अवरं—निम्नं, जानातीति तद्धारविधोऽपि परावरज्जोऽपि—इह जगति किं
सारं किमसारमिति विशेषेण ज्ञातोऽपीत्यर्थः ।

(झ) आत्मनः अमरान् मन्यन्ते ये ते अमरमन्याः,—निजान् देववत्
मृत्युरहितान् मन्यमानाः [अमर + मन + “आत्ममाने खथ” (१।३।८३ पा०) इति
खश् “अकृडिषदजन्तस्य मुम्” (६।३।६० पा०) इति खिदस्ते उत्तरपदे परे

व्यलसन्, तेऽपि एकैकशः श्मशानेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णे-
चिताधिरूढाः क्रव्यात्कृशानुना दग्धाः, शिवाभिश्च कालेन
कवलीकृताः, कौञ्चिदपि न रोह्युं शकिताः, का कथा अन्येषाम् ?
हे विद्वन् ! तदेतं प्रेतमाश्लिष्य किं करोषि ? वद” । इत्येवं
वृद्धा बन्धवः मिलितास्तं प्राबोधयन् । ततः कथञ्चित् तेन
मुक्तं तं सुतं शिविकामारोप्य ते बान्धवाः कोलाहलसमाकुलाः
श्मशानं निन्युः ।

अत्रान्तरे तत्र श्मशाने कोऽपि तापसः (ज) पाशुपतव्रती,
मठिकायां कृतनिवासः, वयसा तपसा चातिभूयसा कृशां तनुं
बिभ्राणः, भङ्गभीत्येव शिराभिः परिवेष्टितः, विद्युत्प्रिशङ्खजटः,
द्वितीयो महेश्वर इव प्रतिवसति स्म । तस्मिंश्च काले न

अमरशब्दात् सुम् “दिवादिभ्यः श्यन्” (३।१।६६ पा०) इति श्रिति प्रत्यये परे
देवादिकात् मनधातोः श्यन् । व्यलसन्—व्यराजन् (वि + लस + लङ्-अन्) ।
रुदद्भिः,—कन्दद्भिः, प्रेतानुयायिभिः,—मृतानां राज्ञाम् अनुगामिभिः, मृतानां
स्वजनवर्गेरित्यर्थः, पूर्णेषु—व्याप्तेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णे—मृतस्य रौदनपरायणात्कीय-
समूहपूर्णे (विष्णु० । ३१। तत्पु०) । क्रव्यात्—मांसाशो, श्वमांसमचक्ष इति यावत्
“क्रव्यात् मांसाशिरचक्षोः” इति शाश्वतः), यः कृशानुः,—अग्निः तेन क्रव्यात्कृशानुना
—आमिषलीलपानलेन, देहस्य विलीपसाधनात् अग्नौ मांसाशिलीपचारः,
“क्रव्यादौ मृतमचक्षे” इत्यग्निनामभेदे श्वव्यात् बोद्धव्यः । शिवाभिः,—श्रगालैः,
अकारोऽत्र भिन्नक्रमे, अथवा दाहमकृत्वा श्मशाने निक्षिपति चेदित्यर्थः । शकिताः,
—समर्था इत्यर्थः (शक + क्तः), का कथा अन्येषाम् ?—अमरमन्वा राजानोऽपि
मृत्युधृशं गताः, इतरैरामन्त्रप्राणानामन्धाकं मृत्युमन्त्रे कः सन्देहः ? अवश्यमेव
यातव्यं काले पूर्णं इति भावः ।

(ज) पाशुपतव्रतं—शिवार्चनासम्बन्धिनियमः अस्मि अस्मीति पाशुपतव्रती—
शैबनियमवानित्यर्थः (मूलार्थे इतिः) । भङ्गभीत्येव—अतोऽत्र कृशतनुत्वात् भङ्गभयमेवे-
त्यर्थः, शिराभिः परिवेष्टितः,—शिरासमृद्धशरा परिवेष्टितः, यथा किमपि इव्य भद्रोन्मुखं
कोऽपि रज्ज्वादभिः आवेष्ट्य स्थापयति तददित्यर्थः ।

तापसः तं जनकोलाहलं श्रुत्वा (८) दृष्टोपालभ्रह्महितं भिक्षा-
फलधरमन्त्रिकवर्त्तिनं शिष्यं जगाद,—“वत्स ! कथमयं जन-
कोलाहलः श्रूयते, गत्वा वह्निर्विज्ञाय सत्वरमागच्छ, कुतो-
ऽयमश्रुतपूर्वः तुमुलो रवः ?” । इति तेन गुरुणोक्तः स शिष्यस्त्वं
प्रत्युवाच,—“नाहं यामि, त्वं स्वयमेव याहि, मे भिक्षासमयो-
ऽतिक्रामति” । तदाकर्ण्य स गुरुरब्रवीत्,—“धिक् मूर्ख !
(८) उदरभरे ! अन्नः अर्धप्रहरे याते का तव भिक्षावेला ?” ।
श्रुत्वैव क्रुद्धः स कुशिष्यस्त्वं तापसं प्रत्यवदत्,—“धिक्
जराजौर्ण ! नाहं ते शिष्यः, त्वच्च मे न गुरुः, अहमन्यत्र
यास्यामि, त्वं स्वयम् इदं (९) पात्रं वह” इत्युक्त्वा स क्रुद्धः
अग्रे दण्डकुञ्जिकां त्यक्त्वा समुत्थाय प्रायात् ।

(८) दृष्टेन—गर्वितेन, उपालभेन—निन्दायुक्तभाषणेन, ब्रह्महितं—वञ्चितं, परि-
पुष्टिवैलम्बं, दृष्टोपालभ्रह्महितं—सगर्वनिन्दायुक्तभाषाप्रयोगदक्षानत्ययः, अविनीतं
परकुक्षानिरतचेति भावः (विष्णु० । ३५ तत्प०) ।

(८) उदरभर !—कोदरमात्रपूरणव्यापृत !, औदरिक इति यावत् [“फले-
अहिरात्मभरिच” (१।२।१६ पा०) इति सूत्रस्य चूर्णके “चात् कुशिभरिः ।
चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिषु इति पेटुः । ज्योत्स्नाकरभ्रमुदरभरयश्चकोराः इति सुरारिः”
इति मतमुद्धृत्य कौमुदीकारेण “अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतमेव” इति न्यायात्
उदरभरिरिति पदं समर्पितं, तेन उदर + भ्र + इन् सुमागमश्च भ्रजो निपात्यते इति
नोच्यम् । “अनुक्तमनुचयार्थशकारः । कुशिभरिः । उदरभरिः” इति
कात्रिकाकारश्च] । याते—गते (या + क्तः तात्पर्यम्) ।

(९) पात्र—भिक्षाफलधारम् । दण्डकुञ्जिकां—दण्डा—प्रकाण्डा, दण्डे—
खगुडे इति वा, सम्बद्धा इति शेषः (“दण्डोऽस्त्री खगुडे पुमान् । व्यङ्ग्यभेदे
प्रकाण्डे—” इति मांदिनी), वा कुञ्जिका—देवीमूर्तिसंभेदः तां दण्डकुञ्जिकां—
प्रकाण्डदेवीमूर्तिं खगुडसंलग्नदेवीमूर्तिं वा, “दण्डकुञ्जिकान्” इत्यत्र “दण्डकुञ्जिकान्”
इति पाठः कथमपि सङ्गच्छते, पूर्वोक्तपाठश्च प्रसङ्गाभावात्, दण्डा—प्रकाण्डा,
दण्डे—दण्डभित्तौ प्राप्यते दण्डविशेष इत्यर्था वा, कुञ्जिका—कुञ्जिका,
“चावि” इति प्रसिद्धः उद्घाटनीविशेष इति यावत्, तां दण्डकुञ्जिकां—दण्ड-

ततः स तापसः विहसन् तस्मात् मठात् निर्गत्य तत्रागात्,
यत्र दाहार्थं स मृतो (ट) द्विजार्भकः समानीतः। तं (च) जनतया
शोच्यमानाग्रयौवनं दृष्ट्वा जराऽर्दितः संयोगी तद्देहं प्रवेष्टुं
मतिमकरोत्; ततः एकान्ते गत्वा मुक्तकण्ठः प्रकृत्य च
यथोचितैरङ्गहारैर्ननर्त्त। ततः क्षणेन स तपस्वी पुनः यौवन-
सुखम् (त) अनुबुभूषुः योगात् स्वां जीर्णं तनुं विहाय तत् द्विज-
पुत्रकलेवरं प्राविशत्। क्षणे च तस्मिन् स द्विजयुवा रचितायां
चितायां सहसा लब्धजीवः समुत्तस्थौ। तदवलोक्य बन्धुवर्गस्य
सर्वस्य,—“दिष्ट्याऽयं बालको जीवति जीवति” इति सहर्ष-
निनादः समुदचरत्।

अथ विप्रपुत्रशरीरान्तःस्थः स योगेश्वरः तान् बभूवन्ब्रवीत्,
—“लोकान्तरगतस्य मम (थ) शर्वेण जीवितं दत्त्वा
‘महापाशपतव्रतं त्वया धार्यम्’ इति समादिष्टम्। अधुनैव
मया एकान्ते गत्वा तद्व्रतं प्राप्य, नो चेत् मे जीवितं

सलपां कुचिकां, यदा,—दृष्ट्वा—दृष्टिरूपा, कुचिका—वंशशाखा, ब्रह्मचारिभार्या
इति भावः, तां दृष्ट्वा कुचिकां—वंशदृष्टिमित्यर्थः।

(ट) द्विजार्भकः.—ब्राह्मणकुमार इति यावत्।

(च) जनतया—जनसमूहेन [जन + “यामजनबन्धुभक्तम्” (४।२।४३ पा०)
इति तत्], शोच्यमानम्—अकालमृततया शोकविषयतामापद्यमानम्, अग्रयौवनं
—प्रथमयौवनं यस्य तादृशं शोच्यमानाग्रयौवनं—शोकविषयोन्माभिनवतादृश्यं,
यौवनीकृमे एव सततया क्रियमाणाशोकमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) । एकान्ते—
निर्जनस्थाने । यथोचितैः,—तत्कालोपयोगिमिरित्यर्थः, अङ्गहारैः,—अङ्गविशेषैः,
उत्सपादपाजनादिभिः सहैत्यर्थः (“अङ्गहारोऽङ्गविशेषः” इत्यमरः) ।

(त) अनुबुभूषुः,—अनुभवितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः [अनु + भू + सन् “सना-
ग्रंभविष उः” (३।२।१६८ पा०) इति उः], योगात्—योगमवलम्बित्यर्थः
(लघ्वण्यपि पूनी०) ।

(थ) शर्वेण—शिवेन।

(द) नास्ति, तद्ययं गृहं यात, अहमापि यामि” इति सर्वान् तत्रस्थान् सम्बोध्य, दृढनिश्चयः हर्षशोकाऽऽकुलान् तान् स्वगृहं प्रेषयामास ; स्वयञ्च गत्वा तत् पूर्वकलेवरं श्लेष्मे क्षिप्त्वा गृहीत-
व्रतो युवीभूय अन्यतो ययौ” ।

इति कथां समाख्याय वेतालः निशि पथि यान्तं तं त्रिविक्रमसेतुं नृपं पुनरब्रवीत्,—“राजन् ! ब्रूहि, स योगीन्द्रः परदेहे प्रविशन् कथं वा पूर्वं प्रारुदत् ? किमर्थं वा अनृत्यत् ? अत्र मे महत् कौतुकं वर्त्तते” । इति वेतालात् श्रुत्वा शापशङ्को राजा मौनं विमुच्य तमवादीत्,—“शृणु वेताल ! मिहिकारकं बाह्ये पिष्टभ्यां लालितम् अद्य इदं त्यजामोति दुःखितः दुःस्थजदेहिकस्नेहात् प्रथमं रुरोद ; नवं देहं प्रविश्य अधिकं व्रतं साधयिष्यामि इति यौवनलाभहर्षात् ननर्त्त च” । एतत् तस्य राज्ञः वचनं निशम्य स वेतालः पुनः सहसा तं शिंशपा-
पादपमगमत् । राजाऽपि अविचलितात्माहः पुनस्तमन्वसरत् ।

अथ चतुर्विंशकथा ।

ततः स राजा तां (क) तिमिरश्यामां चिताग्निज्वलितेक्षणां

(द) नास्ति—न विद्यते, न स्यात्तत्त्वर्थः (भविष्यत्यामोष्ये लट्) । हर्षः,—
तज्जीवनप्राप्तिकनितामन्दः, शोकः,—तस्य गृहपरित्यागजनितः सन्धः, ताभ्याम्
आकुलान्—आकुलान् हर्षशोकाऽऽकुलान्—आमन्दविषादविषयस्थान् (विष० । इया
तत्पु०) । श्लेष्मे—गर्मे । अयुवा युवा भूत्वा युवीभूय—तदयोभूय, यौवनं लब्ध्वा इत्यर्थः
(अभूततद्भावे णिः, ततो ल्यप्) ।

(क) तिमिरिण—अन्धकारिण, श्यामा—कृष्णवर्णा तां (विष० । इया
तत्पु०), अन्धन्,—तिमिरवत् श्यामान् (उपनिषि ३०) तिमिरश्यामां—गोदा-

घोरां रजनिराक्षसीमगणयन् वीरः तस्मिन् भीषणे स्मशाने
तां शिशपां गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत ।
वेतालोऽपि गच्छन्तं तं (ख) नरदेशमुवाच,—“भो राजन् ! अहं
गतागतैर्भृशमुद्दिग्गः, न पुनस्त्वं, तदेकं मे महाप्रश्नं कथयतः
समाकर्णय,—

आसीत् पुरा दक्षिणापथे धर्मो नाम (ग) मण्डलेश्वरः
साधूनां धुरन्धरः बहुगोत्रजः नरपतिः । तस्य चन्द्रावती नाम
मालवदेशभवा भार्याऽऽसीत्, (घ) तस्यां कन्यैका प्रसूता । तस्याञ्च
कन्यायां (ङ) प्रदेयायां स धर्मनरपतिः राष्ट्रभेदिभिर्दायादैर्मिलितै-
रुन्मूलितः पलाय्य सुदृशा भार्यया तथा च दुहित्वा सह रात्रौ
सङ्गृहीतरत्नसञ्चयः स्वराष्ट्रात् निरगात् । मालवे खाशुरं गृहं
प्रति स्वैरं गच्छन् स तथा पत्न्या सुतया च सह विन्ध्याटवोमास-

कारामित्यर्थः, चितिकृष्णवर्णामित्यर्थश्च, चिताग्निः ज्वलितं—प्रदीपनम्, ईक्षणं—
नेत्रनिव यस्यास्मान्, अन्यत्—चितिग्निवत् ज्वलितम् ईक्षणं यस्याकां चिताग्निज्वलिते-
क्षणां—चितानलरूपप्रदीपनेत्रां, चितानलवत् प्रदीपनेवाञ्च (विष्णु० । बहुव्री०) ।
रजनिः राक्षसीव, अन्यत्,—रजनिरिव राक्षसी तां रजनिराक्षसीं—राक्षसीरूपां
रात्रिं, रात्रिरूपिणीं राक्षसीञ्चेत्यर्थः, अगणयन्—अवजानमित्यर्थः (ग + गण +
णिच् + लटः शतृ) ।

(ख) नरः नरेषु वा देव इव तं नरदेवं—राजानम् । उद्दिष्टः,—उद्देजितः ।

(ग) मण्डलेश्वरः—मुख्यकदेशाधिपतिः, हादशराजमण्डलाधीश्वरो वा । धुरं
—भारं, धरति—वहति इति धुरन्धरः,—पालयिता, बहवः,—अनेके,
गीवजाः,—सगीवाः, ज्ञातय इत्यर्थः, यस्य सः बहुगीवजः,—प्रभूतस्त्रजः (विष्णु० ।
बहुव्री०) ।

(घ) तस्यां कन्यैका प्रसूता इत्यत्र तस्येति शेषः ।

(ङ) प्रदेयायां—प्रदानयोग्यायां, विवाहयोग्यायां सत्यामित्यर्थः । राष्ट्रं—
विषयं, जनपदमित्यर्थः, राज्यस्य प्रकृतिवर्गमिति यावत्, भिन्दन्ति—उपजापयन्तीति
तैः राष्ट्रभेदिभिः,—राज्यापहाराद्यैः प्रकृतिवर्गीयं जनयद्भिरित्यर्थः (राष्ट्र + भिद् +
ताच्छील्ये णिनिः) ।

साद ; तस्यां कथञ्चित् आन्तया भार्यया सुतया च परिखिन्नः
निशामनयत् ।

अथ प्रातः भगवान् (च) दिग्भासुः करान् प्रसार-
यन्,—“मा गाक्षौराटवोमेताम्” इति तं राजानं वारय-
न्निव पूर्वां दिशमाहरोह । ततो राजा (छ) पदातिः त्रसन्त्या
सुतया जायुया च सह कुशकण्टकैः क्षताङ्गुः भिक्षानां परिषां
प्राणसर्वस्वहारिभिः पुश्चिराहतां धार्मिकजनरहितां कृतान्त-
नगरीमिव दुर्गां पक्षीमगच्छत् । तत्राऽऽगच्छन्तं वसनाऽऽभरणा-
न्वितं तं दूरात् दृष्ट्वैव बहवो दृश्यवः सायुधा मुषितुं प्राधावन् ।
राजा तानागच्छतो विलोक्य (ज) भार्यासुते जगाद,—
“क्लेच्छा इमे मा युवां सृशन्तु, एतत् गहनं वनं विशतम्” इति
राज्ञाऽभिहिता राज्ञी तया लावण्यवत्या तनयया सह भयात्
वनमध्यं विवेश । वीरः स राजा तु (झ) अभिसुखाऽऽयातान्
शरवर्षिणस्तान् शवरान् खड्गचर्मधरः बहून् न्यवधीत् । ततः
(ञ) पक्षीपतिनाऽऽज्ञप्ताः सर्वे दृश्यवः निपत्य प्रह्वारक्षतसर्वाङ्गं

(च) दिग्भासुः,—सूर्यः, करान्—अङ्गु, क्षिरशानित्यर्थः, इत्थां च
(“बलिहृतांशवः कराः” इत्यमरः) । चौरपूषां अटवो तां चौराटवो—तस्मात्
सकुलारण्यं (शाकपार्थिवः) ।

(छ) पञ्चाम् अतति—गच्छतीति पदातिः,—पादचारी, त्रसन्त्या—
विभ्यत्या (त्रस + लट् : शब्द, लङितयेति ङीष्) । भिक्षानां—“भोक्ष” इति ख्यात-
क्लेच्छजातिविशेषाणाम् । दुःखेन गच्छतीति तां दुर्गां—दुर्गमां [दुर् + गम + “सुदुरो-
रधिहरणे” (वा०) इति कृ. । “दुर्गे कोटे दुर्गमे स्यात्” इति हेमचन्द्रः] ।

(ज) भार्या च सुता च ते भार्यासुते—भार्यां सुताम् । गहनं—दुःखं,
दुर्गममिच्छार्थः । विशतं—प्रवेशं कुर्वतं (विश् + लोट्-तम्) ।

(झ) अभिसुखाऽऽयातान्—सम्यग्भासाऽऽगतान् । शवरान्—क्लेच्छजातिविशेषाणाम् ।

(ञ) पक्षीपतिना—पुद्गलमाध्यक्षेण, दस्युराजिन इत्यर्थः (“पद्मालयामकुञ्चीः
स्त्री” इति मेदिनी), आज्ञप्ताः,—आदिष्टाः (आ + प्रा + णिच् + त्तः) ।

तमेककं नृपं निजघ्नः । ततः गृहीताऽऽभरणे दस्युसैन्ये प्रयाति
सा राज्ञी वनगुह्यान्तरस्थिता भर्तारं निहतं दृष्ट्वा सुतया सह
विह्वला पलायमाना अग्रे दूरं गहनमरुस्थं विवेश । तत्र
मध्याह्नभानुतापितेषु (ट) अध्वगेषु शाखिनां छायासु
निषण्णेषु एकदेशे कस्यचित् पद्मसरसस्तूरे अशोकतरुतले
सा राजमहिषी चन्द्रावती सुतया लावण्यवत्या नितरां
आन्तया भयशोकव्याकुलया सह समुपाविशत् ।० तावत्
(ठ) अभ्यर्णनिवासी कोऽपि महामनुष्यः चण्डसिंहो नाम सपुत्रः
अश्वाऽऽरुढः मृगयार्थं तद्वनमभ्यागात् । स सिंहपराक्रमं
नाम पुत्रं तयोः राजभार्यासुतयोः (ड) पादपङ्क्तौ दृष्ट्वा प्रोवाच,
—“पुत्र ! एते सुरेखे सुभगे पादपङ्क्तौ अनुसृत्य यदि स्त्रियौ
प्राप्नुवः, तदा तयोरिकां यथारुचि स्वीकुरुष्व” । इत्युक्तवन्तं
तं पुत्रः सिंहपराक्रमः प्रोवाच,—“तात ! यस्याः सूक्ष्मौ पादौ
रेखयाऽनया दृश्येते, सा भार्या ममैव प्रतिभाति ; ब्रह्मत्यौ
यस्याः पादपङ्क्तौ दृश्येते, एषा ज्येष्ठवयास्तुव योग्या” । इति सूनो-

निजघ्नः,—मारयामासुः [नि + हन + लिट्-ङम् “अभ्यासाच्च” (७।३।५५ पा०)
इति इत्थं कुलम्, “पञ्चोपोऽनः” (६।४।१३४ पा०) इति हन्तेरकारलोपः] ।

(ट) अध्वगेषु—पथिकजनेषु, शाखिना—वृक्षाणाम् । निषण्णेषु—उपविष्टेषु
[नि + षट् + क्तः “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२ पा०) इति
सकारस्य दकारस्य च नः] । एकदेश—वनेकप्रान्ते ।

(ठ) अभ्यर्ण—अनिके, समीपे इत्यर्थः (“उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णभ्यां आश्रयिती-
इत्यध्वम्” इति समीपप्रार्थयिऽमरः), निवसितुं शीलमस्य इति अभ्यर्णनिवासी—
अरण्यामसदृशभासीत्यर्थः (विष्ण०) । महान्—प्रधानः, मनुष्यः महामनुष्यः,—
प्रभूतवसताशाली पुरुषः, राजपुरुष इति यावत् ।

(ड) पादपङ्क्तौ—चरणपङ्क्तौ, चरणविक्रमेत्यौ इति यावत् (“पङ्क्तिः पथि
पङ्क्तौ च” इति हेमः) । सु—शीमना, रेखा मुखं ताडयौ सुरेखे—सुन्दररेखा-
समन्विते इत्यर्थः, सुलक्षणे इति यावत्, सुभगे—मनोरमे इत्यर्थः ।

वचनमाकर्ण्य स चण्डसिंहस्तं जगाद,—“पुत्र ! केषा कथा तव ? जननी तव प्रत्यक्षमेव दिवं गता, तादृशे (ठ) सुकलत्रे गते अन्यवासना मे कैव ?” । तदाकर्ण्य ग्रीऽपि तं पितरमुवाच,—
 “तात ! मैवम्, (ण) अभार्यं हि गृहपतेः गृहं गृह्यम् । अन्यच्च, (त) मूलदेवीकृता कथा त्वया किं न श्रुता ? यच्च जनस्तनजघना मार्गावलोकिनी कान्ता नाऽऽस्ते, कः अजङ्गः तत् अनिगडं गृह-
 संज्ञकं दुर्गं प्रविशति ? तत् तात ! मम जीवितेन श्रापितोऽसि, यदि मदभीष्टाया द्वितीयां भार्यां त्वं न स्वीकरिष्यसि” ।
 एतत् पुत्रवचः श्रुत्वा स चण्डसिंहः “तथा” इति प्रतिपद्य, ससुतः तां पादपद्मतिमनुसरन् शनैः ययौ । प्राप्य तत् सरःस्थानं तां (थ) श्यामां चन्द्रावतीं राक्षीं रूपलावण्यनिभासिनीं

(ठ) सुकलत्रे—सुल्लिखि, उत्तमायां भाष्यायामित्यर्थः । अन्यवासना—
 द्वितीयकलत्रलिप्सा । कैव ?—नास्त्यन्यवासना इत्यर्थः ।

(ण) नास्ति भार्या यत्र तत् अभार्यं—विपत्नीकं, गृहपतेः,—गृहस्थस्य
 (“भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सन्निधि” इति मेदिनी) ।

(त) मूलदेवः,—तन्नामा कश्चित् कामशास्त्रकारः, तेन उक्ता मूलदेवीकृता
 —मूलदेवकथिता । घने—निविष्टे, साक्षीपक्षिते इत्यर्थः, जनजघने—पयो-
 कटीपुरोभासी यस्याः सा जनजनजघना—सासलकुचश्रीचका (विच० ।
 बहुव्री०), भार्ग—भर्तृराजनपद्यम्, अवलोकयितुं शीलं यस्याः सा मार्गावलोकिनी
 —अन्यत्र स्थितस्य पत्युरात्मनप्रतीक्षश्रीला, उत्कण्ठितेति भावः । अजङ्गः,—अज्ञः,
 स न भवतीति अजङ्गः,—अनज्ञः, प्राज्ञ इत्यर्थः । अनिगडं—अङ्गलशून्यं, कोष्ठ-
 प्रीत्यादिबन्धनपरिश्रमनिमित्तं भावः (विच०), गृहसंज्ञकं—गृहम् इति ज्ञानमाने-
 चाख्यातं, वस्तुतस्तु निरानन्दकारासद्व्यति भावः, दुर्गं—कोटं, कारागृह-
 निति भावः (“दुर्गं कोटे दुर्गेने स्यात्” इति डेमचन्द्रः) । श्रापितः,—शपथो-
 कारितः । मदभीष्टायाः,—मम प्रियायाः, भाष्यालेन यद्येतुमिष्टं सुखचरणां
 स्निग्धमपेक्ष्यत्यर्थः (व्यक्तीये धृमी०), द्वितीया—द्वितीयपद्मतिमन्वामित्यर्थः,
 स्निग्धमिति शेषः ।

(थ) श्यामां—“श्रीते सुखीयसर्वाङ्गी यौसे च सुखशीतला । मतकाचन-

ददर्श, उपाययौ च सकौतुकः सह पुत्रेण ताम् । साऽपि तं
दृष्ट्वा चौरशङ्किनी विव्रस्ता समुत्तस्थी । “असं त्रासेन (द) नौ,
एतौ चोरो न, सौम्याकृतौ सुवेशाङ्गी कौचित् आखेटकृते नून-
मिहाद्यं प्राप्तौ” । इति सुतया बुद्धिमत्याऽभिहित्वा राज्ञी यावत्
(ध) दोलायते, तावदज्ञावतीर्षयच्छमिंहः पुरोवर्ती तामुवाच,
—“सुन्दरि! असं सम्भ्रमेण, आवाम् इह मृगयार्थमागती, तत्
विश्वस्य निराशङ्के वदतं, के युवां हरनेवानलज्वालादग्धमभ्य-
दुःखिते रतिप्रीती इव अरण्यमेवमुपागते ? कथं वा इह अमानुषे
वने प्रविष्टे स्त्र्यः ? इदं हि युवयोर्वपुः रत्नप्रासादवासाहं,

वर्षाभां वा श्यामां परिकीर्तिता” ॥ इत्युक्तञ्चकाम् । उपलब्धस्याभ्यां—
शौन्दर्यकान्तिविश्रवाभ्यां, विभासितं शीलनस्या इति तां उपलब्धव्यविभासिनीं—
शौन्दर्यकान्तिभ्यां दीप्तिमालिनीं (ताच्छील्ये षिनिः) ।

(द) नौ—बावयोः [“युज्जदक्षदोः बहोचतुर्षीदितोवास्तथोर्वाभावौ” (८।१।
२० पा०) इति बहोदिवचनविग्रहित्वात्तदः नावादेशः] । सुवेगः,—उत्तमपरिच्छदः,
अदः,—चिह्नं, सज्जनप्रापक इति भावः, ययोः तौ सुवेशाङ्गी—सुपरिच्छद-
चारिणी इत्यर्थः (विच० । बहुव्री०) । आखेटकृते—जनशान्तिमिषम् (“आच्छीदनं
मृगव्यं स्नादाखेटौ मृगया स्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(ध) दोला—दोलनम्, इमौ चोरो वा साधू वा इत्येवं चक्षुषितानमित्यर्थः,
अवते—नच्छतीति दोलायते—सन्देहि इत्यर्थः (दोला + अय + लट्-ते) । सम्भ्रमेण
—भवेन (“अथ सम्भ्रमानच्छन्ति भयं संवेनमादरम्” इति ज्ञानतः) । हरस्य—
शिवस्य, मेगानलज्वालय—मयनाग्निशिव्या, दग्धाव—शक्तीभूताव, मग्धाव—
कामाव, मग्धावमन्देष्टमित्यर्थः, दुःखिते—एकजानवस्थिते, इतस्ततः क्षमिते इत्यर्थः,
यथा,—दग्धेन मग्धेन हेतुना दुःखिते—दुःखिते, शोकार्ते इत्यर्थः, हरनेवानल-
ज्वालादग्धमभ्यदुःखिते—शिवनयनाग्निशिव्यामुष्टकामशोकेन इतस्ततः परिभ्रान्ते
दुःखिते वा (विच० । ङर्षी तत्पु० इथा तत्पु० वा), रतिः,—कामपत्नी प्रसिद्धा,
मीर्षिः,—कामपत्नी, रतेः सपत्नी इति वाच्यम् (“मौतिर्द्यौर्नाकरि त्रेमिह करपत्नीमुदीः
‘स्त्रियाम्’ इति मेदिनी), ते इव रतिप्रीती इव—कामपत्नीद्वयमिव । अमानुषे—मानुष-
जनानामरहिते, निर्भये इति वाच्यम् । अः,—मवयः । [अय + लट्-वच् “अचौरशङ्कीपः”

किमिति वराङ्गनविचरणयोग्यौ चरणौ कण्टकिनीमिमां
भुवमवतारितौ ? (न) चित्रमिदम् एषा युवयोरानने पतन्ती
वातोद्धृता धूलिरावयोर्मुखं हतच्छायां कुरुते ; भवत्योरङ्गेऽस्मिन्
चण्डांशोरुचण्डः किरणः पतन् अस्मान् दहति ; तदात्म-
वृत्तान्तं ब्रूतम्, आवयोर्हृदयं भवत्यौ एतामवस्थां गते दृष्ट्वा भृशं
दूयते । अस्मिन् खापदावृतेऽरण्ये (प) वां स्थितिं द्रष्टुं न शक्नुवः ।
इति चण्डसिंहेनोक्ता राज्ञी निःश्वस्य लज्जाशोकाऽऽकुला शनैः
स्वं वृत्तान्तमवर्णयत् । ततश्चण्डसिंहः (फ) निःस्वामिकां तां
मत्वा, समाश्वास्य च मधुरैर्वाक्यैरनुरक्षयन् संसृतां स्वीचकार ।

(६।४।११ पा०) इति अक्षरकारलोपः] । रत्नप्रासादवासाहं—मणिसयधौषाव-
स्थानयोग्यम् । वरी—श्रेष्ठे. मण्य दिग्विभजे इत्यर्थः, अङ्गने—चत्वरे, प्राङ्गणभूमौ इत्यर्थः,
विचरणयोग्यौ—भगवार्हौ वराङ्गनविचरणयोग्यौ—रत्नकुट्टिमविचरणयोग्यौ (विष्णु० ।
७मी तरुण०) । कण्टकाः सन्ति अस्यामिति तां कण्टकिनीं—कण्टकाऽऽकौषामित्यर्थः
(कण्टक + अत्यर्थे इति) ।

(न) चित्रम्—आश्चर्यम् । वातोद्धृताः—चनिलोत्थिता । हतच्छायां—
विगतकान्ति, मलिनम् इत्यर्थः, युवयोर्मुखे धूलिराग्निः पतति आवयोर्मुखं
मलिनं भवति इत्येव चित्रं, यतः यत्रैव धूलिपतनरूपं कारणं, तत्रैव मलिनरूपस्य
काव्यं चैव चैवैव तद्विपर्ययात् ; अत्र काव्यकारणयोर्भिन्नदेशितात् असङ्गति-
नामालङ्कारः । युवयोः क्रोधं दृष्ट्वा दुःखेन आवयोर्मुखं मलिनं भवति इति तात्पर्यम् ।
चण्डांशोः,—सूर्यस्य, लक्ष्मणः,—अतिप्रखरः । दहति—सन्नापयति, अत्रापि पूर्ववत्
भावालङ्कारौ बीज्यौ । ब्रूतं—कथयत (ब्रू + लोट्-तम्) । दूयते—तप्यते
(दिवा० दू + कर्त्तरि लट्-ते) ।

(प) वां—युवयोः [“युगद्वन्द्वोः—” (८।१।२० पा०) इति षष्ठीविभक्ति-
विशिष्टस्य युगद्वन्द्वः वामादेशः] ।

(फ) निः,—नास्ति, स्वामी—पतिः यस्याः सा तां निःस्वामिकां—स्वामि-
विरहिताम् [“इनः स्त्रियाम्” (४।४।११२ पा०) इति कप्] । अनुरक्षयन्—
ग्रीवयन् (अशु + रक्ष + चिच् + लट्-तम्) । स्वीचकार—आत्मीयत्वेन प्रतिजगद्भिष्यः
(स्त + चिच् + क्त + लिट्-चक्ष्) ।

सपुत्रीं तां पुत्रः सः अश्वयोरारोप्य (ब) वित्तपपुरौसमृद्धां निजां पुरीं निनाय । साऽपि (भ) जन्मान्तरगतेव अवशा अनाथा कृच्छ्रपतिता अङ्गीचकार, किं करोतु तपस्विनी ? ततस्तस्या राज्ञाः कृच्छ्रपादत्वात् चण्डसिंहसुतः सिंहपराक्रमः राज्ञीं चन्द्रावतीं भार्यां व्यधात्, तत्सुताञ्च लावण्यवतीं राजकन्यां पादयोर्वृहत्त्वात् चण्डसिंही भार्याञ्चकार ; पूर्वप्रवृत्तिज्ञातं हि सत्यं कोऽतिवर्त्तते ? । एवं (म) पादविपर्ययात् तयोः पिता-पुत्रयोः ते दुहितामातरौ भार्य्यं तदा श्वश्रूक्षुषे जाते । कालेन च तयोः ताभ्यां पतिभ्यां द्वयोरेव पुत्रा दुहितरश्च क्रमात् जन्मिरे । इति कथामाख्याय स वेतालः तं नृपं पप्रच्छ, —“राजन् ! अनयोर्मातादुहित्रोस्ताभ्यां पितृभ्यां पितापुत्राभ्यां ये (य) जन्तवो जाताः, ते अन्योऽन्यं के किंसम्बन्धाश्च भवन्ति ? यदि जानन्न ब्रवीषि, तदा पूर्वोक्त एव स श्रापः स्मरणीयः” ।

(ब) वित्त—धनं, पाति—रक्षति इति वित्तपः,—धनाधिपः कुबेरः, तस्य पुरी—अलका, तस्याः समृद्धाम्—अधिकैश्वर्य्यसम्पन्नां वित्तपपुरौसमृद्धां—कुबेरस्य अलकानगरीतोऽपि सम्पृच्छालिनीं (विष्णु० । ५० तत्पु०) ।

(भ) जन्मान्तरगतेव—पुनर्जन्मप्राप्तेव (२५ तत्पु०), अवशा—अस्वाधीना । कृच्छ्रपतिता—क्षेत्रक्षरदशाया निपतिता (७मी० तत्पु०), अङ्गीचकार—स्वीचकार, चण्डसिंहस्य वशतामिति शेषः (अङ्ग + च्च् + क्त + लिट्-णल्) । तपस्विनी—अशुक्लपनीया, दुःखिनीति भावः (“तपस्वी तापसे चाशुक्लप्ये विषु” इति मेदिनी) ।

(म) पादविपर्ययात्—चरणवैपरीत्यात्, तयोऽधिकाया मातुर्हृदयरणत्वौचित्येऽपि सूक्ष्मचरणत्वरूपात्, कनिष्ठायाः कन्यायाश्च सूक्ष्मचरणत्वौचित्येऽपि हृदयरणत्वरूपाश्च विपर्ययादित्यर्थः । श्वश्रूश्च कुषा—वधूश्च, पुत्रवधूरित्यर्थः (“समाः कुषाजनीवध्वः” इत्यमरः), ते श्वश्रूक्षुषे—पत्नीजननीपुत्रवध्वौ (इत्य०) ।

(य) जन्तवः,—प्राणिनः, पुत्रकन्यादय इत्यर्थः । कः सम्बन्धो येषां ते किं-सम्बन्धाः,—क्रियत्सम्बन्धविशिष्टा इत्यर्थः (विष्णु० । ५३मी०) ।

इति वेतालवचः समाकर्ण्य बहु (र) विमृषन् राजा किमपि वक्तुमशक्नुवन् तूष्णीक एव प्रययौ । ततः स वेतालः तं प्रश्नोत्तरदाने असमर्थं दृष्ट्वा हृदि हसन् समचिन्तयत्,—“अयं राजा अस्मिन् महाप्रश्ने उत्तरं दातुं न हि शक्नोति, तेन तूष्णीं ब्रजत्येव ; न चायं मां वञ्चयितुं शक्तः, शापस्य प्रभावात् । तत् प्रीतोऽस्मि अस्य महासत्त्वस्य सत्त्वातिरेकेण, तदद्य (ल) तं दुरात्मानं वञ्चयित्वा उपागतां तत्सिद्धिं भाविकल्याणे अस्मिन् राजनि निवेशयामि” । इत्यालोच्य स वेतालस्तं नृपमवदत्,—“राजन् ! (व) कृष्णनिशाचोरेऽस्मिन् श्मशाने गतागतैः क्लिष्टस्त्वं सुखीव दृश्यसे, कोऽपि ते विकल्पो न विद्यते, तदाश्चर्येण धैर्येण च ते तुष्टोऽस्मि, त्वमिमं शवं नीत्वा इदानीं ब्रज, अहमतो निर्गच्छामि, इदञ्च तव हितं यत् वदामि, तत् कुरुष्व ।

(र) विमृषन्—विचारयन् (वि + मृष + लट् : श्रट्) । तूष्णीकः,—तूष्णीं-श्रीलः, मौनबलबल्यर्थः [तूष्णीं + “श्रीले को भलोपच” (वा०) इति कः, सकारलोप्य । “केऽयः” (७४।१३ पा०) इति ऋक्सु भाष्यकारप्रयोगात्, “न कपि” (७४।१४ पा०) इत्यत्र “न” इति धीगविभागाद्वा न भवति । “तूष्णीं-श्रीलस्तु तूष्णीकः” इत्यमरः] ।

(ल) तं—पूर्वोक्तं चान्तिश्रीलं योगिनम् । उपागतां—समीपागतां, तस्य—चान्तिश्रीलस्य, सिद्धिं—योगसफलतां, भावि—भविष्यत्, कल्याणं—सङ्कलं, कुर्यादत्यन्तादिति भावः, यस्य तस्मिन् भाविकल्याणे—स्वकीयगुणोत्कर्षात् कश्चिरक्षयश्चेदः सत्यदि इत्यर्थः (विष्ण० । बहुव्री०) ।

(व) कृष्णनिशाचां—कृष्णपक्षीयरात्री, घोरं—भीषणे (७मी तत्पु०), यद्वा,—कृष्णनिशाचा—कृष्णपक्षीयरात्र्यां कृतुना, घोरं (३या तत्पु०) । कृष्णनिशाचोरे—रात्र्यन्तररात्रौ अन्धकाररात्रिहेतुतया वा पृथिभीमदर्शने । विकल्पः,—विविधकल्पनं, विपत्तिभावादिकमिति यावत्, यद्वा,—विकल्पः,—स्मृतिः, घोरश्मशाने समागत-पञ्च विनशमादिरूप इत्यर्थः (“विकल्पः पुंसि भान्तौ च कल्पने” इति शिदिनी) ।

(श) यदर्थं भवता एतत् नृकलेवरं नीयते, कुभिन्नुः सः अद्य अस्मिन् मामाह्वय अर्पयिष्यति, त्वाच्च उपहारीचिकीर्षुः 'भूमौ साष्टाङ्गं प्रणामं कुरु' इति वक्ष्यति । महाराज ! स दुरात्मा तावत्त्वया एवं वक्तव्यः, 'नाहं (ष) तथा प्रणामं जानामि, प्राक् त्वं दर्शय, ततोऽहं तथा कुरिष्यामि' इति । ततो निपत्य भूमौ यावत् स त्वां प्रणामं दर्शयिष्यति, तावत् त्वमुसिना तस्य शिरः (स) छिन्द्याः ; ततो विद्याधरैश्चर्यसिद्धिर्या तस्य वाञ्छिता, तां त्वमेव प्राप्स्यसि, अन्यथा तु स भिक्षुस्वामुपहारीकत्व-स्वेष्टसिद्धिं करिष्यति । एतदर्थं तव एतावान् विलम्बः कृतो मया, तत्ते सिद्धिरस्तु, गच्छेदानीम्" इति उक्त्वा स वेतालः तस्य स्कन्धात् निर्गत्य प्रययौ ।

अथ स नरपतिर्वेतालवचसा तं क्षान्तिशीलं भिक्षुं तथा

(श) यदर्थं—यस्य भिक्षोर्निमित्तम् । अस्मिन्—अवे । उपहारीचिकीर्षुः,—उपायनौकर्तुमिच्छुः, बहिं दातुमिच्छुरित्यर्थः (उपहारः + चिः + क्त + सन्) । अष्टाङ्गेन—जान्वाद्यष्टावधेन सङ्ग वृत्तं इति साष्टाङ्गम्—अष्टाभिरङ्गैः कृतं, प्रणामं—“जानुभ्याश्च तथा पद्मां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्वा प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः”॥ इत्युक्तलक्षणमित्यर्थः ।

(ष) तथा—नाहं, साष्टाङ्गमित्यर्थः ।

(स) छिन्द्याः,—कोटयेः [रुधा० छिद् + विधिलिङ्-यास् “रुधादिभ्यः श्रम्” (३।१।७८ पा०) इति श्रम्] । विद्यायाः,—गुटिकाङ्गनादिविषयिण्याः, धरः,—धारकः ते तेषां विद्याधराणां—देवयोर्निर्वाणशपाणां (विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्व-किन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो मृतोऽमौ देवयोनयः” इत्यमरः), यत् ऐश्वर्यं—विभूतिः, “अणिमा खणिमा प्राप्तिः प्राकाश्यं मङ्गिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” इत्यष्टविधशक्तिविशेषः इत्यर्थः, तस्य सिद्धिः,—निष्पत्तिः, प्राप्तिरित्यर्थः, विद्याधरैश्चर्यसिद्धिः,—विद्याधराणां शक्तिविशेषस्य लाभ इत्यर्थः । तस्य—तेनेत्यर्थः [“तस्य च वर्त्तमाने” (२।१।६७ पा०) इति वर्त्तमानविहिततत्प्रत्यय-निष्पन्नस्य ‘वाञ्छिता’ इत्यस्य कर्त्तरि इष्टी०.], वाञ्छिता—ईप्सिता [वाञ्छि + क्तः “मतिबुद्धिपूनाद्येभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः] ।

(इ) स्वाहिताय समुद्यन्तं विविच्य तत् नृकलेवरं गृहीत्वा
प्रहृष्टः तत् वटतरुतलं प्रतस्थे ।

अथ पञ्चविंशकथा ।

ततः स राजा त्रिविक्रमसेनः शवं स्कन्धे वहन् क्षास्त्रि-
शीलस्य अमणस्य पार्श्वं प्राप, ददर्श च तं (क) मार्गावलोकित-
मेकं कृष्णपक्षरात्र्यां श्मशानतरुमध्यगम् । स राजा
(ख) असृग्लितस्थले, गौरेण अस्थिचूर्णेन निर्मिते, विन्यस्तपूर्ण-
शोणितकुम्भे, महातैलकृतप्रदीपे, कृतानलहोमे, सम्भृतोचित-
सम्भारे, कृतैष्टदेवतपूजने मण्डले समुपविष्टं तमुपागात् ।

(इ) स्वाहिताय—निजानिष्टसाधनाय, समुद्यन्तं—सम्प्रवृत्तमित्यर्थः (सम् +
उत् + इ + लटः शब्द, ततो द्वितीयैकवचने नुमागमश्च) ।

(क) मार्ग—राशः आगमनपथम्, अवलोकयितुं शीलमस्येति तं मार्गा-
वलोकितं—राशः प्रत्यागमनप्रतीक्षणपरमित्यर्थः (ताच्छीत्ये णिनिः) ।

(ख) असृजा—रक्तेन, लिप्तं—सृष्टं, स्थलं—भुमिदेशः यत्र तस्मिन्
असृग्लितस्थले—शोणितदिग्धभूमिके (विष्णु० । बह्व्री०), गौरेण—शुभ्रेण ।
विन्यस्तः,—स्थापितः, पूर्णशोणितः,—रक्तपूर्णः, कुम्भः,—घटी यत्र तस्मिन्
विन्यस्तपूर्णशोणितकुम्भे—स्थापितरक्तपूर्णघटे (विष्णु० । बह्व्री०), महातैलेन—मनुष्य-
वसथा इत्यर्थः, कृतः,—रचितः, प्रदीपः यत्र तस्मिन् महातैलकृतप्रदीपे—नरमांस-
खेदप्रक्षालितप्रदीपे (विष्णु० । बह्व्री०), सात्त्विकपूजाविधौ प्रहृताः साधकाः
जीमवादिस्तभूमी तत्कुलचूर्णपिष्टेन पञ्चवर्णचूर्णेन वा निर्मिते विन्यस्तजलपूर्ण-
नक्षत्रघटे वृतादिस्तप्रदीपे मण्डले समुपविष्टं स्वेष्टदेवतं पूजयन्ति, अथ तु
पेशाधिककर्म्मणि प्रहृष्टत्वात् तामसपूजाविधौ पूर्वोक्तं मण्डलं बोध्यम् ।
कृतः अर्चनी इतीति यत्र तस्मिन् कृतानलहोमे—इतामो, सम्भृताः,—सम्प्राप्ताः,

भिन्नुष्य तम् (ग) आनीतमृतकं नृपं समुत्थाय प्रोवाच,—“राजन् ! त्वया अन्यदुष्करो महान् अनुग्रहो मे विहितः, त्वादृशाः क्व ? क्व च इयं चेष्टा ? क्व च वा ईदृशौ देशकालौ ?” सत्यमेव त्वां कुलभूभुजां मुख्यमाहुः, एवमात्मानपेक्षेण येन परार्थः साध्यते । एतदेव महतां महत्त्वमुच्यते, यत् (घ) प्रतिपन्नादचलनं प्राणा-नामत्ययेऽपि” । इति ब्रुवन् स भिक्षुः (ङ) सिद्धार्थमानी तस्य स्कन्धात् तं शवमवतारयामास । ततस्तं स्थापयित्वा (च) बद्धमाल्यं विधाय तस्य मण्डलस्य अन्तः स्थापयामास ।

उचिताः,—योग्याः, सकर्म्मसिद्धौ आवश्यकीया इत्यर्थः, सम्भाराः,—द्रव्याणि यव तक्षिन् सन्तृप्तोचितसम्भारे—सङ्कृष्टीतप्रयोजनीयद्रव्यसमूहे (विष्णु० । बहुव्री०) । मण्डले—चक्रवाले, चक्राकाररेखामध्ये इत्यर्थः, देश वा (“चक्रबालन्तु मण्डलम्” इत्यमरः । “स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विस्वे च कदम्बके च । कुष्ठ-प्रभेदेऽप्युपमूर्त्यंकेऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डलः स्यात्” इति विश्वः) ।

(ग) आनीतः,—उपस्थापितः, मृतः,—शवदेहो येन तम् आनीतमृतकम्—उपस्थापितशवदेहं [विष्णु० । बहुव्री० । “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” (५।४।१५१ पा०) इति कप्] । कुले—सत्कुले, सङ्गजजाता इत्यर्थः, ये भूभुजः,—राजानः तेषां कुलभूभुजां—कुलीननृपतीनां (शाकपार्थि०), मुख्यं—श्रेष्ठम् । आत्मनि अनपेक्षा—एतत्कर्म्मकरणे नम इष्टः स्यात्, एतत्कर्म्मकरणे नमानिष्टः स्यादित्यादि विचाराराहित्यमित्यर्थः, यद्वा,—आत्मनि अनपेक्षा—अयं निजः अयं परः, एतस्य कर्म कर्त्तव्यमेतस्याकर्त्तव्य-मित्यादि भेदबुद्धिराहित्यमित्यर्थः, यद्वा,—आत्मनि न अपेक्षा—ममत्वबोधः यस्य तेन आत्मानपेक्षेण—आत्मानिरपेक्षेण, अगणितनिजजीवनेत्यर्थो वः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

(घ) प्रतिपन्नात्—अङ्गीकृतात् (“प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात् विज्ञातोऽङ्गीकृतै-ऽपि च” इति मेदिनी), अचलनम्—अखलनम्, अनिष्ठतिरित्यर्थः ।

(ङ) आत्मानं सिद्धार्थं—कृतकृत्यं, साधितनिजप्रयोजनमित्यर्थः, मन्वते यः सः सिद्धार्थमानी—इष्टसिद्धिबोधवानित्यर्थः [सिद्धार्थं + मन + “आत्मनामे खच्च” (१।२।८३ पा०) इति णिनिः] ।

(च) बद्धं,—परिष्ठापितम् इत्यर्थः, माल्यं यस्मै वा तादृशं बद्धमाल्यं—माल्यभूषितमित्यर्थः (विष्णु० । बहुव्री०) ।

ततः भस्मालेपितगात्रः केशयज्ञोपवीती (ङ) प्राहुतप्रेतवसनः
भूत्वा क्षणं ध्याननिभृतं स्थितः । अथ ध्यानबलात्
तस्मिन् मृकलेदरे प्रविष्टं तं वेतालं स भिक्षुः क्रमेण पूजया-
मास । प्रथमं तस्मै (ज) कपालेन पात्रेण अर्घ्यं, ततः
सुनिर्मलेर्नवदन्तैः पुष्पं, शोणितं सुगन्धिविलेपनं, मानुषनेत्रं
धूपं, मांसानि च नैवेद्यानि दत्त्वा पूजनं यथाविधि समाप्य
पार्श्वगं राजानं प्रोवाच,—“राजन् ! इहास्य मन्त्राधिराजस्य
कृताविर्भावस्य अष्टाभिरङ्गैः निपत्य भूतले प्रणामं कुरु, येन
अभीष्टसिद्धिं तेऽयं वरप्रदो दास्यति” । श्रुत्वेतत् स्मृतवेताल-

(ङ) प्राहुतम्—आच्छादितम्, अङ्गाच्छादनीकृतमिति यावत्, प्रेतानां—
भूतनराणां, वसनं येन तादृशः, यथा,—प्राहुतं—प्रावारोक्तम्, उत्तरीयोक्तमित्यर्थः,
प्रेतवसनं येन तादृशः प्राहुतप्रेतवसनः,—शवबस्त्रेषाच्छादितसर्वाङ्ग इत्यर्थः
(विष्णु० । बह्व्री०) । ध्यानेन—समाधिना, निभृतं—मौनमिति भावः, ध्याननिभृतं
—समाधिमग्नमिति भावः (क्रिया विष्णु०) ।

(ज) कपालेन—मानुषशिरोऽष्ट्या (“कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्थात् घटादेः
शकले व्रजे” इति मेदिनी), पात्रेण—कपालरूपेण भाजनेन, अर्घ्यं—दूर्वाद्यतादि-
रूपमित्यर्थः, अर्घार्थं दीयमानं जलमिति वा । नवदन्तैः,—अचिराद्भिन्नदन्तैः,
बालानां सुशुभेर्दन्तैरिति भावः, कल्पितमिति शेषः, पुष्पं—नवदन्तरूपं कुसुममिति
भावः, शोणितं—रक्तरूपमित्यर्थः । मानुषनेत्रं धूपं—नराणां अक्षुभिरेव कल्पितं
धूपमित्यर्थः, नेत्रस्य तेजोमयत्वादिति भावः ; मांसानि—मांसरूपाणि इत्यर्थः, अथ
भूतयोगिविशेषस्य वेतालस्य पूजाकरणत्वात् सतस्य अङ्गादिकं पूजोपकरणं बोधव्यम् ।
पार्श्वगं—पार्श्वस्थितम् । अस्य—मत्पूजितदेवताविशेषस्येत्यर्थः, मन्त्राणाम् अधिराजा—
अभिष्टानी देवता तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्राधिष्ठातृदेवस्य (समासान् टच्),
‘कृतः आविर्भावः,—अधिष्ठानं, शवशरीरे इति भावः, येन तस्य कृताविर्भावस्य—
कृताधिष्ठानस्य, यथा,—अस्य—शवशरीरस्येत्यर्थः, मन्त्रेण—मन्त्रबलेन, अधि—अधिकं,
राज्यं—शीघ्रं तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्रशक्त्या अतिशक्तिसम्पन्नस्येत्यर्थः, कृतः,—
मया कारित इत्यर्थः (अन्तर्भूतचिन्तनः), आविर्भावः,—अधिष्ठानं, देवताविशेषस्येति
भावः, यत् तस्य कृताविर्भावस्य—देवताविशेषाधिष्ठितस्येत्यर्थः, अष्टाभिः—

वचनः स राजा तं भिक्षुमब्रवीत्,—“भगवन् ! नाहं तादृशं प्रणामं वेद्मि, तत् पूर्वं भवान् प्रदर्शयत्, ततस्तथाऽहं करिष्ये” इति । ततः स भिक्षुः यावत् तथा प्रणामं द्रष्टव्यं भुवि पतितः, तावत् स राजा खड्गप्रहारेणास्य शिरः (भ) अच्छिन्नत्, आकर्षणास्य हृत्पद्मं पाठितम् ; ततः तत् शिरः तच्च हृत्पद्मं वेतालाय प्रददौ । ततः समन्तात् भूतगणैः हृष्टैः साधुवादे प्रदत्ते स वेतालः परितुष्टस्तस्मात् नृकलेवरात् तं नृपमब्रवीत्,—“राजन् ! भिचोरस्य यत् विद्याधरेन्द्रत्वमोक्षितमासीत्, तत्तावत् (ज) भूमिसाम्राज्यभोगान्ते ते भविष्यति” । इत्युक्तवन्तं तं वेतालं स राजा प्रत्यवादीत्,—“योगीन्द्र ! त्वञ्चेत् प्रसन्नः, तदा को (ट) नाम अभीष्टो वरः न सिध्येत् ? तथाऽपि अमोघवचनं त्वाम् इदमभ्यर्थये, एतास्ते नानाऽऽख्यानमनोरमाः प्रश्नकथाः चतुर्विंशतिः पञ्चविंशतिः-

आत्मादिभिरष्टभिः । ते—तुभ्यं [“तेनयावेकवचनस्य” (८१।२२ पा०) इति अतुर्थैकवचनान्तस्य युष्मदः ते आदेशः] ।

(भ) अच्छिन्नत्—अघोटयत्, विधाऽकरोदित्यर्थः (कथा० छिद् + लङ्-ट्) । हृत्पद्मं—कमलमुकुलाकारं हृदयमित्यर्थः, पाठितं—विधाकृतम्, लम्पाटितमित्यर्थो वा [चुरा० पट् + णिच् + क्तः “निहायो सेटि” (६।४।५२ पा०) इति इदि प्ररे षेलोपः] ।

(ज) भूमौ—पृथिव्यां, यत् साम्राज्यं—सार्वभौमत्वं, तस्य भोगान्ते—उपभोगान्तरं भूमिसाम्राज्यभोगान्ते—पृथ्वीराज्यसम्भोगान्तरमित्यर्थः ।

(ट) नाम—सम्भावनायां, मन्त्रे इत्यर्थः (अव्य०) । अमोघम्—अव्यर्थं, वचनं यस्य तन् अमोघवचनं—सिद्धवाक्यं, वाक्सिद्धमित्यर्थः (निघ० । बहुव्री०) । आभ्यर्षये—याचे (अभि + अर्थ + लार्थे णिच् + लट्-ए) । ज्ञाना—विविधैः, आख्यानेः,—इतिवृत्तकथनैः, मनोरमाः,—मनोहराः ज्ञानाऽऽख्यानमनोरमाः, विविधोपाख्यानरमणीयाः (विष्ण० । इया लशप्ठ्) । पञ्चविंशत्या—पञ्चविंशतिः ऋद्ध्यापूरिकया कथया इत्यर्थः, समानि—सम्पूर्णां, शक्यं कीदृशं तादृशः प्रश्नविंशतिः

समाप्तिगाः भूतले स्थाताः पूजनीयाश्च भवन्तु” । इति तेन राज्ञाऽर्पितो वेतालः प्रत्यभाषत,—“राजन् ! एवमस्तु, विशेषश्च वक्षिम्, शृणु, यास्तुर्विंशतिः पूर्वाः, या च (ठ) एषा कामदायिनी, यः अस्याः कथाऽंशमात्रमपि सादरः कथयिष्यति वा श्रोष्यति, स सद्गो मुक्तपापो भविष्यति ; यत्रैषा कथा कीर्त्यते, तत्र यच्चराक्षसडाकिनीवेतालकुष्माण्डब्रह्म-राक्षसादयो न प्रभविष्यन्ति” इत्युक्त्वा स वेतालस्तस्मात् नृकले-वरात् निर्गत्य यथारुचि योगमायया स्वं धाम प्रायात् ।

ततः सर्वदेवगणैः सह महेश्वरः परितुष्टः तत्राऽऽविरभूत्, प्रणतञ्च तं नृपम् (ड) आदिक्षत्,—“साधु वत्स ! यत् त्वयाऽयं विद्याधरमहाचक्रचक्रवर्तिताष्टकामुकः कूटतापसः निहतः ।

समाप्तिगाः,—पञ्चविंशतिसङ्ख्यापूरणार्थम् अन्याध्यायसंयुक्ताः, समाप्तिपञ्चकपञ्च विंशतिकथासंयुक्ता इत्यर्थः ।

(ठ) एषा—एतदध्यायीक्या, कामदायिनी—अभीष्टसिद्धिकारिणी, राज्ञः सिद्धिमाभादध्यायस्यास्य कामदायित्वमवगन्तव्यम् । अस्याः,—वेतालपञ्चविंशतेः । कुष्माण्डः,—शिवस्य गणदेवताविशेषः (“कुष्माण्डुमाया स्त्री पतिं कर्कारो च गणान्तरे । भूषान्तरे” इति मेदिनी) । प्रभविष्यति—समर्था भविष्यति, अनिष्ट-माचरितुमिति शेषः (प्र + भू + लृट्-स्यति) । योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव माया—अचिन्त्यशक्तिः तथा योगमायया—योगबलीनेत्यर्थः । धाम—स्थानं (“धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति मेदिनी) ।

(ड) आदिक्षत्—व्यग्रीशपदित्यर्थः (आ + दिश + लृट्-ट्) । विद्याधराणां यत् महाचक्रं—महत् राष्ट्र, विजयोपरान्त्यमित्यर्थः (“चक्रः कींके पुमान् लीवं व्रजं सैन्धवप्राङ्गदी । राष्ट्रे दन्तान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः ॥ जलावर्तेऽपि” इति मेदिनी), तत्र चक्रवर्तितायाः,—सार्वभौमत्वस्य, विद्याधरराज्ये एकाधिपत्यस्येत्यर्थः (“चक्रवर्ती सार्वभौम” इत्यमरः), ष्ठात्—प्रसभात, बलात्कारादित्यर्थः, तत्र श्रोत्र्यो न वा इति अविचार्यैवेति भावः (“प्रसभन्त बलात्कारी ष्ठः” इत्यमरः), कामुकः,—प्राप्तौ विद्याधरमहाचक्रचक्रवर्तिताष्टकामुकः,—विद्याधरसामान्य-स्त्रीभीत्यर्थः (विश्व० । ६४० तरु०), कूटेन—चेतवेन, कपटेनेत्यर्थः (“मायाविचक्षण-

त्वं मया (ठ) स्वांशतः विक्रमादित्यः सृष्टः स्वेच्छया पावतीर्णा-
नामसुराणां शान्तये, उहामर्दुर्वृत्तानां दमनाय च । अतः
(ण) सङ्क्षोपपातालमर्द्धी वशे स्थापयित्वा विद्याधराणामधिराजो
भविष्यसि ; तत्र च चिरं दिव्यान् भोगान् भुञ्ज्या, स्वेच्छया च
तान् त्यज्या अन्ते ममेव सायुज्यमवाप्स्यसि । एतच्च अपराजित-
नाम खड्गं (त) मत्तो गृह्णाण, अस्यैव प्रसादात् यं यदुक्तं,
तत् सर्वं ते सेत्स्यति” इत्युक्तो तं खड्गरत्नं तस्मै दत्त्वा, वाक्-
पुष्पैश्च तेनार्चितः शम्भुः देवैः सह तिरोदधे ।

अथ कथोपसंहारः ।—

अथ सर्वं कार्यं समाप्तं निशाञ्च प्रभातां दृष्ट्वा राजा स्वपुरं

यन्मयं कतवान्तराश्रिपु । अथोचने शैलशङ्गे सौराङ्गे कूटमस्त्रियाम्” इत्यमरः),
तापस, —तपस्वी कूटतापसः, —कूटश्रीमती (३५ तत्पु०) ।

(ठ) स्वांशतः, —निजांशतः, स्वदेहं विभज्यत्यर्थः । उहामर्दः, —उच्छृङ्खलाः,
अस्यया इत्यर्थः, ते च ते दंष्ट्राः, —दुराचाराः तेषाम् उहामर्दवृत्तानाम्—उच्छृङ्ख-
लः शीलानां, दंष्ट्रानामित्यर्थः ।

(ण) होपे, —जन्मश्राककुशक्रौञ्चशालीकृञ्चपुष्कराख्यैः सप्तभिः होपैः, पातालेः,
—“अतल वितलस्यैव नितलञ्च गमयिष्यति । महातलञ्च सुतलं पातालं सप्त
कोत्तितम्” इत्युक्तैः सप्तभिः पातालेषु सह विद्यते इति तादृशीं सङ्क्षोपपातालां—
असङ्क्षोपसप्तपातालसङ्घिता (विष्णु० । बह्व्रो०) अधि—अधिकः, राजा अधिराजः,
—राजश्रेष्ठः, अकवर्त्तोति यावत् (प्रादिस०) । सह युगन्ति—युक्तो भवति इति
मयङ्, तस्य भावः सायुज्यं—सायुज्यसालोक्त्यादिपञ्चविधसृष्टिमध्ये एकत्ववर्षं
सृष्टिभेदमित्यर्थः [सह + युज् + क्तिप् “सहस्य सः संज्ञायाम्” (६।१।७८ पा०)
इति सहस्य सः, ततः व्यञ्ज्] ।

(त) मत्तो, —मत्तकाशान् (अकवर्त्त-शब्दात् पञ्चम्यास्तत्त्वं) । सेत्स्यति—
सम्पत्स्यते, सफलमभविष्यतीत्यर्थः (सिध् + लृट्-स्यति) । खड्गेषु रत्नै—श्रेष्ठं खड्गरत्नं—
प्रशस्तार्थं (७मी तत्पु०) । “रत्नं खड्गं श्रेष्ठेऽपि मयावपि नपुंसकम्” इति मैत्रिणी ।
वाचः पुष्पाश्च तैः वाक्पुष्पैः, —वचनकुसुमैः, स्तुतिभिरिति भावः । तिरोदधे—
अन्तर्दधे, अन्तर्हितवानित्यर्थः (तिरस् + धा + लिट्-ए) ।

प्रतिष्ठानं प्रविशेत् । तत्र (थ) प्रकृतिभिर्विहितोत्सवाभि-
रभ्यर्चितः स्नानदानगिरिशार्ङ्गभगतवाद्यादिभिः तत् सर्वं
दिनमनयत् । ततः स्वल्पैरेव दिवसैः भगवत्पञ्चदशरस्य प्रसादात्
सङ्गीतां सपातालां सर्वां मङ्गी- (द) निष्कण्टकां दृष्टीकृत्य
बुभुजे । अथ महतीं विद्याधरात्मज्ञं सम्प्राप्य चिन्तयन्नुत्थानं
मन्त्रं (थ) भगवत्सायुज्यमन्त्रे ययौ ।

इति वि, ए तपाधिधारिणा श्रीगौरीनन्दविद्यासागरमहाशयैः

विरचिता वेतालपञ्चविंशतिः ।

(थ) प्रकृतिभिः,—समाख्यादिभिः (“प्रकृतिर्गुणसाम्यात् सादमाख्यादिस्वभावयोः ।
“यो नो लिङ्गं पीरवर्मेऽमी” इति मेदिनी), विहितः,—अनुहितः, उत्पन्नः,—
आनन्दजनकव्यापारः यामिः तामिः विहितः, यामिः,—प्रकृतानां विविधानन्दभूषक-
व्यापारामिः ।

(द) निष्कण्टकां—शुद्धशुद्धशुद्धम् ।

(थ) भगवत्सायुज्यं—भगवता—ऐश्वर्यवता शिवेन सह, सायुज्यम्—एक्यरूप-
सुक्तिर्मदम् ।

इति वेतालपञ्चविंशतिकथाः व्याख्या समाप्ता ।

